

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

BYZANTINO- UCRAINICA

Vol. I 2022

УДК 94(100)"05/15":7.003.2(477)

Byzantinoucrainica, vol. I, 2022

Редакційна колегія

д. іст. н. Георгій Папакін (голова)
д. іст. н. Олександр Маврін
д. іст. н. Вячеслав Корнієнко
д. іст. н. Олександр Кащук
к. філол. н. Маркіян Домбровський
к. іст. н. Дмитро Гордієнко

Випусковий редактор:

Дмитро ГОРДІЄНКО

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 22914-12814Р від 19.08.2017)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Протокол № 8 від 9 грудня 2021 року)

ISBN 978-966-02-9813-2 (загальний)
ISBN 978-966-02-9814-9 (Vol. I)

© Автори статей, 2022
© Інститут української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2022

Дмитро ГОРДІЄНКО

УКРАЇНСЬКА ВІЗАНТИНІСТИКА ЧИ ВІЗАНТИНІСТИКА В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Україна належить до країн візантійського ареалу, в культурі якої присутній значний пласт “візантійського спадку”. Варто згадати прийняття Україною християнства з Візантії наприкінці X ст., як наслідок, прихід в Україну писемності, освіти, візантійської архітектури та іконопису, а також тісні політичні та економічні відносини між обома країнами. І навіть після падіння Константинополя під ударами турків-османів у 1453 р. ще упродовж понад двох століть Українська церква підтримувала тісні відносини з Церквою-Матір’ю, відновлені за Президента Петра Порошенка в 2018 р. Для України візантиністика є її частиною своєї – національної історії, позаяк частина українських земель входила до складу Візантійської держави, що зумовило й наявність візантійських пам’яток на території України. Та попри велике значення Візантії та її спадку для історії та культури України, все ще доводиться визнавати факт недостатньої уваги українських науковців до візантиністики.

Як окрема наукова дисципліна візантиністика посідає самостійні і важливі позиції у системі історичного знання з середини XIX ст. Значний пласт візантологічних досліджень містять і наукові праці вчених, що жили й працювали в Україні. На сьогодні маємо дослідження, а то й дисертації, про візантиністику ледь не в усіх українських навчальних та наукових центрах. Так, візантиністику в Київській духовній академії цілісно дослідив О. Файда¹, в Харківському університеті – М. Домановська², в Київсь-

---

¹ О. В. Файда, *Візантиністика в Київській духовній академії в 1819–1919 рр.*, автореф. дис. ... к. іст. н. (Л., 2006) 16 с.; О. ФАЙДА, ‘Візантиністика у Київській Духовній Академії на початку XX століття’, *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* (Дрогобич, Вимір, 2004), вип. 14: *Історія*, с. 115–125.

² М. Є. ДОМАНОВСЬКА, *Візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – початок XX ст.)*, автореф. дис. ... к. іст. н. (К., 2015) 18 с.; М. ДОМАНОВСЬКА, ‘Візантиністика в навчальних курсах історико-філологічного факультету Харківського університету (друга половина XIX – початок XX ст.)’, *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету* (Чернігів, 2012), серія: *Історичні науки*, вип. 106,

кому університеті – В. Чеканов³, на півдні України, зокрема в Одесі – О. Музичко⁴, врешті Візантологічна комісія ВУАН стала предметом дисертаційного дослідження А. Чередниченко⁵. Маємо в історіографії й перші спроби узагальнити, підсумувати історію візантиністики в Україні⁶, зокрема на сучасному етапі розвитку української історіографії⁷, а також спробу нормативної систематизації у вигляді українського візантологічного словника⁸.

Однак наскільки ми можемо говорити власне про українську візантиністику, чи все ж таки про візантиністику в Україні, питання дискусійне.

-
- с. 3–8; М. ДОМАНОВСЬКА, 'Загальні умови розвитку візантиністики в Російській імперії і початок студій у Харківському університеті (початок ХІХ – 60-ті рр. ХІХ ст.)', *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, т. 26 (К., 2013): 236–249. Щодо візантиністики у Харківському університеті див. також бібліографічний покажчик: *Візантиністика у Харківському університеті (середина ХІХ – початок ХХ ст.): бібліогр. покажч.*, уклад., вступ. ст. М. Є. ДОМАНОВСЬКА, А. М. ДОМАНОВСЬКИЙ; бібліогр. ред. С. Р. МАРЧЕНКО (Х., Майдан, 2017) 158 с.
- ³ В. Ю. ЧЕКАНОВ, *Візантиністика в Київському університеті св. Володимира (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)*, автореф. дис. ... к. іст. н. (К., 2009) 16 с. Також: В. Ю. ЧЕКАНОВ, 'До проблеми розвитку візантиністики в Київському університеті в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття', *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка* (К., 2000), вип. 43: *Історія*, с. 62–66; В. ЧЕКАНОВ, 'Візантиністика в Київському університеті в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: "недорозвинена школа" чи "окремий варіант розвитку"?'', *Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць*, вип. 21 (К., 2011): 46–55.
- ⁴ О. С. МУЗИЧКО, *Південноукраїнські історики у пошуках наукових та суспільних ідеалів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)* (О., 2019): 351–368.
- ⁵ А. М. ЧЕРЕДНИЧЕНКО, *Візантологічні студії в Українській Академії Наук (1919 – середина 1930-х рр.)*, автореф. дис. ... к. іст. н. (К., 2009) 16 с.; А. М. ЧЕРЕДНИЧЕНКО, 'Візантологічні студії в Українській Академії наук поч. ХХ ст. Становлення та розвиток', *Український історичний збірник*, голов. ред. В. А. СМОЛІЙ, № 6 (К., 2004): 417–435.
- ⁶ О. ФАЙДА, А. ДОМАНОВСЬКИЙ, 'Візантинізнавство на українських землях: від ХІХ ст. до сучасності' [в:] *Історія Візантії. Вступ до візантиністики*, за ред. С. Б. СОРОЧАНА і Л. В. ВОЙТОВИЧА (Л., Апріорі, 2011): 620–633.
- ⁷ І. ЛИЛЬО, 'Візантиністичні студії: сучасний стан і проблеми' [в:] *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми*, за ред. Л. ЗАШКІЛЬНЯКА (Л., ЛНУ імені Івана Франка, 2004): 277–280.
- ⁸ *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов.*, упоряд.: Е. Г. ЦИГАНКОВА, Ю. М. КОЧУБЕЙ, О. Д. ВАСИЛЮК; редкол.: МАТВЄЄВА Л. В. (голов. ред.) [та ін.] (К., Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011) 260 с.; та моя рецензія на це видання: Д. С. ГОРДІЄНКО [Рец.:], 'Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Матвєєва Л. В. (голов. ред.) [та ін.]'. – К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. – 260 с.' [в:] *Древности 2012. Харьковський історико-археологічний ежегодник* (Х., ООО "НТМТ", 2012): 346–351.

Зачасту, щоб оминати визначення візантиністики як української чи в Україні, дослідники ховаються за ширмою “вітчизняної” історіографії⁹, що розмиває не лише національну ідентичність конкретного історика, а й саме предметне поле дослідження. Пропонуються визначення на кшталт “київська візантиністика”, яка в особі Ю. Кулаковського інтегрується “до світової візантиністики”¹⁰. Відповідно, в історіографії запропоновані й терміни “одеська” та “харківська” візантиністики¹¹. О. Музичко уводить національне визначення як “південноукраїнське візантинознавство”¹², М. Домановська вживає означення “візантинознавство підросійської України” як складова частина “української візантиністики” та “візантинознавство в Україні”¹³, останній термін, поруч з “українським візантинознавством” та “українськими візантологічними студіями” використовує й А. Чередниченко¹⁴. О. Файда пропонує розглядати “візантиністику на українських землях / теренах”, хоча в “завданнях” до дисертації говорить про “українську, російську та світову візантиністику”¹⁵.

Отже, для означення предмета досліджень з історії візантиністики в Україні, як правило, за основу береться територіальний окрес, інколи, як у дисертації А. Чередниченко, інституціоналізація візантиністики в рамках суто української наукової установи – Всеукраїнської Академії Наук, мається на увазі Візантологічна комісія ВУАН¹⁶. Проте, знову ж таки, береться до уваги формальна сторона – наявність відповідного структурного підрозділу в українській науковій установі. Щодо внутрішнього, сутнісного, методологічного тощо виміру візантиністики 1920-х років в Україні, за висновками А. Чередниченко, дослідження українських вчених, з одного боку, “відповідали традиціям російського візантинознавства, а з другого, в них простежується вплив радянського візантинознавства, яке на той час вибудовувалося на основі старих російських візантійських студій з залу-

⁹ Див.: В. Ю. ЧЕКАНОВ, *Візантиністика в Київському університеті св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.)*, с. 1; В. ЧЕКАНОВ, ‘Візантиністика в Київському університеті в другій половині XIX – на початку XX ст.: ...’, с. 46, 47.

¹⁰ Див.: В. Ю. ЧЕКАНОВ, *Візантиністика в Київському університеті св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.)*, с. 3; В. ЧЕКАНОВ, ‘Візантиністика в Київському університеті в другій половині XIX – на початку XX ст.: ...’, с. 47, 54.

¹¹ О. С. МУЗИЧКО, *Op. cit.*, с. 352, 353 та ін.; М. С. ДОМАНОВСЬКА, *Візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – початок XX ст.)*, с. 1.

¹² О. С. МУЗИЧКО, *Op. cit.*, с. 352.

¹³ М. С. ДОМАНОВСЬКА, *Візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – початок XX ст.)*, с. 1, 3.

¹⁴ А. М. ЧЕРЕДНИЧЕНКО, *Візантологічні студії в Українській Академії Наук (1919 – середина 1930-х рр.)*, с. 1, 3, 5.

¹⁵ О. В. ФАЙДА, *Візантиністика в Київській духовній академії в 1819–1919 рр.*, с. 1, 2, 3.

¹⁶ А. М. ЧЕРЕДНИЧЕНКО, *Візантологічні студії в Українській Академії Наук (1919 – середина 1930-х рр.)*, с. 12.

ченням нової марксистської методології"¹⁷, проте у підсумку дослідниця приходиться до висновку про становлення самостійного українського візантинознавства зі своїми оригінальними рисами¹⁸.

На жаль у працях загального характеру українська історіографія історії української історичної науки мало уваги приділяє дослідженням зі всесвітньої історії, включаючи візантиністику. Проте дослідження з історії української історичної науки відкривають нові перспективи для дослідження минулого, сучасного, а відтак і перспектив майбутнього візантинознавства в Україні. Прикметно, що питання історіографічного дослідження візантиністики в Україні має й політичний підтекст, адже до здобуття незалежності, навчальний курс "українська історіографія" в українських вишах був заборонений, виняток становив лише підручник М. Марченка¹⁹ і він зосереджувався на національній історіографії. Таким чином, введення сюжетів всесвітньої історії в історію української історичної науки сприятиме й подоланню колоніального статусу української науки, зокрема візантиністики, вписанню української історії та культури в світовий контекст, пошуку та здобуттю Україною свого неповторного, самобутнього місця в світовому співтоваристві.

На сьогодні під українською історіографією розуміється спеціальна галузь "української та світової науки, яка досліджує закономірності, умови і періодизацію розвитку української історичної думки, досвід організації діяльності історичних установ, центрів та осередків історичної науки, їх локалізацію, внесок українських істориків у збагачення історичних знань з вітчизняної та світової історії, процес успадкування і примноження методології наукових досліджень, підготовки професійних істориків, а також формування історичної свідомості українського суспільства"²⁰ і цілком справедливо наголошується, що "загальнолюдські духовні цінності не є безнаціональними або наднаціональними"²¹, як слушно і те, що "українська історіографія" й "історіографія в Україні" не є тотожними поняттями, як не обмежується українська історіографія й науковими інститутами в Україні, а включає й доробок української еміграції та діаспори²².

Період становлення української національної наукової історіографії припадає на середину XIX ст. і пов'язаний він з іменами М. Максимовича,

---

¹⁷ А. М. ЧЕРЕДНИЧЕНКО, *Візантологічні студії в Українській Академії Наук (1919 – середина 1930-х рр.)*, с. 10.

¹⁸ *Ibid.*, с. 11.

¹⁹ Я. С. КАЛАКУРА, *Українська історіографія: Курс лекцій* (К., Генеза 2012): 4, 12.

²⁰ Я. С. КАЛАКУРА, *Українська історіографія...*, с. 14–15; детальніше: Я. С. КАЛАКУРА, 'Категорія "Українська історіографія" у системі понять історичної науки', *Ейдос*, № 5 (2011): 296.

²¹ Я. С. КАЛАКУРА, *Українська історіографія...*, с. 4, 5.

²² *Ibid.*, с. 11–12, 32.

П. Куліша та М. Костомарова²³. На той самий час припадає й становлення візантологічних студій в Україні. Однак чи була це українська візантиністика? Як відомо, на українізацію історіографічного процесу в Україні потужний вплив справила творчість Тараса Шевченка, інтерпретації історичних подій національної історії якого інколи лягли в основу наукових інтерпретацій фактів минулого. Однак спроби зробити з Шевченка видатного візантиніста, наприклад у дисертації О. Бігун²⁴, є абсолютно невдалими і неприйнятними.

У XIX ст. візантологічні дослідження провадилися переважно в стінах вищих навчальних закладів – Київському, Харківському та Одеському університетах, Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині та Київській духовній академії насамперед у рамках всесвітньої історії. Однак, у Київському університеті самостійна візантинознавча школа так і не сформувалась. Як підсумовує В. Чеканов, “дослідження київських візантиністів носили відособлений одне від одного, подекуди навіть епізодичний характер, не мали спільної мети і не спиралися на використання єдиної методології. Жоден з київських візантиністів не мав учнів, котрі успадкували б цю проблематику безпосередньо від учителя”²⁵, з іншого боку, вчений відмічає, що київські візантиністи “не сприяли утвердженню російської візантиністики як національного варіанту світової візантиністики”²⁶. Навіть перебуваючи в стінах одного університету київські візантиністи не спілкувалися між собою на професійні теми: “науковці, які поодиночку зробили суттєвий внесок у візантиністику, не спромоглися ідентифікувати її як спільний дослідницький простір і навіть не помітили в ньому один одного”²⁷. Таким чином, у Київському університеті наприкінці XIX – на початку XX ст. не виникли навіть зародки створення професійного осередку, що міг би породити окрему школу. Немає його в Київському університеті і на початку XXI ст.

Широко візантиністика розвивалася в Київській духовній академії, в її церковно-богословському напрямку. Візантійська тематика була присутня у більшості навчальних курсів, а також у тематиці дисертаційних досліджень²⁸. Однак, як слушно зазначає О. Файда, на відміну від сформованої

²³ Я. С. КАЛАКУРА, *Українська історіографія...*, с. 38.

²⁴ О. О. БІГУН, *Амбівалентність візантійства у творчості Тараса Шевченка*, автореф. дис. ... д. філол. н. (К., 2015) 40 с.

²⁵ Див.: В. Ю. ЧЕКАНОВ, *Візантиністика в Київському університеті св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.)*, с. 12.

²⁶ Див.: В. Ю. ЧЕКАНОВ, *Візантиністика в Київському університеті св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.)*, с. 14.

²⁷ В. ЧЕКАНОВ, ‘Візантиністика в Київському університеті в другій половині XIX – на початку XX ст.: ...’, с. 49.

²⁸ Див.: О. ФАЙДА, ‘Візантиністика у дисертаціях студентів Київської Духовної Академії (30-ті роки XIX ст. – початок XX ст.)’, *Південний архів: Збірник наукових праць*, вип. XXII (Херсон, 2003): 41–44.

в стінах КДА “київської школи літургістів”, візантологічна школа так і не сформувалася попри наявність у вищій “потужного візантиністичного осередку”²⁹. На жаль, автор не пояснює чому так сталося. Очевидно відповідь криється у спрямованості закладу насамперед на освітній процес, за якого наукова складова відходила на другий план, будучи ще й обмеженою церковною цензурою. Не останню роль зіграло й “державне замовлення” – покладання на Київську духовну академію дослідження *західної* патристики, перекладу творів *латинських* отців церкви. Проте, на відміну від викладачів Київського університету, в особі М. Петрова вчені з Київської духовної академії у своїй творчості частково перетиналися з українською національною історіографією.

Натомість в Одеському університеті наприкінці XIX ст., на думку О. Музичка, візантологічна школа сформувалася³⁰. Її засновниками дослідник називає Ф. Успенського та В. Істріна. Водночас зі сформованих науковців, за висловом О. Музичка, “завершеним одеським аспірантським «проектом»”³¹, зі школи Ф. Успенського був лише Ф. Режабек, який 1905 р. перейшов у Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька і більше в Одесу не повернувся. Подібно й одеські учні Н. Кондакова – Є. Редін та Д. Айналов по закінченні університету покинули Одесу й розвивали школу свого вчителя в інших університетських центрах Російської імперії.

Очевидно, Одеса дійсно стояла на межі утворення власної візантологічної школи, чому сприяла й активна діяльність Одеського Товариства історії та старожитностей, що володіло значною колекцією візантійських пам’яток та поширювало свою діяльність на Крим з його численними візантійськими пам’ятками, а також діяльність Одеського Історико-філологічного товариства, одними з ініціаторів та засновників якого були видатні візантиністи Ф. Успенський та Н. Кондаков³². Для Одеси візантиністика була і власною, локальною історією, що уводило візантиністику до зацікавлень значно ширшого кола науковців. Однак, якщо повноцінна школа й не утворилася на півдні України, то потужне наукове середовище в Одесі було створено, чим можна й пояснити відмічене О. Музичком втягування у візантологічну проблематику й фахівців з суміжних галузей, далеких від візантиністики³³. Наявність відповідного середовища уможливила відкриття при Одеському університеті візантиністичних кафедр та читання спеціалізованих курсів³⁴.

²⁹ О. В. ФАЙДА, *Візантиністика в Київській духовній академії в 1819–1919 рр.*, с. 12.

³⁰ О. Є. МУЗИЧКО, *Op. cit.*, с. 358.

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*, с. 362–363.

³³ *Ibid.*, с. 360–361.

³⁴ *Ibid.*, с. 365–367.

Подібною була ситуація в Харківському університеті. На кінець XIX ст. візантинознавчі дисципліни виокремилися в окремі в навчальному курсі, при цьому “мистецтвознавчі студії стали панівним напрямом візантійських студій у Харківському університеті”³⁵, що було пов’язано з переїздом у Харків учня Н. Кондакова – Є. Редіна. Останній і заклав підвалини для виникнення і розвитку в Харкові регіональної візантинознавчої школи Н. Кондакова, однак передчасна смерть Є. Редіна унеможливила розвиток цієї школи. Чи існує на сьогодні в Харкові “потужна візантинознавча школа”³⁶ питання дискусійне. Очевидно, й у цьому випадку можна говорити лише про науковий осередок, що, на жаль, представляє радше західний варіант російської візантиністики, ніж української, що яскраво продемонстрували перекладні харківські проекти, наприклад переклад “Оксфордського підручника з візантиністики”, переклад якого було здійснено на мову іноземної, ворожої до України держави³⁷.

На початок XX ст. українська національна історіографія остаточно виокремилася з польської та російської і отримала всі передумови для складання національної школи не лише історії України, а й всесвітньої, зокрема візантиністики. Однак військова поразка Української революції та окупація більшої частини України Росією та Польщею, з реформуванням чи взагалі ліквідацією навчальних та наукових установ унеможливили нормальне функціонування науки в Україні, зокрема й насамперед, візантиністики, змусивши зосередитись українських істориків на національному – українському тексті історичного минулого.

Багатообіцяючим було створення у 1926 р. при ВУАН Візантологічної, згодом Близькосхідної комісії. Однак брак достатнього фінансування, недостатність кадрів, а головне – державний тиск та совєтська репресивна машина унеможливили розгортання її діяльності. Як наслідок, “науковцям Візантійської комісії не вдалося створити власної школи, заснувати інститут аспірантури, а відтак залишити учнів та послідовників”³⁸.

Надалі, аж до відновлення незалежності України в 1991 р. візантологія перебувала на маргінезі української історичної науки. Вже те важ-

³⁵ М. Є. ДОМАНОВСЬКА, *Візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – початок XX ст.)*, с. 9.

³⁶ М. Є. ДОМАНОВСЬКА, *Візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – початок XX ст.)*, с. 1; О. ФАЙДА, А. ДОМАНОВСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 631.

³⁷ *Оксфордское руководство по византистике*, ред. Э. ДЖЕФФРИС, Дж. ХЭЛДОН, Р. КОРМАК; пер. с англ. В. В. ШВЕЦ; гл. ред. С. Б. СОРОЧАН; ред. А. Н. ДОМАНОВСКИЙ, П. Е. МИХАЛИЦЫН, А. Г. ЧЕКАЛЬ, вып. 1 (Х., Майдан, 2014), 516 с.; *Оксфордское руководство по византистике*, ред. Э. ДЖЕФФРИС, Дж. ХЭЛДОН, Р. КОРМАК; пер. с англ. В. В. ШВЕЦ; гл. ред. С. Б. СОРОЧАН; ред. А. Н. ДОМАНОВСКИЙ, П. Е. МИХАЛИЦЫН, А. Г. ЧЕКАЛЬ, А. А. РОМЕНСКИЙ; пер. и адапт. указателя А. Н. ДОМАНОВСКИЙ, вып. 2 (Х., Майдан, 2015), 604 с.

³⁸ А. М. ЧЕРЕДНИЧЕНКО, *Візантологічні студії в Українській Академії Наук (1919 – середина 1930-х рр.)*, с. 9.

ливе місце, яке займали русько-візантійські відносини в російській візантиністиці змушувало імперський уряд утримувати українську історіографію від власного погляду на цю проблематику, що могло розмити поняття “єдиного народу”. Як наслідок, українські вчені, наприклад М. Кресальний³⁹, змушені були подавати Софію Київську як суто “національну” – “общеруську” пам’ятку, щоб була не вийти на Візантію. Лише в джерелознавстві – опрацюванні сирого археологічного матеріалу вільно допускалась візантійська тематика, де класичними стали праці, наприклад, одеського дослідника П. Карішковського⁴⁰.

З персоналій візантиністів найкраще в українській історіографії розкрита постать Ю. Кулаковського у численних ґрунтовних працях А. Пучкова⁴¹. Власне три монографії А. Пучкова демонструють еволюцію візантиністики й візантиніста – від дослідження візантиністики в Російській імперії через візантиністику в Україні до української візантології.

Таким чином, попри поодинокі зразки праць, які можна віднести до української візантиністики, на сьогодні немає підстав говорити, що в Україні розвинулася українська візантиністика. Очевидно є підстави говорити про історію візантиністики в Україні, однак щодо сучасного стану розвитку української історичної науки, можемо говорити лише про наявність досліджень з візантиністики в Україні.

Як наголошував В. Мак-Ніл, “жоден історик не зможе заперечувати, що його бачення минулого віддзеркалює досвід його епохи, залежить від традицій і школи, несе на собі відбиток того часу і місця, в якому він жив”⁴². При цьому, на відміну від інших національних шкіл, в Україні історіографія історії України та всесвітньої історії розвиваються паралельно, лише зрідка перетинаючись і взаємовпливаючи, переважно у студентські

³⁹ М. Й. КРЕСАЛЬНИЙ, *Софія Київська – пам’ятник архітектури XI–XVIII ст. ст.*, 4-е випр., доп. вид-я (К., Будівельник, 1967), 49 с. та ін.

⁴⁰ П. О. КАРЫШКОВСКИЙ, ‘Находки поздне римских и византийских монет в Одесской области’, *Материалы по археологии Северного Причерноморья: Сб. научн. тр.*, вып. 7 (1971): 78–86; П. О. КАРЫШКОВСКИЙ, ‘Находки античных и византийских монет в Одесской области’ [в:] *Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. Сб. научн. тр.*, ред. колл.: З. В. ПЕРШИНА (отв. ред.) и др. (К.; О., Вища школа, 1976): 172–177; П. О. КАРЫШКОВСКИЙ, ‘Новые находки античных и византийских монет в степной части Прутско-Днестровского междуречья’ [в:] *Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. Сб. научн. тр.*, отв. ред. В. Н. СТАНКО (К., Наукова думка, 1985): 180–183 та ін.

⁴¹ Це, насамперед, монографії: А. А. ПУЧКОВ, *Юлиан Кулаковский и его время. Из истории антиковедения и византистики в России* (Санкт-Петербург, 2004), 477 с.; А. ПУЧКОВ, *Kulakovius: Киевский профессор римской словесности в стружках времени (Эпопея)* (Нью-Йорк, Алмаз, 2019) 1136 с.; А. ПУЧКОВ, *Візантійські склепіння Юліана Кулаковського: Київські контексти* (К., Дух і Літера, 2020), 336 с.

⁴² В. МАК-НИЛ, *Піднесення Заходу. Історія людського суспільства з авторською ретроспективною передмовою*, перекл. А. ГАЛУШКА та ін. (К., Ніка-Центр, 2002): 11–12.

роки майбутніх істориків. У той же час, як відомо, візантиністика не обмежується лише комплексом наук про історію та культуру Візантії, а й охоплює національні історіографії країн візантійського ареалу, особливо тих, території яких цілком або ж частково входили до складу Візантійської імперії⁴³. До складу Візантії входила територія Криму, тому минуле Криму є водночас складовою історії України та історії Візантії. Проте безпосередній вплив імперії РOMEЇВ, очевидно, простягався на всю південну Україну, про що свідчать як статті з русько-візантійських договорів про заборону русам зимувати у гирлі Дніпра, так і т. зв. записка готського топарха. Якщо ж врахувати прихід в Україну християнства саме з Візантії, запозичення звідти ж писемності, загалом християнської культури, то візантійський сюжет в українському національному історичному наративі помітно зростає.

Таким чином, перспективи розвитку української візантиністики мають значний потенціал, водночас залишаються досить примарними.

По-перше, це зумовлено загальним станом української історичної науки з її слабкою, нерозвиненою організаційною структурою, відсутністю потужних візантологічних наукових шкіл та осередків. Викладачі численних вишів переобтяжені викладацьким навантаженням, в якому частка візантиністики “тоне” в морі додаткових курсів, зачасти далекіх навіть загалом від медієвістики. У більшості вишів історія Візантії взагалі не викладається, а якщо й викладається, на неї відводиться мізерна кількість годин. Катедру візантиністики було засновано лише у Львівському національному університеті імені Івана Франка у 1998 р., однак уже в 2003 р. вона була реорганізована в катедру “Середніх віків та візантиністики”. В інших університетах – насамперед у Харківському імені Н. Каразіна, Одеському ім. І. І. Мечнікова та Чернівецькому імені Юрія Федьковича візантиністика розвивається в лоні давньої історії та медієвістики. Безумовно, найпотужніший візантологічний осередок сформувався при Харківському національному університеті імені Н. Каразіна навколо С. Сорочана. Найяскравішими його представниками є А. Домановський та К. Бардола, проте й харківський осередок все ще залишається у стані “потенційних можливостей”.

У Києві візантологічний осередок існує при Національному заповіднику “Софія Київська”. Розвиваються візантологічні дослідження і в низці інститутів Національної Академії Наук, зокрема в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, та в інших наукових та освітніх установах України, зокрема у Львові, Одесі, Чернівцях та Ужгороді.

Однак зазначені осередки існують як локальні, не утворюючи загальнонаціонального візантологічного середовища. Яскравим прикладом відсутності українського візантологічного середовища може бути диску-

⁴³ Див.: Г. Л. КУРБАТОВ, *История Византии (историография)* (Ленинград, 1975): 4.

сія, що так і не відбулася, навколо концепції Н. Нікітенко про заснування Софії Київської Володимиром Великим⁴⁴. Опоненти так і не спромоглися запропонувати жодного вагомого, власне наукового аргументу проти нового, альтернативного датування Софії Київської.

За браком наукових осередків немає й потенційної можливості для формування українських візантологічних шкіл чи хоча б школи у плані взаємодії учителя та учнів. Ця школа, за визначенням дослідників, має включати визнання наукового авторитету її лідера, спільні методологічні принципи, загальну проблематику досліджень. Важливим компонентом наукової школи є наявність успадкованих дослідницьких традицій, організаційної структури, власного друкованого органу, спільність основних історіографічних концепцій засновника та його учнів, спільність історіософських засад⁴⁵.

Л. Зашкільняк наголошує, що "спільнота фахових істориків, як і інші фахові спільноти, творить свій особливий інтелектуальний світ, в якому діють професіональні засади спілкування. Те спільне, що постійно непокоїть фахівців, змушуючи їх ставити щоразу нові запитання і давати на них неоднозначні відповіді, зосереджується навколо методологічних проблем: що є історія? що вивчає історик? яка цінність здобутих ним знань?"⁴⁶ Цьому завданню, а також певній компенсації браку дієвих організаційних структур, слугують тематичні конференції. Для прикладу, це такі візантологічні конференції, як "Міжнародний симпозіум Номо Byzantinus серед ідей та речей" (1 липня 2010 р., м. Харків) та "Всеукраїнська наукова конференція «Українська візантиністика: минуле, сучасний стан, перспективи розвитку»" (21 травня 2018 р., м. Київ). На цих заходах не лише відбувається обмін думками та інформацією, а й формування неформального кола фахівців-візантиністів. На жаль, участь українських вчених у міжнародних наукових форумах є мінімальною. Основною причиною є скрутне матеріальне становище більшості українських науковців, що змушені більше перейматися "хлібом насущним", ніж "хлібом духовним" – наукою. Дається взнаки і погане володіння багатьма українськими вченими сучасними іноземними мовами та відсутність доступу до здобутків сучасної західної візантиністики.

⁴⁴ Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань / Матеріали Круглого столу, упоряд. Т. А. БОБРОВСЬКИЙ та ін. (К., 2010), 120 с. Відповідь: Час заснування Софії Київської / Пристрасті довкола мілленіума, ред. кол. П. С. СОХАНЬ та ін. (К., Горобець, 2010), 128 с.

⁴⁵ Я. С. КАЛАКУРА, *Українська історіографія...*, с. 34; Л. ВИНАР, 'Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934)' [в:] *Ситуети епох* (Дрогобич, 1992) 117–118; І. КОЛЕСНИК, *Українська історіографія: концептуальна історія* (К., 2013): 51–171.

⁴⁶ Л. ЗАШКІЛЬНЯК, 'Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука' [в:] *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми*, за ред. Л. ЗАШКІЛЬНЯКА (Л., ЛНУ імені Івана Франка 2004): 24.

По-друге, становлення й розвиток української візантиністики не мислимі без засвоєння новітніх методологічних підходів та вироблення власних, оригінальних. Відсутність власних методологічних підходів зумовлена зокрема неувагою українських візантиністів до національної історіографії, навіть у візантійських сюжетах. Для прикладу, знаменита школа Анналів – одна з найвпливовіших у світовій історіографії ХХ ст., особливо щодо медієвістики, базувалася на власному – національному – французькому тексті минулого. Українська національна історіографія має суттєві здобутки у царині методології, відтак містить потенціал і для розвитку досліджень зі всесвітньої історії⁴⁷.

Це зумовлено тим, що історія як конструктивна наука залежить від суб'єкта дослідження. На розвиток тієї чи тієї галузі історичної науки впливає інтегрованість самого історика у власний національний дискурс, у дискурс власного минулого. Останнє дає підставу говорити і про територіальні групи в рамках єдиної національної школи. Як показав Г. Вайт у своїй відомій праці “Метаісторія. Історична уява в Європі ХІХ ст.”, уявлення історика про історичну дійсність є лише літературною фікцією. Науковці будують свої тексти відповідно до літературних взірців⁴⁸. Очевидно, такий крайній погляд видається дуже дискусійним, однак позаджерельні знання, зумовлені особистим життєвим досвідом, суспільно-політичною чи економічною ситуацією в країні, регіоні, освітою, культурою тощо, відіграють помітну роль у творенні історичного наративу⁴⁹. Не випадково видатний візантиніст ХХ ст. І. Шевченко був одночасно і візантиністом, й україністом.

Методологічним питанням у сучасній світовій історіографії приділяється особлива увага, на чому наголошувалось на ХVІІІ-му Міжнародному конгресі істориків у Монреалі (1995 р.)⁵⁰. До методологічних питань належить і вироблення власного категоріального апарату, власної термінології, власне мови візантиністики в Україні. Значний потенціал містить вивчення української діаспорної історіографії, що розвивалася в єдиному науковому просторі західної історичної науки і все ще перебуває в паралельних світах з історіографією в Україні. Важливе значення в методологічному плані мають українські переклади праць І. Шевченка та О. Прицака⁵¹.

⁴⁷ Хоча, як зазначає Л. Зашкільняк, “методологічні питання ніколи не були сильною стороною української історіографії”: Л. ЗАШКІЛЬНЯК, ‘Методологічні аспекти світового історіографічного процесу...’, с. 47.

⁴⁸ Н. WHITE, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Europe* (Baltimore and London, 1973): 3–38.

⁴⁹ Див.: Г. ПАПАКІН, “Позаджерельне знання” з точки зору сучасного джерелознавства: реальність чи теоретичний конструкт?, *Ucrainica Mediaevalia*, vol. 4 (2021): 5–12.

⁵⁰ Л. ЗАШКІЛЬНЯК, ‘Методологічні аспекти світового історіографічного процесу...’, с. 40.

⁵¹ Насамперед маю на увазі видання: збірник І. ШЕВЧЕНКА, *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку ХVІІІ століття*, авторизований

У науці мовні питання особливої актуальності набули після розробки М. Фуко вчення про епістему – простір знання про співвідношення слів та речей та мовного дискурсу⁵². Відтак розвиток науки визначає не накопичення “об’єктивного знання”, а зміна епістем та дискурсів, що, у свою чергу, формують певні парадигми – зразки представлення гуманітарного знання. Зосередження уваги на мові, слові, терміні, як відомо, й привело в історіографії до відомого методологічного підходу – “лінгвістичного звороту”⁵³. За такого підходу, визначальну роль здобула мова історика. Не випадково, І. Колесник прямо проголошує одним із найважливіших атрибутів історика його мову, що “разом із культурним капіталом є візитною карткою історика”⁵⁴.

Мова не лише інструментарій передання думок та ідей, міжлюдської комунікації, на сьогодні вона постає як суспільний феномен, що відображає ту чи ту культуру в цілому. Як наголошують О. Білодід та С. Кримський, “мова має культурну онтологію і сама виступає як об’єктивний компонент культури”⁵⁵. Звідси випливає й значення національної мови як культурної цінності, що відображає національний, неповторний світ буття. Тим самим і мова науки відтворює кожне конкретне поняття виходячи з власного національного досвіду минулого, вкладаючи в нього власні, неповторні семантичні зв’язки та відтінки.

Попри те, що у світовій науці “лінгвістичний зворот” відбувся ще в середині ХХ ст., й на сьогодні, як зауважує французька дослідниця Ж. Рюс, “проблеми мови домінують над усім комплексом перспектив і запитань”⁵⁶. Варто згадати і те, що ситуація постмодерну передбачає “деконструкцію” історичних уявлень, що зафіксовані в мові. “Такі уявлення представляють собою «армію метафор», що виникають у результаті кожної послідовної спроби з’ясувати стан світу на даний конкретний момент і які в нашому часовому вимірі перетворюються на «літературні фікції»”⁵⁷. І, якщо неможливо об’єктивно пізнати дійсність, у тому числі історичне минуле, зали-

---

переклад з англійської М. ГАБЛЕВИЧ, за редакцією А. ЯСІНОВСЬКОГО (Л., Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001), XIX + 250 с.; та монографія О. ПРИЦАКА, *Походження Русі*, т. I: *Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг)* (К., Обереги, 1997), 1080 с.; т. II: *Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія* (К., Обереги, 2003) 1306 с.

⁵² М. Фуко, *Слова и вещи: Археология гуманитарных наук*, пер. с франц. В. П. ВИЗИГИНОЙ и Н. С. АВТОНОМОВОЙ (Москва, Прогресс, 1977), 488 с.

⁵³ Л. ЗАШКІЛЬНЯК, *Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів* (Л., ПАІС, 2007): 42.

⁵⁴ І. КОЛЕСНИК, *Op. cit.*, с. 4.

⁵⁵ О. І. БІЛОДИД, С. Б. КРИМСЬКИЙ, ‘Мова – дзеркало культури’, *Мовознавство*, № 4 (1987): 29.

⁵⁶ Ж. РЮС, *Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки*, пер. з франц. В. ШОВКУН (К., Основи, 1998): 626–627.

⁵⁷ Л. ЗАШКІЛЬНЯК, ‘Методологічні аспекти світового історіографічного процесу...’, с. 28.

шається лише його інтерпретувати за допомогою мови, відтак історичне минуле постає у вигляді тексту і тільки тексту. Сама гуманітаристика й існує лише у формі імпліцитних знань – думки та образів, та експліцитних – власне текстів⁵⁸.

Як приклад мовної невизначеності у візантиністиці в Україні, можна навести означення титулу правителя Візантії, який у західноукраїнській та діаспорній історіографії часто визначається як цісар, а у наддніпрянській – як імператор. На сьогодні в Україні домінує російська номенклатура у візантиністиці. І це не лише міцно тримає українську науку у лоні російської, максимум як західного відгалуження російської, унеможливує власний національний візантологічний дискурс, а й спотворює українську мову, позаяк російська традиція особових візантійських, та й навіть західноєвропейських назв абсолютно неприйнятна для української мови, суперечить українському правопису та традиції. Сучасний український правопис (2018 р.) не містить правил транслітерації з грецької на українську, хіба за посередництвом латинської мови. Натомість правопис 1928 р. мав відповідні розділи (III та IV), присвячені зокрема правилам української транслітерації з грецької мови⁵⁹. Як відмічає І. Колесник, саме в 1920–30-ті рр. в Україні спостерігався “справжній ренесанс мови”, зумовлений розвитком академічної науки в структурах ВУАН. “Проте внаслідок згорання політики українізації і розгрому національно орієнтованої академічної науки розпочалися процеси російщення та надмірної ідеологізації суспільно-гуманітарних наук”⁶⁰. Для прикладу, українська мова не знає звука ‘ф’, який вживається лише у словах іншомовного походження. Проте візантологічна номенклатура ним перенасичена, коли поруч з теологією, теоцентризмом, якимось дивом з’являються Фьодори, Феодори, Феофани тощо. Звісно, Філіп Македонський має залишитися Філіпом, а не перетворитись у Пилипа, але й Теофан чи Теодор не повинні трансформуватись у Феофана чи Фьодора, а теологія у фіологію.

Прикметно, що зросійщені терміни потрапляють з історіографії всесвітньої історії в національну, у той час, як мало б бути навпаки, адже саме національні історіографії виконують важливу адаптивну функцію “перенесення загальних понять різного ступеня абстракції з одного культурного поля на інше, пристосування їх у процесі запозичення та використання на конкретному історично-національному ґрунті”⁶¹. “Лінгвістичний сталінізм” має нарешті піди з української наукової термінології.

⁵⁸ Див.: І. БЕРЛИН, ‘Естественная ли наука история?’ [в:] І. БЕРЛИН, *Философия свободы. Европа*, предисл. А. ЭТКИНДА (Москва, НЛЮ, 2001): 69–121.

⁵⁹ Див.: *Український правопис*, вид. 1-е (S. I., Державне видавництво України, 1929): 62–77.

⁶⁰ І. КОЛЕСНИК, *Op. cit.*, с. 5.

⁶¹ *Ibid.*, с. 25.

На сьогодні це питання не лише наукове, а й політичне. На політичній же відповідальності історика за продукти своєї праці наголошувалось на XIX-му Міжнародному конгресі істориків в Осло (2000 р.)⁶², приводом до чого стали війни в Нагірному Карабасі та Балканський конфлікт, в основі яких лежали історичні конструкти. Як відомо й сучасна російська агресія проти України була забарвлена в історичні міти ‘недоросії’ та ‘кримнашу’. Не менш важлива роль історичного й загалом гуманітарного знання у формуванні громадянського суспільства. Як наголошує Л. Зашкільняк, “недостатня фахова підготовка істориків у багатьох університетах України... негативно позначається як на історичній продукції, так і формуванні суспільної свідомості”⁶³.

По-третє, українська історіографія має вийти на власні предметні поля в дослідженні Візантії та її спадку. Як було зазначено, для України візантійська історія та культура в її периферійному вимірі є й елементом національної історії. Однак, якщо у російській національній історіографії такі суто українські сюжети, як зовнішньо-політичні відносини не лише Києва, а й Галича з Константинополем, візит київської княгині Ольги в Константинополь, запровадження християнства в Києві Володимиром Великим тощо входять до предметного кола візантиністики та русистики, то ці ж самі сюжети в українській історіографії – “візантійськими” не визнаються. Триста років російської окупації далися взнаки й на історіографічній ситуації. Тому українсько-візантійські сюжети змушують конкурувати, а переважно розвиватися у руслі російсько-візантійських. Навіть українські пам’ятки чи то Криму, чи Софія Київська однозначно як українські в науці і досі не сприймаються, а російськими дослідниками трактуються винятково як ‘російські’, в кращому разі – ‘руські’. Як тут не згадати вислів І. Шевченка, “Велика Візантія нас пожадала, а ми її відкинули!”⁶⁴

Таким чином цілий ґрунтовний і потужний візантинознавчий пласт наукового спадку М. Грушевського, С. Томашівського, Н. Полонської-Василенко, Ю. Шевельова та багатьох інших українських дослідників залишається поза межами української візантиністики, певний виняток становлять хіба що дослідження російського науковця О. Назаренка⁶⁵.

І. Шевченко наголошував, “що сприйняття сучасниками візантиністами (та й загалом істориками) минулого зумовлене тим, як вони приймають власне сьогоднішня”⁶⁶. Таким чином, першим кроком до формування

---

⁶² Л. ЗАШКІЛЬНЯК, ‘Методологічні аспекти світового історіографічного процесу...’, с. 40.

⁶³ *Ibid.*, с. 46.

⁶⁴ І. ШЕВЧЕНКО, ‘Сприйняття Візантії’, *Критика*, р. II, ч. 11 (13) (1998): 12.

⁶⁵ А. В. НАЗАРЕНКО, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* (Москва, Языки русской культуры, 2001) – див. іменний покажчик.

⁶⁶ І. ШЕВЧЕНКО, *Op. cit.*, с. 15.

української візантиністики має стати осмислення та опрацювання власного, українського середньовіччя, з його візантійськими сюжетами. Це й історія візантійської присутності на півдні України, зокрема Князівства Теодоро, хрещення України-Руси, культурні впливи, так званий візантійський спадок в українській культурі тощо. Перспективними видаються й дослідження історії та культури України як країни візантійсько-західного / латинського простору, як країни змішаних, переплетених традицій.

Виробленню власного предметного поля досліджень можуть слугувати й вирішення таких питань, як:

- продовження вивчення історії візантиністики в Україні, створення монографічного синтетичного дослідження;

- створення бібліографічної бази візантиністики в Україні, укладеної за територіальним, інституційним та персональним підходом;

- підготовка корпусу візантійських джерел з історії України – завдання, що порушувалося вже М. Грушевським та Візантологічною комісією ВУАН, а також створення корпусу українських джерел з історії Візантії;

- попереднє завдання актуалізує археографічну складову української візантиністики. Нові перспективи відкриває уведення до наукового обігу неопублікованих візантійських та поствізантійських пам'яток, для початку – з українських архівосховищ. Перший крок до цього зроблено Є. Чернухіним, який підготував і видав каталог грецьких рукописів з архівосховищ Києва⁶⁷. Потребують дальшого пошуку та уведення в науковий обіг і джерела з історії візантиністики, зокрема в Україні;

- і останнє й найголовніше – це повернення до джерел, класичне *ad fontes*. Брак роботи з першоджерелами – на сьогодні це вада не лише української, а й світової історіографії. Мережа internet розширила можливості доступу до джерел, однак все ще бракує володіння істориками джерелознавчими методиками та загалом класичними мовами.

Останнє актуалізує *четверте* завдання – підготовку професійних візантиністів в Україні. На жаль, в умовах глибокої кризи освіти в Україні, зокрема вищої, перспективи професійної підготовки візантиністів є примарними. Не вирішить питання і проста наявність чи потенційне створення візантинознавчих кафедр при українських вишах. Візантиністика належить до міждисциплінарних дисциплін, що передбачає не лише добре знання історії та культури Візантії, а й оволодіння класичними та новітніми європейськими мовами, і насамперед українською, знаннями з суміжних дисциплін, зокрема богословського змісту тощо, що неможливе без загального підняття культурного та освітнього гуманітарного рівня випускників середніх та вищих шкіл.

⁶⁷ *Грецькі рукописи у зібраннях Києва: Каталог*, упоряд. Є. ЧЕРНУХІН; ред. кол.: І. ШЕВЧЕНКО (голова), та ін. (К.; Вашингтон, 2000), 384 с.

Відтак, якщо виходити з об’єктивних реалій – ініціатив Міністерства освіти і науки України, з їхнім наголосом на кількісні, а не якісні показники, перспективи розвитку української візантиністики, як і загалом соціогуманітаристики та освіти в Україні, залишаються дуже примарними.

Не сприяє розвитку візантиністики в Україні й постсоветська “планова наука”, коли викладачі вишів та вчені наукових установ у своїй діяльності обмежені рамками планових тем, затверджених, а зачасту і визначених державними чиновниками, далекими від візантиністики і науки загалом. Негативно відображається на розвитку історіографії й слабка інституалізація української історичної науки. В Україні катастрофічно бракує наукових центрів, фондів, особливо недержавних і спрямованих на медієвістику. Інститути суспільно-гуманітарного профілю Національної Академії Наук України мізерні за штатом та фінансуванням й повністю залежать від державного диктату. Українські наукові товариства живомертві, за винятком хіба що Івано-Франківського Центру медієвістичних студій. Такий стан справ відображає не лише державну, а й суспільну байдужість до історичної науки, до власного національного спадку та майбутнього України.

Однак, українське суспільство продемонструвало здатність до виживання всупереч діям державних органів влади, а вражаючі успіхи української національної історіографії вселяють надію й щодо розвитку національних шкіл всесвітньої історії, зокрема візантиністики. Важливим аспектом для розвитку української візантології має стати накопичений досвід, зокрема у вигляді “критичної маси” національної історіографії, а також перекладних творів, візантійський сегмент яких поповнюється насамперед перекладними проектами видавництва Українського католицького університету. Переклади не лише розширюють предметне поле, приносять нові методологічні підходи, а й створюють український категоріальний апарат, розвивають мовні засоби української історіографії.

Певні надії на відхід візантиністики в Україні від російської дає російська агресія проти України, що розпочалась у 2014 р. Як відомо, наприкінці XIX ст. російська візантиністика формувалась і розвивалась як східне відгалуження німецької. Навіть провідний часопис російських візантиністів “Византийский временник” є буквальною калькою німецького видання К. Крумбахера “Byzantinische Zeitschrift”. Перша світова війна, в якій Російська імперія виступила проти Німеччини, змусила поступову переорієнтацію російської візантиністики на французьку та англійську⁶⁸, що створило передумови для формування власної, оригінальної й потужної національної візантологічної школи. Як каже народна мудрість, “немає злого, щоб на добро не вийшло!”

---

⁶⁸ И. П. МЕДВЕДЕВ, ‘О Ф. И. Успенском как редакторе “Византийского временника”’ [в:] *Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге*, под ред. И. П. МЕДВЕДЕВА (Санкт-Петербург, Дмитрий Буланин, 1995): 58.

Надія НІКІТЕНКО

КНЯГИНЯ АННА ПОРФИРОРОДНА ТА ЇЇ ДІТИ: ПОВЕРНЕННЯ В ІСТОРІЮ

Анна Порфирородна – перша і єдина відома з джерел християнська дружина князя-хрестителя Русі-України Володимира Великого, на відміну від свого чоловіка, є фактично забутою постаттю нашої історії. Відомий історик О. Пресняков з цього приводу пише: “Щось негаразд зі звістками про Анну, чернець-літописець до її імені навіть не приставив епітету благочестива, не те, щоб якогось похвального слова”¹. У літописах побіжно згадуються тільки її шлюб та смерть. Симптоматичним є і мовчання про неї в контексті Володимирового хрещення Русі-України (як і про саме хрещення) візантійських джерел, які лаконічно повідомляють лише про її народження, заміжжя та смерть.

Сьогодні ми заледве уявляємо собі тогочасне значення і сприйняття династичного шлюбу Володимира і Анни, укладеного в 988/9 рр. – цей безпрецедентний шлюб поклав початок хрещенню Русі-України і вивів щойно навернену країну на найвищий після Візантії щабель в ієрархії держав. Народжена 13 березня 963 р. у Порфировій залі імператорського палацу, вона була царівною за народженням, яка з’явилася на світ тоді, коли її батьки посідали трон. За поняттями тих часів, це означало найвищу знатність у всьому тогочасному світі. По батьківській лінії Анна була принцесою крові у п’ятому поколінні. Її прапрадідом був засновник Македонської династії імператор Василь I Македонянин, який народився в селянській сім’ї бідних вірменських переселенців з Македонії. Доба Македонської династії (867–1056), починаючи від її першого представника, стала часом найвищого розквіту Візантії. Дідом Анни був автор знаменитих трактатів, “письменник на троні”, Константин VII Порфирородний, а її рідним братом – найвидатніший представник Македонської династії Василь II, прославлений державець і полководець. Василь II, його брат Константин VIII і сестра Анна були дітьми Романа II і знаменитої красуні Теофано, легітимними спадкоємцями трону Ромейської імперії, яка дала правителям Русі-України божественну царську кров, а всьому її народові – святу християнську віру. Вона зросла в особливій атмосфері Священного Палацу візантійських царів і стала бажаною нареченою для правителів кількох великих

---

¹ А. Е. ПРЕСНЯКОВ, *Лекции по русской истории* (Москва, 1939): 111–112.

держав – Священної Римської (Германської) імперії, Болгарії, Франції, але їхні шлюбні домагання були знехтувані візантійцями. Лише великому київському князю Володимирі Святославичу вдалося отримати руку порфирородної принцеси Анни. Князь, виконуючи угоду з імператором Василем II,

Мал. 1. Імператор Василь II.
Фрагмент фрески південної вежі
Софії Київської. Бл. 1018 р.

надав йому істотну допомогу, надіславши шеститисячний військовий корпус піхоти, який допоміг придушити заколот узурпатора Варди Фоки і врятувати трон. Та імператор не поспішав посилати до язичника Володимира Анну, а князь не хотів стати черговою жертвою відмови. Володимир, аби змусити візантійців віддати за нього порфирородну принцесу, рідну сестру правлячих імператорів, взяв візантійський Херсон (Корсунь руських літописів) – оплот імперії у Криму. Після цього брати-імператори на вимогу Володимира негайно відправили туди Анну і в Корсуні, після того як Володимир увійшов у хрестильну купіль, відбулося весілля київського князя і візантійської принцеси. Це стало кульмінацією небаченого успіху київської влади, зоряним часом Русі-України на міжнародній арені.

Що відомо з джерел про роль княгині Анни у християнізації Русі-України? Разом із Володимиром Анна правила тут 22 роки (989–1011), які склали найбільш доленосну епоху в її історії – прийняття і утвердження нової віри, розбудову християнської держави і Церкви. Це засвідчує її неоціненний внесок у нашу історію і потребує гідного визнання її заслуг. Немає сумнівів, що Анна, довкола якої гуртувалася візантійська духовна і культурна еліта, відіграла визначну роль у християнізації Русі та у її церковному, державному й культурному житті. Про це свідчать найдавніші найбільш авторитетні джерела. Сучасник Володимира і Анни німецький єпископ Титмар Мерзебургський († 1018) у своїй хроніці, яка дійшла до нас в оригіналі, говорить, що Володимир прийняв святу християнську віру за наполяганням своєї дружини Анни². Це надійно підтверджують літопис

² О. М. РАПОВ, Н. Г. ТКАЧЕНКО, 'Русские известия Титмара Мерзебургского', *Вестник Московского университета*, сер. 8: *История*, № 3 (1980): 61–62.

“Повість временних літ”, а також життя св. рівноапостольного Володимира, які розповідають про хрещення в Корсуні за порадою Анни раптово осліплого через небажання хреститися Володимира: “Хрестись, тоді прозрієш”, що й справді відбулося³. Арабський християнський історик XI ст. Ях’я Антіохійський свідчить, що Анна привезла з собою в Русь “митрополитів і єпископів і вони охрестили царя і всіх, кого обіймали його землі”, а після прибуття до Києва “побудувала багато церков у країні русів”⁴. За часів правління Володимира і Анни у Києві було побудовано два грандіозних першохрами – Десятинну церкву Пресвятої Богородиці (989–996) і собор Святої Софії Премудрості Божої (1011–1018). У 2011 р. за рішенням ЮНЕСКО весь світ відзначив 1000-ліття заснування Софії Київської. Зодчими і художниками цих храмів були візантійці, яких привезла із собою Анна. Як повідомляє Тітмар, на 1018 рік у Києві було вже 400 храмів⁵ – це говорить про нечуваний розмах храмобудівництва в державі Володимира і Анни. Церковний Устав Володимира свідчить, що Анна збагатила ризницю Десятинної церкви безцінними реліквіями – мощами святих і коштовним церковним начинням⁶. Високоосвічена візантійська принцеса, поза сумнівами, привезла із собою й великий духовний скарб – книги і вчених, ченців-інтелектуалів, які блискуче володіли “мудрістю книжною”. З джерел відомо, що Анна була порадницею і співавторкою Володимира в укладенні церковного Уставу-судебника⁷, дала з власної скарбниці багаті пожертви на Десятинну церкву, приймала в Києві іноземних послів, що засвідчує її глибоку релігійність, високий церковно-політичний статус, освіченість і соціальну активність. Володимир радився з Анною у державних справах і навіть крізь скупі рядки офіційного документа – церковного Уставу проступає повага і любов Володимира до його мудрої і вірної дружини-християнки, яку він називає “княгиня моя”⁸ і засвідчує, що складав Устав вкупі з Анною і своїми дітьми. Вчені вважають, що саме Анна переконала Володимира влаштувати на Святій Горі Атос руську обитель Богородиці Ксилургу (Древоділа) і вмовила своїх братів Василя II і Константина VIII надати для цього один зі святогірських монастирів. Цей найдавніший руський монастир, згадуваний в атоському акті від 1016 р., присвячувався Пресвятій

³ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ), т. II: *Ипатьевская летопись* (Москва, Языки славянской культуры, 2001), стп. 96; ‘Проложное житие князя Владимира’ [в:] А. Ю. КАРПОВ, *Владимир Святой*, 3-е изд., испр. (Москва, Молодая гвардия, 2015): 434.

⁴ *Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхъи Антиохийского*, издал, перевел и объяснил барон В. Р. РОЗЕН (Санкт-Петербург, 1883): 23–24.

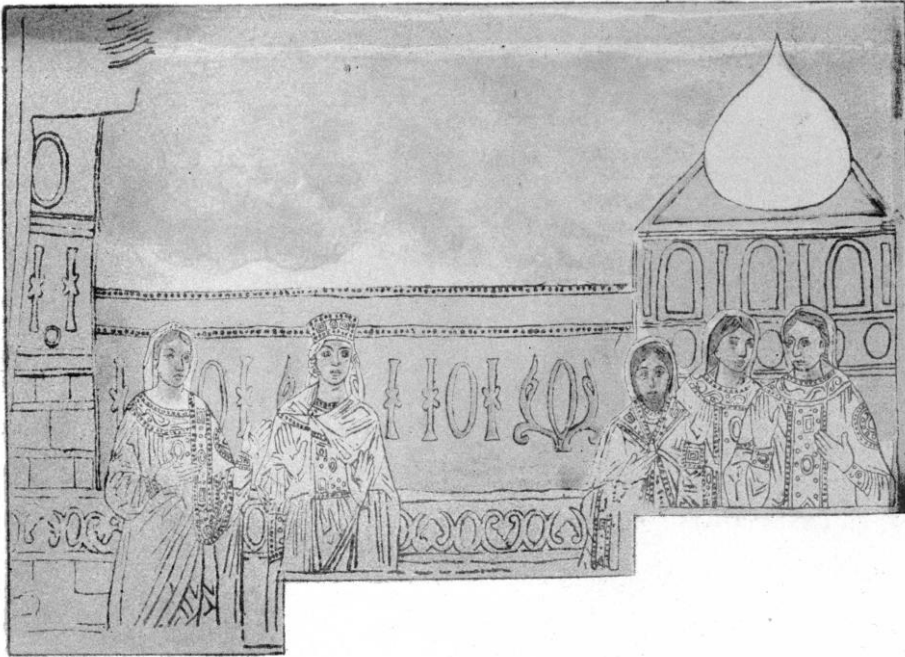
⁵ О. М. РАПОВ, Н. Г. ТКАЧЕНКО, *Op. cit.*, с. 66.

⁶ *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, изд. подготовил Я. Н. ЩАПОВ (Москва, Наука, 1976): 68–74, 76.

⁷ *Ibid.*, с. 66.

⁸ *Ibid.*, с. 70.

Богородиці, як і Десятинна церква. Коли в 1011 році Анна померла, її поховали в Десятинній церкві у мармуровому саркофазі, а в 1015 році, вочевидь за заповітом її чоловіка, поруч із нею, також у мармуровому саркофазі, упокоївся Володимир. Як свідчить Тітмар Мерзебурзький⁹, їхні саркофаги стояли відкрито у вівтарі св. Климента Римського, тобто там було влаштовано відкриту для доступу шанувальників княжу усипальню, освячену мощами мужа апостольського Климента. Цим декларувалося, що Володимир та Анна також заслуговують рівноапостольної честі.

Мал. 2. Коронаційний вихід принцеси Анни. Фреска північної вежі Софії Київської у замальовці Ф. Солнцева (сер. XIX ст.)

Хоча коло джерел з цієї проблеми вже давно окреслене, а дискусії довкола неї залишаються нескінченними, ніхто з дослідників не звертався до тих унікальних даних, які містить у собі давній стінопис Софії Київської. У мозаїках і фресках “митрополії руської” – Софії Київської, замовниками і будівничими якої було княже подружжя хрестителів Русі, простежується широке і послідовне прославлення Володимира і Анни. Фрески веж Софії розповідають про заручини Володимира і Анни в Константинополі на зламі 987/8 рр. Саме тоді був укладений безпрецедентний для

⁹ О. М. РАПОВ, Н. Г. ТКАЧЕНКО, *Op. cit.*, с. 63–64.

всього тогочасного світу шлюб князя і візантійської принцеси, які отримали царський титул. Анна прославляється і на грандіозному фресковому княжому портреті в центральній наві собору, де вона фігурує поруч з Володимиром. На портреті, намальованому на стіні собору до 1018 р., значні фрагменти якого збереглися донині, зображено повний чин освячення Софії,

Мал. 3. Княжий портрет у Софії Київській.
Фреска у замальовці А. ван Вестерфельда. 1651 р.

від її закладення до урочистого входу в храм княжої родини, що уособлює собою всю Русь-Україну, яка прямує до вівтаря Св. Софії. Раніше ця фреска була відома як княжий портрет родини Ярослава Мудрого, оскільки саме він виступає в літописах будівничим Софійського собору. Однак ця точка зору безнадійно застаріла, адже на фресках собору виявлено 11 графіті з дуже ранніми автентичними датами, найдавніші з яких – 1018, 1019, 1022 і 1023 рр.¹⁰ Між тим, діти Ярослава почали народжуватися лише після 1020 р., а княжичі і княжни зображені на фресці юнаками та дітьми. Отже, ілюстровано обряд освячення храму, який символізує хрещення Русі. Володимир і Анна як “нові Константин і Єлена” ведуть свій люд до вівтаря

¹⁰ Див.: Н. НІКІТЕНКО, В. КОРНІЄНКО, ‘Найдавніші графіті Софії Київської та її датування’ [в:] *Просемінарії: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури*, вип. 7 (Кам’янець-Подільський, 2008): 9–42; Н. НІКІТЕНКО, В. КОРНІЄНКО, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания* (К., 2012) 232 с.

Спасіння. Архітектура, мозаїки і фрески Софії Київської засвідчують факт закладення її Володимиром і Анною в 1011 році і завершення Ярославом у 1018 році. Судячи з розпису собору, вже тоді імена княжого подружжя християнців Русі-України Володимира і Анни готувались до канонізації. Цього не сталося через політичні чинники і зміну династичної ситуації в Русі і Візантії, коли в них прийшли до влади нові правителі.

Оскільки на портреті Анна фігурує як ще жива, ця фреска дає змогу отримати цілком певні дані про родину Володимира в 1011 р., коли було закладено Св. Софію. Саме цю церемонію освячення її фундаментів ілюструє фреска, і саме слова чину на закладення храму цитує величезний грецький посвятний напис над мозаїчною Богоматір'ю Орантою на склепінні головного вітваря, навпроти якого розміщено княжий портрет: “ὁ θεὸς ἐν μέσῳ αὐτῆς, καὶ οὐ σαλευθήσεται, βοηθήσει αὐτῇ ὁ θεὸς τὸ πρὸς πρῶν πρῶν” “Бог посеред нього, він не похитнеться, Бог допоможе йому, коли ранок настане” (Пс. 45:6). Володимир і Анна були зображені на центральній західній стіні нави (від їх фігур залишилися лише фрагменти на залишках західної стіни). Вони фігурували в царському вбранні, оскільки мали відповідний титул. Володимир ніс на вітвар Софії релікварій-єрусалим у вигляді моделі п'ятикупольної Десятинної церкви. Деклароване в княжому портреті співправління Володимира і Анни, яке підтверджується церковним Уставом Володимира, що походить від його часів, мало ідейне обґрунтування в культурі Богородиці – Цариці Небесної при її Сині – Ісусі Христі, що вписується в загальний контекст храмового образу Софії Премудрості Божої. Так само, як у Візантії доби Македонської династії, з якої походила Анна, культ Цариці Небесної – покровительки Константинополя і Києва мав величезне значення для християнізаторів Русі, адже і її столиця, і Десятинна, і Благовіщенська надбрамна церкви були присвячені Богородиці.

На фресці, крім Володимира й Анни, представлені 8 княжичів і князівен. Впадає в око те, що всі персонажі замальовані А. ван Вестерфельдом фрески чітко розрізняються за своєю іконографією, яка, згідно з середньовічною традицією, надавала колосального значення одягам, атрибутам і титулам. Першим, ймовірно, представлений Ярослав – старший серед синів за віком, у 1011 р. князь великого Новгороду, другого за значенням міста Русі після Києва. “Старший” новгородський стіл давав його володарю право на Київ. Хоча Ярослав як князь вбраний у мантию, однак на його голові, як і на печатках, бачимо не корону (подібно до його батька Володимира), а княжу шапку. А монети і печатки – це вагомі знаки влади. Йдучи безпосередньо за Володимиром, Ярослав як новгородський князь виступає на фресці законним нащадком київського столу. Така акцентуація портрета, що, до речі, відображала життєві реалії, була актуальною для Ярослава на початку його правління в Києві, в умовах суперництва за великокняжий стіл з братами Святополком Київським і Мстиславом Тмутараканським та небожем Брячиславом Полоцьким.

Ярослава показано тут юнаком. Під 1016 р. “Повість временних літ” зазначає: “І було тоді Ярославу в Новгороді літ 28”¹¹, значить, у 1011 р. Ярославу Новгородському було 23 роки. Це суперечить показанню літопису під 1054 р., де в повідомленні про смерть Ярослава говориться: “Живе же всіх літ 70 і 6”¹². Однак Д. Рохлін на підставі рентгенологічного і анатомічного скелету Ярослава і аналізу літописної звістки про його хворобу вважає, що князь жив значно менше 75 років¹³; антрополог В. Гінзбург гадає, що скелет належав чоловікові близько 60–70 років¹⁴. Отже, є підстави довіряти літописній звістці під 1016 р., яка підтверджується пергаменним Прологом XIII–XIV ст., де говориться, що Ярослав прожив 66 років¹⁵. Це тим більш вірогідно, що на своїй печаті, штампованій у 1019 р., Ярослав представлений ще молодою людиною; схоже, що йому тоді справді було трохи більше 30 років. У літературі вказувалось, що числення віку Ярослава є недостовірним у зв’язку із тенденційністю джерел у цьому питанні. Вказівка на 76-річний вік Ярослава, вочевидь, була необхідною для того, аби підкреслити його вікове старшинство у роді Володимировичів¹⁶. До речі, цією ж тенденцією позначено княжий портрет.

Другий княжич на портреті відмічений ознакою царської влади – на ньому, єдиному із синів Володимира, бачимо такий самий, як у батька, плащ-корзно із зображенням орлів у колах (малюнок плаща зараз втрачений, він встановлюється за малюнком А. ван Вестерфельда). Аналогічний геральдичний знак – на шиферній плиті парапету хорів, якраз над цією постаттю. Як сказано вище, орел був символом верховної світської влади у Візантії, тому його зображення прикрашали імператорський трон, нашивалися чи вибивалися на тканинах для царського гардероба, на царському сидінні й подушках, килимках і взутті. Згідно Георгію Кодіну, орли відзначали також церемоніальні вбрання деспотів і севастократорів – перших осіб після імператорів; мантії і облачення з таким малюнком мали у Візантії спеціальну назву “орлів”¹⁷.

¹¹ ПСРЛ, т. I: *Лаврентьевская летопись* (Москва, Языки славянской культуры, 1997), стп. 142.

¹² *Ibid.*, стп. 162.

¹³ Д. Г. РОХЛИН, ‘Итоги анатомического и рентгенологического изучения скелета Ярослава Мудрого’, *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* (далі – КСИИМК), вып. 7 (1940): 46–47.

¹⁴ В. В. ГИНЗБУРГ, ‘Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд’, *КСИИМК*, вып. 7 (1940): 48, 55–57.

¹⁵ МАКАРИЙ, АРХИЕП., *История Русской церкви* (Москва, 1857), т. 1, с. 223.

¹⁶ А. Г. КУЗЬМИН, *Начальные этапы древнерусского летописания* (Москва, Изд-во МГУ, 1977): 274–276.

¹⁷ Н. П. КОНДАКОВ, *Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века* (Санкт-Петербург, 1906): 38, 84, 96.

Серед синів Володимира царський сан міг мати Борис, про що збереглися смутні згадки в староруських писемних джерелах. У "Читанні" про Бориса і Гліба Нестора, написаному наприкінці XI ст., говориться, що Борис одружився "закону ради цесарського", себто за царським законом. Там же згадується митрополит Йоанн, який разом із Ярославом установив свято першим руським святим Борису і Глібу¹⁸. Митрополит Йоанн є автором церковної служби свв. Борису і Глібу, в якій говориться, що ще в юні роки Борис (християнське ім'я – Роман) був удостоєний царського вінця і володів великою владою на Русі: "Цесарським вінцем від юності прикрашений, пребагатий Роман, владу велику мав у своїй вітчизні над всяким творінням". І далі: "І хрест замість скіпетра в правій руці носить", тобто Борис, зазнавши мученицької смерті, носить у правиці мученицький хрест замість царського скіпетра¹⁹.

Як зазначено вище, питання про походження Бориса і Гліба по материнській лінії цікавить істориків з часів В. Татищева, який наводить свідчення Йоакимівського літопису, що ці княжичі народилися від царівни Анни²⁰. С. Соловйов звернув увагу на те, що аналогічна звістка міститься в Тверському літописі. Походженням Бориса від Анни, на думку історика, можна пояснити низку літописних звісток: про перевагу, яку Володимир надавав Борису перед іншими синами, про непокору Ярослава батькові перед смертю останнього, про юний вік Бориса під час його загибелі, про царствене походження княжича, який "світився цісарськи". Історик припускав, що Володимир намірявся передати Борису київський стіл, як сину царівни, народженому в християнському, тобто законному шлюбі²¹. Це припущення поділяв М. Грушевський²². Законними нащадками київського столу вважає Бориса і Гліба А. Поппе, котрий називає об'єктивними свідчення згаданих літописів про народження княжичів від Анни Порфирородної. Спираючись на цінне повідомлення Тітмара Мерзбургського, А. Поппе наголошує на тому, що Володимир заповів престол двом синам – Борису і Глібу, тоді як третій – Святополк опинився під вартою. Адже ані Святополк, ув'язнений за спробу заколоту проти батька перед смертю останнього, ані Ярослав, який за рік до смерті Володимира відмовився платити данину Києву, не могли бути серед двох згаданих Тітмаром синів, яким було заповідано київський престол. Історик висунув гіпотезу, згідно з якою,

¹⁸ *Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им*, пригот. к печати Д. И. АБРАМОВИЧ (Петроград, 1916): 19. – (Памятники древне-русской литературы, вып. 2).

¹⁹ *Ibid.*, с. 136, 140.

²⁰ В. Н. ТАТИЩЕВ, *История Российская* (Москва; Ленинград, 1963), т. 2, с. 227.

²¹ С. М. СОЛОВЬЕВ, *Сочинения: в 18 кн.*, кн. 1: *История России с древнейших времен* (Москва, 1988), т. 1–2, с. 195.

²² М. С. ГРУШЕВСКИЙ, *История України-Руси: в 11 т., 12 кн.*, редкол.: П. С. СОХАНЬ (голова) та ін. (К., Наукова думка, 1994), т. 1, с. 532.

Володимир під впливом Анни хотів передати престол Борису через його знатність, зробивши Гліба співправителем рідного брата й ігноруючи прийнятий на Русі династичний принцип старшинства, через що обидва старших сини – Святополк Туровський і Ярослав Новгородський повстали проти батька незадовго до його смерті²³. Як пише А. Поппе, “візантинізація київського престолонаслідування позбавляла, за виключенням Бориса і Гліба, всіх нащадків Володимира київського столу”²⁴.

Крім наведених вище свідчень Йоакимівського і Тверського літописів, усі інші літописи не згадують про народження Анною дітей, називаючи матір’ю Бориса і Гліба якусь “болгаринню”²⁵. Але Анна жила на Русі 22 роки (з 989 по 1011 р.), а юнацький вік Бориса і отроцтво Гліба, акцентовані всіма джерелами, вкладаються саме в ці хронологічні межі.

Варто також зупинитися на такому вельми важливому за середньовіччя аспекті, як іменування княжичів, адже в імені зазвичай кодували певну політичну стратегію. Первістка Анни, народженого в 90-ті рр. X ст., назвали Борисом-Романом, що однозначно вказує на імена спадкоємців болгарського престолу Бориса і Романа, які жили разом з молодими василевсами Василем II і Константином VIII та їх сестрою принцесою Анною при константинопольському дворі як заложники, яких імператори воліли тримати при собі. Існували навіть плани заручити Василя II і Константина VIII з малими болгарськими принцесами, які також виховувалися при візантійському дворі. А дівчинку-принцесу Анну за правління Йоанна Цимисхія хотіли заручити з болгарським принцем-престолонаслідником²⁶. Візантійці практикували такі перехресні шлюби, які були потужним чинником найбільш успішної дипломатії. Обидва болгарських принци Борис і Роман були синами царя Бориса II (969–977), названого на честь хрестителя Болгарії князя Бориса I (852–889), який у 865 р. прийняв хрещення від візантійців. Борис і Роман були також онуками матері Бориса II візантійської принцеси Ірини Лакапени – дружини коронованого візантійцями болгарського царя Петра I. Дідом болгарської цариці Ірини був імператор Роман I Лакапен. Тож імена болгарських принців Борис і Роман вказують на їх сакральне родове право на болгарський престол. Але чому так було названо саме київського княжича? Дуже важливо зважати на політичну ситуацію в момент народження та іменування сина Володимира і Анни Бориса, на що

²³ А. POPPE, ‘La naissance du cult de Boris et Gleb’, *Cahiers de civilisation medievale, X–XII siecles*, Poitiers, 1981, а. 24, no. 19, р. 29–54. А. ПОППЭ, ‘Феофана Новгородская’, *Новгородский исторический сборник*, т. 6 (1997): 102–120.

²⁴ А. В. ПОППЭ, ‘Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба’, *Труды Отдела древнерусской литературы* (Санкт-Петербург, Дмитрий Буланін, 2003), т. LIV, с. 318.

²⁵ ПСРЛ, т. II, стп. 67.

²⁶ А. В. ПОППЭ, ‘Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба’, с. 312.

чому не звертають увагу. Тоді йшла жорстока і кровопролитна багаторічна війна повсталі Болгарії з Візантією. До візантійської армії входив великий ударний загін надісланих Володимиром у поміч Василю II воїнів, які відіграли колосальну роль у завоюваннях імперії на Балканах. У вирі цих подій престолонаслідник болгарського трону царевич Борис загинув і трон успадкував його брат Роман, який помер у 997 р. Після цього царем оголосив себе ватажок повсталіх болгар Самуїл, якого візантійці вважали бунтівником і узурпатором. Тобто саме в 997 р. постало питання про законного спадкоємця болгарського трону, адже майбутнє останнього ще не було вирішено. Царем Болгарії тоді міг стати лише син "дщери Імперії" Анни і спадкоємець візантійських імператорів та болгарських царів Борис Володимирович, бо Василь II був нежонатим, а у його брата-співправителя Константина VIII синів не було. Мабуть, такої домовленості досягли між собою Василь II і Володимир Великий. Не можна забувати, що Володимир мав свій інтерес на Балканах. Честолюбний київський князь добре пам'ятав плани свого батька Святослава утвердитися в Болгарії: "Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – срібло й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь"²⁷. А якими були багатства цієї країни – можна уявити зі згадки відомого візантійського письменника-царедворця Михаїла Пселла (1018–1078), який повідомляє, що після завоювання Болгарії й захоплення Василем II усієї її скарбниці при розміщенні здобичі у підвалах казначейства, довелося розширяти їх, пробиваючи нові підземні штольні. Пселл також згадує, що державну скарбницю імператор збільшив до двохсот тисяч талантів, себто до 15 млн. золотих монет²⁸. До складу армії Василя II входив руський військовий корпус, який брав активну участь у балканській кампанії імператора за завоювання Болгарії²⁹. Ще в 987/8 рр. цей корпус, який складався з 6000 озброєних списами і щитами піхотинців, надіслав Василю II київський князь Володимир, коли отримав руку рідної сестри імператора принцеси Анни. Михаїл Пселл називає руський допоміжний корпус "загоном відбірних тавроскитських воїнів", яких імператор затримав у себе³⁰. Корпус Володимира, склавши основу найманого руського війська імператора, залишився у нього на службі на довгі роки і брав участь у всіх численних військових виправах Василя II. Судячи з усього, кількість війська, надіс-

²⁷ ПСРЛ, т. II, стп. 55. Переклад Л. Махновця: *Літопис руський*, пер. з давньорусь. Л. С. МАХНОВЦЯ; відп. ред. О. В. МИШАНИЧ (К., (Дніпро, 1989): 39.

²⁸ МИХАИЛ ПСЕЛЛ, *Хронографія*, пер., ст. и примеч. Я. Н. ЛЮБАРСКОГО (Москва, 1978): 15; Г. Г. ЛИТАВРИН, *Византийское общество и государство в X–XI вв.: Проблемы истории одного столетия: 976–1081 гг.* (Москва, 1977): 200.

²⁹ *История Византии: В 3-х т.*, под ред. С. Д. СКАЗКИНА (Москва, 1967), т. 2, с. 348.

³⁰ МИХАИЛ ПСЕЛЛ, *Op. cit.*, с. 10.

ланого Володимиром, з часом значно збільшилася. У 1016 р., у поході на Болгарію, Василь II у рівнинах Пелагонії (котловина в Македонії) захопив багато полонених. Він розділив здобич на три частини: одну з них надав союзній Русі, другу – грекам, а третю взяв собі. Як зазначає В. Васильєвський, “число руських, які служили в Грецькій армії, було вельми значним, якщо вони отримують цілу половину здобичі, що дісталась на долю війська”³¹. Тож Володимир не міг проминути можливості посадовити свого сина Бориса-Романа на спустілий болгарський трон, що явно входило і в плани Василя II, який волів мати на ньому рідного небожа – єдиного спадкоємця Македонської династії по чоловічій лінії. Така можливість відкрилася саме у 997 р. А відтак перший син Анни, який отримав відповідне цій стратегії ім’я Борис-Роман, ймовірно, народився в 997 р., тож на портреті в Софії, який ілюструє подію 1011 р. (закладина собору), йому 14 років, а загинув він у 17–19 років, що цілком підтверджується фрескою і писемними джерелами. Поза сумнівами, іменування новонародженого сина Володимира і Анни Борисом-Романом було серйозною заявкою його права на болгарський престол. Отже, вже саме ім’я Бориса-Романа вказує на народження його від Анни.

У цьому сенсі варто звернути особливу увагу також на сімейний аспект християнського імені Бориса – Роман, адже іменування дітей у княжій родині на честь одного з предків (зазвичай – діда) відображало їх містичну спорідненість і пов’язану з нею “задану небом” життєву програму. Таке іменування в умовах християнізації Русі вказувало і на престижний династичний зв’язок з Візантією, країною-місіонером. Тож своє хресне ім’я Борис за сталою традицією отримав на честь свого діда по матері – імператора Романа II (938–963), батька Анни. Це ім’я, до того ж, підкреслювало “ромейське” походження Бориса (Роман – “ромей”, тобто римлянин) і декларувало його “право царювати” (*jus regnandi*) як прямого і єдиного нащадка правлячих порфирородних василевсів по чоловічій лінії.

Прикметне, що в староруській літературі Борис і Гліб порівнюються з Йосифом і Веніаміном – синами біблійного патріарха Якова (відомого агіотипу Володимира) від коханої дружини Рахілі³². Вона померла при народженні наймолодшого сина, якого назвала Беноні – “сином скорботи”, але Яків дав йому інше ім’я – “син моєї десниці” і найбільше любив його, як Володимир, за словами джерел, любив Гліба. Тобто Гліб народився незадовго до смерті Анни, десь у середині першого десятиліття XI ст., бо в літературі й образотворчому мистецтві він фігурує як дитина. Ім’я “Гліб”

³¹ В. Г. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, ‘Варяго-английская и варяго-русская дружина в Константинополе XI и XII веков’ [в:] В. Г. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, *Избранные труды по истории Византии. В двух книгах (в четырех томах)* (Москва, 2010), т. 1, с. 193–210.

³² И. Н. ДАНИЛЕВСКИЙ, *Повесть временных лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов* (Москва, 2004): 169–172.

має давнє скандинавське походження і означає “нащадок бога”, що пов’язувало княжича з Рюриковичами (норманами за походженням), які за тогочасними нордичними віруваннями отримали свою владу від неба³³. Дуже промовистим є й християнське іменування Гліба Давидом, що ніяк не пов’язує останнього з Болгарією, проте добре корелює зі значенням цього імені. Адже ім’я “Давид” (“улюблений”) стало за середньовіччя синонімом слова “цар”, і кожного візантійського імператора – помазаника Божого прославляли як “нового Давида”, що лле світло на плани Володимира і Анни надати йому, як і його старшому брату Борису, царський сан. Якщо Бориса, судячи з його імені і політичної ситуації, при народженні планували зробити царем Болгарії (бо Володимир волів монархічно правити в Київській державі ще довгі роки), то після завоювання Візантією у 1001 р. Північно-Східної Болгарії плани змінилися. Візантійці перейшли в рішучий наступ, що стало початком кінця Першого Болгарського царства. А відтак перспектива посадити на болгарський престол, що був приречений до знищення, русько-візантійського династа Бориса-Романа канула в небуття. Тоді в Русі-Україні була адаптована візантійська династична традиція співправління. Легітимними спадкоємцями Володимира ще за його життя стали молодші сини князя від цариці Анни Борис і Гліб, яких батько зробив своїми співправителями. Однак цей захід Володимира і Анни, оприлюднений, вірогідно, тоді, коли великий князь занедужав, тобто у 1012–1014 рр., наштовхнувся на рішучий спротив його старших синів Святополка і Ярослава, які мали право на київський стіл за місцевою династичною традицією. Це стало причиною княжої міжусобиці за спадщину Володимира після його смерті в 1015 р. Війна нащадків Володимира в 1015–1019 рр. за київський стіл досить добре висвітлена як у вітчизняних, так і в іноземних джерелах, дані яких виразно перегукуються з княжим портретом у Софії Київській.

Високий династичний статус Бориса підтверджує Еймундова сага, де говориться, що згідно заповіту Володимира, київський стіл отримав Бурислейф (Борис) – особливо знатний за словами саги князь, який не хотів бути нижчим за своїх предків. Згідно історично конкретній розповіді саги, замовником вбивства Бориса варягами Еймунда був Ярислейф (Ярослав)³⁴. Зіставивши дані саги та інших джерел, ми дійшли висновку, що головними фігурантами княжої усобиці 1015–1019 рр. були не Ярослав і Святополк, а Ярослав і Борис, причому останній виступив суперником Ярослава як легітимний нащадок київського столу. Згідно хроніці Тітмара Мерзебурзького, Святополка на Русі з 1015 по 1018 рр. не було, позаяк щойно після смерті батька він утік до Польщі до свого тестя Болеслава

³³ Гліб [Електронний ресурс]: <http://www.behindthename.com/name/Gleb>.

³⁴ ‘Эймундова сага’ [в:] О. Ю. СЕНКОВСКИЙ, *Собрание сочинений* (Санкт-Петербург, 1858), т. 5, с. 518–519; пор.: Н. Н. ИЛЬИН, *Летописная статья 6523 года и ее источник* (Москва, 1957): 146–166.

Хороброго, з яким здійснив похід на Русь лише влітку 1018 р.³⁵ За рік до того, себто влітку 1017 р., загинув на р. Альті підступно вбитий варягами Борис, як це впливає з вельми колоритної розповіді Еймундової саги. Недарма у 100-річний ювілей загибелі Бориса, у 1117 р., Володимир Мономах заклав на Альті кам'яний Борисоглібський храм³⁶. Канонізація Бориса і Гліба була ідеологічною акцією Ярослава, який намагався надати християнського характеру всім своїм діям і оточити ореолом святості власну династію. Загиблий у 1019 р. Святополк став “цапом-відбувайлом” і був навкі затаврований прізвиськом “Окаянный”³⁷.

Дослідники висловлювали думку, що позаяк саме Бориса Володимир готував собі в нащадки, він передав йому командування київською дружиною³⁸. Царський титул Бориса, що був головнокомандувачем великого руського війська, добре узгоджується з тогочасним звичаєм давати титул кесаря вищим воєначальникам, що були найближчими родичами державця. Відповідає він і тодішньому інституту співправління: в умовах відсутності закону про престолонаслідування державці ще за життя коронували своїх спадкоємців, аби закріпити за ними трон.

Усе це дозволяє персоніфікувати княжича в царській мантиї як Бориса – спадкоємця і співправителя Володимира. Ця роль Бориса була добре відома на Русі на момент появи фрески за рік після його загибелі. Тому він, ставши жертвою міжусобної війни, вже не являв собою небезпеки для Ярослава як суперник, тому й наділений на фресці царською регалією (якою за життя володів насправді), однак, як молодший за віком, зображений услід за Ярославом. Таким чином, фреска фіксує династичні прерогативи кожного із спадкоємців Володимира: царський титул Бориса, але старшинство за віком Ярослава Новгородського, себто його першість у спадкоємності за традиційним родовим правом. Вочевидь, так замовник портрета Ярослав, який насправді був узурпатором, вирішив складну проблему ствердження легітимності своїх прав на великокняжий стіл.

³⁵ О. М. РАПОВ, Н. Г. ТКАЧЕНКО, *Op. cit.*, с. 63, 65.

³⁶ *ПСРЛ*, т. I, стп. 291; т. II, стп. 285.

³⁷ Н. М. НІКІТЕНКО, ‘Політичні передумови виникнення Борисоглібського культу: до подій 1015–1019 рр.’, *Історія України: маловідомі імена, події, факти (збірник статей)*, вип. 11 (К., 2000): 14–25; Н. М. НІКІТЕНКО, *Свята Софія Київська: історія в мистецтві* (К., 2003): 126–128; Н. М. НІКІТЕНКО, *Від Царгорода до Києва: Анна Порфірородна. Ціна київського трону* (К., 2007): 227–262; Н. Н. НИКИТЕНКО, *От Царьграда до Киева: Анна Порфирородная. Мудрый или Окаянный?* (К., 2012): 257–323.

³⁸ С. М. СОЛОВЬЕВ, *История России с древнейших времен* (Москва, Соцэкгиз, 1959), кн. 1, с. 204–205; М. Д. ПРИСЕЛКОВ, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв.* (Санкт-Петербург, 1913): 57; А. Е. Пресняков, *Лекции по русской истории* (Москва, Соцэкгиз, 1939): 127–128; А. Б. Головкин, *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII вв.* (К., Наукова думка, 1988): 25.

Істотно, що на Ярославі поверх такої ж, як у Володимира і Бориса далматики (царської туніки), накинуто плащ з прямими полами, який так само являв собою різновид мантиї, хоча і поступався їй за значенням як царська інсигнія. Н. Кондаков, що присвятив спеціальне дослідження староруському княжому одягу, звернув увагу на те, що на вихідній мініатюрі Ізборника 1073 р. Святослав Ярославич як великий київський князь вбраний у мантию, його сини – в одні каптани. Така закономірність простежується на мініатюрі Трірської Псалтирі: зображення Ярополка Ізяславича без мантиї перед його патроном – апостолом Петром вказує у ньому лише князя; надягнена на Ярополка мантия в сцені вінчання має теоретично означати вінчання на велике князіння³⁹. Отже, плащ з прямими полами на Ярославі підкреслює його значення як новгородського князя, що після смерті батька міг претендувати на Київ. Мантия-корзно, декорована царськими знаками на Борисі, виділяє його як співправителя великого київського князя Володимира за життя останнього.

Московський дослідник А. Преображенський безпідставно вважає, що “за всіма переліченими типами одягів важко визнати ієрархічне значення – у їх чергуванні навряд чи є система”. Не будучи спроможним пояснити типологію одягу персонажів княжого портрета, дослідник несподівано заявляє: “Коротше кажучи, малюнок ван Вестерфельда (тобто його пізня копія) може бути менш точним, чим заведено вважати: можливо, що його «жіноча» частина була домислена малювальником за аналогією з чоловічою (не можна виключити, що портрети дочок Ярослава взагалі були відсутніми в цій композиції)”⁴⁰. Інакше, ніж безпідставною дискредитацією цінного джерела таку заяву не назвеш.

Мантия-корзно вирізняє і наймолодшого княжича. Судячи з усього, тут представлений Гліб, який за свідченням “Читання” про Бориса і Гліба Нестора, напередодні своєї смерті був “зовсім малим”. Його, як і Бориса, Володимир тримав при собі⁴¹. Ймовірно, Володимир, перейнявши з Візантії двоосібний цезарат, як інститут наслідування трону, призначив цих княжичів своїми співправителями, що викликало невдоволення старших синів – Святополка і Ярослава, які виступили супроти батька напередодні його смерті. А. Поппе, базуючись на свідченні хроніки Тітмара про заповідання Володимиром свого престолу двом синам, цілком слушно вважає, що законними спадкоємцями київського столу були Борис і Гліб – сини Анни⁴².

³⁹ Н. П. КОНДАКОВ, *Op. cit.*, с. 91–92, 95.

⁴⁰ А. С. ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, *Ктиторские портреты средневековой Руси. XI – начало XVI в.* (Москва, 2012): 85.

⁴¹ *Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им*, с. 10; С. БУГОСЛАВСКИЙ, ‘Україно-руські пам’ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса і Гліба’ (К., 1928), *Ізборник* [Електронний ресурс]: <http://www/litopys.org.ua/buhos/bu.htm>

⁴² А. РОПРЕ, *Op. cit.*, р. 29–30.

Прикметне, що в культурі Бориса і Гліба наявні апостольські мотиви. У “Сказанні чудес” Бориса і Гліба і в “Літописці Переяславля Суздальського” прямо говориться, що вони “новоначальники святому хрещенню яко апостоли”⁴³. Це свідчення проливає світло на те, як сприймалися на Русі ці сини Володимира. Фактично вони є кращим уособленням тих “нових людей”, яких “Бог новопочав пасти” (вислів Іларіона), оскільки народилися християнами в християнському шлюбі “апостола Русі” Володимира.

Складніше визначити четвертого, передостаннього персонажа на південній половині портрета. Раніше ми вважали, що передостаннім тут зображений древлянський князь Святослав, один із фігурантів уособиці 1015–1019 рр.⁴⁴ Гадають, що Святослав народився близько 982 р. і загинув у 1015 р.⁴⁵ Але цей персонаж фрески явно молодший за Бориса і старший

Мал. 4. Дружина Бориса на княжому портреті. Світлина 1930-х рр.

за Гліба, тобто народжений за життя Анни. Проте жодних даних про народження Анною третього сина не існує, та якби такий факт і мав місце, то третій син Анни також міг бути серед спадкоємців, тобто фігурувати на фресці в мантиї-корзно.

Ймовірно, передостання постать тут жіноча, як і вважає А. Поппе, відштовхуючись від особливостей її одягу. Та це не дочка Ярослава, як припускає дослідник, а юна дружина Бориса, радше, його наречена, яка мала за тогочасними законами статус дружини спадкоємця престолу. На ній, як повідомляє Нестор, Володимир одружив Бориса “за царським законом”. Не випадково вона виділена з північної, жіночої половини портрета і простує безпосередньо за Борисом, оскільки належить до княжої родини за своїм чоловіком, а не за батьком і матір’ю (як їхні дочки). За архаїчною концепцією шлюбу жінка, яка вийшла заміж, попри те, що й надалі належала батьків-

⁴³ *Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им*, с. 89.

⁴⁴ Н. Н. НИКИТЕНКО, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика* (К., Слово, 2004): 67–68.

⁴⁵ Л. В. ВОЙТОВИЧ, *Княжа доба на Русі: портрети еліти* (Біла Церква, Вид. О. Пшонківський, 2006): 254–255.

ській родині, переходила із сім'ї свого батька до сім'ї чоловіка, яка отримувала опіку над нею⁴⁶.

У Візантії і країнах візантійського культурного ареалу наречена правителя або його нащадка могла жити при дворі свого майбутнього чоловіка, маючи статус його дружини. У Візантії наречена спадкоємця трону при заручинах коронувалася, після чого іменувалася "дружиною" юного василевса і отримувала всі права молодшої імператриці⁴⁷. Наведемо два найближчих родині Володимира й Анни приклади. Перший, згадуваний Константином Порфирородним, стосується батька Анни Романа II, який до одруження з Теофано (матір'ю Анни) у 6-річному віці був одружений (заручений) з дочкою прованського короля Гуго – Бертою (Євдокією), що жила при візантійському дворі й померла там ще дитиною у 949 р.⁴⁸ На відомому кістяному рельєфі 945–949 рр., що зображує коронацію при заручинах Євдокії й Романа II Христом, вони представлені як царствене подружжя. Другий приклад виявляємо у Лева Диякона, який повідомляє про двох болгарських царівен, що жили при дворі Никифора II Фоки в якості наречених для малолітніх братів Анни – Василя II і Константина VIII⁴⁹.

Варто відзначити, що в світських портретах грузинських храмових розписів Х – початку XIII ст. в одному ряду з правителями зображені їх матері, дружини і дочки (храми в Атені, Вардзії, Кінцвісі, Бетані, Бертубані, Гелаті⁵⁰. В. Лазарев, який брав участь у роботі спеціальної комісії, що обстежила фреску в 1957 р., відзначав, що обличчя передостанньої постаті на південній половині портрета збереглося найкраще, "йому притаманні особливі жіночність і миловидність". Ось як дослідник описує цей персонаж: "Конттури обличчя і шиї в основному старі. Від первісних ліній обличчя найкраще збереглися обриси рота і тінь під нижньою губою. Від описів носа, брів і очей, посилені реставраторами, вціліли сліди старих контурів. Основна частина білої хустки являє собою оголений тиньк. Хустка була прикрашена синім узором (від нього дійшов лише невеликий шматочок над тім'ям). Звисаючі на груди кінці хустки в основі своїй автен-

⁴⁶ W. K. HANACK, 'Some conflicting aspects of Byzantine and Varagian political thought in Early Kievan Rus', *Byzantinoslavica*, vol. 36 (1976): 52.

⁴⁷ Г. Г. ЛИТАВРИН, *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.)* (Санкт-Петербург, Алетейя, 2000): 178, 188–189.

⁴⁸ КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ, *Об управлении империей (Текст, пер., коммент.)*, под ред. Г. Г. ЛИТАВРИНА, А. П. НОВОСЕЛЬЦЕВА (Москва, 1991), гл. 26, с. 118.

⁴⁹ Див.: ЛЕВ ДИАКОН, *История*, пер. М. М. КОПЫЛЕНКО, ст. и коммент. М. Я. СЮЗЮМОВА, отв. ред. Г. Г. ЛИТАВРИН (Москва, 1988), кн. 5, с. 48.

⁵⁰ Див.: Г. В. АЛИБЕГАШВИЛИ, *Четыре портрета царицы Тамары. К истории портрета в грузинской монументальной живописи* (Тбилиси, Изд-во АН ГССР, 1957); Ш. Я. АМИРАНАШВИЛИ, *История грузинской монументальной живописи* (Тбилиси, 1957); Е. Н. ПРИВАЛОВА, *Павниси* (Тбилиси, 1977).

тичні. На площі, що зайнята ними, слідів граф'ї малюнка плаття не виявлено"⁵¹.

Хоча В. Лазарев всі чотири фігури на південній стіні вважав жіночими, тим не менш, він підкреслив, що ця княжна на відміну від трьох останніх представлена в одному платті без плаща. Ця обставина – вельми важлива ознака її чітко визначеного династичного статусу в сім'ї Володимира. У будь-якому разі, Рюриковичі, особливо в пору тісних сімейних контактів з константинопольським імператорським двором, не могли ігнорувати встановлені у Візантії правила облачень придворних чинів, що відповідали табелі про ранги, якої суворо дотримувалися.

Не можна не помітити, що обличчя цієї третьої постаті має яскраво виражений східний тип – воно округле, вилицювате, з мигдалеподібним розрізом очей. Створюється враження, що такий тип обличчя навмисно підкреслений фрескістом. До речі, велику увагу, що приділялася в живопису портрету, обґрунтував у своїй новаторській монографії грецький дослідник І. Спатаракис⁵².

На голові поверх очіпка надягнуто плат-повий, кінці якого, зав'язані позаду, звисають на груди. Такий головний убір свідчить про те, що на фресці зображена заміжня жінка чи обручена наречена, яка розглядалася як законна дружина. На шії – відзначена В. Лазаревим золота гривня, що утворює спереду петлю. На нашу думку, у даному разі ця гривня (торквес) є частиною шлюбного вбрання нареченої високого (царського) рангу, яку за династичними правилами зобразили поруч з її нареченим або чоловіком Борисом.

Північна половина портрета, розміщена під жіночими хорами, за всіма ознаками, також є жіночою. Над нею розміщено оригінальну "подвійну" шиферну плиту, що, можливо, вказує на чоловічо-жіночу парність портрета, а також на високий подвійний статус зображених під нею персонажів. З одного боку, вони є дочками великого київського князя, з другого, – дружинами (або нареченими) європейських володарів. Тут спадає на думку та обставина, що коли княжа (царська) родина стояла під портретом, хор разом з усіма вірянами співали їй після святкової утрени "многая літа" – церковне многоліття (поліхронію) – це було канонічною формою вшанування візантійського імператора і київського князя, яке увійшло в православне богослужіння.

На північній половині портрета передусім звертає на себе увагу зафіксована Вестерфельдом княжна, що простує за Анною. Оскільки вона симетрично зіставлена з Ярославом, то на перший погляд, можна б було припустити, що тут зображена Інгігерд-Ірина. Та цьому заважають вагомі

⁵¹ В. Н. ЛАЗАРЕВ, 'Групповой портрет семейства Ярослава' [в:] В. Н. ЛАЗАРЕВ, *Русская средневековая живопись: Статьи и исследования* (Москва, Наука, 1970): 40.

⁵² I. SPATHARAKIS, *The Portrait in Byzantine illuminated Manuscripts* (Leiden, 1976).

обставини. По-перше, Інгігерд-Ірина не була дочкою Володимира та Анни, тож не могла фігурувати, та ще й першою, в ряду їхніх дочок. У такому разі вона мала б слідувати за Ярославом. Крім того, портрет фіксує подію 1011 р., а Ярослав одружився з нею між 1015–1019 рр., адже вона згадується в Еймундовій сазі як новгородська княгиня тоді, коли варяги прибули на Русь, що трапилося щойно по смерті Володимира; натомість в ісландських анналах шлюб датований 1019 р.⁵³

Навряд чи тут зображена і невідома за джерелами перша дружина Ярослава, яку дослідники гіпотетично вважають матір'ю його сина Іллі⁵⁴, згадуваного в Новгородському І літописі. Таке вельми хитке припущення до того ж підважується тим, що подібне співставлення було б явно не на користь Інгігерд-Ірини – правлячої княгині та владної жінки, з якою Ярослав, як свідчать саги, вельми рахувався.

То що це за княжна? Прикметне, що серед інших князівен жіночої половини портрета старшу княжну передусім відрізняє головний убір заміжньої жінки – такий самий, як у Анни плат-повий, але не під короною, а під княжою шапкою, зав'язаний нижче шиї. Вона, подібно до Анни, вбрана в мантию, що вказує в ній владну особу, вірогідно, новгородську правительку, другу за значимістю після київської княгині. Вважаємо, що це старша дочка Володимира й Анни Теофана, яка народилася в 90-х рр. X ст. і була віддана заміж за майбутнього новгородського посадника Остромира, сина посадника Костянтина Добринича, отже, прямого нащадка вуй Володимира Добрині (брата його матері Малуші). Дочка Анни Порфирородної, згадувана вкупі зі своїм чоловіком Остромиром у післямові до Остромирова Євангелія 1057 р. в якості його замовниці, була відповідно до традиції названа на честь своєї бабці, знаменитої красуні-імператриці Теофано. Таким чином, вельми виразно проступає прагнення Володимира й Анни назвати старших дітей Романом (Бориса) і Теофаною, на честь вінценосних батьків Анни – Романа II і його дружини Теофано, чим ввести власних спадкоємців до кола правителів могутньої Македонської династії, а відтак – усієї східнохристиянської Ойкумени.

А. Поппе логічно обґрунтовує високий соціальний статус Теофани Новгородської і називає її "першою дамою Новгорода"⁵⁵. У згаданій післямові Остромир визначений як "близок" (близький родич) Ізяслава Ярославича, по суті, його співправитель, що вказує на їх рідство по шлюбу, оскільки Теофана була сестрою Ярослава і, відповідно, тіткою Ізяслава⁵⁶.

⁵³ 'Annales Islandorum regii' [in:] *Islandiske annaler undtil 1578*, utg. G. STORM (Christiania, 1888): 106; Т. ДЖАКСОН, *Древнерусские города в древнескандинавской письменности. Тексты. Перевод. Комментарий* (Москва, 1987): 126.

⁵⁴ Л. В. ВОЙТОВИЧ, *Op. cit.*, с. 305.

⁵⁵ А. ПОППЭ, 'Теофана Новгородская', с. 117.

⁵⁶ *Ibid.*, с. 102–120.

Але Остромир ще й був родичем київської династії за своїм родоводом, що вигідно виділяло його серед всіх тих, хто не належав до Рюриковичів. Тому за нього й видали Теофану, бо всі Рюриковичі були її близькими родичами. Співставлення на фресці Теофани (новгородської княгині) з її братом Ярославом (новгородським князем з 1010 р.), який на той час ще не був одруженим, йшло в річищі політики Володимира Великого, який закріпив владу в Русі виключно за своїми дітьми, себто за своїм родом. Оскільки Теофана стала новгородською княгинею, мабуть, саме тому її не видали за іноземного правителя.

Мал. 5. Анна і Теофана на замальовці А. ван Вестерфельда

Услід за Теофаною, ймовірно, прямує Премислава (Прямислава), зображення якої також збереглося лише на малюнку Вестерфельда. Згідно В. Татищеву і угорським джерелам⁵⁷, її видали заміж за угорського принца Ласло Сара (Владислава Лисого), двоюрідного брата короля Іштвана (Сте-

⁵⁷ В. Н. ТАТИЩЕВ, *История Российская* (Москва; Ленинград, 1963), т. 2, с. 242; 'Chronici Hungarici composition saeculi XIV (-1334)', ed. A. DOMANOWSKY [in:] *Scriptorum Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stiris Arpadiae gestarum*, ed. E. SZENT-PÉTERY, t. 1 (Budapestini, 1937): 344.

фана) І Святого. Іштван I – це перший угорський християнський король, що походив із династії Арпадів. Про шлюб Ласло Сара і Премислави свідчить Угорська ілюстрована хроніка, яка описує події з найдавніших часів до 1330 р.⁵⁸ За одними даними, Ласло Сар був батьком, за іншими – дядьком короля Андрія I, за якого в 1046 р. видали заміж Анастасію Ярославну.

Постаті третьої і четвертої дочок Володимира й Анни досить непогано збереглися на фресці. Третьою, можливо, зображена Агата (Агаф'я), дружина спадкоємця англійського престолу принца Едуарда Вигнанця (1016–1057 рр.) і мати короля Англії Едгара Етелінга (1051–1126) та королеви-покровительки Шотландії Маргарити Святої (1045–1093). Агата, що померла не раніше 1067 р., згадується в древній Англосаксонській хроніці як дружина Едуарда Вигнанця. Дехто вважає її донькою Ярослава⁵⁹, але ця версія не має підтверджень. Та й навряд чи Ярослав видав би власну доньку за безталанного принца-вигнанця, який за свого життя в Києві не мав перспективи посісти англійський престол. Найвірогідніше, київський князь, маючи власний інтерес, таким чином “прилаштував” за вигнанця королівської крові свою більш знатну за себе незаміжню звідну сестру, заодно поріднившись з правлячою англосаксонською династією Вессексів. Має особливе значення та обставина, що Агатою звали рідну тітку Анни Порфирородної, одну з п'яти сестер її батька Романа II, на честь якої київська княгиня могла назвати свою дочку. У свою чергу, тітка княгині Анни Агата була названа на честь власної тітки Агати, рідної сестри матері останньої Єлени, дочок імператора Романа I Лакапена. Це тим більш вірогідно, що й сама княгиня Анна Порфирородна була названа на честь своєї ще одної тітки – принцеси Анни, дочки Константина VII і сестри Романа II. Такою була родинна традиція іменування владних осіб. Порфирородна принцеса Агата, як і її сестри, замінили маленькій Анні матір Теофано, коли та була у засланні. Дочки Романа II тоді стали хазяйкама царського гінекею, найзначнішими жінками імперії. Хоча походження Агати – одна із загадок історії, англійська дослідниця Н. Дей переконливо довела, що насправді вона була молодшою донькою Володимира і Анни. Едуард, перебуваючи все життя у вигнанні, деякий час (у 30-х рр. XI ст.) жив при київському

⁵⁸ Див.: 'Деяния венгров', пер. В. П. ШУШАРИНА [в:] В. П. ШУШАРИН, 'Русско-венгерские отношения в IX в.', *Международные связи России до XVII в. Сборник статей*, ред. кол.: А. А. ЗИМИН, В. Т. ПАШУТО (Москва, Изд-во АН СССР, 1961): 154; *История Венгрии: в 3 т.*, редкол.: В. П. ШУШАРИН (отв. ред.) и др., т. I (Москва, Наука, 1971): 138. Див. також: *Літопис руський*, с. 48, прим. 9; Л. В. ВОЙТОВИЧ, *Op. cit.*, с. 276.

⁵⁹ R. JETTÉ, 'Is the Mystery of the Origins of Agatha, Wife of Edward the Exile, Finally Solved?', *New England Historical and Genealogical Register*, no. 150 (London, 1996): 417–432; А. В. НАЗАРЕНКО, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* (Москва, Языки русской культуры, 2001): 579–580.

дворі, де одружився з Агатою, а потім вони майже 40 років провели при дворі угорських королів. Те, що Едуард знайшов такий тривалий прихисток в Угорщині, де фактично провів усе життя, зовсім не випадково, адже він мав неабиякий вплив при королівському дворі, позаяк його дружина Агата була рідною сестрою спорідненої через свого чоловіка з Іштваном I Святим Премислави Володимирівни і тіткою королеви Анастасії Ярославни, дружини Андрія I⁶⁰. Оскільки Агата зображена на фресці однаковою на зріст із представленим на протилежній стіні Глібом, можна гадати, що вони були двійнятами. У такому разі зрозумілим є бажання Ярослава позбавитися через “шлюб в екзилі” єдиноутробної сестри свого брата-суперника, зведеного ним до рангу святих, що звеличувало й Агату – двійнятку святого князя. Коли вона вийшла за Едуарда Вигнанця, їй було вже за 30, а Едуард був юнаком, але це був морганатичний шлюб, який допускав подібний віковий мезальянс з чоловічого і жіночого боку – цьому знаємо безліч прикладів.

Отже, допускаємо, що тут зображено Агату Київську – майбутню англійську королеву. Уважно вивчаючи фреску, бачимо на Агаті пов’язану поверх очіпка (?) коротку широку пурпурову хустку – символ царського походження і такого самого кольору вузьке плаття-каптан. Зображена на фресці хустка Агати зовсім не відповідає надягненій поверх щільно запнутого навкруг ший повою заміжньої жінки низькій княжій шапці на малюнку Вестерфельда, який зафіксував поновлену за Петра Могили фреску.

Було висловлено безпідставне припущення, що Агата, як і Марія-Доброніга, були дочками Бориса⁶¹. Важко припустити, що в 1011 р. ще зовсім юний Борис (а такий вік княжича суголосно акцентують всі джерела!) мав дітей, які вже стояли на своїх ногах, як це зображено на портреті. Англійський принц Едуард, попри те, що був Вигнанцем, все ж таки мав право на престол, яке реалізував наприкінці життя разом з Агатою. Навіть перебуваючи у вигнанні, Едуард навряд чи погодився б на такий кричущий мезальянс як одруження з опальною княжною, дочкою поверженого Ярославом Бориса, яка після загибелі батька неминуче стала б у Києві *persona non grata*, тож такий династичний шлюб просто суперечить логіці. Це ж стосується і майбутньої польської королеви Марії-Доброніги, котра, як і Агата, аж ніяк не сприймається дочкою Бориса. Зовсім інша справа, якщо Агата і Марія-Доброніга були дочками Володимира (а це акцентовано фрес-

⁶⁰ Н. М. Дэй, ‘В “поисках” Агаты: киевская княжна – королева Англии?’, *Софійські читання. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції “Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва”* (Київ, 28–29 травня 2009 р.) (К., 2010): 236–256.

⁶¹ Див.: О. ЯСИНЕЦЬКА, ‘Родина Анни Ярославни в історичних особах і пам’ятках культурної спадщини’ [в:] *Реймське Євангеліє. Видання факсимільного типу у двох томах*, т. 2: *Дослідження* (К., 2019): 114; О. ЯСИНЕЦЬКА, ‘До питання про родовід князя Бориса Володимировича’, *Ucrainica Mediaevalia*, vol. 2/3 (2019/20): 109–118.

кою!), що звеличувало не лише їх, а й самого Ярослава – їх брата і сина Володимира, гідного перебувати в сонмі європейських державців як родича правлячих династій по праву брата королів. А саме так і сталося, бо за свідченням літопису Ярослав видав за польського короля Казимира I свою сестру, але не дочку, тож дослідниця вступає у пряму суперечність з джерелом.

Слід зауважити, що під 1018 р. Тітмар згадує, що в Києві тоді жило 9 сестер Ярослава⁶², серед яких вочевидь були Агата й Марія-Доброніга. Останньою, на портреті, вірогідно, й зображена Марія-Доброніга. Це ще зовсім мала дівчинка з коротким пишним (можливо кучерявим) волоссям, поверх якого на фресці можна розрізнити відому з візантійської обрядовості маленьку округлу церемоніальну шапочку. Натомість її головний убір на малюнку Вестерфельда, як і в Агати, також потрактований як княжа шапка з низьким верхом, надягнена поверх повою, характерного для заміжньої жінки. Отже, у літопису під 1043 р. говориться, що Ярослав видав свою сестру (тобто дочку Володимира) за польського короля Казимира I Відновителя⁶³. З польських джерел відомо, що її звали Марія-Доброніга і вона померла в 1087 р.⁶⁴ За польськими джерелами, шлюб укладено в 1041 р. Тож, як і її сестра Агата, вона була видана Ярославом заміж, за мірками тих часів, уже вельми Perezрілою дівчиною. На княжому портреті Агата і Марія зображені малими дітьми, можливо, погодками, тож, ймовірно, вони народилися одна за одною на початку XI ст.

Якщо викладена нами версія є правильною, то можна вважати, що у Володимира й Анни було шестеро дітей: два сини і чотири дочки, що цілком узгоджується з тривалістю їх шлюбу – 22 роки. Базуючись на спеціальних дослідженнях, вчені встановили, що за середньовіччя пологовий період жінки доходив до 42 і навіть більше років, тож діти Володимира і Анни народилися в останнє десятиріччя X – перше десятиріччя XI ст. У зв'язку з цим А. Поппе вважає, що Анна могла вагітніти принаймні до 1007 р.⁶⁵ Вона померла у віці 48 років, тобто ще не старою жінкою, вочевидь від якоїсь хвороби.

Як уже підкреслювалось, надзвичайно важливою особливістю фрески є наділення кожного з персонажів особливими інсигніями, що підкреслювало їх династичний статус. Зафіксована портретом династична ситуація на Русі у другому десятиріччі XI ст. притаманна добі Володимира, який намагався не лише закріпити владу за своїм родом, але й досягти етнічної консолідації своєї країни через спорідненість Рюриковичів з найближчими

⁶² О. М. РАПОВ, Н. Г. ТКАЧЕНКО, *Op. cit.*, с. 65.

⁶³ ПСРЛ, т. I, стп. 154–155.

⁶⁴ Н. А. БАУМГАРТЕН, 'Доброніга Владимировна, королева польская, дочь св. Владимира', *Благовест*, № 2–3 (Париж, 1930): 102–109.

⁶⁵ А. В. ПОППЕ, 'Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба', с. 309, прим. 13.

до них представниками слов'янської верхівки (шлюб Теофани з Остромиром).

Однак це не груповий портрет Рюриковичів, що, мовляв, декларує їх родовий суверенітет над Руссю і колективне правління нею, як вважали деякі дослідники⁶⁶, а портрет християнської родини Володимира і Анни – єдиновладних боговінчаних *монархів* Русі. Добре відомо, що Русь Володимира і Ярослава – це ранньофеодальна монархія, тож портрет фіксує візантійсько-християнську трансформацію поняття вищої влади в Київській державі, яка сталася за Володимира. Князь є носієм такої влади не завдяки причетності до роду, а як Божий обранець, як член візантійської імператорської родини, коронований кесарським (царським) вінцем. Така концепція портрета могла виникнути лише за Володимира та Анни. Але введення сюди образу Ярослава, що виступає легітимним спадкоємцем батька і благочестивим сином ідеального християнського державця, дозволяє припускати корегування сюжету на початку княжіння Ярослава. До того ж Ярослав декларує тут свою причетність до створення Софії, що характерно й для запису під 1017 р. у Новгородському I літописі, де закладини собору представлені першим загальнодержавним діянням новгородського князя Ярослава в Києві.

Отже, княжий груповий портрет містить у собі квінтесенцію розпису собору – хрещення Русі. Воно мислиться творенням її як Церкви, тобто Дому Премудрості Божої Київської держави. У даному випадку Русь отожднюється з Церквою як очолюваною княжою родиною спільнотою віруючих у Христа людей. У свою чергу, Церква Русі як сакральна організація асоціюється з її головним митрополічним храмом. Можемо з усією вірогідністю говорити, що це сцена хрещення-освячення Русі, зображена у високий сакральний спосіб. Цим і зумовлені безпрецедентні розміри цієї найбільшої фрески собору довжиною 15 м та її розміщення в його осерді, в осяйному світлом підкупольному просторі.

Можемо зробити такі **висновки**.

I. Першою і єдиною християнською дружиною князя Володимира Великого була візантійська принцеса Анна Порфирородна.

II. При укладенні їх шлюбу в 988/9 рр. вони отримали царський титул і відповідні регалії.

III. За 22 роки життя в Києві Анни від неї у Володимира народилися 6 дітей – 2 сини (Борис і Гліб) і 4 дочки (Теофана, Премислава, Агата, Марія-Доброніга).

⁶⁶ Див.: В. СТАВИСЬКИЙ, 'Софія Київська як перше історичне втілення ідей спільної власності на Руську землю', *Філософська і соціологічна думка*, № 6 (1989): 67–72; А. С. ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, *Op. cit.*, с. 86–87. Критику див.: Н. НИКИТЕНКО, *Софія Київська і її создатели: тайны истории* (Каменец-Подольский, Медобори-2006, 2014): 93, прим. 249.

IV. Вони народилися в такій послідовності:

1. Теофана (нар. в 90-х рр. X ст.);
2. Премислава (нар. в 90-х рр. X ст.);
3. Борис (нар. в 997 р.);
4. Гліб (нар. близько середини першого десятиліття XI ст.);
5. Агата (нар. близько середини першого десятиліття XI ст.);
6. Марія-Доброніга (нар. близько 1007 р.);

V. Володимир зробив своїми спадкоємцями Бориса і Гліба, перейнявши з Візантії двоосібний цезарат як інститут наслідування трону і призначивши цих княжичів своїми співправителями. За Володимира було започатковано політику престижних міжнародних династичних шлюбів, яку продовжив його син Ярослав. Дочки Володимира і Анни – Премислава і Агата були видані за угорського і англійського принців Ласло Сара і Едуарда Вигнанця та за польського короля Казимира I. Виключення було зроблено для старшої дочки Теофани Володимирівни, яка була залишена в Русі й стала княгинею Новгороду як співправителька Ярослава, оскільки Володимир на правах монарха прагнув закріпити владу в Русі за тими своїми дітьми, які мали царський родовід і відповідні регалії.

Олена СИРЦОВА

ЕТНОІСТОРИЧНА КОНЦЕПЦІЯ “ПОВІСТІ МИНУЛИХ ЛІТ” І СВІДЧЕННЯ КОНСТАНТИНА БАГРЯНОРОДНОГО В ТРАКТАТІ “ПРО УПРАВЛІННЯ ІМПЕРІЄЮ”

Гіпотеза про вихідний історичний зв’язок народу київської полянської держави росів-руси з етнотопонімікою Ілірика і народом Аренти-Панганії (ή Ἄρεντα, οἱ Ἄρεντανοί), описаним Константином Багрянородним у гл. 36 трактату “Про управління імперією”¹, згадуваного венеціанським хроністом Йоанном Дияконом під іменами Наренти й нарентан (Narenta)², а також арабськими географами як третя група росів, країна яких називалась Артанія (al-Arthānija)³, і нарешті зазначеним Нестором / Сильвестром у “Повістях минулих літ” під ім’ям “нарци, еже суть словѣне”, яке довгий час помилково ототожнювалось дослідниками з “жившем в Альпах” народом “нориків”⁴, дозволяє певною мірою відійти від усталеної традиції

---

¹ CONSTANTINE PORPHIROGENITUS, *De administrando imperio*, greek text ed. by GY. MORAVCSIK. Engl. transl. by R. J. H. JENKINS (Washington, 1967), vol. I, (Budapest, 1949); vol. II, commentary by F. DVORNIK, R. J. H. JENKINS, B. LEWIS, GY. MORAVCSIK, D. OBOLENSKY, S. RUNCIMAN (London, 1962); Е. СЫРЦОВА, ‘Текстология древнейших свидетельств о росах: Фотий и оі Роѹв Константинопольского Типикона IX ст.’, *Vyzantinoslavica*, vol. LXXI, fasc. 1–2 (2013): 59–90. КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНИЙ, *Об управленіи имперіей. Текст, перевод, комментарии*, под ред. Г. Г. ЛИТАВРИНА и А. П. НОВОСЕЛЬЦЕВА (Москва, 1991): 152–153.

² IONANNIS DIACONI *Chronicon*, *Chronache veneziane antichissime*, publ. a cura di G. MONTICOLO, vol. 1 (Roma, 1890): 59–171.

³ T. LEWICKI, ‘Znajomość krajow i ludow Europy u pisarzy arabskich IX i X w.’, *Slavia Antiqua*, 8 (1963): 103; *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*, под. ред. Т. Н. ДЖАКСОН, И. Г. КОНОВАЛОВОЙ и А. В. ПОДОСИНОВА, т. III: *Восточные источники*, сост. части I – Т. М. КАЛИНИНА, М. Г. КОНОВАЛОВА; части II. – В. Я. ПЕТРУХИН (Москва, 2009): 84, 95.

⁴ *Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века*, вступит. статья Д. С. ЛИХАЧЕВА, сост. и общая ред. Д. С. ЛИХАЧЕВА и Л. А. ДМИТРИЕВА. Комментарий О. В. ТВОРОГОВА (Москва, 1978): 24, 421; *Повесть временных лет*, ч. 2: *Приложения*, ст. и коммент. Д. С. ЛИХАЧЕВА, под ред. В. П. АДРИАНОВОЙ-ПЕРЕТЦ (Москва; Ленинград, 1950): 210; С. П. ТОЛСТОВ, ‘“Нарци” и “волхи” на Дунае. Из историко-географических комментариев к Нестору’, *Советская этнография*, № 2 (1948): 8–38; Т. ВИЛКУЛ, ‘Толковая Палея и Повесть временных лет. Сюжет о “раздѣлении языкъ”’, *Ruthenica*, т. 6 (2007): 40, 56. Про джерела виразу “нарци еже

обговорення двох історично різних етнонімів – поширеного в греко-візантійських джерелах оі Ῥῶς (роси) і відомого в латинських свідченнях балтійсько-кельтського Ruzzi (згідно з поширеною інтерпретацією: нібито від фінського Rūotsi), як лише двох різних вимов і транскрипцій одного й того ж етноніма, який відповідав населенню Київської Русі IX ст., і нарешті зрозуміти відому з літопису самоназву полян-киян "Русь", як результат зустрічного руху та номінативного взаємонакладання, з одного боку, – найдавнішої спільної самоназви групи слов'янських племен "раси-роси-руси", які в V–VI ст. прийшли зі сходу і півночі за Дунай, розселившись між Подунав'ям та Адріатикою, й одне з яких, кероване князем Кисм з ім'ям "поляни" в VII ст. перемістилося з Ілїрика на Подніпров'я, а, з іншого боку, – самоназви другої слов'яномовної київської династії роду Рюриковичів як похідної від північного, балтійського етноніма "Русь", який наводиться Нестором в "Повістях минулих літ" у кількох переліках північних племен, – географічному (I), етнолінгвістичному (II, IV, V), етносоціальному (III):

I. "Въ Афетовѣ же части сѣдять русь, чюдѣ, и вси языци: меря, мурома, весь, морьдва, заволочьякая чюдѣ, пермь, печера, ямь, угра, литва, зимѣгола, корсь, *лѣтьгола*, любь"⁵.

II. "Се бо токмо словѣнскъ языкъ в Руси: поляне, деревляне, ноугородьци, полочане, дреговичи, сѣверь, бужане, зане седоша по Бугу, послѣже же вельняне. А се суть инии языцы, иже дань дають Руси: чюдѣ, меря, вѣсь, мурома, черемись, морьдва, пермь, печера, ямь, литва, зимигола, корсь, *нерома*, либь: си суть свой языкъ имуше, от колена Афетова, иже *живуть* въ странахъ полунощныхъ"⁶.

III. "Изгнаша варяги за море, и не да имъ дани, и почаша сами в собѣ володѣти, и не бѣ в нихъ правды... И *идоша* за море к варягомъ, к руси. Сице бо ся зваху тѣ варязи *русь*, яко се друзии зовутся *свие*, друзии же урмане, анѣглыне, друзии гѣте, тако и си"⁷.

IV. "Бѣ единъ языкъ словѣнскъ: словѣне, *иже* сѣдяху по Дунави, их же прияша угри, и *моравы*, и чеси, и ляхове, и поляне яже нынѣ зовомая русь. Симъ бо первое преложены книга *моравъ*, яже прозвася грамота словѣнськаа, яже грамота естъ в Руси и в болгарѣхъ дунайскихъ"⁸.

V. "А словенскыи языкъ и рускый одно естъ от варягъ бо прозвашася русью, а первое бѣша словене; аще и поляне звахуся, но

суть словѣне" див. також: А. А. ШАХМАТОВ, "Повесть временных лет" и ее источники, *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. 4 (1940): 75.

⁵ *Памятники литературы...*, с. 24.

⁶ *Ibid.*, с. 28.

⁷ *Ibid.*, с. 36.

⁸ *Ibid.*, с. 40.

словенська рѣчь бѣ. Полями же прозвани быши, зане в поли сѣдяху, а язык словенски един”⁹.

Всі п’ять переліків-визначень ясно вказують на те, що відповідно до етно-історичної концепції Нестора / Сильвестра поляни-кияни (роси) усвідомлювали себе насамперед слов’янами (“словенами” у широкому значенні слова) і по території, і по історії, і по мовній спільності за Дунаєм, а варіант самоназви “Русь” було прийнято ними лише в IX ст. разом з другою, що прийшла з півночі, але також слов’яномовною, як і перша, київською династією. Крім того, “Русь” для літописця – це етнонім не просто північного “Афетового”, а саме “заморського” походження, тобто той, що був сприйнятий від народу, який розселявся “за морем” (“и *идоша* за море къ варягомъ, к руси”¹⁰). Він також ясно відрізняє “Русь” від таких народів, як “свие”, “урмане”, “англьяне”, “гѣте”. Оскільки ж “свие” для нього “друзии” (“сице бо ся зваху тѣи варязи *русь* яко се друзии зовутся свие”¹¹), а популярна в дослідженнях скандинавістів етимологія “Руси” від Rūotsi спирається навіть не на самоназву, а на фінську назву шведів (“свеїв”), то в етногеографічному аспекті більш імовірним виглядає походження назви “Русь” у слов’ян від кельтської самоназви німецького народу ругів (Ruzzi), який у IV–V ст. населяв острів Rugia в південно-західній частині Балтійського моря, звідки самі кельти до кінця V-го ст. вже перемістилися на Дунай. А на їх місце, відповідно до археологічних свідчень, у VI-му ст. острів і прилегле узбережжя був заселений слов’янами, яких називали не тільки ругами відповідно до кельтської географічної назви місця розселення, а й руянами, рунами, ранами, ренами й рутенами. На кельтське походження з острова Ругія (Rugia) назви другої слов’янської династії київських князів вказують і письмові латинські (германські) джерела, в яких княгиню Ольгу називають *regina Rugorum*, русів – “ругами”, Балтійське море – “морем Ругів” (*Mare Rugianorum*), а князя русів – королем “землі ругів, яку ми звемо Русією” (*terra rugorum, quam nos vocamus Russeiam*)¹².

У розвиток дослідження передісторії київських полян-росів (оі Рѣс) в Ілїрику й Далмації з урахуванням кельтської версії походження вимови імені “Русь”, засвоєної слов’янами-мореплавцями на острові Ругія, можна продовжити тепер прояснення цієї передісторії в тому аспекті, що після першого із зазначених літописцем витіснення волохами з Дунаю¹³ друге (аварське) витіснення¹⁴ слов’ян у VII ст. з Ілїрика торкнулося не тільки

⁹ *Памятники литературы...*, с. 42.

¹⁰ *Ibid.*, с. 36.

¹¹ *Ibid.*

¹² В. Г. СКЛЯРЕНКО, *Русь і варяги: Історико етимологічне дослідження* (К., 2006): 13–19.

¹³ *Памятники литературы...*, с. 24.

¹⁴ *Ibid.*, с. 28.

полян-землеробів Наренти, які рушили південним морським шляхом на Подніпров'я, а й частини нарентан-мореходів, які під іменами "ренів" або "рентан" (Theoph. Cont.: οἱ ῥεντανοί)¹⁵ змогли новоосвоїти раніше вже освоєний кельтами острів Ругію. Тобто, мова йде про те, що слов'янами, які заселили цей острів в VI–VII ст. могли бути мореходи-переселенці з *Shugicum superior* (Далмації), що належали до того ж невеликого слов'янського народу (н)арентан-паган, описаного Константином Багрянородним, який пізніше в IX ст. став прозиватися в джерелах серед найбільш знаних мореходів (піратів) південних морів, складаючи в цьому значну конкуренцію арабам, критянам і скандинавським вікінгам-мореплавцям. У цьому сенсі визначення "варяги" (οἱ βαραγγοί) у греків могло використовуватися стосовно всіх мореходів, які займалися морською торгівлею, військово-морською службою в імперії, розбійними нападами на узбережжі і морським піратством, тобто мореплавством у всіх його проявах.

Таким чином, південно-балтійські варяги-мореходи острова Ругія (руги-руси) можуть бути зрозумілими в аспекті володіння слов'янською мовою ("се бо токмо словѣнскъ языкъ в Руси") і майбутньої цілковитої сумісності в побуті і звичаях з досить розбірливими у своїх навіть дохристиянських обрядах полянами-киянами (які, згідно Нестору / Сильвестру, вважали, що сусідні слов'янські племена, зокрема "древляне живяху звѣриньскимъ образомъ, живуще скотьски"¹⁶), як представники того ж самого слов'янського народу нарентан / "нарців", вихідців з якого візантійці, як і балтійських найманців, могли називати "варягами" не в етнічному, а у військово-морському сенсі. Етнічний аспект цієї назви проявлявся у греків тоді, коли вони вживали його з етногеографічним доповненням: οἱ Ῥωσοβαραγγοί або οἱ βαραγγοί Ῥῶς у значенні мореходів слов'янського народу росів.

При такому розумінні походження слов'янського населення острова Ругія і слов'янського роду Рюрика, що осів не пізніше VII–VIII ст. на балтійському Помор'ї, дещо по-новому може прочитуватися і формула Нестора: "от варягъ бо прозвашася русью, а первое бѣша словене; аще и поляне звахуся, но словеньскаа рѣчь бѣ"¹⁷, яка саме і могла означати, що "Русь" – це ім'я тих слов'ян-мореходів, які після витіснення аварами з Ілірика з'явилися на південній Балтиці, і зокрема на кельтському раніше острові Ругія, де взяли друге ім'я "ругів" (Ruzzi) за місцем нового розселення. І вже від цих лише фонетично "кельтизованих" слов'янських варягів-рентан ім'я "Русь" (Ruzzi – Runi – Rujani – Rani – Reni – Rutheni) в IX ст. прийняли

¹⁵ *Chronographiae quae Theophanis Continuati Nomine Fertur Liber quo Vitae Basilii Imperatoris Amplectitur*, ed. C. DE BOOR, red. & eng. trans. I. ŠEVČENKO (Berlin; New York, 2011 (CFHB, vol. XLII)): 189.

¹⁶ *Ibid.*, p. 30.

¹⁷ *Ibid.*, p. 42.

київські подніпровські “росо-поляни”, які також колись вийшли з “полів” між Дунаєм і Адріатикою, але в іншому південному напрямку. Щодо самої ймовірності освоєння колишніми мореплавцями Далмації (н)арентанами балтійського острова Ругії, можна зазначити, що їх поява на Балтиці являла собою одну з досить характерних історичних версій адаптації давніх слов’ян після витіснення їх з Ілірика аварами в німецько-балтійському регіоні в цілому поряд з полабськими і лужицькими сербами, а також ободритами, лютичами та іншими слов’янськими племенами південно-західної Балтики¹⁸.

Додатковим підтвердженням ймовірності приходу в той час на південну Балтику, Помор’я і особливо на раніше кельтський острів Ругія, тієї “всієї Русі”, про яку сказано в літописі: “и пояша собѣ всю русь, и приидоша к словенам первое, и срубиша город Ладогу, и сѣде в Ладозѣ старей Рюрикъ...”¹⁹ саме з Ілірика, а ще точніше з Далмації, служить досить показова топоніміка Ладозько-волховського регіону, де такі характерні балканські назви, як, наприклад, погост Дунай, річка Рагуша або такі поселення на Волхові, як Любша і Велеша, а також Лучно на берегах Ільменя, могли бути повтореннями назв тих місць, звідки слов’яни прийшли. Крім того, саме в цих місцях археологи знаходять прикраси Балканського металургійного комплексу, що відносяться до VI–VII ст.

Прояснення більш складного, ніж зазвичай пропонувалося вважати в скандинавістичних дослідженнях, етнографічно подвійного маршруту і характеру взаємонакладання в джерелах етнонімів Ruzzi і оі Рѡс дозволяє зрозуміти, нарешті, чому при неодноразовому підкресленні Нестором того, що назва “Русь” була прийнята Києвом з Півночі від заморських варяг, яких словени-новгородці, разом з іншими племенами данниками спочатку прогнали, не давши їм данини, а потім вирішили запросити (під 862 (6370) роком), він сам у літописному оповіданні постійно прикладає ім’я “Русь” лише до Київської, Чернігівської та Переяславської землі, а Новгородську землю так не називає, хоча варяги Русі “заморської” були запрошені, як сказано, саме словенами-новгородцями, тоді як кияни “за море” не ходили і Русь варязьку, як відомо, не запрошували. Чому ж вийшло так, що кияни взяли самоназву “Русь” від династії Рюриковичів, а новгородці не прийняли і могли називатися “Руською землею” лише в сенсі поширення на них престольної влади Великого князя Київського, а також плати данини заморським варягам (до смерті Ярослава)?

¹⁸ Й. ХЕРРМАН, ‘Ободриты, лютичи, руяне’ [в:] *Славяне и скандинавы* (Москва, 1986): 338; Й. ХЕРРМАН, ‘Ruzzi. Forsderen Liudi Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского географа” (первая половина IX в.)’ [в:] *Древности славян и Руси* (Москва, 1968): 161–169.

¹⁹ *Полное собрание русских летописей*, т. 38: *Радзивилловская летопись* (Ленинград, 1989): 16.

Відповідь, очевидно, полягає в тому, що русь-поляни і русь-ругіани для літописця виступали в їхній передісторії в Ілїрику територіально єдиними і спорідненими з росами-нарентанами, тоді як новгородці етнічно визначалися ним як інше, хоча і єдине по мові слов’янське плем’я “словен” з дещо іншими звичаями, ніж у киян, які здавна вважали себе вищими за новгородців (як це особливо помітно, зокрема, в літописному апокрифі про мандрівку апостола Андрія²⁰ і статті 907 (6415) року (де учасникам походу і перемоги над греками словенам-новгородцям київський князь Олег наказав дати вітрила “кропинны”, тоді як руси-киянам – вітрила “паволочиты”²¹) й іншим місцем попереднього розселення в Ілїрику, яке, очевидно, може бути згодом прояснене. Коли ж згадані (на)рентанські варяги, які після витіснення з Ілїрика на кілька століть осіли на південно-балтійському острові Ругія (звідки наїздами збирали данину зі словен-новгородців, чуді, мері і кривичів, а також робили набіги на прусів), у другій половині IX ст. після Волхова, Ладоги й Новгороду з’явилися в Києві на Дніпрі, відбулося, ймовірно, етнічне та мовне взаємовпізнання полян і ругів / русів / рентан (відповідно до колишньої мовно-територіальної єдності в Ілїрику під ім’ям народу Наренти / Паганії – нарців.

У загальнослов’янському і загальноєвропейському історіософському аспекті значення появи південно-балтійської групи руси (ругіан) слов’янського походження в росо-полянському Києві виходить за рамки локальної історії Києва та Подніпров’я, оскільки показує, що ті дві групи росів, які в VII ст. вийшли різними шляхами з Ілїрика, відновивши в середині IX ст. на території подніпровської Русі свою давню мовноетнічну спільність, завершили разом з тим і об’єднання в єдиний круговий європейський шлях двох раніше окремих водних шляхів: південного – “изъ грекъ по Днѣпру”, яким пройшли колись переселенці з Ілїрика (Далмації) росо-поляни, і північного (балтійсько-середземноморського) “изъ варягъ въ греки”, яким приблизно в той же час досягли балтійського острова Ругія мореплавці Паганії – арентани-рентани-руги, і яким вони пізніше, подібно скандинавським вікінгам могли робити рейди-набіги в басейн Внутрішнього (Середземного) моря. Саме після об’єднання цих двох груп росів у Києві шлях “изъ варягъ въ греки” і “изъ грек по Днѣпру”, міг бути зрозумілим сучасниками як “шлях росів” не тільки від балтійського “Mare Rugianorum” Дніпром до Понту Евксинського, названому у Нестора / Сильвестра “еже море словеть Руское”, а й у протилежному напрямку від Балтики до Середземного моря, Босфору Фракійського і Понту Евксинського. Таке бачення цього кругового європейського морського шляху, як освоєного в цілому трьома групами росів, врешті об’єднаними в Києві,

²⁰ *Памятники литературы...*, с. 26.

²¹ *Ibid.*, с. 46.

відображає ідейно-ключовий для “Повістей минулих літ” апокриф про апостола Андрія²², який, відповідно до розповіді, пройшов цим шляхом від Синопа і Херсонеса на Понті Евксинському, потім від Понта по Дніпру до Києва і далі до Новгорода, а звідти до Рима і Константинополя, звідки знову повернувся до Понту Евксинського.

---

²² Див.: Е. СЫРЦОВА, ‘Апокриф об апостоле Андрее и путь “изъ Варягъ въ Греки и изъ Грекъ по Днѣпру” как путь вокруг Европы’, *Byzantinoslavica*, vol. LXXIV, fasc. 1–2 (2016): 228–242.

Павло ГАЙДЕНКО

**ЛИСТ ЙОАННА ПРОДРОМА: ВІЗАНТІЙСЬКИЙ
СНОБІЗМ ЧИ ВІДЧАЙ ІНТЕЛЕКТУАЛА?
(КІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ПРО РУСЬКІ РЕАЛІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІ ст.)¹**

П'ять років тому у видавництві Стрітенського монастиря в Москві вийшла чудова праця московського дослідника, архім. Макарія (Веретеннікова), присвячена образу руських ієрархів, які очолювали Київську першосвятительську катедру упродовж шести століть². Безсумнівно, запропонована маститим церковним істориком праця, що стала свого роду енциклопедією з найдавнішого періоду історії руської першосвятительської катедри, заслуговує найпильнішої уваги. Однак, у рамках представленого увазі читачів нарису найцікавішим видається лише один розділ, а саме розділ, присвячений митрополиту Йоанну Продрому. Завершуючи своє дослідження про цього руського першоієрарха, о. Макарій навів переклад однієї надзвичайно цікавої пам'ятки епохи, яку історики пов'язують з особистістю руського першосвятителя. Текст епістоли з усіх точок зору заслуговує на увагу. Надзвичайно цікавими видаються і її зміст, і приховувані за ним обставини. Не маючи можливості, а головне, не маючи на меті текстологічного аналізу листа, більш продуктивним буде доторкнутись історичної канви цієї пам'ятки, тим більше, що перспективи у цьому напрямку не видаються надто безнадійними.

Отже, загальновідомий переклад цього листа такий:

“Моє серце привело мене до смутку і, подібно до Антігони, я волаю: «О, якби мені полинати з швидкоплинною хмарою, щоби зустрітися з моїм братом». Але я не пам'ятаю нині точно вірш, бо й поезія покинула мене. Проте, милостивий Давид, що дарує мені свої пісні: Коли б я мав крила, немов та голубка, то я полетів би й спочив (Пс. 54: 7) у тебе, мого сердешного. Пропали, пропали ми! Не тому, що ми бачили Бога, а тому, що ми далеко від Бога закинені. Що мені зброя, що мені збирання данини? Ми ходимо по Скитській землі. Нічого у

---

¹ Хочу висловити щире подяку чудовим російським візантиністам і моїм друзям, а “за сумісництвом” моїм петербурзьким колегам А. Курбанову і Л. Спірідоновій за надану ними допомогу і консультацію.

² МАКАРІЙ (ВЕРЕТЕННИКОВ), АРХИМ., *Митрополиты Древней Руси (X–XVI века)* (Москва, 2016), 1250 с.

нас немає мирного і рівного. Я ходжу посеред численних пасток. Ми пожинаємо горе від чужого лиха. Один у нас прибуток – сльози. Якщо ж мені інколи випадає й сміятись, то я сміюся над долею (згадуючи), як вона нам віддячила; подібно до тавроскитійців вона нас пригостила. Ми зробились, за словами поеми, сусідами Абсентіїв (горя). Моє мешкання наповнене полином. Ось чим вона родюча, а люди не смиренні і не доброзичливі, а істинно душі їхні віддають полином. Наскільки гірка земля – настільки гіркі і всі плоди її, і квіти, і люди. Я хотів би досягнути пагорба Ригія, для того, щоби вітати священний Константинополь”³.

Визначити точний час написання листа надзвичайно складно. Це питання намагалися розв’язати протягом усього ХХ ст. У той час, як С. Пападімітріу і його послідовники, до яких, очевидно, слід віднести й о. Макарія (Веретеннікова), висловилися за те, що послання призначалося знаменитому візантійцю Теодору Продрому⁴, видатний радянський візантиніст О. Каждан щодо цієї епістоли був іншої думки. Не поділяючи доводів своїх колег і попередників на цій ниві, він опублікував цілком обґрунтовані заперечення з приводу такого сміливого ототожнення⁵. Однак, навіть після стількох років з початку дискусій, що виникли навколо цієї пам’ятки, остаточно і точно сказати про те, кому, власне, послання призначалося, навряд чи можливо і зараз. Сучасний стан джерел не змінився, а значить, внести і додати щось нове до тих аргументів, які вже були висунуті сторонами, навряд чи можливо. Тому дослідникам залишається тільки приєднуватися до якоїсь зі сторін, або триматися від них на деякій відстані, констатуєчи сформований *status quo*⁶. Тому, ухиляючись від будь-якого обговорення питання про адресата епістоли, доцільніше буде розглянути зміст цього небагатослівного, але яскравого твору.

Успадкувавши епістолярну культуру від Риму, візантійці писали багато, довівши справу створення послань до рівня високого літератур-

³ ‘Письмо митрополита Иоанна Ф. Продрому’ [в:] МАКАРИЙ (ВЕРЕТЕННИКОВ), АРХИМ., *Op. cit.*, с. 127–128.

⁴ С. Д. ПАПАДИМИТРИУ, *Иоанн II, митрополит Киевский и Федор Продром* (О., 1902): 3–54; J. SPITERIS, *La critica bizantina del Primato romano nel secolo XII* (Roma, [Institutum Orientalium Studiorum], 1979): 38–44; МАКАРИЙ (ВЕРЕТЕННИКОВ), АРХИМ., *Op. cit.*, с. 114–127.

⁵ А. П. КАЖДАН, ‘Два новых византийских памятника XII столетия’, *Византийский временник*, 24 (1964): 66–67.

⁶ Саме таку позицію можна зустріти в дуже обережних висловах В. Живова чи О. Назаренка, який, визнавши зв’язок Теодора Продрома і митр. Йоанна, ухилився від вивчення проблем, пов’язаних з поданим у цьому нарисі листом (В. М. ЖИВОВ, *Разыскания в области истории и предьстории русской культуры* (Москва, 2002): 78, прим. 2; А. В. НАЗАРЕНКО, ‘Иоанн II (Христос Продром; † после 14.08.1089)’ [в:] *Православная Энциклопедия* (Москва, 2010), т. 23, с. 471–475).

ного мистецтва, якому слід було навчатися⁷. Безумовно, епістоли були звичайним явищем, передусім, для представників знаті, духовенства та освіченої частини населення. Сформувався навіть своєрідний епістолярний етикет, що враховував численні нюанси, обумовлені причинами, обставинами, цілями послання, статусом учасника і адресата послання, а також іншими деталями, наприклад, формою звернення до адресата у множині чи однині. Все це мало велике значення в культурі візантійського суспільства і дозволяло багато розповісти про адресатів, включаючи їхній статус і рівень спілкування⁸. Коли справа стосувалася особистих відносин між близькими і друзями, листування рясніло деталями. Якщо ж співрозмовники виявлялися ще достатньо освічені, то воно набувало рис словесної і смислової гри метафоричних образів, легко прочитуваних сучасниками, проте невідомих їхнім нащадкам після восьми століть. Тому читачеві нашого часу вкрай необачно сприймати все описане в посланнях освічених візантійців буквально⁹. До того ж не можна скидати з рахунків ще дві важливі обставини: норми епістолярного жанру еволюціонували, а їх застосування, інколи, цілком було обумовлено індивідуальними особливостями авторів, що не дозволяє робити однозначні висновки про зміни, що відбувалися у цій сфері¹⁰. Все перераховане має бути враховано і при аналізі листів митрополита Йоанна. Усвідомлюючи, що представлений текст – перекладний, здійснити дуже ретельний аналіз не вдасться, але можливо перевірити достовірність викладених у посланні фактів. Це особливо цікаво, якщо врахувати, що лист, незважаючи на його уїдливий і гранично критичний тон, потрапив в імперію. Уже ця обставина заслуговує на певний коментар.

Цілком очевидно, послання мало особистий характер. Воно вражає своєю обережною щирістю, що не дозволяє собі особистих випадів та імен, і одночасно поєднується з вишуканістю і грайливістю думки. Як уже було зазначено, записка була доставлена адресату і, здається, оскільки

---

⁷ Д. А. ЧЕРНОГЛАЗОВ, 'Античная эпистолярная теория в византийской школе: учебник Псевдо-Либания и его позднейшие версии', *Philologia Classica*, 2 (2018): 265–275.

⁸ Д. А. ЧЕРНОГЛАЗОВ, 'Замечания о византийском эпистолярном этикете XII в.: *pluralis modestiae* и *pluralis reverentiae*', *Известия Уральского федерального университета. Серия 2: Гуманитарные науки*, 4(145) (2015): 94–105; Д. А. ЧЕРНОГЛАЗОВ, '*Pluralis reverentiae* – норма византийского эпистолярного этикета', *Индоевропейское языкознание и классическая филология*, 19 (2015): 954–963.

⁹ У зазначеному контексті примітними видаються спостереження Д. Черноглазова, який проаналізував чотири анонімних листи, що належать одному автору XI ст. і досить наочно демонструють особливості візантійської епістолярної культури: Д. А. ЧЕРНОГЛАЗОВ, 'Четыре анонимных византийских письма X–XI вв.: бытовые детали и литературная игра', *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология*, 8(257) (2017): 54–59.

¹⁰ Д. А. ЧЕРНОГЛАЗОВ, 'Замечания о византийском эпистолярном этикете XII в.: *pluralis modestiae* и *pluralis reverentiae*', с. 96–97.

збереглася для нащадків, заслужено оцінювалася родичами автора як якась сімейна реліквія. Крім того, поява цього листа у Візантії означала, що він не був перехоплений князівськими людьми чи варварами, якими рясніло на кордонах Візантії. А з цього можна зробити, принаймні, пару висновків. По-перше, сумнівно, щоб лист був відправлений в імперію в приватному порядку. Довга і небезпечна дорога, дорожня послуг довіреної особи і непередбачуваність подорожі приватної особи робили таке листування надто витратною справою, не спроможною гарантувати ні цілісність пошти, ні безпеку самого кур'єра. У сукупності зі збереженістю епістоли, що досягла адресата, все вищесказане дозволяє зробити висновок, що послання, найвірогідніше, було відправлено по каналах, які можна в категоріях сучасності назвати “дипломатичними”. По-друге, це вказує ще на одну обставину. Канали церковного зв'язку між Києвом і Константинополем володіли недоторканністю, і руський першоієрарх, у чиїх руках перебували такі значні можливості, був особою, що володіла дуже високим політико-дипломатичним статусом.

Все вказує на те, що автор послання був чудово освічений і, безумовно, вправний у політичних інтригах. Очевидно, ще одна обставина – образність мови Йоанна повною мірою відображала переваги і недоліки візантійської освіти¹¹. Форма листа і його літературний бік цілком відповідають тій характеристиці, яку руські сучасники дали митрополиту Йоанну: “**мужь хытръ книгамъ . и оученью**”¹². Дійсно, крім наведеного листа цей руський першосвятитель залишив по собі багату за руськими мірками XI ст. спадщину у вигляді канонічних відповідей¹³ і листа папі Клименту¹⁴. В очах руської знаті візантійський архієрей на руській катедрі володів високим статусом “мужа”, оскільки мав недосяжний для княжого оточення титул “протосинкела”¹⁵. Не менш значущим міг видаватися великокня-

¹¹ Про специфічні риси системи навчання у Візантії див. статтю А. Курбанова і Л. Спіридонової (А. В. КУРБАНОВ, Л. В. СПИРИДОНОВА, ‘Школьные учебники, составленные Феодором Продромом, и креативные подходы к обучению в Византии XII века’, *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*, т. 19, № 2 (2018): 213–221.

¹² *Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ)*, т. 1: *Лаврентьевская летопись* (Москва, 1997), стб. 208.

¹³ ‘Канонические ответы митрополита Иоанна II’ [в:] *Русская историческая библиотека*, т. 6: *Памятники канонического права*, ч. 1: *Памятники XI–XV в.* (Санкт-Петербург, 1880), стб. 1–20.

¹⁴ ‘Послание митрополита Иоанна к римскому папе Клименту III’ [в:] Н. В. ПОНЬРКО, *Эпистолярное наследие Древней Руси. XI–XIII вв.: Исслед., тексты, пер.*, отв. ред. Д. С. ЛИХАЧЕВ (Санкт-Петербург, Рос. АН. Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом), 1992): 24–40.

¹⁵ В. БУЛГАКОВА, ‘Печатка митрополита Иоанна із матеріалів Десятинної церкви і проблема атрибуції ранніх митрополичих моливдовулів’ [в:] *Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення*, під ред. П. П. ТОЛОЧКА (К., Артєк, 1996): 87–89; А. А. КУПРАНИС, ‘О новом типе печати русского митрополита Иоанна’ [в:] *Новые*

жому оточенню й дипломатичний образ Йоанна. Митрополит приймав римських (папських) послів і навіть відправив понтифіку своє послання, підкріплене соборовим рішенням¹⁶. Відтак висловлене літописцем на адресу першосвятителя посмертне захоплення, яке стало першим у своєму роді¹⁷, здається, було щирим і цілком заслуженим. Примітно, що й знаменитий Теодор Продром, небіж руського митрополита, також говорив про Йоанна, про свого дядька, не без гордості й поваги¹⁸. В результаті, немов би все вказує на те, що митрополит був оточений увагою і користувався заслуженою повагою. Однак, наведений вище лист у сукупності з деякими іншими обставинами життя руського першоієрарха підводить до інакшої оцінки ситуації і дозволяє зробити кілька не таких однозначних висновків, як про особистість першосвятителя, так і про ставлення архіпастиря до місця, визначеного йому церквою для служіння. Для таких висновків є деякі підстави.

1. Лист містить дуже примітну згадку про права, якими був наділений митрополит: “збирання данини” і “зброя”. Цілком очевидно, мовиться, по-перше, про князівську десятину, розміри якої видавалися значними навіть самому митрополитові, і, по-друге, про особливий захист, який надавався архієрею. Очевидно, наділення руського першосвятителя перерахованими перевагами сприймалося його місцевим оточенням як свого роду знаки особливої відзнаки чи привілеї, які коли-небудь можна було отримати від князя. Тому зневажлива оцінка Йоанном цього дарування видається більш ніж примітною. Дійсно, побут більшості візантійських архієреїв не вирізнявся розкішшю¹⁹. Ймовірно, таким же скромним видається

исследования археологов России и СНГ: Материалы пленума ИИМК РАН 28–30 апреля 1997 г. Санкт-Петербург, отв. ред. В. М. МАССОН (Санкт-Петербург, 1997): 119–123; В. Л. Янин, П. Г. Гайдуков, *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.*, т. III: *Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг.* (Москва, 1998): 27, 118, 261, № 43–6; Д. М. КОТЫШЕВ, ‘Печати киевских митрополитов XI–XII вв.’ [в:] *Русская религиозность: проблемы изучения*, сост. А. И. АЛЕКСЕЕВ, А. С. ЛАВРОВ (Санкт-Петербург, 2000): 61–73.

¹⁶ Р. Г. ПИХОЯ, ‘Византийский монах – русский митрополит Иоанн II как канонист и дипломат’ [в:] *Античная древность и средние века* (Свердловск, 1975), вып. 11, с. 133–144.

¹⁷ Митрополит Йоанн II був першим руським митрополитом, про смерть якого повідомили літописні джерела (*ЛСРЛ*, т. 1, стб. 208; П. И. ГАЙДЕНКО, “В се же лето преставися Иоан митрополит...”: беглый взгляд на смерть первых церковных иерархов в Киевской Руси”, *Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии*, 22 (2011): 82–88).

¹⁸ “Мій дід носив ім’я Продром (Предтеча), а мій дядя називався Христом, і був предстоятелем (ієрархом, митрополитом) Руської Землі, сильним у слові. Ними я вихований у благочесті” (цит. за: В. Г. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, *Избранные труды по истории Византии. В 2 кн. (в 4 т.)*, ред.-сост. М. В. ГРАЦИАНСКИЙ, П. В. КУЗЕНКОВ (Москва, 2010), кн. 1, с. 187).

¹⁹ Г. Г. ЛИТАВРИН, *Как жили византийцы* (Москва, 1974): 94–97.

і повсякдення перших руських архієреїв, що харчувались за князівськими столами²⁰ і ще не знали про особисту безпеку²¹. Однак, найвірогідніше, вже до кінця XI ст. матеріальне становище руських кафедр виявилось досить стабільним, а життя руських архієпископів стало оточуватись розкішшю, здатною зрівнятися і суперничати з побутом княжого двору. У цьому плані показові архітектурна вишуканість єпископського замку в Переяславі²² і удавана смиренність, яку висловив у своєму посланні до Полікарпа

²⁰ ‘Память и похвала Иакова мниха князю Владимиру Святославичу’ [в:] *Памятники общественной мысли Древней Руси*, т. 1: *Домонгольский период*, сост., автор вступ. ст. и коммент. И. Н. Данилевский (Москва, 2010): 285; П. И. ГАЙДЕНКО, *Священная иерархия Древней Руси: (XI–XIII вв.): Зарисовки власти и повседневности* (Москва, 2014): 11–12.

²¹ У цьому випадку показова скарга єпископів, що прийшли до Володимира, з приводу зростання числа розбоїв. При тому, що стосовно того, кого слід розуміти під цими “єпископами”, існує дискусія, однак, якщо все ж мовиться про архієреїв, то найвірогідніше, що приводом для їх приходу до князя стало не стільки зростання злочинів, як те, проти кого вони були спрямовані. І, найвірогідніше, жертвами розбійників виявилися самі єпископи (*ПСРЛ*, т. 1, стб. 126–127; П. С. СТЕФАНОВИЧ, ‘Летописное известие 6504 (996) г. о “казнях” и “вирах”: попытка интерпретации’, *Исторический вестник*, т. 17, № 164 (2016): 46).

²² Про розкоші єпископських резиденцій можна робити висновки, наприклад, на підставі даних розкопок і за літописним описом спорудженого митрополитом Єфремом у Переяславі “міста” і “банної будови”, які справляли на сучасників незабутнє враження (*ПСРЛ*, т. 1, стб. 208–209; М. К. КАРГЕР, ‘Раскопки в Переяславле Хмельницком в 1952–1953 гг.’, *Советская археология*, вып. 20 (1954): 5–30; Ю. С. АСЕЕВ, В. А. ХАРЛАМОВ, М. И. СИКОРСКИЙ, ‘Исследование Михайловского собора в Переяславле-Хмельницком’ [в:] *Славяне и Русь (на материалах восточнославянских племен и Древней Руси): сб. науч. трудов* (К. 1979) 122–137; А. КОЛЬБЕНКО, Л. НАБОК, ‘Каменная баня от владыки Ефрема’, *Родина*, 8 (2008): 46–49; А. А. ФРЕЗЕ, ‘Церковь св. Михаила в Переяславле Русском и византийская архитектура IX – начала XIII века’ [в:] *Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей*, вып. 3, под ред. С. В. МАЛЬЦЕВОЙ, Е. Ю. СТАНЮКОВИЧ-ДЕНИСОВОЙ (Санкт-Петербург, 2013): 216–221). Не менш примітні старинні уявлення про вигляд соборного майдану в Галичі (И. О. ПОПОВ, ‘Княжеские резиденции домонгольской Руси (генезис и классификация)’ [Електронний ресурс] [в:] *Археология.РУ – Открытая библиотека имени В. Е. Еременко*. Режим доступа: http://www.archaeology.ru/Download/Porov/Porov_1998_Kniazheskie.pdf. Вільний. – Перевірено 11.11.2018)) чи реконструйований масштаб архієрейських доходів та єпископських дворів Смоленська і Новгородка (‘Уставная жалованная грамота смоленского князя Ростислава Мстиславича церкви Богородицы и епископу, связанная с учреждением епископии в Смоленске’ [в:] *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, сост. Я. Н. ЩАПОВ, отв. ред. Л. В. ЧЕРЕПНИН (Москва, 1976): 141–145; ‘Жалованная запись смоленского князя Ростислава Мстиславича с датой 1150 г. сентября 30 церкви Богородицы и епископу на земельный участок’ [в:] *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, сост. Я. Н. ЩАПОВ, отв. ред. Л. В. ЧЕРЕПНИН (Москва, 1976): 146; Л. В. АЛЕКСЕЕВ, *Смоленская земля в IX–XIII вв. Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии*, отв. ред. Я. Н. ЩАПОВ (Москва, 1980): 20–25; Б. Д. ГРЕКОВ, *Новгородский дом святой Софии*:

Суздальського єпископ Симон. Одне лише перерахування володінь і ресурсів, які перебували в руках архієрея, здатне вразити будь-яку уяву²³. Очевидно, що руський єпископат перебував у достатку, не вбачаючи в цьому жодної для себе духовної шкоди, чим породжував до себе і до свого способу життя як таємну заздрість і пожадані прагнення, подібні до тих, що відчував чернець Полікарп²⁴, так і явне невдоволення²⁵, що спонукало в середині XII ст. у містян особливу перевагу до поставлених на катедри атоських ченців²⁶ і затворників²⁷. Тому в очах візантійців, які знали з власного досвіду, як непросто часом складаються відносини єпископських

(Опыт изучения организации и внутренних отношений крупной церковной вотчины)
(Санкт-Петербург, 1914), ч. 1).

²³ Звертаючись до ченця Полікарпа, суздальський єпископ з позірним смиренням зізнався: **“Я б із задоволенням залишив свою єпископію і став би служити ігумену в тому святому Печерському монастирі. І кажу я це тобі, брате, не для того, щоби звеличити самого себе, а щоби лише повідомити тобі про це. Святительства нашого владу ти сам знаєш. І хто не знає мене, грішного, єпископа Симона, і цієї соборної церкви, краси Владіміра, та іншої, Суздальської церкви, яку я сам створив? Скільки вони мають міст і сіл, і десятину збирають з них по всій землі тій, – і цим усім володіє наша нікчемність. І усе б це залишив я, але ти знаєш, наскільки велика справа духовна лежить на мені, і молю Господа, найподасть він мені благий час сповнити її”** (*‘Киево-Печерский Патерик’* [в:] *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 4: *XII век*, под ред. Д. С. Лихачёва, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко (Санкт-Петербург, 2004): 361–363).

²⁴ У цьому плані показовим є щире прагнення Полікарпа стати єпископом у землях князя Георгія поруч з Симоном, який, знаючи про наміри князя і Полікарпа, завбачливо не допустив цього, надавши своїй інтризі і скоєному непорядному вчинкові риси духовного прозріння і архіпастирського піклування про душу собрата, що не розуміє свого щастя: **“А ти, брате, чи не єпископства захотів? Добра справа! Але послухай, що апостол Павло каже Тимотею, і, прочитавши, ти зрозумієш, чи виконуєш ти хоч якось те, що належить єпископу. Та якщо б ти був гідний такого сану, я не відпустив би тебе від себе, але власними руками поставив би сопредостольником собі в обидві єпископії – у Владімір і в Суздаль, – як і князь Георгій хотів; але я завадив йому в цьому, бачучи твою слабодухість. І якщо ти не послухаєш мене, захочеш якоїсь влади, зробишся єпископом чи ігуменом, – прокляття, а не благословення буде на тобі! І після того не увійдеш ти в святе і чесне місце, в якому постригся. Як сосуд непотрібний будеш, і видалений будеш геть, і потім будеш гірко плакати, та марно”** (*‘Киево-Печерский Патерик’*, с. 361).

²⁵ Яскравий приклад подібного невдоволення – суд над єпископом Кирилом, на адресу якого прозвучав дуже показовий докір: **“такъ бе богатъ всемъ такъ ни единъ [е]п[и]с[ко]пъ бывъ в Суждальстей области”** (*ПСРЛ*, т. 1, стб. 452; А. Ю. Дворниченко, Ю. В. Кривошеев, Р. А. Соколов, В. В. Шапошник, *Русское православие: от крещения до патриаршества* (Санкт-Петербург, 2012): 109; П. И. ГАЙДЕНКО, *Священная иерархия Древней Руси: (XI–XIII вв.)...*, с. 21–22).

²⁶ Д. В. Зубов, В. И. Пирогов, *История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с древнейших времён до 1735 года* (Москва, 2016): 117.

²⁷ П. И. ГАЙДЕНКО, *Священная иерархия Древней Руси: (XI–XIII вв.)...*, с. 24–25.

катедр з візантійською державою²⁸, достаток, в якому жив Йоанн, міг видаватися фантастичним. Якщо допустити, що під “зброєю” можна розуміти не тільки метафору, але й щось більше, наприклад, охорону, то постає цілком виправдане питання, ким вона могла бути представлена: візантійцями, місцевою дружиною чи являла собою складніший склад з числа як одних, так і других? Не можна виключати, що місцем проживання заgonу був “двір доместика”²⁹, де, ймовірно, і до цього, за часів хрестителя Русі Володимира і його царственої дружини Анни могли розташовуватися візантійські воїни (доместики), які охороняли царицю. Найвірогідніше, в їх обов’язки входило не тільки несення служби, а й супровід царських (великокнязівських) виходів, а також спів за богослужінням у Десятинному храмі. Вкрай сумнівно і навіть неймовірно, щоб “двір доместика”, який представляв собою внутрішньо замок, міг бути створений виключно для регента архієрейського хору, як це часом подається в книгах з історії музичного мистецтва в Київській Русі³⁰. Відтак, точніше буде вбачати в доместиках X–XI ст. невеликий імперський гарнізон, в обов’язки якого входило не тільки забезпечення безпеки цариці, а в подальшому імперських легатів, а й спів під час урочистих служб. Митрополит, будучи дипломатичною особою, також володів правом на власну охорону, що ще більше підносило його образ в очах варварів і сприймалося сторонніми як привілей. Однак, судячи з тону послання, Йоанна це не особливо приваблювало, у крайньому разі, на словах. Ймовірно, дізнався руський літописець, що насправді думав святий про церковне життя врученої в його руки дієцезії і про християн, що її населяли, напевно, він виявився б скупішим у похвалах на адресу вишуканого в промовах і глузуваннях візантійця.

2. Примітно, що літописні звістки про митрополита з’являються тільки під 1086 роком під час похорону князя Ярополка Ізяславича³¹, у той же час, як Йоанн займав катедру ще в 1077 р.³², а, можливо, і вже після 1074 р.³³ Про дату ж прибуття архієрея до Києва не відомо взагалі. Оче-

²⁸ У цьому плані показові приклади подібних конфліктів, про які згадує у своїй праці Г. Літаврін (Г. Г. ЛИТАВРИН, *Византийское общество и государство в X–XI вв. Проблемы истории одного столетия (976–1081 гг.)* (Москва, 1977): 26–27, 87, 161–162, 165, 167, 193–195, 271).

²⁹ Про нього згадується в оповіданні про княгиню Ольгу (*ПСРЛ*, т. 1, стб. 55).

³⁰ Наприклад, багато в чому подібну хибну думку, засновану на хибній інтерпретації посади доместика щодо X–XI ст., можна зустріти у книзі Т. Владышевської (Т. Ф. ВЛАДЫШЕВСКАЯ, *Музыкальная культура Древней Руси* (Москва, 2006): 23).

³¹ *ПСРЛ*, т. 1, стб. 206.

³² ‘Житие святого Исаии, епископа Ростовского’ [в:] *Православный собеседник, издаваемый при Казанской духовной академии* (Казань, 1858, март): 438; *ПСРЛ*, т. 15, стб. 166.

³³ Це обережне припущення висловлено О. Назаренком, який пояснював можливість такої ситуації тим, що митрополит Георгій у 1073 р. перебував у Константинополі і після цього більше не фігурував у руському літописанні (*ПСРЛ*, т. 1, стб. 183; А. В. НАЗАРЕНКО, *Op. cit.*, с. 471–475).

видно, що початок святительства Йоанна припав на найскладніший період, викликаний непротими відносинами між Ізяславом і Всеволодом Ярославичами. Однак примітно, що участь Йоанна в похоронах Ізяслава Ярославича ніяк не відзначена. Одне вже це показує, що становище святителя в Києві було не простим. Велика частина часу його служіння пішла на те, щоб домогтися визнання в колі руської знаті. Саме на ці 9 чи 10 років, найвірогідніше, припадають ті труднощі, про які Йоанн пише у своєму листі, нарікаючи на те, що навколо нього немає нічого **“мирного”** і **“рівного”**, а сам він **“ходить посеред численних пасток”**. Про вразливість його становища можна судити навіть по тій стратегії, завдяки якій він діє, пробаючи впливати на життя князя за посередництвом близького до князя духовенства і закликаючи священників не благословляти князівські шлюби з західноєвропейцями³⁴. Очевидно, що вплив самого Йоанна на князя був мінімальним. Настільки ж непросто складалися відносини митрополита і з єпископатом. Про це можна судити по канонічних відповідях, що містять явні випадки на адресу архієреїв, про невиконання ними своїх обов'язків. При цьому Йоанн обговорював це питання з ігуменом і попереджав того про недобросовісність архіпастирів³⁵. Здається, проблема непідзвітності архієреїв митрополиту зберігала свою актуальність і наприкінці життя руського першосвятителя. У цьому випадку показовою є та строгість, з якою Йоанн звернувся до самовільно прибулих у 1089 р. на освячення Успенського собору в Печерський монастир єпископів³⁶, вихідців з обителі³⁷. Здається, що архієреї, які походили з обителі Теодосія, вважали себе

³⁴ ‘Канонические ответы митрополита Иоанна II’, стб. 7 [Иоан. 13].

³⁵ Вельми примітним видається те, що у своїх відповідях Якову Йоанн коментував питання, багато з яких були прерогативою єпископів, а тому для Якова не мали канонічно-правової актуальності (‘Канонические ответы митрополита Иоанна II’, стб. 9 [Иоан. 17; 18], стб. 12 [Иоан. 23], стб. 13–14 [Иоан. 24], стб. 14 [Иоан. 25], стб. 19 [Иоан. 32]). Проте з найбільшою очевидністю зазначена обставина простежується в 31 відповіді: **“Иже [не] послушают епископи своего митрополита совокуплятися призываемым от него сборъ творити, иже злоторящая поучити ихъ отеческимъ наказаньемъ”** (*Ibid.*, стб. 18 [31]).

³⁶ ПСРЛ, т. 1, стб. 207–208.

³⁷ **“На другий день прийшли з митрополитом Йоанном єпископи: Йоанн Чернігівський та Ісайя Ростовський, Лука Білгородський та Антоній Юр'євський, ніким не звані, прийшли вони на чин освячення. І запитав їх блаженний митрополит: «Чому прийшли ви, коли вас не звали?» І відповідали єпископи: «Владико, посланець від тебе сказав нам, що чотирнадцятого серпня буде освячення церкви Печерської, і ми всі маємо бути з тобою на літургії. Ми не наважились не послухатись твого слова, і ось ми тут». Антоній же, єпископ Юр'євський, сказав: «Я був хворий, і ось цієї ночі увійшов чернець до мене і сказав мені: “Завтра освячується церква Печерська, будь там”. І як тільки почув я це, як одразу одужав, і ось я тут по повелінню твоєму». І всі здивувались приходу єпископів.**

в праві самостійно і без попередження митрополита, в чийй області розташовувався монастир, відвідувати стіни рідного монастиря³⁸. Але навіть маючи підтримку князя, Йоанн не зміг закликати своїх святих до дотримання церковних правил, що обмежують права інших архієреїв на перебування в межах чужої єпископії без оповіщення місцевого правлячого архієрея³⁹.

3. Митрополит досить критично й уїдлимо відгукувався про християнське життя Русі: **“Пропали, пропали ми! Не тому, що ми бачили Бога, а тому, що ми далеко від Бога закинені”**. Безсумнівно, аналізуючи цей уривок, було б добре зрозуміти, звідки запозичена вживана першосвятителем цитата. Однак, навіть при настільки поверхневому аналізі абсолютно очевидним видається те, що для Йоанна Русь – це чуже місце, вмістилице варварів, яке “покинуто Богом”, “скитська земля”. У IX–XI ст. візантійці ще дуже обережно і з недовірою дивилися у бік Русі, хоча прийняття князем Володимиром християнства і хрещення Києва істотно пом’якшили їхнє ставлення до “народу рос”⁴⁰. У цей період Руська катедра ще розглядалася Константинополем в якості місіонерської⁴¹. Однак Київ – не просто християнське місто, а митрополія. Правда, життя столиці не вбачалося ідеальним навіть літописцям, що дорікали киянам у пристрасті до поганських ігрищ, забобонів і в нехтуванні божественними службами⁴².

Святитель хотів розшукати тих людей, що покликали їх, як раптом пролунав голос: «Хай зникне той, хто випробовує передвизначене!» Тоді митрополит підняв руки до неба і сказав: «Пресвятая Богородице! Як на успіння своєї до всіх кінців всесвітньої зібрала апостолів, на честь свого погребіння, так і нині, на освячення своєї церкви, зівала ти їх намісників, наших співслужителів!»” («Киево-Печерский Патерик», с. 314–315). Судячи з розповіді, єпископи не лише змогли виправдатися, пославшись, що їх покликання мало чудесний характер, але й викрили невіру митрополита, змусивши того покаятися в марних підозрах щодо їх перебування в обителі.

³⁸ П. И. ГАЙДЕНКО, *Священная иерархия Древней Руси: (XI–XIII вв.)..*, с. 106–107.

³⁹ Ап. 33; IV Всел. 5; Антиох. 11; Конст. Двукр. 16 (*Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима, епископа далматинско-истрийского: В 2 т.* (Санкт-Петербург, 1912), т. 1, с. 97, 342; т. 2, с. 71, 169, 309–310).

⁴⁰ Ця виправдана недовіра мешканців імперії до “народу Рос” у IX–X ст. змінилася спокійнішими оцінками і сприйняттям лише після хрещення Русі. Правда, це більшою мірою стосувалося інтелектуалів, які відкинули забобони, засновані на есхатологічних переживаннях (А. С. КОРОЛЕВ, ‘О двойственном отношении ромеев к “губительному и на деле, и по имени” народу русов’, *Исторический журнал: научные исследования*, 4 (2012): 82–87).

⁴¹ И. МЕЙЕНДОРФ, ПРОТ., *Церковь в истории: статьи по истории Церкви*, пер. с англ., фр., сост. И. В. МАМАЛАДЗЕ; авт. предисл. и науч. ред. П. Б. МИХАЙЛОВ (Москва, 2018): 331–332; С. А. ИВАНОВ, *Византийское миссионерство: Можно ли сделать из “варвара” христианина?* (Москва, РАН. Ин-т славяноведения, 2003): 322.

⁴² У літописному повідомленні під 1068 р., що лише на кілька років відстає від часу прибуття Йоанна на катедру, містяться неприємні викриття недосконалостей християн

Втім, така гіперкритичність руських книжників абсолютно не означала, що містянам були зовсім далекі церковні культурні цінності. У релігійній літературі, а також у текстах традиційних суспільств добре відомо протиставлення “своїх” і “чужих”. Значною мірою цей посыл присутній і в тому ставленні, яке відчували візантійці до варварів, навіть якщо ті були християнізовані. Однак тут, здається, доводиться мати справу з чимось іншим. Наприклад, митрополитові важко дорікнути в повній зневазі до врученої йому пастви хоча б тому, що святий підтримував стосунки з руським чорноризцем Яковом. Саме цьому ченцеві адресовані канонічні відповіді. Ймовірно, що з ім'ям цього ченця пов'язано створення одного з ранніх і, безумовно, яскравих творів домонгольської Русі “Пам'яті і похвали князю Володиміру”⁴³. А значить, проблема настільки гротескної оцінки життя Русі під пером візантійського першоієрарха полягає не у візантійському снобізмі Йоанна або ж не тільки у ньому. Судячи зі змісту канонічних відповідей Йоанна і по тому канонічно-адміністративному безсиллю, яке проявляється в малорухомій діяльності як самого київського першосвященика, так і його наступників на кафедрі⁴⁴, проблема, найвірогідніше, полягала в тих стандартах, які пред'являли ромеї до стану християнського життя як такого. Найімовірніше, в очах Йоанна церковна культура Києва абсолютно не відповідала тому, як жили візантійці. У цьому сенсі, як вже було зазначено, навіть даровані Йоанну привілеї видавалися митрополиту чимось варварським і не мали дійсної цінності.

Втім, християнське життя Русі, як і здатність місцевого населення сприймати релігійні істини, не вбачалися однозначними і для європейців,

---

янського життя міської громади (*ПСРЛ*, т. 1, стб. 167–170). Однак запальність антипоганської полеміки літописця цілком пояснюється законами жанру. До того ж, потрібно взяти до уваги ще одну важливу обставину: оточення митрополита було представлено не тими людьми з київського натовпу, чій звичай так люто засуджував автор літописного запису, а представниками церкви, членами грецької діаспори в Києві, князівськими людьми і підібраними самим же митрополитом слугами.

⁴³ Дослідниками відмічено, що ім'я Яків було поширене в чернечому середовищі Київської Русі. Тому ідея про те, що канонічні відповіді призначалися для того ж Якова, який був творцем *Пам'яті і Похвали князю Володиміру*, висловлена М. Погодіним, має гіпотетичний характер (М. ПОГОДИН, ‘Иаков мних, русский писатель XI в., и его сочинения’, *Известия по отделению русского языка и словесности имп. Академии Наук*, (1852), т. 1, стб. 326–334; О. В. ТВОРОГОВ, ‘Иаков – монах Киево-Печерского монастыря’ [Електронний ресурс]. – Електронные публикации Института русской литературы (Пушкинский Дом). Режим доступу: <http://www.pushkin-skijdom.ru/Default.aspx?tabid=3502>. Вільний. – Перевірено 04.03.2019; А. И. КАРПОВ, ‘Иаков мних’ [в:] *Православная энциклопедия* (Москва, 2009), т. 20, с. 543–545; ‘Память и похвала Иакова мниха князю Владимиру Святославичу’ [в:] *Памятники общественной мысли Древней Руси*, т. 1: *Домонгольский период*, сост., автор вступ. ст. и коммент. И. Н. ДАНИЛЕВСКИЙ (Москва, 2010): 282–288).

⁴⁴ П. И. ГАЙДЕНКО, Л. А. МОСКАЛЁВА, Т. Ю. ФОМИНА, *Церковь домонгольской Руси: иерархия, служение, нравы* (Москва, 2013): 43–54.

які в системі світоустрою Візантії також уявлялися варварами⁴⁵. Досить зазначити, що знаменитий єпископ Адальберт сприйняв своє призначення на Русь у якості покарання, навіть незважаючи на те, що очолена ним місія в Київ була направлена з ініціативи княгині Ольги⁴⁶. Як показали подальші події, передчуття і побоювання Адальберта виявилися не марними і ледь не пророчими⁴⁷. Однак історію невдачі, що спіткала на Русі Адальберта, віддаляло від часу Йоанна понад сторіччя. Втім, і більш пізні західноєвропейські джерела про Русь не менш критичні, хоча висловлена в них критика далеко не завжди справедлива і заснована на звичайному неприйнятті іновірного сусіда, якому готові приписати будь-яку недосконалість. Релігійні норми руських християн видавалися західноєвропейцям дивовижними і зовсім не схожими ні на візантійські, ні на європейські зразки. Вельми показовим, наприклад, видається те здивування, яке справив на оточення одяг архієпископа Петра, що був учасником Ліонського собору 1245 р.⁴⁸ Тут слід взяти до уваги, що й на Русі були не високої думки про

⁴⁵ Потрібно визнати, що Захід добре усвідомлював ту прірву, яка пролягала між ним та Візантією, вибудовуючи власну лінію культурної та політичної поведінки (див. докладніше: Дж.-М. Уоллес-Хедрилл, *Варварський Запад. Раннє середньовіччя 400–1000*, пер. с англ. САНИНА А. П. (Санкт-Петербург, 2002)).

⁴⁶ **“Адальберт (Adalbertus) з обителі святого Максиміна, який, хоча й очікував від архієпископа кращого і нічим ніколи перед ним не завинив, мав вирушити на чужину. З почестями призначивши його [єпископом] для народу ругів, найбільш гостинний король, зі звичного свого милосердя, спорядив його всім, чого той потребував”** (РЕГИОН ПРЮМСКИЙ, “Хроника” с Продолжением (начало X в. и после 973 г.)’ [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Т. Н. ДЖАКСОН, И. Г. КОНОВАЛОВОЙ и А. В. ПОДОСИНОВА, т. 4: *Западноевропейские источники*, сост., пер. и коммент. А. В. НАЗАРЕНКО (Москва, 2010): 47–48).

⁴⁷ *Ibid.*, с. 49.

⁴⁸ Петру Акеровичу присвячений значний корпус досліджень, автори яких намагалися встановити походження святителя і його дійсний стан у руській церковній ієрархії, повноваження і цілі присутності на соборі в Ліоні, а також дальшу долю цього таємничого святителя (ФИЛАРЕТ (ГУМИЛЕВСКИЙ), *Обзор русской духовной литературы. В 2 кн. 3-е изд., с поправками и дополнениями автора* (Санкт-Петербург, Изд-во И. Л. Тузова, 1884), кн. 1, с. 62; А. ПЕТРУШЕВИЧ, ‘О галицких епископах со времен учреждения галицкой епархии даже до конца XIII в.’ [в:] *Галицкий исторический сборник* (Л., Типография Львовского Ставропигийского Института, 1854), вып. 2, с. 3–7; Н. П. ДАШКЕВИЧ, *Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям* (К., 1873): 195; Н. П. ДАШКЕВИЧ, *Первая уния Юго-западной Руси с католичеством (1246–1254)* (К., 1884): 10–17; С. ТОМАШВСЬКИЙ, ‘Предтеча Исидора Петро Акерович, незнаний митрополит русский (1241–1245)’ [в:] *Analecta ordinis s. Basilii Magni. Записки чина св. Василия Великого* (Жовква, 1927), т. II, вып. 3–4, с. 221–313; В. Т. ПАШУТО, ‘Киевская летопись 1238 г.’, *Исторические Записки*, т. 26 (1948): 298–299; АНТИ СЕЛАРТ, ‘Архиепископ Петр и Лионский собор 1245 года’, *Rossica Antiqua* 1 (2011): 100–113; І. В. ПАСЛАВСЬКИЙ, ‘Галицький єпископ Петро – ставленник і дипломат Данила Романовича’, *Український історичний журнал*, 5 (2013): 75–87 та ін.). Однак, у цьому випадку найбільший інтерес становить те, як сприйняли європейці

латинських християн, приписуючи їм найбезглуздіші речі⁴⁹ і навіть сприймаючи їх образ як диявольський⁵⁰.

Намагаючись зрозуміти переживання митрополита Йоанна потрібно взяти до уваги ту дійсність, що оточувала митрополита. Київ суттєво відрізнявся від того світу, в якому раніше жив і виховувався ієрарх. Справа навіть не стільки у відмінному кліматі і величезній прірві між символічними образами столиці Русі і реальністю, в якій значна частина Києва була представлена частотоком боярських дворів-садиб чи напівземлянками звичайних містян. Настільки ж дикими видавалися методи політичної боротьби і церковної організації, в якій авторитет митрополита залишався мінімальним навіть серед єпископату. Можна лише зауважити, що, найвірогідніше, візантійський вишуканий снобізм Йоанна, що вилився в розкішному за грою думки листі, не так дорікнув, як приховав реальність, яка була значно драматичнішою і складнішою.

прибулого в Ліон руського архієрея. **“З-поміж інших прелатів світу прибув на собор у Ліоні рутенський архієпископ на ім'я Петро, який, як стверджував дехто, хто повернувся з собору, не знав ні латинської, ні грецької, ні єврейської мови і все ж таки через товмача блискуче перед лицем його святістю папи виклав Євангеліє. Він також, окремо запрошений, з його святістю папою та іншими прелатами, [як і вони] одягнений у священний одяг, але не такого вигляду, як у них, був присутній при богослужінні”**. Очевидно, що в розумінні членів собору руський архієпископ видавався людиною малоосвіченою, а його одяг – дивовижним ('*Аннали Бертонського монастиря (кінець XIII в.)*' [в:] *Английские средневековые источники IX–XIII вв.*, пер. В. И. МАТУЗОВОЙ (Москва, 1979): 180–182).

⁴⁹ Приклад подібних незаслужених звинувачень – твір, пов'язаний з іменем преп. Теодосія. Не зовсім зрозуміло, який саме Теодосій був укладачем послання (Теодосій, засновник Печерського монастиря, чи Теодосій-грек, один з наступних ігуменів обителі) і до якого князя було воно адресовано (Ізяслава Ярославича чи Ізяслава Мстиславича). Однак, як би не вирішувалось це питання, очевидним видається те, що критика латинян у посланні спирається на культурно-побутові відмінності в житті церков і при цьому в низці випадків має зовсім надуманий характер, приписуючи латинським християнам різні форми неприйнятної, з позиції руського книжника поведінки ('*Послание Феодосия Печерского князю Изяславу Ярославичу “О вере христианской и о латыньской”*' [в:] *Памятники общественной мысли Древней Руси*, т. 1: *Домонгольский период*, сост., автор вступ. ст. и коммент. И. Н. ДАНИЛЕВСКИЙ (Москва, 2010): 295–297; К. А. КОСТРОМИН, свящ., 'Проблема атрибуции “Слова Феодосия, игумена Печерского, о вере крестьянской и о латыньской”', *Христианское чтение: научно-богословский журнал*, 1(36) (2011): 6–97; та ін.).

⁵⁰ Саме в образі ляха, себто поляка, поставав біс у видіннях старця Матвія в одному з переказів Печерського патерика. При тому, що описаний сюжет з брахманістської сутри, показово, що зло в уявленнях Матвія пов'язано з народом, що сповідує відмінну релігійну традицію: **“І ще інший брат, іменем Матвій, був прозорливий. Якось, стоячи в церкві на місці своєму, звів він очі і оглянув братію, що стояла по обидва боки крилосу і співала, і побачив, як по церкві ходить біс в образі ляха, тримаючи під полою квіти, які називаються реп'яхами, і біс виймав із-під поли квітку і кидав на кого хотів”** ('*Киево-Печерский Патерик*', с. 350–351).

Проте, запропоноване прочитання тексту має суттєвий недолік – це коментар не самого грецького послання, а його перекладу. Тому цілком природно виникають питання щодо прочитання тих чи тих висловлювань руського першосвятителя. Результат цього самоочевидний: інтерпретація листа, хоча й обумовлює потребу розгляду послання руського митрополита на батьківщину з урахуванням герменевтики, літературних покликів та гри смислів, проте не реалізує цього. Безсумнівно, лист Йоанна – блискучий зразок візантійської епістоли, що дає можливість побачити особливості та культурні коди спілкування у колі візантійських інтелектуалів. Однак, в описуваному випадку, легка і zarazом гостра іронія руського першоєрарха досить уїдлива стосовно того місця і народу, серед якого він здійснював своє служіння. Залишається лише жалкувати, що попри те, що текст відомий вітчизняній науці вже давно, він практично відсутній у хрестоматіях з історії церкви. Відтак зазначене суттєво збіднює уявлення шанувальників руської давнини про минуле східно-слов'янської спільноти та її церкви. Звісно, при прямому прочитанні послання може скластися надто негативне враження про реалії Русі XI–XIII ст. Проте, якщо ухилитися від оціночних суджень і приглянутись до “руської античності”, прийнявши її такою, якою вона змальовується в джерелах, то виникає можливість прийти до розуміння того часу і його сучасників. У цьому випадку видається можливість побачити думки і відчуття почуття візантійського митрополита, його сприйняття навколишньої дійсності та людей. Послання вкотре демонструє, що руський період донині сповнений недоводок, особливо, якщо це стосується питань, які виходять за рамки політичної історії чи історії святості, вторгаючись у сферу антропології. Залишається лише сподіватися, що колись цей недолік буде подолано.

Сергій БАГРО

ВІДНОВЛЕННЯ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ ЄПИСКОПОМ МЕТОДІЄМ: СУПЕРЕЧНОСТІ У СВІДЧЕННЯХ ДЖЕРЕЛ

Однією з важливих проблем у дослідженні історії Софійського собору є пошук інформації про його відбудову. Після періоду розквіту в Київській Русі він не раз зазнавав пограбувань і був позбавлений належного догляду, через що почав руйнуватися. Зрештою, митрополит Петро Могила почав масштабний процес його відновлення; а згодом великі кошти для цієї справи виділив гетьман Іван Мазепа. Саме ініціативи цих непересічних діячів найбільше привертають увагу істориків в обговоренні особливостей відбудови собору та осмислення його киево-руської спадщини в XVII ст. Однак поза їхньою діяльністю тогочасні проекти з ремонту та відновлення споруди до сьогодні є справжньою “terra incognita”.

Фактично не вивченою лишається діяльність з відбудови Софії Київської місцеблюстителя митрополії, єпископа Методія (Максима Филімоновича) – доволі неоднозначної постаті в українській історії¹. Починаючи свою церковну кар’єру як протопоп ніжинський, він забезпечив себе сильною політичною підтримкою спершу козацьких полковників, а згодом московського царя. 15 травня 1661 р. митрополит сарський і подонський Пителир рукоположив його на єпископство Мстиславське і Оршанське, після чого цар розпорядився призначити Методія місцеблюстителем Київської митрополії. Уже 16 липня 1661 р. Лазар Баранович передав у його розпорядження церковне та монастирське майно Софії Київської². Таке кар’єрне сходження не відповідало звичним церковним практикам та викликало нарікання місцевого духовенства. До того ж новий місцеблюститель був надміру заангажований у світське політичне життя. Він вказував на неправомірність обрання Якимом Сомком гетьманом; сприяв проведенню Чорної ради 1663 р.; підтримував Івана Брюховецького, але після

---

¹ В історіографії найбільш поширеним варіантом написання імені єпископа є “Мефодій”, проте тут, відповідно до правил транслітерації видання замість, “ф” вжито “т”.

² Г. КАРПОВ, ‘Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией’, *Православное обозрение*, 9 (1874): 21. Автор подає текст акта із посиланням: “Черниг. Губерн. Введ. за 1856 год, в 26 № / по Малор. Делах Арх. Мин. Юст. столб. № 5888”. Мається на увазі справа: *Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА)*, ф. 229, оп. 1, спр. № 77.

вручення йому булави конфліктував з ним і критикував у відписках до Москви. Тим не менше, коли гетьман організував Антимосковське повстання 1668 р., єпископ підтримав його ініціативу, за що, зрештою, і був засуджений. Така політична активність привертала велику увагу істориків, проте на її тлі організаційна церковна робота єпископа не здобула належного висвітлення. Діяльність Методія з відновлення центру митрополії так і не стала предметом спеціального дослідження. У цій розвідці спробуємо зробити перші кроки в цьому напрямку: підсумуємо накопичені в історіографії знання про ремонтні роботи в Софії Київській під керівництвом Методія, розглянемо особливості джерел, які подають інформацію про них, та проаналізуємо її.

Більшість дослідників історії Софійського собору у кращому випадку лише побіжно згадують про незначні ремонтні роботи в ньому за часів місцеблюстителства Методія. Такого роду вказівки, як правило, спираються на чолобитну єпископа до царя від 28 липня 1666 р., у якій він просив виділити срібло і золото для опорядження ікон та вапна для відновлення споруди. Фрагменти з цього документа цитував протоіерей Йоан Скворцов у своєму “описанні” Києво-Софійського собору,³ а згодом їх повторив протоіерей Петро Лебединцев⁴. Зрештою їхнє використання джерела стало загальноприйнятим для відповідних покликань в історіографії⁵. Оскільки чолобитна містила згадку про розташування саркофагу Ярослава Мудрого, до неї також апелювали дослідники, полемізуючи про місце поховання князя⁶. Звісно, такі апеляції до поодинокого джерела не можуть показати загальної картини про відбудовчі ініціативи місцеблюстителя.

Між тим, у дослідженнях з політичної історії, які приділяли увагу впливу церковних діячів на світське життя в Україні другої половини XVII ст., представлено значно більший масив джерельного матеріалу про

³ И. СКВОРЦОВ, *Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 годах* (К., В тип. Ф. Глюксберга, 1854): 29, прим. 38.

⁴ П. ЛЕБЕДИНЦЕВ, ‘О святой Софии Киевской’, *Труды III Археологического съезда*, т. 1 (1878): 73.

⁵ Див., наприклад: М. КАРГЕР, *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города* (Москва; Ленинград, 1961), т. 2: *Памятники киевского зодчества X–XIII вв.*, с. 114; Н. НІКІТЕНКО, *Собор святої Софії в Києві* (К., Техніка, 2000): 149–150; Н. НІКІТЕНКО, *Свята Софія Київська: історія в мистецтві* (К., Академперіодика, 2003): 254–255.

⁶ Див. прями згадки про джерело: С. ВИСОЦЬКИЙ, ‘Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії’, *Слов’яно-руські старожитності* (К., Наукова думка, 1969): 153; Е. АРХИПОВА, ‘О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы)’, *Российская археология*, 1 (2001): 40; Е. АРХИПОВА, ‘Новые данные о месте расположения саркофага Ярослава Мудрого’, *Ruthenica*, 13 (2016): 36. На цитування Архіпової спирається Тетяна Люта, див.: Т. ЛЮТА, ‘Історія посвят престолів Києво-Софійського собору’, *Український історичний журнал*, 3 (2019): 120–121.

розбудову Методієм осердя підпорядкованої йому митрополії. Серед істориків, які проявляли інтерес до неординарної постаті єпископа, найбільший внесок у відкриття і введення до наукового обігу відповідних документів зробили Геннадій Карпов і Віталій Ейнгорн⁷. Обидва російські дослідники відслідковували контакти українського духовенства з “московією”. Схильний інтерпретувати дії Методія у прагматичній площині, Карпов вважав його діяльність з відновлення Софії Київської одним із стратегічних кроків для примирення із опозиційними київськими ієрархами⁸. Натомість Ейнгорн більше вірив у щирість таких починань, зазначаючи, що місцеблюстителю справді брав “близко к сердцу интересы духовенства”⁹. Політика єпископа ще не раз обговорювалася та переосмислювалася в історіографії¹⁰. Тим не менше пізніші дослідження не вводили до наукового обігу нових джерел, які б розширювали накопичені знання про відбудовчі ініціативи місцеблюстителя митрополії.

⁷ Г. КАРПОВ, ‘Методий Филимонович, епископ мстиславский и оршанский, блюститель киевской митрополии: 1661–1668 гг.’, *Православное обозрение*, 1 (1875): 58–75; № 2, с. 207–241; № 4, с. 605–652; № 6, с. 231–267; № 11, с. 475–504; № 12, с. 629–660; Г. КАРПОВ, *Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россіею. Ст. 3: Методий Филимонович. Епископ Мстиславский и Оршанский, блюститель Киевской митрополии. 1661–1668 гг.* (Москва, 1876), 200 с.; В. ЭЙНГОРН, ‘Очерки из истории Малороссии в 17 в.: сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича’, *Чтения в обществе истории и древностей российских* (1893), т. 2, с. 3–370; (1894) т. 3, с. 371–570; (1898) т. 4, с. 570–794; (1899) т. 1, с. 795–922; (1899) т. 2, с. 933–1104; В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича* (Москва, Университетская типография, 1890), 1104 с.

⁸ Г. КАРПОВ, *Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россіею...* (Москва, 1876): 105–106.

⁹ В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 193.

¹⁰ Серед помітних праць останнього часу, які висвітлювали включення Методія до політичного життя Гетьманщини див. доробок Віктора Горобця, зокрема: В. ГОРОБЕЦЬ, ‘Московский договор гетьмана І. Брюховецького 1665 р.’, *Український історичний журнал*, 6 (2003): 39–51; В. ГОРОБЕЦЬ, ‘Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову... (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького)’, *Соціум: Альманах соціальної історії*, вип. 2 (2003): 149–164; В. ГОРОБЕЦЬ, ‘...Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить’. Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст.’, *Україна в Центральньо-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, вип. 4 (2004): 237–264; В. ГОРОБЕЦЬ, ‘Волимо царя східного...’: *Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава* (К., Критика, 2007): 215–253; В. ГОРОБЕЦЬ, ‘“Чорна рада” 1663 р.: подія та її соціополітичний контекст’, *Український історичний журнал*, 4 (2013): 78–111; В. ГОРОБЕЦЬ, ‘“Чорна рада” 1663 року. Передумови, результати, наслідки (К., 2013), 200 с.; а також біографічну працю: О. МОРОЗОВ, *Ніжинський протопоп Максим Филимонович* (Ніжин, 2000), 148 с.

Найвагоміша причина слабого вивчення історії ремонтних робіт у Софійському соборі та монастирі – це поганий стан збереження джерел. Через відсутність відповідної інформації дослідники не мають змоги систематично прослідкувати збір коштів, цільові витрати та об’єми проведених робіт. У нашому розпорядженні є лише опосередковані свідчення про створення такого роду документів. Наприклад, у 1675 р. “опальний” єпископ Єрусалимської Церкви та митрополит Гази Паїсій Лігарид, бажаючи стати митрополитом київським, серед критики тодішнього місцєблюстителя Лазаря Барановича згадував про щорічні описи прибутків Софії Київської за часів єпископа Методія:

“Fiat, quaeso, collectae computatio, quanta quanta est annualis; recognoscatur possessionum vetustissimum registrum, Methodii tempore adhibitum, sacerdotum sollemnis contributio cui modo et ad quid annis singulis effunditur”¹¹.

Паїсій мав намір дискредитувати свого конкурента, тож цілком міг перебільшувати його “провини”. Разом з тим навряд чи він оперував вигадками, які з, одного боку, потребували б набагато більших креативних зусиль ніж передбачали його цілі, а з другого, – могли мати негативні наслідки через “взаємні” звинувачення у наклепі. На момент написання свого звернення Паїсій перебував у Києві, тому міг збирати необхідний йому “компрокат” на місці і отримувати інформацію про господарювання місцєблюстителів із, так би мовити, “перших рук”. Разом з тим, незважаючи на імовірність створення документів з послідовною фіксацією прибутків та видатків Софії Київської за часів Методія, вони так і не були віднайдені.

Більша частина інформації про відновлювальні проєкти єпископа в соборі відома дослідникам із чолобитних до царя, які містили прохання про виділення відповідних цільових коштів. Такого роду джерела висвітлювали плани авторів, їхнє бачення проблеми та оцінку перспективи. Разом з тим, потрібно враховувати, що вони спеціально укладалися для того, щоб переконати адресата розщедритися. Тож, не виключено, що для цього могли прикрашати ситуацію, наголошуючи на вірності та заслугах автора. Крім того такі джерела вкрай погано відображають практичну реалізацію заявленої мети. Лише ряд чолобитних про одне й те саме дають змогу зробити судження про перешкоди в реалізації задуманого, натомість успішне виконання заявленого, позбавляє необхідності створення додаткових прохань про фінансову допомогу. Ці документи лише фрагментарно подають інформацію про відновлювані роботи в соборі, не відображаючи загального стану

¹¹ В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 565. Переклад: “Прошу, нехай буде збірне обчислення: скільки-поскільки є щорічно; визнається звична виплата володінь священників, з найдавнішого реєстру, належного до часів Методія: яким способом і на що кожного року витрачається”.

справ. До певної міри доповнюють картину різномірні листи та відписки з повідомленням новин; проте подана в них оцінка ситуації великою мірою залежна від мети їхнього створення та симпатій чи антипатій авторів до єпископа Методія. Відомі джерела не відображають усіх деталей задуму Методія та напрямків проведеної ним роботи, проте вони, безперечно, дають можливість зорієнтуватися в них.

За спостереженням Ейнгорна протягом перших дев'яти місяців новий місцезбудитель, перебуваючи в Києві, дуже активно займався справами митрополії¹². Одним із його пріоритетів дослідник називав "украшення Софійського монастиря"¹³. Зокрема відомо, що в цей час єпископ опікувався виготовленням нового дзвона для головного храму єпархії. Так, перераховуючи останні новини, у листі до ніжинського протопопа Симеона Адамовича від 17 жовтня 1661 р., він вказував на негаразди та додаткові фінансові розтрати у цій справі: "колокол не вылился, с 400 золотых накладу и изнова начали иную форму делать"¹⁴. Із приказної виписки за чолобиттям Методія до царя від 10 березня 1662 р. можна зрозуміти, що старий дзвін розбився і для вирішення цієї проблеми він був змушений звертатися за позиками до київських міщан, компенсувати які просив монарха:

"софійскаго монастыря большой благовістный колокол был разбит и он, епископ, велел его перелить и на то занял у киевских мещан семьсот тарелей и ныне ему тех тарелей мещаном заплатить нечем, потому что он, будучи на службе великаго государя, всякой харч покупаючи, испроелся и чтоб великий государь его, епископа, пожаловал, велел ему те тарели из своей государевы казны выдать"¹⁵.

Крім того, єпископ, вочевидь, міг знаходити фінансову підтримку в меценатських пожертвуваннях. Так, у пізнішій відписці до царя від 27 травня 1662 р., він переказував різного роду "клевету", яку могли поширювати його недоброзичливці, зокрема зазначаючи, що Яким Сомко виділяв йому кошти для відновлення дзвону, а не забезпечення політичної підтримки:

---

¹² В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 193.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Г. КАРПОВ, *Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россіей...* (Москва, 1876): 22–23. Автор подає текст джерела із посиланням: "Арх. Мин. Юст., Дела Малор., столб. № 5858; дальнейшее же за сим по столбцу № 5859, содержащему в себе бумаги о Козельской раде". Тут маються на увазі справи: РДАДА, ф. 229, оп. 1, спр. № 47, 48. Див. також: В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 193.

¹⁵ В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 208.

“будто я Самкову службу тебе в. г. хвалил для того, что он мне грошей много давал, а я хотя б шеляг или пуло от Самка взял?! Дай боже мне на погибель. Опречь тех денег, что он дал вкладу шестьдесят рублев в колокол Софійский”¹⁶.

Разом з тим питання фінансування, вочевидь, лишалося проблемним для Методія. Як видно, з цитованої вище березневої виписки, за наказом царя він супроводжував князя Григорія Ромадановського у військових походах, а потім перебував у Гадячі разом із кошовим гетьманом Іваном Брюховецьким, тому не мав можливості успішно управляти софійськими володіннями. Тим не менше місцеблюстителю пересилав гроші на потреби монастиря:

“да и в софійской де монастырь на покупку всяких потреб деньги посылает он же, епископ, а вотчин софійских по сю сторону Днепра мало, и те разорены все до конца, и чтоб великий государь его, Методія епископа, пожаловал, велел ему дать своего государева жалованья, как ему государю об нем Бог извистить, чтобы ему, будучи на государеве службе, с домовыми своими было чем кормиться”¹⁷.

Методій позиціонував себе вірним виконавцем царської волі. Тому його прохання про фінансову допомогу не тільки виглядали цілком обґрунтованими, а й часто задовольнялися московським зверхником. Ейнгорн вказував, що у відповідь на чолобиття 10 березня 1663 р. цар розпорядився виділити на потреби єпископа 300 срібних рублів, які той отримав тільки 2 червня¹⁸. Поза тим Методій ще не раз отримував царське жалювання та прохав про додаткове фінансове забезпечення у разі необхідності. Відомо, що 22 квітня 1662 р. він відправляв до царя просити “о казни” намісника Софійського монастиря Атанасія, пояснюючи, що роздав попередньо надані кошти “здешней Украйны всяких чинов людем” для забезпечення їхньої політичної лояльності до московського монарха¹⁹. Хоч у джерелах можна помітити певні згадки про призначення виділених царем грошей на “прокормление” та “роздачу”²⁰, все ж їхнє фактичне розподілення прослідкувати доволі важко.

Активне заангажування у політичні справи Війська Запорозького не раз приводили Методія до конфліктів із його очільниками. У сьомому пункті

¹⁶ *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ)*, ф. 2, од. зб. № 15576, арк. 66.

¹⁷ В. Эйнгорн, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством..*, с. 208.

¹⁸ *Ibid.*, с. 207–208; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР)* (Санкт-Петербург, 1867), т. 5, с. 177.

¹⁹ *Акты ЮЗР*, т. 5, с. 103.

²⁰ Про деякі суми та їхнє призначення див.: *Ibid.*, с. 103–104.

інструкції своїм представникам до царя від 15 червня 1662 р. Яким Сомко зазначав: “место митрополское Киевское, за нерадением епископским, без пастыря стоит два месяца, что не подобает”²¹. На цій підставі обраний на Козелецькій раді гетьман прохав обрати місцєблєстителем Київської митрополії Інокентія Гізеля або Лазаря Барановича, “а не отца Методія, что тот смуту учинил и войско его не любят”²². Однак єпископ, у даному випадку, залишив справи єпархії з волі монарха, а не власної примхи. Повернувшись до Києва у вересні 1663 р., він розпочав активний збір коштів для відновлюваних робіт у Софії Київській. Це видно навіть з негативних згадок про нього. Гетьман Іван Брюховецький через свого посланця до “москви”, кийвського полковника Василя Дворецького послїдовно зображував Методія охочим до збагачення інтриганом, який не гребував привласненням “чужого”. У цьому ж ключі він змальовував його “турботу” про Софійський собор:

“Очень уж большое держит епископ хотєніє к собиранію богатства и боится гетман, чтобы вследствие этого в нем мысль не переменилась, хотя и теперь уж епископ довольно богат: из тех денег, которыя пожалованы государем на церковное строєніє ничего не издержано и церковь св. Софії все еще не покрыта; все получаемое с маетностей епископ продает и копит себе деньги”²³.

Гетьман апелював до видїлення царем певних коштів для відновлення крївлї Софійського собору, вочевидь, зроблене попередньо у відповідь на чолобиття місцєблєстителя. З повідомлення, можна також зробити висновок, що гетьману, принаймні частково, був відомий поточний стан робіт у соборі. Тим не менш, Ейнгорн вважав, що Брюховецький, у цьому випадку “клеветал” на Методія²⁴. Справді, оціночне зображення єпископа у цьому фрагменті тенденційно відповідало іншим звинуваченням на його адресу в гетьманському “доносі” і, по суті, було одним із елементів у послїдовному конструюванні негативного образу конкурента. Такого роду звинувачувальна риторика не передбачала зваженого опису ситуації; тому вона потребує вкрай обережного врахування.

Натомість, інші джерела свідчать, що справа з ремонту Софії Київської набирала обертів. 12 жовтня 1663 р. про великий масштаб відновлювальних робіт писав у листі до царя старець Києво-Печерського монастиря Іларіон Добродьяшек. Він зображував Методія як продовжувача починань Петра Могили:

---

²¹ *Акты ЮЗР*, т. 5, с. 118.

²² *Ibid.*

²³ В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством.*, с. 249.

²⁴ *Ibid.*, с. 250.

“Имееш ваша царская милость двух крепких, а неприятелем добре страшных: его милости пана Брюховецкого, гетмана Войска Запорожского, а другого его милости господина нашего воеводу киевского Ивана Ивановича; тот в великом осмотрении и в бережении Киев держачи, на высоких земляных городах и роскатах пушки на неприятеля смело заряжает, а те засветит, и церковь Святые Софии до первой своей красоты, дасть Бог, придет. Впрям не умер Могила, смею я то говорить: как его милость в том при престоле митрополитском остывает, зачал покойник Могила починять церковь побожне. Имею я надежду в Богу, что его милость совершит счастливое; а то все будет Богу на хвалу вечную, а вашей царской милости на славу и на честь вечную. Умилосердися ваша царская милость, изволь милосердием своим его милости не забыть и всего дому Софии, так духовных якоже и мирских парсун, которых есть болши ста, откуда его милость идет, а на то никуди не имеет приходу никакова, одно толко самого Бога промысл”²⁵.

Очевидно, чернець міг дещо прикрашати здобутки свого покровителя, якому завдячував прихистком у Софійському монастирі. До того ж, його послання було орієнтоване на прохання фінансової підтримки царя, що, саме по собі, визначало позитивний образ місцєблужителя в ньому. Тим не менш, важливим є фіксування тут самого факту широкого розгортання відновлювальних робіт у соборі.

Підтвердження масштабності задуманого можна помітити у багатшому на деталі листі Методія до київського полковника Василя Дворецького від 20 жовтня 1663 р. Прохаючи того звернутися до царя по сприяння в реалізації проекту, єпископ писав:

“Да и о руинах Святой Софии твоя млость не забывал, чтоб до конца з большою нашею неславою и убытком не упало, а уже кирпичю тысячей со сто привез во Святую Софию на гору і о извести хлопочус зновъ городка одно нічимъ вести Десною. Побей челом ты о стругах, чтоб з десятков веліли дать к весне. А то в руках его млости Федора Михайловича не замай не забываетъ Святой Софии, что его млость на себе еі възял на соружение. А тая церковъ есть у нас всіхъ црквей мати, а дасть Богъ неприятел ничемъ неперешкотит имею в том Гсду Богу надежду, что царского величества ништо нас не розлучитъ”²⁶.

Згаданий у листі Федір Михайлович, який взявся фінансово підтримати відновлення Софії Київської, – це окольничий Федір Ртищев, за виз-

²⁵ *Акты ЮЗР*, т. 5, с. 183–184. Див. також: *РДАДА*, ф. 124, оп. 1. 1663, спр. № 8: “Перевод с письма к государю бывшего печерскаго старца Галариона Добродьяшенка о учинении софейскому монастырю вспоможения”.

²⁶ *РДАДА*, ф. 210, Білгородський стил, стб. № 539, арк. 248.

наченням Ейнгорна, відомий “украинофил”²⁷. Вказівка на велику кількість закупленої цегли говорить про виділення меценатом значних коштів, проте їх, вочевидь, було недостатньо, щоб організувати ще й постачання “извести”. Тож, Методій шукав додаткового забезпечення у монарха. Можна припустити, що він націлювався на ремонт галерей або західного входу головного собору митрополії. Оскільки в джерелі йшлося про конкретну споруду, вважати, що окреслений будівельний матеріал міг бути використаний для побудови споруд на території монастиря, наразі не має підстав.

Джерела не містять прямих згадок про стан запланованих Методієм робіт. Однак спостереження за зміною запитів єпископа дають можливість зробити певні припущення про їхній перебіг. Зокрема, з часом він почав більше уваги звертати на необхідність внутрішнього убранства Софійського собору. З його чолобитної до царя та супровідного коментарю можна дізнатися, що у 1665 р. єпископ просив монарха про виділення золота і срібла для розписів софійських ікон. Частину коштовних металів було відправлено одразу, а для отримання решти місцєблюстител митрополії склав ще одну чолобитну:

“Царю гсдрю і великому князю Алексею Михайловичу всея Великия и Малыя и Белья России самодержцу бьет чолом богомолецъ твой Методий епсць мстиславский и оршанский блюстител митрополиі кievской пожаловал ты великий гсдрь мене богомолца своего сусалным золотом и серебром въ Святую Софію на строеніе иконное. И тоє твоє великого гсдря жалованье не все дойшло мене богомолца твоего на Москві для скорого моего отъзду. Милосердный великий гсдрь царь і великий княз Алексій Михайловичъ всея Великия и Малыя и Білья России самодержецъ пожалуй мене богомолца твоего: великий гсдрь тоє свое великого гсдря жалованье – сусалное золото и серебро ж своей великого гсдря казны мні богомолцу твоему выдат. Царь гсдрь смилуйся пожалуй!

Къ сей челобитной Методий епископ мстиславский и аршанский блюстител митрополиі Киевской руку приложилъ”²⁸.

У роз'ясненнях, доданих до цього тексту канцеляристами Малоросійського приказу, більш конкретно описано розмір виділених коштовностей та історію їхньої передачі:

“174 году октября въ 30 ден по указу и листу гсдря боярин Петръ Михайловичъ Салтыков велел золото.

---

²⁷ В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством..*, с. 250.

²⁸ РДАДА, ф. 210, Білгородський стіл, стб. № 558, арк. 48. Абзац вказує на місце зміни почерку в джерелі.

Противъ сей челобитной выписано в прошлом во 173 году по указу великого гсдря царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия і Малыя і Білыя Росіі самодержца указу велено дат Методию епископу мстиславскому и оршанскому в Софійский дом для писания икон 100 тетратей сусалного золота и серебра. І в то число дано 45 тратей серебра 9 тетратей золота, а не досдано 5 тетратей серебра, 41 тетрат золота. И великому гсдрю царю і великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя и Білыя Росіі самодержцу бьет челом Методий епископъ, чтоб великий гсдрь пожаловал, велел ему золото и серебро для писания икон додати серебро, чего не додано епискпу було. Скуплено золото по рублю, серебро по полтине тетрат послал к нему.

Куплено золото и серебро в ыконном ряду у Ондрія Соколова да Ефтифія Муранова за золото по рублю, за серебро по полтине. ||

Ефтифію, Стефанов снь, Муранов за сорок за одну тетрат золота за пят тетратей серебра сорок три рубли с полтиною взяли и руку приложили.

Осударева жалованя золото и серебро Суфрін Кирила взял в его мисто по повеленю. Андреев Васильевъ руку приложилъ”²⁹.

Як видно, у 1665 р. єпископ будував і реалізовував нові плани відновлення Софії Київської, відмінні від тих, що озвучував у 1663 р. Якщо раніше його вказівки на закупівлю цегли і необхідність відбудови собору з “руїн” могли вказувати на ремонт пошкодженого мурування, то тепер мовилось про внутрішню оздобу. Навряд чи до неї було б доречно переходити на етапі заморожених будівельних робіт.

Тим не менше сприймати припущення про певний успіх починань Методія на підставі непрямих свідчень потрібно вкрай обережно, адже існують джерела, які можуть вказувати на протилежне. Так, у відписці царю 30 вересня 1666 р., Іван Брюховецький зазначав, що між ним та єпископом Методієм виникла велика неприязнь. Серед скарг на опонента автор зокрема писав, що той, прохаючи грошей на ремонт Софії Київської, не витрачав їх за призначенням:

“Да у меня ж конечно домогается денег на строение церкви Святой Софии Киевские, а он у Вас великого гсдря денег ис казны взял і ис тех на строение софійское ни единые тысячи не истерял. А та црков Святая София Киевская особым промышлением его как преже сего было, так и нині стоит. Для то ж изволите Вы великий гсдрь Ваше царское пресветлое величество ему преосвященному епскпу мстиславскому ни в чем не верить...”³⁰

²⁹ РДАДА, ф. 210, Білгородський стіл, стб. № 558, арк. 49–49зв. Абзаци вказують на місце зміни почерку в джерелі.

³⁰ РДАДА, ф. 229, оп. 1, спір. № 70, арк. 239. Див. про це: В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 408–409. Про цю

З одного боку, таке твердження прямо говорить про неефективність єпископа у відбудові собору, з другого, – автор був зацікавлений у конструюванні негативного образу єпископа, тож міг гіперболізувати його провину. Гетьман так широко сформулював звинувачення, що в ньому можна прочитати як те, що місцєблуститель взагалі не провів жодних ремонтних робіт у соборі за весь час свого керівництва, так і те, що він не використав кошти, які взяв у царя останнім часом. Як пам'ятаємо, Методій прохав гроші на свій проєкт у різних меценатів і витрачав їх щонайменше на виготовлення дзвону та закупівлю цегли. До того ж, у подібному доносі 1663 р. Брюховецький вже звинувачував опонента в поганому використанні фінансів та неспроможності зробити в соборі належну кривлю. Для посилення звинувачення досвідченому авторові було б вигідно знову звернутися до своєї попередньої тези. Однак Брюховецький цього не зробив: можливо не подумав про переваги від такого повторення або не бачив у цьому потреби, але не виключено й те, що на даному етапі ремонтних робіт перекриття споруди вже було проведене, тож його не доречно було згадувати у новому звинуваченні. Зараз, нажаль, не має можливості перевірити ці припущення. Тим не менше, вже сама відсутність вказівки на тяглість некомпетентного фінансового управління Методія у купі з відомостями про його попередні витрати, дозволяють припустити, що гетьман все-таки мав на увазі останні пожалування єпископу, які той ще не встиг належним чином реалізувати. Не виключено також, що тут йшлося про кошти, виділені на внутрішнє опорядження собору, а не відбудову пошкодженого мурування.

Про потреби єпископа у справі відновлення собору говорить також найбільш цитована в історіографії чолобитна Методія. За Скворцовим та Лебединцевим більшість дослідників датували документ 28 липня 1666 р. натомість, Г. Карпов, наводячи його повністю, вказував, що місцєблуститель подав свої прохання царю у серпні 1667 р.:

28 липня 1666 р. (Скворцов)	Серпень 1667 р. (Карпов)
“1) о милостыне на церковное строение Св. Софии... 4) о золоте и серебре сусальном для построения в Св. Софии икон, а наипаче в приделе св. в. мч. Георгия, где опочивает в. кн. Ярослав в албастровом (sic) гроби...”	“Первое челобитье: о милостыне на церковное строение Святой Софии премудрости Божией и чым ся питати живучы в Кіеве,.. Четвертое: о золоте и серебре сусальном, для построения Святой Софии икон, а наипаче в пределе святого великомученика Христова Георгия, где опочивает великий князь Ярослав в

відписку дослідник зазначав: “Значительную часть этого доноса Брюховецкий повторил через несколько месяцев (Акты Южн. и Зап. России, т. VI, стр. 177)”. Однак серед наведених в “Актах” витягах із відписки гетьмана немає згадок про Софійський собор.

<p>5) о извести в Брянском уезде, чтобы в Св. Софию отдать и стругами спустить в Киев”³¹.</p>	<p>лабастровом гробе, который еще великий государь изволит, надобно чым покрыть. Пятое: о извести, которая в Трубчевском и Брянском уезде от давних времен на берегу Десны реки лежит, а будет, скажут, ся на пятнадцать стругов; чтоб великий государь пожаловал велел на Святую Софию отдать и стругами спустить в Киев”³².</p>
--	--

Як видно, обидва тексти повторюють ті самі пункти прохання, а помітні різничитання між ними цілком можна пояснити скороченнями при цитуванні. Тож, вочевидь, маємо справу з одним джерелом, з’ясування точної дати якого ще потребує подальших наукових пошуків. З поданої тут інформації не має можливості зробити однозначних суджень про загальний стан ремонтних робіт. Прохання сусального срібла і золота для внутрішнього убранства храму має перегук з попередньою чолобитною і підтверджує переорієнтацію на новий вид робіт у соборі в той час. Наступний п’ятий пункт документа про необхідність відправлення Десною в Київ вапна повторює одне з давніх прохань єпископа, яке мусив передати царю київський полковник Василь Дворецький ще у 1663 р. Чи означає це, що від тоді єпископ так і не отримав необхідного будівельного матеріалу? Чи тут йдеться про нове постачання? Ці питання, які кардинальним чином здатні вплинути на розуміння ситуації, наразі лишаються без відповідей. Тож, рівнозначно можна припустити як те, що заплановане будівництво не було запущене, так і те, що нова “известь” була призначена для внутрішніх ремонтних робіт. Крім того, зважаючи на непевність із датуванням джерела та подібність його формулювань до інших чолобитних Методія, не виключено, що у ньому маємо просто підсумковий переказ попередніх прохань єпископа.

Невдовзі, Методій підтримав антимосковський виступ 1667–1668 рр., після поразки якого його затримали, а згодом засудили до ув’язнення³³. Діяльність місцеблюстителя не раз критикували як представники Церкви, так і Війська Запорозького. Однак підтримка “москви” довгий час забезпечувала йому необхідну опору для протидії опонентам. Очевидно, що неодноразова постать єпископа сама по собі викликала немало нарікань, проте

³¹ И. СКВОРЦОВ, *Op. cit.*, с. 29, прим. 38.

³² Г. КАРПОВ, *Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россией...* (Москва, 1876): 147–148.

³³ Про цей період у житті єпископа див.: Г. КАРПОВ, *Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великою Россией...* (Москва, 1876): 169–200; О. МОРОЗОВ, *Op. cit.*, с. 108–125.

після визнання за ним провини у змові проти царя, говорити про нього позитивно взагалі стало недоречним, а відгуки його конкурентів із помірно виважених стали різко негативними. Та й самі по собі нарікання на попередників доволі звична тактика для тих, хто був змушений продовжувати їхню роботу та думати про політичну чи фінансову підтримку зверхників.

Наступний місцеблудитель Київської митрополії Лазар Баранович, пишучи до печерського архимандрита 17 липня 1669 р., про ікону Богородиці, "облачення" та "утварь" Методія, згадував про його некомпетентність: "Когда бы настоящий владыка был, то и не было б такого опустошения; в Софии б он мудрствовал и не суемудрствовала бы София"³⁴. Вочевидь, автор був не високої думки про свого попередника та висловлював загальне незадоволення його діяльністю. На тлі поширення страхів про передачу Києва "полякам", імовірність якої прописувалася в Андрусівських домовленостях, Баранович критикував починання свого колишнього конкурента:

"Когда я с Методіем был на Москве, в то время договорные статьи читали на весь мир; в статьях постановлено, что Киев отдать в королевскую сторону; но когда мы были у великого государя на отпуску и о Кіеве докладывали, то государь милость свою нам сказал, что Кіева отнюдь не уступит. И если царское величество Кіев полякам уступит, то и сей стороны Днепра малороссійские города под его рукою в твердости не будут никогда. Во всех малороссійских городах духовный и мирской чин сильно этим оскорбляются, особенно в кіевских монастырях архимандриты, игумны и старцы сетуют и болезнь имеют великую о церквах божіих, говорят: как скоро Кіев в королевскую сторону будет уступлен, тотчас поляки церкви божіи превратят в костелы и учинят унію, да и то полякам будет досадно, что Методій в Кіеве прежній польскій каменный костел разломал и хотел Софійскій монастырь строить, но монастырскому строенью и почину не учинил, а костел разломал: так поляки за это тотчас Софійскій монастырь в кляштор обратят. Царскому величеству надобно за Кіев стоять крепко, потому что Кіев благочестію корень, а где корень, тут и отрасли"³⁵.

Вказівка на те, що Методій так і не почав розбудову Софійського монастиря, може свідчити про його плани у цьому напрямку після відновлення собору. Звісно, існує спокуса припустити, що автор зробив тут своєрідне узагальнення і мав на увазі повну відсутність у софійському просторі будь-якої реалізації ремонтних чи будівельних робіт, однак, контекст

³⁴ *Письма преосвященного Лазаря Барановича* (Чернигов, 1865): 96.

³⁵ С. СОЛОВЬЕВ, *История России с древнейших времен*, изд. 2. кн. 3. [ценз. 1895–1896], т. 12 (Санкт-Петербург, с. а.): 378–379. Про це незадоволення Методієм див. також: В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссійского духовенства с московским правительством...*, с. 364.

повідомлення говорить про інше. Баранович писав про небезпеку перетворення православних церков на костели під владою “поляків”. За логікою викладу наведеного автором протиставлення потрібно було б зазначити, що через зруйнування костелу в Києві під загрозою опинявся головний собор митрополії. Однак, як видно, в тексті згадано не про нього, а про монастир. У чому ж причина такого зміщення акценту?

Подібне протиставлення робив також митрополит Йосиф Тукальський, переконуючи київського воєводу Петра Шереметьєва не чекати доки місто захоплять “поляки”, а віддати його козакам:

“ведомо де ему боярину гораздо, естлиб Войско Запорожское, божіим призренієм, не остереглись, видя явное в перемирных статях, от его царского величества с королевским величеством постановленных, свою шкоду, конечно своею совестью признать мог, и того преславного и святого града Кіева мог бы уступить; не для чего иного и ксенз афициил, толко для объятія престола бискупу, пріезжал в Кіев, которой не при разоренных костелах, но при сущих церквах православных, в первых при Святой Софії, где б ему похотелось, засел место на вечную, храни Боже, всего християнского народу пагубу; и лутче б тот Кіев безо всякого кровопролитія и задоров Войску Запорожскому уступить, а не гонителем православія”³⁶.

Як видно, митрополит апелював до тих самих страхів, що й Баранович у попередньому прикладі, проте тут не йдеться про “спадок” Методія. Це наводить на думку що саме його пригадування змусило Барановича уточнювати і вказувати на монастир, а не собор, роботи в якому, вочевидь, все ж мали місце.

Вкрай неоднозначні свідчення про діяльність Методія подавав також згаданий – Паїсій Лігарид. Вочевидь, бажаючи очолити київську єпархію, він критикував місцєблюстителя митрополії Лазаря Барановича та похваляв натомість його попередника за ведення щорічної прибуткової звітності³⁷. Однак, у 1675 р. після смерті митрополита Йосифа Тукальського та поширення чуток про можливість “повернення” і обрання на київську катедру єпископа Методія, Паїсій писав до боярина Артамона Матвєєва про небезпеку такого розвитку подій:

“и радей, чтобы не был (митрополитом), потому что великая будет смута и замешанина меж духовными и мірскими, потому что еще остается по се время жив раздор и измена учинена недавно, которая была причиною толь великаго побоища; вопіет, вопіет и Святая Софія, на которой по-

³⁶ *Акты ЮЗР* (Санкт-Петербург, 1872), т. 7, с. 144. Див. також: *Акты ЮЗР* (Санкт-Петербург, 1869), т. 6, с. 258; *ІР НБУВ*, ф. 312, од. зб. № 430. І, арк. 30зв.–31.

³⁷ Див. про це на початку статті.

чинку взяв 14000 рублев от царскаго величества и иные своевольства, о которых умолчеваю”³⁸.

Паїсій нагадував про давно визнану за єпископом провину в міжусобиці, а на додачу ще й закидав своєму імовірному конкуренту не цільове використання коштів, виділених царем на відбудову Софії Київської. Незважаючи на кон’юнктурність висунутих тут звинувачень, уточнення про фінансові зловживання могли ґрунтуватися на ознайомленні з доступною автору звітною документацією Методія. Однак, за відсутності додаткових джерел, перевірити якість обрахунку вказаної тут суми та коректність її представлення не можливо. З контексту навіть не зрозуміло, чи Паїсій мав на увазі якесь конкретне, невідоме дослідникам, пожалування московського монарха чи зробив певне узагальнення по зібраних Методієм коштах, звідки тоді він знав про їхнє призначення та за яким принципом відділив від інших надходжень. Зважаючи на таку невизначеність, існує велика кількість імовірних пояснень ситуації: від прийняття тези про зловмисне привласнення грошей колишнім місцеблюстителем до припущення про те, що він не встиг витратити нове пожалування на реалізацію чергового етапу відбудови Софійського собору чи монастиря.

Критичні закиди на адресу Методія, вочевидь, можуть скорегувати наші уявлення про хід задуманих ним ремонтних робіт, проте у такому вигляді не здатні заперечити їх. Річ у тім, що всі вони сформовані тими, хто міг і кому було вигідно зобразити організаційну роботу єпископа в негативному ключі. Натомість після арешту діяльність місцеблюстителя опинилася під скрупульозним вивченням спеціального розслідування, матеріали якого добре відомі в історіографії³⁹. Звичайно, у центрі справи знаходився цілком конкретний пошук “зради”: з’ясування того, чи єпископ закликав до протидії “москві” під час виступу Брюховецького. Водночас, це передбачало допити підозрюваного, перевірку його свідчень, опитування інших церковників. Тож, навряд чи, масштабні розтрата виділених монархом цільових коштів лишилися б під час такого розбору поза увагою. Вказівка на них могла б свідчити про давній і послідовний обман єпископом довіри московського зверхника. Однак, представники царя не розробляли таку вірогідність; навпаки, зібрані ними свідчення містили періодичні згадки про оборону Методієм монастирських володінь. На цьому тлі документи з інформацією про закупівлю чи відправлення до собору будівельних матеріалів на його відновлення виглядають більш переконливими, ніж заангажовані звинувачення у розтратах єпископа. Вони схиляють до думки про, якщо не повну, то, принаймні, часткову, реалізацію опальним місцеблюстителем задуму із ремонтних робіт в осерді підпорядкованої йому митрополії.

³⁸ В. ЭЙНГОРН, *О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством.*, с. 565.

³⁹ *Акты ЮЗР*, т. 7, с. 62–64, 68–84, 89–97.

* * *

Відбудова Софії Київської єпископом Методієм рідко потрапляла в поле зору дослідників. Найчастіше про неї побіжно згадували у загальних описах минулого собору. Неоднозначна постать єпископа викликала набагато більший інтерес науковців, які досліджували так звану “велику” політичну історію. У цьому контексті було виявлено та опубліковано більшість відомих сьогодні документів про плани Методія з відновлення осердя Київської митрополії. Однак спеціальної студії в цьому напрямку досі не було створено.

Значно обмежує дослідницькі можливості стан збереженості джерел. За відсутності систематичної звітної документації історикам доводиться вдовольнятися принагідними ситуативними згадкам про наміри і дії Методія. Чолобитні та листи єпископа або його сподвижників вказують на реалізацію масштабного задуму. Натомість доноси політичних опонентів чи конкурентів місцеблюстителя, м’яко кажучи, скептично оцінюють його здобутки. Інтерпретуючи такі документи, маємо враховувати цілі авторів, їхні страхи, симпатії та, можливо, несвідому орієнтацію на запит адресата.

Зрештою, можна дійти висновку, що єпископ Методій не один рік займався ремонтними роботами на території Софії Київської. Ставши місцеблюстителем митрополії, він, спершу, вирішував нагальні практичні проблеми. Так, за його розпорядженням замість зламаного виплавили новий дзвін для потреб монастиря. Згодом єпископ розширив свої амбіції і, наслідуючи Петра Могилу, почав масштабні роботи з відновлення собору: перекрив дах, закупив велику кількість цегли та домагався у царя вапна для будівельних робіт. Вочевидь, справа просувалася, і згодом від зовнішнього відновлення споруди він переключив увагу на внутрішнє убранство храму, доставши для цього сусальне золото та срібло. Не виключено, що цей етап він також встиг реалізувати і почав будувати нові плани вже із розбудови Софійського монастиря. Подальші джерельні пошуки можуть сильно скоригувати наші уявлення про хід тодішньої відбудови та її результати. Тому тема дослідження без сумніву лишається актуальною та заслуговує на подальшу увагу дослідників.

Ігор ЛІХТЕЙ

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВІЗАНТИНІСТА ВОЛОДИМИРА САС-ЗАЛОЗЕЦЬКОГО В МУЗЕЙНО- БІБЛІОТЕЧНІЙ КОМІСІЇ ТОВАРИСТВА “ПРОСВІТА” В УЖГОРОДІ (1922–1924)

За роки незалежності України з’явилося чимало студій про видатного українського вченого-візантиніста, дослідника історії мистецтва, філософа-культуролога, релігієзнавця й політичного діяча Володимира Сас-Залозецького (10.07.1896, м. Львів – 12.10.1959, м. Грац, Австрія). Крім матеріалів енциклопедичного характеру Тетяни Осташко¹, Галини Герасимової² та Андрія Ясіновського³, на особливу увагу заслуговують публікації часопису “Народознавчі Зошити”. Йдеться, зокрема, про дослідження таких учених, як Роксоляна Козак⁴, Оксана Гринів⁵, Степан Костюк⁶, Ярослав Тарас⁷, Назар Козак⁸ та Ярослава Павличко-Александрович⁹. До речі, Я. Павличко-Александрович не лише вперше зробила спробу узагальнити матеріали до бібліографії В. Сас-Залозецького, але й підготувала кілька

---

¹ Т. ОСТАШКО, ‘Залозецький-Сас Володимир Романович’ [в:] *Малий словник історії України* (К., 1997): 158; Т. ОСТАШКО, ‘Залозецький-Сас Володимир Романович’ [в:] *Енциклопедія історії України: у 10 т.* (К., 2005), т. 3: *Е–Й*, с. 243.

² Г. ГЕРАСИМОВА, ‘Залозецький-Сас Володимир Романович’ [в:] *Українські історики ХХ століття: Бібліографічний довід.* (К., 2004), вип. 2, ч. 2, с. 170–171.

³ А. Ю. ЯСІНОВСЬКИЙ, ‘Залозецький-Сас Володимир Романович’ [в:] *Енциклопедія сучасної України: у 30 т.* (К., 2010), т.10: *З–Зор.* – Інтернет ресурс: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=14800.

⁴ Р. КОЗАК, ‘Мистецтвознавча спадщина Володимира Сас-Залозецького’, *Народознавчі зошити*, № 4 (1999): 464–469.

⁵ О. ГРИНІВ, ‘Універсализм проти індивідуалізму: В. Залозецький про шляхи виходу з кризи’, *Народознавчі зошити*, № 4 (1999): 470–478.

⁶ С. КОСТЮК, ‘Публікації праць В. Залозецького на сторінках часопису “Стара Україна”’, *Народознавчі зошити*, № 4 (1999): 479–482.

⁷ Я. ТАРАС, ‘Українська сакральна архітектура в наукових дослідженнях проф. В. Р. Сас-Залозецького’, *Народознавчі зошити*, № 4 (1999): 483–494.

⁸ Н. КОЗАК, ‘З Візантії на Захід: концепція історії українського мистецтва В. Сас-Залозецького’, *Народознавчі зошити*, № 4 (1999): 495–498.

⁹ Я. ПАВЛИЧКО-АЛЕКСАНДРОВИЧ, ‘Матеріали до бібліографії Володимира Залозецького’, *Народознавчі зошити*, № 4 (1999): 520–527.

студій з нагоди столітнього ювілею вченого¹⁰. Та попри це, про перебування і чин В. Сас-Залозецького на Закарпатті у період з 1922 по 1924 рік у працях згаданих авторів акцентовано лише побіжно. Тож спробуємо бодай частково заповнити лакуну цього періоду життя В. Сас-Залозецького.

Про життя й наукову діяльність В. Залозецького збереглося не так уже й багато свідчень. Але достеменно відомо те, що його дослідницька діяльність у галузі історії мистецтва розпочалася саме в Ужгороді, куди він прибув у 1922 р. після закінчення філософського факультету Віденського університету. Залишившись в Ужгороді як дипломатичний представник Української Народної Республіки (УНР), В. Залозецький став активно вивчати мистецькі пам'ятки Закарпаття. Заслуговує на увагу той факт, що науковим керівником В. Залозецького під час університетських студій був видатний представник віденської школи мистецтвознавства, чех за походженням Макс Дворжак (1874–1921). Він належав до прихильників нового методу вивчення мистецьких явищ та їх історичних процесів, основою якого був стилістичний аналіз. У цьому контексті головна увага приділялася стилю та його мистецько-естетичним цінностям¹¹. Тож саме в Ужгороді з урахуванням згаданого методу В. Залозецький опублікував свої перші праці. Як відзначає Роксоляна Козак, він був першим українським дослідником, який “зробив детальні описи мистецьких пам'яток Закарпатської України”¹².

Восени 1919 р., на основі положень Сен-Жерменського мирного договору, Закарпаття було включено до складу Чехословацької республіки, що зумовило демократичний характер політичного, соціального та культурного розвитку краю у 20–30-ті роки ХХ ст. Адже з-поміж усіх державних утворень Центрально-Східної Європи саме Чехословаччина міжвоєнного періоду позиціонувалася як країна з досить розвинутими інститутами громадянського суспільства, з традиціями гуманізму, віротерпимості, плюралізму. У новій державі край отримав назву Підкарпатська Русь.

Одним із проявів культурного відродження Підкарпатської Русі в рамках Чехословацької республіки 20–30-х років ХХ ст. стало виникнення й активна діяльність громадських організацій. Особливо активну діяльність у суспільно-політичному житті Закарпаття провадило культурно-освітнє товариство “Просвіта”. Воно було створене 9 травня 1920 року в Ужгороді завдяки наполегливості о. д-ра Августина Волошина, братів Юлія та Михайла Брашайків, о. д-ра Василя Гаджеги, Степана Клочурака, д-ра Івана Панькевича та інших провідників національного відродження краю. Голо-

¹⁰ Я. АЛЕКСАНДРОВИЧ-ПАВЛИЧКО, ‘Володимир Залозецький’ [в:] *Український альманах* (Варшава: 238–239; Я. АЛЕКСАНДРОВИЧ-ПАВЛИЧКО, ‘Володимир Залозецький. До 100-ліття від дня народження’ [в:] *Календар ювілейних дат* (Л., 1996): 38–40.

¹¹ Р. КОЗАК, *Op. cit.*, с. 464–465.

¹² *Ibid.*, с. 464.

вою товариства став адвокат д-р Ю. Бращайко, його заступником о. А. Волошин, а секретарем – відомий український учений-мовознавець, уродженець Львівщини І. Панькевич. Хоча ядро “Просвіти” складала місцева інтелігенція, великий вплив на форми і методи її діяльності сприяли емігранти з Галичини. До таких належав і д-р В. Залозецький.

На установчих зборах “Просвіти” на пропозицію д-ра М. Новаковського було ухвалено рішення створити Руський Національний музей та обрати музейну комісію¹³. Ці рішення було зафіксовано і в Статуті товариства, який серед напрямків роботи “Просвіти” виокремив такі: “...ж) закладання бібліотек і музеїв та опіки над існуючими вже й тепер; з) давання почину до заложення Центрального Національного Музею для цілої області Підкарпатської Русі”¹⁴. І вже 20 травня 1920 р. просвітяни обирають музейну та бібліотечну комісію. До неї ввійшли такі особи: Т. Скиба – голова, М. Новаковський – заступник голови, П. Куцин – секретар, І. Панькевич, А. Алиськевич – члени комісії. Представником від Головного відділу (Головного видѣлу) товариство призначило вченого-історика о. В. Гаджегу¹⁵.

Отже, з самого початку існування товариства просвітяни активізували свої зусилля, спрямовані на організацію музею й бібліотеки, які мали стати загальнонародними установами. Першим кроком у цій справі став “Меморіал музейної і бібліотечної комісії товариства “Просвіта” в Ужгороді для Цивільної управи Підкарпатської Русі в справі заснування Національного Музею”, поданий до крайового уряду 25 серпня 1920 р. Меморіал містив такі прохання-вимоги: 1) надати товариству для організації музею і бібліотеки матеріальну допомогу в розмірі 60 000 Кч і визначити для цього приміщення; 2) підтримати старання “Просвіти” у справі виявлення історичних пам’яток у музеях Відня та Будапешта, вивезених із Підкарпатської Русі, та посприяти у поверненні їх на батьківщину; 3) заборонити розкрадання та вивезення за межі краю експонатів музею ім. Т. Легоцького в Мукачеві¹⁶.

Ситуація з музеєм ім. Т. Легоцького була доволі непростюю. Власне на той час музею як такого не існувало. Йшлося про унікальну приватну збірку археолога, історика й етнографа Теодора (Тиводара) Легоцького (1830–1915), який у 1907 р. ініціював створення в Мукачеві музейного товариства. Метою його діяльності було відкриття в цьому місті музею, основою якого мала стати археологічна колекція Т. Легоцького. У 1909 р. музейне товариство, назване на честь Т. Легоцького, було офіційно зареєстроване й розпочало активну роботу. Однак воно так і не спромоглося створити музей, а після смерті в 1915 р. Т. Легоцького узагалі припинило

¹³ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 72, оп. 2, спр. 5, арк. 5.

¹⁴ ДАЗО, спр. 1, арк. 4.

¹⁵ *Ibid.*, спр. 5, арк. 7.

¹⁶ *Ibid.*, ф. 28, оп. 3, спр. 29, арк. 4–5.

свою чинність. Натомість Т. Легоцький заповів колекцію родині, яка мала передати її до майбутнього музею. Щоправда, під час панування в Мукачеві у березні–квітні 1919 р. (протягом 40 днів) радянської влади деякі предмети зникли.

У 1920 р. дружина Т. Легоцького раптово померла, а діти виїхали в Угорщину. Перед тим, як покинути Мукачево, вони продали археологічну збірку батька братиславському купцю Лазареві Зінгеру, який мав намір вивезти її з Підкарпатської Русі. Тому інтелігенція краю, чимало представників якої були і членами “Просвіти”, вболівала за долю колекції. Активну позицію в цьому питанні зайняла й Музейно-бібліотечна комісія “Просвіти”. Вона підготувала кілька меморандумів до владних установ і була змушена судитися з Л. Зінгером. У результаті, суд ухвалив відмовити Л. Зінгеру у придбанні колекції Т. Легоцького і залишити її в Мукачеві¹⁷. Одночасно “Просвіта” акцентувала увагу місцевого та столичного урядів припинити руйнування старих дерев’яних церков у випадках забудови новими і запровадити їх консервацію¹⁸.

На своєму 28-ому засіданні, яке відбулося 2 жовтня 1922 р., Головний відділ товариства у складі д-ра Юлія Бращайка, о. Августина Волошина, о. д-ра Василя Гаджеги, о. Віктора Желтвая, д-ра Михайла Бращайка, інж. Миколи Творидла та д-ра Івана Панькевича постановив прийняти до складу “Просвіти” 9 нових членів, серед яких – і д-ра Володимира Залозецького з Ужгорода. Про це свідчить протокол засідання Головного відділу товариства за підписом його голови Ю. Бращайка та секретаря І. Панькевича. У цьому ж протоколі йшлося й про те, аби просити В. Залозецького поїхати до Будапешта й організувати передачу до посольства Чехословацької республіки (воно розташовувалося тоді в столиці Угорщини) бібліотеки відомого вченого Гіадора Стрипського, щоб уже звідти її можна було доправити до Ужгорода¹⁹.

Слід відзначити, що Гіадор Стрипський (1875–1946) народився в с. Шелестово (нині – у складі смт. Кольчино Мукачівського р-ну Закарпатської області України) в родині греко-католицького священика. Навчався в Ужгородській королівській католицькій гімназії, Будапештському університеті ім. Петера Пазманя та Коложварському (нині – м. Клуж-Напока, Румунія) університеті ім. Франца Йосифа. У Коложварському університеті, зокрема, він слухав лекції з археології, етнографії та мовознав-

¹⁷ В. РАЗГУЛОВ, *Музей Легоцького* (Ужгород, 1997): 10–11; І. СТЯПКО, *Товариство “Просвіта” в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920–1939)* (Ужгород, 2012): 219.

¹⁸ ДАЗО, ф. 28, оп. 3, спр. 94, арк. 10.

¹⁹ ‘ХХVІІІ засіданє Головного віддѣлу товариства “Просвѣта” дня 2 октобра [1922]’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 198.

ства. Під час зимового семестру 1898 р. Г. Стрипський навчався у Львівському університеті, де, серед інших, відвідував лекції Михайла Грушевського з історії та Філарета Колесси – з літератури. У Львові Г. Стрипський познайомився з багатьма представниками тогочасної галицької української інтелігенції, зокрема з Іваном Франком, Володимиром Гнатюком, Остапом Роздольським, Іваном Верхратським.

У 1908 р. Г. Стрипський здобув ступінь доктора історії та філології, деякий час працював викладачем Коложварського університету. Упродовж 1910–1918 років був співробітником етнографічного відділу Угорського національного музею. З кінця 1915 р. й протягом наступного року редагував журнал “Україна” (Ukránia). Брав активну участь у революційних подіях 1918 р. в Угорщині. У 1922 р., через активну позицію під час пролетарської революції, Г. Стрипського у 47 літ було дочасно пенсіоновано. Аби якось виживати з мізерної пенсії, він займався офіційною перекладацькою діяльністю²⁰.

У 1910 р. Г. Стрипський проводив збиральницьку роботу в гірській місцевості Ужанського й Марамороського комітетів (нині – більша частина цієї території є складовою Закарпатської області України)²¹. Він намагався створити в Мараморош Сиготі (нині – Сігету Мармацей у Румунії) музей, але його старання не увінчалися успіхом. Тому після переїзду до Будапешта вчений передав зібраний ним матеріал в Угорський національний музей. Влітку 1921 р., мабуть, через матеріальну скруту, Г. Стрипський вирішив продати товариству “Просвіта” в Ужгороді свою багату бібліотеку. Спочатку він запросив за неї 20 тисяч Кч. Та врешті-решт знизив ціну до 10 тисяч Кч. На думку історика Івана Стряпка, вчений поступився, зважаючи на непросте фінансове становище “Просвіти”, а можливо, й з огляду на те, що був добре знайомий з її очільниками і навіть входив до складу комітету щодо заснування товариства²². Так чи інакше, але до справи з придбанням бібліотеки Г. Стрипського належало долучитися й В. Залозецькому.

Отже, з моменту вступу В. Залозецького в “Просвіту” йому довелося вирішувати завдання, які перебували в компетенції музейно-бібліотечної комісії товариства. Щоправда, офіційно членом музейно-бібліотечної комісії “Просвіти” В. Залозецького було обрано трохи згодом – 9 листопада

---

²⁰ І. УДВАРИ, ‘Етнографічна діяльність Гіадора Стрипського’ [в:] *Народна творчість та етнографія*, (2006) Спецвипуск 4 (*Magyar néprajz – Угорська етнографія*), с. 99–103.

²¹ *Ibid.*, с. 100.

²² ‘IV засідання дня 13 юлія 1921 год. 5. по пол. в салѣ “Руського Клубу”’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 142–143; П[АНЬКЕВИЧ], ‘Наш національний музей’ *Подкарпатська Русь: часопис посвячений познанню родного края*, рочник V, число 4 (Ужгород, апрѣль 1928): 79; І. СТЯПКО, *Op. cit.*, с. 220, 231.

1922 року²³. Восени 1923 р. Головний відділ на пропозицію І. Панькевича вирішив зарахувати В. Залозецького на 2 місяці (листопад–грудень) на роботу в музей товариства “Просвіта” з місячною оплатою 1200 Кч. Крім праці над упорядкуванням музейного зібрання, йому доручалося довести до кінця справу з бібліотекою Г. Стрипського, яку в 1923 р. було доправлено з посольства Чехословацької республіки в Будапешті до Братислави²⁴. До речі, простежити за ходом транспортування книжок з бібліотеки Г. Стрипського до Братислави мав Іван Панькевич²⁵. Коли ж усю бібліотеку, нарешті, було переправлено до Братислави, то Головний відділ “Просвіти” уповноважив В. Залозецького поїхати туди й залагодити у Шкільному Відділі всі формальності щодо цієї справи²⁶. Відтак на своєму засіданні 3 листопада 1923 р. Головний відділ товариства взяв до відома інформацію про те, що бібліотека Г. Стрипського вже в Ужгороді й доручив В. Залозецькому замовити стелажі для книг²⁷.

За результатами своєї роботи в музейно-бібліотечній комісії товариства “Просвіта” В. Залозецький оприлюднив кілька розвідок. Так, 9 березня 1923 року він підготував статтю “Національний Музей в Ужгородь”, яку майже відразу ж було опубліковано в газеті “Русинь”²⁸. Тут В. Залозецький вказав, передусім, на основну причину відсутності на Підкарпатській Русі національного місцевого музею – небажання угорської влади створювати таку установу. Вчений слушно зауважив, що угорські посадовці не мали наміру сприяти в організації музею, адже добре усвідомлювали, що поява такого культурного центру сприятиме пробудженню національної

²³ ‘II засіданє Головного видѣлу товариства “Просвѣта” дня 9.XI.1922’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 206.

²⁴ ‘XLII засіданє Головного видѣлу “Просвѣты” дня 11.X.1923’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 302; ‘XXLIII засіданє Головного видѣлу товариства “Просвѣта” 18.X.1923’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 304.

²⁵ ‘XXII засіданє Головного видѣлу товариства “Просвѣта” 3.V.1923’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 258; ‘XXVI засіданє Головного видѣлу товариства “Просвѣта” 2.VI.1923’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 267.

²⁶ ‘XXLIII засіданє Головного видѣлу товариства “Просвѣта” 18.X.1923’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 304.

²⁷ ‘XLV засіданє Головного видѣлу товариства “Просвѣта” дня 3.XI.1923’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 308.

²⁸ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Національний Музей в Ужгородь’ *Русинь: щоденна газета*, роч. I, чис. 24 (Ужгород, 14(1/III) марта 1923): 1–2.

свідомості місцевого населення. Тому майже всі мистецькі витвори вивозилися до Будапешта. Тож той, хто прагне ознайомитися з національним мистецтвом Підкарпатської Русі, зможе це зробити в етнографічному музеї в Будапешті, де побачить і різноманітні витвори мистецтва, і вироби домашнього промислу, і зразки церковного начиння (іконостасів, ікон), вишивки, одягу й под. Все це потрапило до Будапешта з Підкарпатської Русі.

Як наголошує В. Залозецький, в іноземця, який відвідує цей край і бажає познайомитися з його культурою та минувиною, складається враження, що тут взагалі немає історичних пам'яток. Але ж це не так, адже Підкарпатська Русь не така вже й бідна, а може навіть багатша та більш цікава за інші регіони на витвори мистецтва. Більш цікава тому, що внаслідок віддаленості від центрів цивілізації тут збереглося своєрідне мистецтво зі всіма національними руськими рисами ("руськими чертами", як ідеться в оригіналі публікації – *І. Л.*) із сильними домішками архаїзмів. До прикладу, якщо в інших регіонах, зокрема в Галичині, продовжує вчений, візантійсько-руський стиль уже в XVII ст. поступово витісняється бароковим, то на Підкарпатській Русі він зберігався до кінця XVIII ст. і навіть довше. Унікальним є також народний стиль, про що свідчить орнамент на сорочках, рушниках, скатертинах, вироби домашнього промислу на Гуцульщині. Тож Національний музей в Ужгороді, вважає В. Залозецький, повинен репрезентувати всю територію Підкарпатської Русі й реалізовувати ті ж завдання, які стоять перед Східнословачьким музеєм у Кошицях чи Національним музеєм у Львові. Перший зберігає артефакти з території всієї Східної Словаччини, а другий – репрезентує мистецтво всієї Галичини.

У цьому контексті В. Залозецький звертає також увагу на Landesmuseum у Відні, який є культурно-освітньою установою Нижньої Австрії, та музей у місті Інсбрук, що має важливе значення для Тироля. На думку науковця, такого типу музей повинен охоплювати всі галузі мистецтва, а не зосереджуватися на окремих із них. Тому національний музей в Ужгороді повинен мати такі відділи: 1) загальномистецький, 2) археологічний, 3) відділ церковного мистецтва, 4) етнографічний, 5) природничий, 6) відділ рукописів, 7) Національну галерею, яка містила б твори місцевих митців, 8) Музейну бібліотеку.

Разом з тим учений наголошує, що створення музею – це справа тривалого часу, а не двох років. Його організацією повинно займатися все суспільство, задля чого потрібно вести широку пропаганду серед різних верств населення щодо необхідності створення такого музею. Провідну роль у цьому процесі повинні відігравати вчителі та священники, позаяк вони безпосередньо контактують з народом та є причетними до предметів музейного значення. Усвідомлюючи важливість такої установи, вчителі та священники долучаються до створення музею шляхом збирання мистецьких витворів у селах і містечках, у яких проживають.

Відтак В. Залозецький акцентує на тому, що зародок національного музею вже існує при товаристві “Просвіта” в Ужгороді. Він пише, що просвітянам вдалося зібрати хоча й невелику, але вартісну колекцію. У її складі, зокрема, – старовинні рукописи, серед яких найбільшу цінність становить Молитвослов кінця XIV – початку XV ст. та кілька Євангелій XVII–XVIII ст. Останні цікаві тим, що в окремих закладках збереглися зразки давнього місцевого орнаменту з візантійським впливом. З витворів художнього мистецтва заслуговують на увагу, передусім, ікони русько-візантійського письма XVII ст., різьблений бароковий іконостас кінця XVIII ст., деякі інші предмети церковного начиння, зразки вишивки й под.

Продовженням теми про основні досягнення та труднощі на ниві збереження культурної спадщини Підкарпатської Русі стала стаття В. Залозецького “Музей і бібліотека тов. «Просвіта» в Ужгороді” в українському тижневику “Літопис політики, письменства і мистецтва”, що виходив у Берліні під редакцією С. Томашівського²⁹. Вчений наголошує, що при товаристві “Просвіта” створено музей, який має на меті охороняти та популяризувати основні надбання матеріальної і духовної культури краю. Він повинен стати основою для “Національного Музею” Підкарпатської Русі. Відтак В. Залозецький вказує на перепони в організації музею, найбільшою з яких вважає нестачу відповідного приміщення, поки нарешті наприкінці 1923 р. його експонати не розмістилися у двох кімнатах новопрیدбаного дому “Просвіти”. Але навіть цієї площі не вистачає для того, аби розмістити всю колекцію.

Заслуговує на увагу інформація В. Залозецького про те, що до придбання товариством власної будівлі просвітянський музей мандрував з місця на місце, поки 1923-го року не опинився в церкві Чину св. Василя Великого (оо. Василіан) в Ужгороді. Ченці віддали храм до диспозиції музею, тож на перший погляд здавалося, що це не такий уже й поганий задум, адже колекція гармоніювала з місцем розташування. До того ж, як прозраджує стиль церкви оо. Василіан, її було споруджено у XVIII ст., що також мало неабияке значення. Однак храм знаходився в досить занедбаному стані, а тому не був ідеальним місцем для музею³⁰.

Слід відзначити, що йдеться про православну церкву, яку було зведено в Ужгороді у 1786–1787 роках старанням (і на кошти) грецької громади. Проте на початку XX ст. грецька церковна громада у зв’язку з відсутністю прихожан припинила свою діяльність, і храм та земельний наділ, на якому він розташований, придбала Мукачівська греко-католицька єпархія. Щоправда, 1906 р. у цій частині старого Ужгорода сталася велика пожежа,

²⁹ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Музей і бібліотека тов. “Просвіта” в Ужгороді’ *Літопис політики, письменства і мистецтва*, книжка 1, зшиток 5 (Субота, 2-го лютого 1924): 72–73.

³⁰ *Ibid.*, с. 72.

яка знищила вежу вже колишнього православного храму. Він став занепадати й деякий час використовувався як складське приміщення. Відтак у 1911–1912 роках на прилеглий до церкви території було зведено монастир оо. Василіан. Проте саму церкву ченці стали відбудовувати лише в 1923 р. Якраз до початку відновлювальних робіт тут деякий час і зберігалася музейна колекція товариства “Просвіта”, тому В. Залозецький наголошує, що ця споруда не була ідеальним місцем для музею. У 1924 р. церкву було освячено на честь св. Василя Великого і вона стала діючою. Нині ж будівля монастиря оо. Василіан і залишки цієї церкви знаходяться у розпорядженні фізичного факультету Ужгородського національного університету³¹.

З публікації В. Залозецького також довідуємося, що музей складається з 11 відділів: 1) відділу ікон, 2) відділу різьби; 3) церковних риз, 4) церковного посуду, 5) етнографічного, 6) праісторичного, 7) нумізматичного, 8) відділу модерних картин, 9) відділу старих картин, штихів, гравюр, мідеритів, дереворитів, 10) природописного, 11) фотографій. Найкраще репрезентовано, як відзначає В. Залозецький, два відділи – етнографічний та церковних предметів³².

З другої частини статті довідуємося, що бібліотека “Просвіти” містить близько 8 тисяч томів. Її фонди суттєво поповнилися завдяки придбанню бібліотеки Г. Стрипського. На момент підготовки В. Залозецьким згаданої публікації просвітянська бібліотека складалася з таких відділів: 1) белетристичного, 2) історичного, 3) літератури, що стосується території Підкарпатської Русі на руській (ідеться, мабуть, про книги, написані місцевою говіркою чи українською мовами – *І. Л.*), великоруській (тобто, російській – *І. Л.*) та угорській мовах, 4) природописного, 5) відділу церковної літератури, 6) етнографічного, 7) відділу часописів і газет. Найбільшу цінність, на думку В. Залозецького, становить історичний відділ та відділ літератури про Підкарпатську Русь. Щоправда, підсумовує вчений, попри наявність окремого приміщення просвітянська бібліотека перебуває в стадії упорядкування, тож нею ще не можна повноцінно користуватися³³.

Окрему публікацію В. Залозецький присвятив висвітленню процесу організації архіву товариства “Просвіта”. Він складався з чотирьох відділів: 1) рукописів, 2) стародруків, 3) грамот, 4) видань з території Підкарпатської Русі. Найбагатшим з-поміж них є рукописний відділ. Упродовж 1921–1923 років, наголошує вчений, товариству вдалося зібрати досить об’ємну колекцію рукописів. За своєю науковою цінністю вона поступається лише аналогічному зібранню, яким володіє монастир оо. Василіан у

³¹ Й. КОБАЛЬ, *Ужгород відомий та невідомий*, вид. 2-ге, виправлене (Л., 2008): 84–87; Т. ЛІТЕРАТІ, *Ужгород. Невигадані історії. Історико-краєзнавчі нариси* (Ужгород, 2017): 101–106.

³² В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Музей і бібліотека тов. “Просвіта” в Ужгороді’, с. 72.

³³ *Ibid.*, с. 73.

Мукачеві. Найдавніші рукописи датуються XVI ст. Відтак учений наводить назви рукописів як церковного, так і світського характеру, що були створені у XVII–XVIII ст. Щодо стародруків, то В. Залозецький, акцентує увагу на таких книгах, як “Літургікон” (1604 р.) Гедеона Балабана, “Ключ розуміння” Йоаникія Галятовського, надрукований у типографії Михайла Сльозки у Львові, та “Анеологіон” 1619 р., виданий головним друкарем Києво-Печерської лаври Памвою Бериндою. Він відзначає, що всі стародруки, які виявлено на Підкарпатській Русі, походять зі східної Галичини (переважно зі Львова), їх надруковано в типографії Почаївської або ж Києво-Печерської лаври³⁴.

Цикл матеріалів про стан музейної справи в краї завершує стаття В. Залозецького “Музеї та охорона пам’яток старини на Підкарпатській Україні”, підготовлена для “Літературно-наукового вістника”, що виходив у Львові завдяки зусиллям Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ)³⁵. Доцільно відзначити, що в своїй науковій студії В. Залозецький послуговується тогочасною офіційною назвою краю – Підкарпатська Русь. Однак редакція часопису всюди вживає назву “Підкарпатська Україна”, про що інформує читачів у примітці.

На початку цієї публікації довідуємося також і про те, що відділ культури Шкільного реферату (управління) Підкарпатської Русі доручив В. Залозецькому об’їхати територію краю для збору матеріалів, фотографування та опису всіх давніх пам’яток, передусім церков, костелів та замків³⁶. До речі, лідери товариства “Просвіта” в Ужгороді поклали на подорож В. Залозецького неабиякі надії. Про це, зокрема, довідуємося з листа І. Панькевича до відомого українського вченого, етнографа і фольклориста, громадсько-культурного діяча і незмінного секретаря НТШ Володимира Гнатюка від 14 квітня 1922 р.: *“Тепер на літо спроваджує шк[ільний] реферат д-ра Залозецького на два місяці для зібрання всіх пам’яток архітектури і штуки (мистецтва – І. Л.), які на нашій території знаходяться. Принаймні в тім вигляді буде щось зібране”*³⁷.

Власне музеям В. Залозецький присвятив лише незначну частину цієї публікації. Учений наголосив, що товариство “Просвіта” зробило тільки перші кроки на шляху до створення повноцінного музею. До того ж, В. Залозецький відзначив, що під час подорожі він закупив нові предмети, які

³⁴ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Архив тов. “Просвіта” в Ужгороді’, *Літопис політики, письменства і мистецтва*, книжка I, зшиток 6 (Субота, 9-го лютого 1924): 87.

³⁵ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Музеї та охорона пам’яток старини на Підкарпатській Україні’, *Літературно-науковий вістник*, книжка IV, річник XXII, т. LXXIX (Л., 1923): 331–337.

³⁶ *Ibid.*, с. 331.

³⁷ ‘Листи Івана Панькевича до Володимира Гнатюка (1910–1926)’, *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, том 4, книга перша (Братіслава-Пряшів 1969): 72.

поповнили просвітянський музей. Саме останній повинен стати центральним музеєм усього краю, подібно до Національного музею у Львові. Далі В. Залозецький стисло висвітлив ситуацію навколо археологічної колекції Т. Легоцького. Він справедливо зауважив, що якби не енергійні заходи товариства "Просвіта", то ці унікальні предмети з історії краю опинилися б за межами його території. Тільки нумізматичну частину археологічної збірки Т. Легоцького було вивезено до Братислави, але внаслідок активних дій "Просвіти" її було затримано в тамтешньому суді. Решту предметів перенесено до Мукачівського замку. Щоправда, там немає належних умов для їх зберігання³⁸. Та В. Залозецький сподівається, *"що в найкоротшім часі се усунеться і буде найдене ліпше приміщення, – коли ж ні, то в недовзі ся найцінніша археологічна збірка наших західноукраїнських земель, яка науково майже не використана, готова марно знищитися"*³⁹.

Основну ж увагу у цій публікації В. Залозецький приділив розгляду питання про давні пам'ятки краю. Як відомо, проблемами їх охорони і збереження активно переймалося й товариство "Просвіта" в Ужгороді. За результатами поїздки вчений робить висновок про те, що, порівняно з музейними предметами, ситуація з інвентаризацією пам'яток старовини на Підкарпатській Русі перебуває у значно кращому становищі. На думку В. Залозецького, ці пам'ятки мають першорядне значення для історії українського мистецтва з огляду на кілька причин.

По-перше, Підкарпатська Русь одна з найбільш "законсервованих" територій, що найсильніше відобразилося в мистецтві. В результаті, в тутешньому мистецтві можна виявити *"прастарі риси, які в інших місцях затрапилися"*. По-друге, воно творить нерозривне ціле і є відмінним і цілковито ізольованим від мистецтва Угорщини ("Мадярщини"). А це дуже важливо, позаяк свідчить про давню *"культурно-мистецьку традицію українських земель"* навіть в умовах тривалого чужоземного панування. По-третє, однією з найбільш помітних рис місцевого стилю є незрівнянна різноманітність та різнорідність. Якщо *"в полудневій Україні панує без виїмку один і той самий стиль з дуже слабкими відмінами"*, то *"на Підкарпаттю немає повіта, де стиль церкви, стиль ікони не переходив би найосновніших змін"*. По-четверте, в археологічному плані територія Підкарпатської Русі є надзвичайно важливою, адже вона єднає полудневу Європу зі східною Галичиною. До того ж, тут наявні унікальні археологічні знахідки мідної та бронзової (гальштацької та латенської) доби. По-п'яте, для східної Галичини першорядне значення має мистецтво Підкарпатської Русі. З одного боку, воно доповнює прогалини, які наявні в мистецтві Галичини, а з іншого – свідчить про тісний культурний зв'язок між обома

³⁸ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, 'Музеї та охорона пам'яток старини на Підкарпатській Україні', с. 331.

³⁹ *Ibid.*, с. 332.

територіями. По-шосте, заслуговує на увагу іконопис Підкарпатської Русі, який, порівняно з Галичиною, краще зберігся і є важливим чинником при дослідженні цього виду мистецтва на теренах полуднево-західних земель⁴⁰.

Відтак В. Залозецький аналізує сакральну дерев'яну архітектуру Підкарпатської Русі. Він виділяє 5 типів дерев'яних церков, які відрізняються один від одного, і в цьому контексті виокремлює такі стилі: 1) гуцульський; 2) готичний; 3) бароковий; 4) трибанно-бойківський; 5) стиль Мукачівського округу; 6) стиль з околиць Севлюша (нині – місто Виноградів). На півночі краю, тобто на Верховині, поширений гуцульський, бароковий і трибанно-бойківський стиль. Тут переважають галицькі архітектурні елементи. Південь Підкарпатської Русі – це смуга угорсько-трансильванських впливів, які спричинилися до формування стилю в околицях Севлюша та готичного. Між цими двома групами знаходиться тип церков Мукачівського та Свалявського округів, який є надзвичайно цікавим сполученням двох головних мистецьких напрямів – північного (сфера т. зв. центрального зведення храму) й південного (сфера базилікальної будівлі). Порівнюючи цю характерну рису мистецтва Підкарпатської Русі з іншими територіями України (Східною Галичиною, Волинню та частково навіть із Лівобережною Україною), В. Залозецький робить висновок про те, що цей мистецький дуалізм є символом перехрещення двох великих комплексів впливів: східно-візантійського і західно-барокового⁴¹.

З-поміж усіх стилів, як слушно відзначає В. Залозецький, найбільш віддаленим у часі є готичний тип церков, поширений переважно в околиці міста Хуст. Дослідник наголошує, що церкви готичного стилю дуже давні, деякі походять ще з XVI ст. Внаслідок мистецько-культурного консерватизму гірських околиць Підкарпатської Русі готичний стиль зберігся до кінця XVIII ст. З історично-культурного боку це явище цікаве тим, що, поперше, немає території, де готичний стиль панував би без чужих впливів аж до кінця XVIII ст., а по-друге, крім Підкарпатської Русі, він взагалі не притаманний для дерев'яної архітектури⁴².

Стаття В. Залозецького має на меті ознайомити читачів “Літературно-наукового вісника” з матеріальною і духовною культурою Підкарпатської Русі, з'ясувати спільні й відмінні риси в мистецтві та сакральній дерев'яній архітектурі краю у порівнянні з Галичиною. Вчений тут, як правило, акцентує на необхідності збереження унікальних пам'яток старовини Підкарпатської Русі. Однак конкретні заходи задля цього він пропонує вживати в окремій науковій студії, опублікованій у “Науковому збір-

⁴⁰ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Музеї та охорона пам'яток старини на Підкарпатській Україні’, с. 333–334.

⁴¹ *Ibid.*, с. 334–335.

⁴² *Ibid.*, с. 336.

нику” товариства “Просвіта”⁴³. Тут В. Залозецький звертає увагу на поступову руйнацію пам’яток дерев’яної архітектури краю, зокрема церков XVII–XIX ст. Така ситуація, на його думку, зумовлена небажанням угорських урядовців оберігати дерев’яні храми, а також низьким культурним і освітнім рівнем місцевого населення, яке не усвідомлює їхньої цінності й руйнує ці старовинні сакральні будівлі.

Крім того, в “Науковому збірнику” товариства “Просвіта” В. Залозецький оприлюднив ще дві публікації, присвячені романським та готичним будівлям краю⁴⁴ й ротонді в с. Горяни, що біля Ужгорода⁴⁵. Вони досить ґрунтовні і, разом з іншими публікаціями, які В. Залозецький надрукував у газеті “Русинь”, можуть служити предметом для подальшого вивчення спадщини науковця.

Отже, наприкінці 1922 р. В. Залозецький став членом товариства “Просвіта” в Ужгороді й невдовзі увійшов до складу його Музейно-бібліотечної комісії. Він брав дієву участь у створенні та поповненні фондів музею, архіву й бібліотеки “Просвіти”. Ба більше, вчений не тільки долучився до цього процесу, але й активно пропагував здобутки ужгородської “Просвіти” в Галичині та в середовищі українського екзилу Німеччини. Він також знайомив українську громаду за Карпатами з особливостями розвитку церковної архітектури й мистецтва Підкарпатської Русі. У своїх публікаціях В. Залозецький акцентував на тісних історичних, культурних зв’язках між Закарпаттям і Галичиною та рештою українських земель.

---

⁴³ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Задачъ консерваторскоѣ працѣ для охорони памяток мистецтва на Подкарпатской Руси’, *Науковий зборникъ товариства “Просвѣта” въ Ужгородѣ за рѣк 1922*, рѣчник I (Ужгород 1922): 112–123.

⁴⁴ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Романскѣ и готичкѣ будовлѣ на території Подкарпатской Руси’, *Науковий зборникъ товариства “Просвѣта” въ Ужгородѣ за рѣк 1923*, рѣчник II (Ужгород 1923): 65–83.

⁴⁵ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Горяньска замкова каплиця’, *Науковий зборникъ товариства “Просвѣта” въ Ужгородѣ за рѣк 1924*, рѣчник III (Ужгород 1924): 136–154.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ

Дмитро АЙНАЛОВ

ФРАГМЕНТ МОЛИТОВНИКА VI СТ. З КОЛЕКЦІЇ В. М. ХАНЕНКО

Цю цікаву, привезену з Кавказу до Києва пластину зі слонової кістки (мал. 1) купила В. М. Ханенко. Нині вона належить київському Музею мистецтв Академії наук України в Києві.

Пластинка являє собою два склеєні по місцю розколу шматки. Ліворуч бракує вузької смужки з частиною постаті апостола, внизу – частини нижньої композиції. Верхівка ківорію (κίβωριον) зліва також розбита. На пластинці зображено Христа на троні між апостолами Петром і Павлом. Молодий, безбородий, з коротким кучерявим волоссям Христос сидить на високій подушці, поставивши ноги на табуретку на козлиних ніжках. У лівій руці він тримає сувій, а правою двома прямими пальцями благословляє. Обабіч Христа, трішки позаду, стоять апостоли Петро й Павло, у лівій руці кожного прикрашена хрестом книжка, а повернута долонею до глядача правиця в обох піднята на рівень грудей. За Христом і апостолами височіє ківорій у формі ребристої мушлі з земною кулею на верхівці. Його підтримують дві невеличкі спіральні колони з коринтськими капітелями. Колона з капітеллю ліворуч розбита. З обох сторін ківорію, по кутках, розміщені два маленьких хрести.

Нижній регістр під тронем заповнює дуже поширена в первісному християнському мистецтві композиція, яка репрезентує появу Зірки Пастухам. Праворуч від глядача зображено пастухову халупу, увінчану стеблом очерету. Ліворуч збереглася лише половина постаті третього пастуха; судячи з симетричного розміщення композиції, за його постаттю мала б бути інша халупа. Ноги пастухів стоять на тонкій смужці землі, яка утворює нижню раму і збагачена листям, виконаним неглибоким рельєфом, як і верхня окантовка.

Пастухи, які помітили зірку, виражають своє здивування, звівши руки до неба. У руках у них гирлиги із загнутим кінцем. Цікаво зазначити, що три пастухи тримають палиці за прямий кінець, а не за руків'я. Дві постаті – в центрі й праворуч, дуже подібні, тобто вони тримають опущені вниз гирлиги у лівій руці, піднісши на знак здивування праву руку догори, але самі вони відхилені в протилежні боки, таким чином, їхні рухи перебувають у певному протистоянні. Голови повернуті до зірки, яка розміщена вгорі посередині над ними; тож, обидві постаті поєднані у художньому й си-

метричному плані. Третя по-
стать, пастух ліворуч, пов'я-
зана з постаттю пастуха, що
стоїть збоку праворуч. Його під-
нята правиця відповідає руці
пастуха, що справа. Він крокує
праворуч, ліва, виставлена впе-
ред нога, протистоїть правій
нозі другого пастуха, і, таким
чином, замикає всю групу лі-
воруч. Таке свідомо задумане,
а водночас вільне розміщення
вказує на живе мистецтво, тоді
як верхня композиція має уроч-
истий і застиглий вигляд, хо-
ча сама думка дуже жива й ви-
словлена засобами мистецтва,
багатого на античні традиції.

Насправді, верхня компо-
зиція, хоча й відома з пам'яток
V–VI століть, належним чином
досі не вивчена, а її значення в
молитовниках не з'ясовано.
Христос, який сидить на троні,
тримає праву руку на грудях,
відокремивши два пальці окре-
мо від інших, і, наче лікар, роз-
гортає текст, записаний на су-
вої, що його тримає у лівій ру-
ці. Здивовані апостоли Петро і
Павло слухають вчення, на знак
подиву обернувши розкрити ру-
ку долонею до глядача. Обидва
жести точно пояснені Квінти-
ліаном у його приписах щодо
ораторського мистецтва, що бу-
ли поширені у школах ритори-
ки. Перший жест Христа пока-
зує, що оратор зараз перейде до
викладу вчення пункт за пунк-
том, другий – жест здивування.
Таким чином, центральна, така

Мал. 1

урочиста композиція нашої пластинки, являє собою ідеальну картину, яка репрезентує автора *δίδαχῆ* (дидахе, книга) євангельського вчення; ця композиція розміщена у верхній частині оправы молитовника. При порівнянні з такими пам'ятками, як молитовники з Мурано, Парижа чи Ечміадзіна, бачимо, що центральна постать на оправі представляє автора сакральної книги. Цей зразок виник під впливом еллінської моди прикрашати книги портретами їхніх авторів, філософів або поетів, а консульські диптихи постатями високопосадовців Двору й Імперії. Наприклад, портрет юного Вергілія у добре відомому ватиканському рукописі.

Таким чином, сама ідея центральної групи, ідеальна композиція, створена за еллінською модою, доводить, що пластина Ханенко належить до якогось розсипаного молитовника; остаточно цю гіпотезу підтверджує окантовка пластини, її верх і низ відрізняються від бічного обрамлення, яке збереглося, зокрема, з правого боку. Ці колись численні¹ пам'ятки, що нині реконструювати досить складно (як, наприклад, молитовники з Мурано), частково також проливають світло на пластину Ханенко.

Риси стилю та виконання, тобто техніка різьби, дають змогу просунути трохи далі: не лише означити цикл пам'яток, що стосуються нашої пластини, а й пов'язати її з кількома пам'ятками, які у плані техніки виявляються їй досить близькими.

Оскільки наша пластина являє собою центральну частину оправы (верхня частина) молитовника, цілком природно припустити, що в нижній частині – це властиво молитовникам із Мурано, Ечміадзіна й Парижа – було зображення діви Марії, а поруч із постаттю Христа знаходилися композиції, пов'язані з його життям і чудесами. Так само обіч діви Марії знаходилися сцени з циклу Богоматері. Справді, на пластині Ханенко під центральним урочистим зображенням бачимо появу Зірки Пастирям, сюжет, проміжний між Різдом, поклонінням волхвів та іншими сценами з життя Христа.

Наша пластина демонструє тісну стилістичну спорідненість з муранським молитовником (мал. 2). На цьому молитовнику дуже точно відтворено ківорій у формі мушлі, але без перлин. Він також спирається на дві виті колони, обабіч ківорію бачимо два хрести такої самої форми. У Христа обличчя юнака, він сидить на троні, де є подушечка, рука лежить на грудях, жестом він благословляє двома пальцями. Під ногами знову такий самий стільчик із козлиними ніжками, ліворуч і праворуч – апостоли Петро й Павло; за ними – два ангели. Під цією урочистою композицією проходить неглибокий фриз із зображенням трьох юнаків у вогняній печі, що абсолютно відповідає фризу Ханенківської пластини. Таким чином, роз-

¹ Багато подібних Євангелій згадуються в: 'Breviarium codicum Monasterii S. Nazarii in Laurissa: Evangelium scriptum cum auro pictum habens tabulas eburneas, etc.' [in:] *Spicilegium romanum* (Romae, 1841), t. V, p. 163.

глянуті окремо молитовник із Мурано і наша пластина мають багато спільних мотивів; і хоча помітна певна різниця в жестах, композиції і сюжетах (наприклад, на маленькому фризі), однак ставити під сумнів той факт, що обидві пам'ятки походять з одного й того самого центру, несерйозно.

Мал. 2

Особливі риси й характер того мистецького центру ще виразніше проявляються на третій пам'ятці – центральній частині верхньої пластини молитовника, що його Берлінський музей купив у 1905 р.

Про долю цієї цікавої пластини точно досі нічого невідомо; але у свій час я отримав від О. Вульффа (O. Wulff), хранителя візантійського відділу Берлінського музею, маленьке фото, з якого можна скласти досить чітке уявлення про цю пам'ятку.

На ній ми також бачимо молодого Христа, який стоїть між двома апостолами, Петром і Павлом. Постаті, виконання голів, волосся й типажі настільки відтворюють пластину Ханенко, що їх можна вважати двома творами, створеними безумовно тим самим різцем. Цілком схожою є облямована хвилястим волоссям і сповнена життя голова Христа, а також голова апостола Павла з довгою загостреною бородою і голова Петра з бородою, що лежить кількома ступенями або овальними рядами; більше того – і це ще важливіше – під ногами Христа такий самий стільчик на козлиних ніжках; під цією урочистою композицією проходить такий самий маленький фриз, як і на молитовнику з Мурано і на пластині Ханенко. Але тут на ньому інша сцена: поклоніння двох ангелів святому Хрестові. Різниця полягає в тому, що ківорій у вигляді мушлі замінено аркою, яку утворюють дві коринтські капітелі, що спираються на виті колони, як на молитовнику з Мурано і на пластині Ханенко. На схожість із муранським молитовником вказує наявність двох ангелів за постатями Петра і Павла, на пластині Ханенко вони відсутні.

Стиль цих трьох пам'яток настільки схожий, що повторюються навіть обидві видовжені постаті Петра і Павла, а також права рука Христа, яка утворює кут (зокрема, на муранівському молитовнику і на берлінській пластині): тож виникає враження, що перед нами стиль і засоби великої школи, в якій прийнято визначені форми орнаментування, як ківорій, арка і хрест: згідно зі стилем цієї школи видовжені і худорляві постаті відтворюються у пласкому рельєфі.

Утім, у межах цієї школи проявляються особливості, які вказують на властивості і методи цілком певної майстерні.

Так, рельєф на муранівському молитовнику вугластий і трішки вищий, ніж на берлінській і Ханенковій пластинах, а також помітна відмінність у виконанні голови Христа й апостолів спонукають нас припустити існування двох течій, двох тенденцій у тій самій школі. На муранівському молитовнику голова молодого Христа видовжена, голови Павла і Петра зображено з великими бородами, вони настільки схематичні, що їх не можна порівняти з типами апостолів на берлінській і Ханенковій пластинах. Окрім того, на муранівському молитовнику апостоли тримають правиці не на рівні грудей, а збоку, це робить постаті більш скованими, що загалом притаманно стилю муранівського молитовника. Зігнуті, швидко крокуючі постаті на ньому (див., зокрема, ангелів, Йосипа й осла), вугласті коліна й напружені руки викликають враження суворості. Натомість елегантність і вивіреність рухів, округлість приязних облич Христа і Петра і на берлінській, і на Ханенковій пластинах поєднуються зі старанним виконанням рельєфу. Жодного натяку на скованість, рухи елегантні, невимушені, неквапливі, хоча пози пастухів відзначаються певною силою і певною експресивністю. Старанна обробка різьби схиляє до думки, що рельєф полірували. Вуса й вуста головних постатей та широко розплющені очі виконані

не ударами різця, а передані рельєфним штрихом. Попри подібність основних мотивів і орнаментування, розміщення сцен чи архітектури пластини, цілком очевидно, що муранівський диптих представляє зовсім інакше мистецтво й іншу стилістику, ніж пластина Ханенко і пластина з Берлінського музею.

Такі загальні міркування дають змогу повернути на відповідне місце дві дуже відомі пам'ятки, а саме: пластину зі слонової кістки з Британського музею, двічі опубліковану Далтоном², та пластину зі слонової кістки з колекції Уварова. Пластина з Британського музею з зображенням поклоніння волхвів і народження Христа на нижньому фризі, звісно, близька до муранівського молитовника, бо на ній майже буквально повторюються зображення тих самих сцен із пластини Кроуфорда, яка належить до нижньої площини муранівського молитовника. Але окремі відмінності надзвичайно показові. Замість ківорію у формі мушлі, як на цій пластині, бачимо сплющену арку, як на берлінській пластині, але її прикрашено дорогоцінним камінням, а не акантовим листям, як на берлінській. Подібність арок супроводжується дуже виразною відмінністю стилю. Стиль пластини з Британського музею дуже далекий від стилю пластини берлінської, він подібний, радше, до стилю пластини Кроуфорда чи й муранівського молитовника, але перевершує його посередністю моделювання постатей. Така відмінність стилю не дає можливості вважати пластину з Британського музею частиною нижньої пластини цього ж молитовника, до якої належить пластина з Берлінського музею, хоча на обох пластинах повторюється та сама форма арки. Однак, із перелічених особливостей пластини з Британського музею випливає, що вона повторює форми великої школи і за своїми композиціями й орнаментами близька до двох названих відгалужень цієї школи. Пластина з Британського музею вийшла з цієї школи, чий орнаментальні мотиви й поширені сюжети мистецького репертуару виникають у перелічених пам'ятках: муранівський молитовник, берлінська пластина та пластина Ханенко. У цій школі вона належить радше до тенденції, яка проявляється у муранівському молитовнику, ніж до стилю Ханенкової й берлінської пластин.

І, нарешті, остання пам'ятка, пластина з колекції Уварова³, пов'язана з усіма названими пам'ятками дуже цікавими і, певною мірою, дуже сутнісними деталями виконання (мал. 3). Очевидно, що вона також походить із Кавказу, бо Уваров купив її на базарі в Нижньому Новгороді. На ній

---

² O. M. DALTON, *Catalogue of the Ivory Carvings of the Christian Era* (London, Longman and Co., 1909), pl. IX, p. 14; O. M. DALTON, *Byzantine Art and Archaeology* (Oxford, at the Clarendon Press, 1911): 20.

³ *Древности. Труды Московского археологического общества*, т. I, вып. 1–2 (Москва, 1865), рис. 1; А. С. УВАРОВ, *Сборник мелких трудов*, т. I (Москва, 1910), рис. 7 и пл. LXXXIV, с. 128.

Мал. 3

міщені точно так, як на останній пам'ятці, тобто призначені для обрамлення верхньої композиції, оскільки нижня композиція перлин не має. І навіть більше, пластина Уварова обрамлена маленькими листочками неглибокого рельєфу, що має такий самий простий малюнок у вигляді зигзагу, який точно

зображено дві сцени із життя діви Марії: Благовіщення та Випробування водою, із чого випливає, що пластина належить до нижньої сторони оправи якогось молитовника, у центрі якого є звичне зображення Богоматері з малим Ісусом. Те, що вона займала місце ліворуч від центрального зображення, незаперечно, бо на цій пластині розміщені перші сцени з євангельської історії, що відносяться до життя діви Марії: Благовіщення і Випробування водою. Окрім того, з цього випливає, що широкий бордюр із трьох смуг листа, який обрамлює пластину лише з правого боку (ліворуч його бракує), служив переважно широким обрамленням для центрального зображення Богоматері. Ця обставина пов'язана з надзвичайно важливою технічною деталлю пластини Ханенко: як центральна частина верхньої пластини втраченого молитовника, вона має не широке обрамлення, а всього-на-всього вузький бордюр. Натомість на пластині Уварова повторені ті самі перлини, які на пластині Ханенко вказані під дароносицею і над бічними композиціями муранівського молитовника; вони роз-

Мал. 4

повторено на пластині Ханенко і який досить чітко проглядається на верхньому і нижньому краях. Ці особливості обох пластин звертають на себе увагу, показуючи, що вони належать до однієї і тієї самої пам'ятки, а вивчення стилю знімає останні сумніви. Судячи з виконання рельєфу, Ханенкова й Уварівська пластини дуже близькі до берлінської. На обох бачимо ті самі, що й на Ханенківській і Уварівській пластинах, елегантність і м'якість делікатного й немов би полірованого моделювання, та видовженість тонких і струнких постатей. У рухах помітний спокій, яким обидві пластини відрізняються від муранівського молитовника. Ангел спокійно стоїть перед Марією і до неї не квапиться, як на муранівському молитовнику, де він наближається сягнутими кроками, схиляючися ліворуч. Первосвященик також спокійний, тоді як на муранівському молитовнику він швидко крокує до Марії, що можна бачити на частині з цього молитовника, яка ввійшла у колекцію графа Г. С. Строганова (мал. 4). Натомість постаті урочисто умиротворені, що так ясно проглядається на Ханенковій пластині. Постаті, які стоять, зробили лише один незначний рух убік лівою або правою рукою для досягнення елегантною симетрії поз. До цієї єдності стилю обох пластин додається виконання самого рельєфу, який невисокий, але майстерно виконаний і завдяки грі тіні й світла чудово передає товщину складок, освітлення облич, рук і постатей загалом.

Значно більше обидві пластини споріднює виконання окремих деталей постатей. Так, рука, яку Марія тримає розкритою на рівні грудей, вуглас-

та і за виконанням абсолютно схожа на руки Петра і Павла на Ханенковій пластині; окрім того, в обох випадках маємо однаковий кут піднятої руки. За типажем і виконанням голова Петра на Ханенковій пластині дуже схожа на голову первосвященика на Уварівській пластині. Приязній і усміхненій голові Христа відповідає голівка ангела на Уварівській пластині або голова Марії у сцені Випробування водою. В обох випадках бачимо глибоко вирізблені зіниці й очі з опущеними повіками.

Раніше я відносив муранівський молитовник до серії пам'яток із Малої Азії, точніше – сирійсько-палестинських, бо в них присутні риси, що належать до сирійського або пізнього халдейського стилю, а композиції відтворюють апокрифічні палестинські легенди та імітують – наприклад, на пластині Кроуфорда – мозаїку з фронтона Храму Різдва Христового у Вифлеємі⁴, де зображено поклоніння волхвів.

Берлінська пластина, що така близька до пам'яток, виконаних у стилі муранівського молитовника, належить до того самого палестинського циклу пам'яток; нам вона цікава своїм фризом з композицією поклоніння Хресту. Форма Хреста та арок, на які він спирається, часто фігурують на палестинських посудинах Святої Землі. Ця особливість відносить пам'ятку до Єрусалима, зокрема, до циклу палестинських виробів, до числа яких я досі схильний віднести всі названі пам'ятки в усьому їх розмаїтті⁵. Їх зближує не лише спільний для них підхід до розподілу сюжетів, упорядкування фриза, форми дароносиці й орнаментів, а й східні риси легенди та іконографії. Виконання рельєфу ділить цю групу пам'яток на два класи. Одні належать до стилю муранівського молитовника, інші групуються довкола берлінської пластини. Наявна відмінність стилю й техніки різьби виглядає варіантом однієї й тієї самої тенденції і може походити або з тієї самої майстерні, або належати одному майстрові. Словом, обидві пам'ятки – Уварівська і Ханенкова пластини – являють собою одне ціле, це – різні частини того самого молитовника. Ознаки сирійсько-палестинського походження на пластині Ханенко, своєю чергою, проявляються в композиції, на якій зображено появу зірки пастухам.

Як і на деяких сучасних пам'ятках, це окрема незалежна композиція. На нашій пластині, як і на верденській дароносиці, зірка з'являється пас-

⁴ Див. мою працю: Д. В. АЙНАЛОВ, *Эллинистические основы византийского искусства. Исследования в области истории ранне-византийского искусства* (Санкт-Петербург, 1900): 208, 209, а також уміщену в ній бібліографію.

⁵ Поруч із хрестом на Голгофі зображено двох ангелів: 1. На Стрганівській таці, 2. На гравійованому камені ризи з московського Успенського собору (який пізніше було оправлено в потир Катерини II) в часи Леонтіуса (помер у 699 р.) з написом *σκέλη Λεοντίου* (*Вестник древнерусского искусства*, кн. 6–10 (1875): 59–60. Про посудини див.: R. GARRUCCI, *Storia dell'arte cristiana nei primi otto secoli della chiesa: in 6 vol.*, vol. I (Prato, 1881), tav. 434, 435; про гемми: tav. 479, 480. Н. КОНДАКОВ, *Археологическое путешествие по Сирии и Палестине* (Санкт-Петербург, 1906): 22.

тухам без ангела⁶, хоча, як на дароносиці з Руана⁷, пастухи стоять поруч із яслами і вказують на зірку, тим самим підтверджуючи, що сюди їх привела саме вона. На флорентійській дароносиці⁸ перед трьома пастирями з'являється ангел. Але зірки над ними немає.

У трьох випадках ми бачимо три різні епізоди, серед них незалежний епізод появи зірки пастирям. На верденській дароносиці незалежне значення епізоду пояснюється тим, що лише два пастирі вказують на зірку, яка з'явилася, бо третій усе ще сидить у своїй халупі; на Ханенковій пластині ангел також відсутній, але пастирі розміщені зовсім інакше, це дуже схоже на поведінку ангелів на дароносиці з Руана, де пастух зліва стоїть у профіль, піднявши праву руку до неба, а два інші тримають руки так, як на нашій пластині. Незаперечно те, що в основі обох композицій лежить основоположна ідея щодо розміщення й позиції постатей; вона така сама, що й на міланському диптиху поклоніння волхвів V ст.

Із усього висловленого випливає, що цей сюжет існував у первісній іконографії: поява зірки перед пастирями. Зірка вела їх до ясел. Саме цю зірку Хорицій Газький побачив на мозаїці у церкві Святого Сергія в Газі. Композиція поєднана з двома іншими: пастирі, які слухають голос ангела, і поява ангела, який вказує їм на ясла з дитям. Третім епізодом є пастирі, які йдуть за зіркою⁹.

На руанській дароносиці також бачимо пастирів, до ясел їх веде зірка, що сяє над Дитям у яслах.

Місце, де пастирі побачили зірку, називалося Адер і знаходилося неподалік Вифлеєма. Там і стоїть церква, в якій поховано трьох пастирів. Число *три* пастирі йде від дуже давньої традиції, адже на найдавніших пам'ятках завжди бачимо лише трьох пастухів, а посудини Монца, що походять із Палестини, теж завжди обмежуються такою ж кількістю (Garrucci, I, p. 364 та ін., 433, 7, 9).

Всі деталі на пластині Ханенко так само, як і риси виконання, відсилають нас до Сирії та Палестини. Вона належить до стилю елегантного й ніжного рельєфу берлінської пластини і, як я показав раніше, репрезентує другу частину якогось молитовника з Кавказу, молитовника, пластину з якого купив Уваров.

Переклад з французької Зої Борисюк

⁶ R. Garrucci, *Op. cit.*, tav. 438, 1.

⁷ *Ibid.*, tav. 438, 2.

⁸ *Ibid.*, tav. 437, 5.

⁹ Τοὺς ποιμένας βοῆ τις ἐξ οὐρανοῦ διαθρυλλοῦσα τὰ ὄρα τῶν θρεμμάτων...; ὀφθαλμοὶ γάρ, φασίν, ὧτων πιστότεροι, καὶ συναντήσας ἄγγελος, ὡς ὄρας, τὴν εὐθύτητα τοῦ βρέφους αὐτοῖς ὑποφαίνει...; τοῖς δὲ νομεῦσιν ἡγεῖται τῆς πορείας ἀστήρ κτλ. CHORICIUS GAZAEI, *Orationes Declamationes fragmenta*, cur. JO. FR. BOISSONADE (Parisii, 1846): 92. G. MILLET, *Recherches sur l'Iconographie de l'Évangile* (Paris, 1916): 124 sqq.

Юліан КУЛАКОВСЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТЕМОВОГО УСТРОЮ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Серед питань з історії політичної організації Візантійської імперії одним із найактуальніших у науковій літературі за останній час є питання про теми. З часу появи етюдю французького візантиніста Діля у 1866 році: “L’origine du régime des thèmes dans l’Empire Byzantin”¹, цьому питанню присвятив ціле дослідження німецький учений Гельдер: “Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung” (Leipzig, 1899)², глибоко занурився в нього наш акад. Ф. Успенський у своїй праці: “Военное устройство византийской империи”³, його ж торкнувся нещодавно Б. Панченко у спеціальній статті, присвяченій поясненню цікавої речової пам’ятки, що містить у собі згадку слов’ян у Бітинії у VII столітті⁴. Не ставлячи мету підбити підсумки розробки питання у названих вище працях і зовсім не претендуючи дати нове його формулювання, дозволю собі сподіватись, що, з метою всебічного висвітлення цього складного питання, не виявиться зайвою пропонована читачу замітка.

* * *

У в’ясненні питання про походження та сутність поділу Візантійської держави на теми, τὰ θέματα, важливо насамперед встановити історію цього слова і давність термінологічного його значення у мові візантійських авторів. Етимологія слова зрозуміла. Її цілком правильно відчував Константин Порфирогенет, коли зробив з приводу цього слова таке зауваження: αὐτὸ γὰρ τὸ ὄνομα τοῦ θέματος Ἑλληνικόν ἐστὶ καὶ οὐ Ῥωμαϊκόν ἀπὸ τῆς θέσεως ὀνομαζόμενον (de them., p. 13 B). У грецькій мові класичного періоду слово θέμα вживалось як іменник у значенні: ствердження, положення, звідки і те спеціальне його значення у мові школи, з яким воно перейшло і в нашу мову (не безпосередньо, проте, з грецької) – тема; давні граматики вживали

---

¹ Сн. ДИЕНЛ, ‘L’origine du régime des thèmes dans l’empire byzantin’ [in:] Сн. ДИЕНЛ, *Études byzantines* (Paris, 1905): 276–292.

² Друге видання: Amsterdam, 1966.

³ Ф. И. УСПЕНСКИЙ, ‘Военное устройство Византийской империи’, *Известия Русского археологического института в Константинополе*, т. VI, вып. 1 (1900): 154–207.

⁴ Б. А. ПАНЧЕНКО, ‘Памятник славян в Вифинии VII века (с табл. I)’, *Известия Русского археологического института в Константинополе*, т. VIII (1903) 40 sq.

це слово для позначення основи на протигагу флексії; врешті, у цивільному просторі воно вживалось у сфері фінансових справ у значенні – вклад. У правничій мові воно часто зустрічається в новелах Юстиніана у значенні – положення, пункт, даний випадок⁵. З Юстиніана прийнято починати історію візантійської літератури. У збережених пам’ятках VI століття перший за часом випадок вживання цього слова можна констатувати в Стратегіці, приписуваній Маврикію. У 2-ому розділі I книги у викладі про бойове спорядження кавалеристів, зроблено таке зауваження про знамена окремих бойових частин: *χρή τὰς μὲν κεφαλὰς τῶν βάνδων ἐκάστου μέρους ὁμοχρούους γίνεσθαι, τὰ δὲ φλάμμουλα ἐκάστης μοίρας ἰδιόχροα εἶναι. ἴνα δὲ καὶ τὸ καθ’ ἕκαστον θέμα εὐκόλως ἐπιγινώσκῃ τὸ ἴδιον βάνδον, δεῖ ἕτερα ἰδικὰ σημεῖα προτιθέναι ταῖς κεφαλαῖς τῶν βάνδων, ἐγνωσμένα τοῖς στρατιώταις, ὥστε ἐκ τούτου εὐκόλως ἐπιγινώσκεσθαι αὐτὰ κατὰ τὸ μέρος, καὶ κατὰ τὴν μοῖραν, καὶ κατὰ τὸ τάγμα* (p. 25 Scheffer). Це єдиний випадок вживання слова τὸ θέμα у Маврикія. Мовиться про кавалерію. У поході і в бою кавалерія поділяється на “мери”, які у свою чергу поділяються на “міри”, що складаються із “тагм”. У кожній мері верхівки знамен мають бути одного кольору, а шматок тканини, що розвивається на знамені, має бути різного кольору по окремих мірах; таким чином легко розрізняються стройові частини. А для того, щоби солдати у межах кожної міри легко розрізняли місце своєї тамги, верхівки значків тамг мають бути оснащені розрізнювальними ознаками. Замість терміна моῖρα автор вжив слово θέμα, як загальне означення бойової одиниці, що складала у строю одне ціле.

Сучасник Маврикія Евагрій не знає слова θέμα, так само як і автор першої половини VII століття Теофілакт Сімокатта, у викладі якого опис воєнних подій відіграє першочергову роль. Цілком звичним, і до того ж у значенні терміна, стає це слово у мові автора, літературна діяльність якого належить до початку IX століття, Теофана.

Теофан дуже часто вживає слово θέμα; але надзвичайно цікаво відмітити, що воно входить у його мову лише з опису подій часу цесаря Іраклія. Перший випадок вживання цього слова відноситься до першого року правління цього цесаря (611 р.): *Ἐρευνήσας (sc. Heraclius) γὰρ τὸν στρατὸν εἰ ἄρα ἐσώζοντο ἐκ τῶν μετὰ Φωκῆ κατὰ Μαυρίκιον στρατευσάντων ἐπὶ τῆς τούτου τυραννίδος, δύο μόνους εὗρεν ἐν πᾶσι τοῖς θέμασιν*⁶. Позаяк Теофан не заніс

⁵ Nov. 5, c. 2, p. 30 Schöll: *Εἰ γὰρ ἐν πολλοῖς θέμασι καὶ ὑπὸ τοῦ νόμου τοῦτο γίνεται...* Nov. 115, c. 4, 7, p. 545: *τούτοις τοῖς θέμασι καὶ τὴν τῆς αἰχμαλωσίας συμφορὰν προστίθεμεν...* Nov. 117, c. 12, p. 562: *ἐπὶ τούτοις γὰρ τοῖς τρισὶ θέμασι τὰ περὶ αὐτῶν τοῖς προτέροις ἡμῶν νόμοις περιεχόμενα βέβαια εἶναι θεσπίζομεν.* – Перше з цих місць наведено було Ф. Успенським, *Op. cit.*, c. 188, прим. 2, і супроводжується такою приміткою: “смысл, що вкладається у цей термін, не підходить ані під поняття цивільної округи, ані військової частини”.

⁶ THEOPHANIS *Chronographia*, ed. C. de Boor (Lipsiae, 1883), vol. I: *Textum graecum continens*, p. 300.

у свою хроніку жодних свідчень про реформи в організації військової сили держави і в подальшому вживає постійно слово θέμα у значенні територіальних частин військової сили: θέμα τῶν Ἀνατολικῶν, τῶν Ἀρμενιάκων, τῶν Θρακησίων, τοῦ Ὀψικίου, і має на увазі саме цю організацію також і тоді, коли каже: πάντα τὰ θέματα, περατικά θέματα, τὰ ἕξω θέματα, ἄρχοντες τῶν θεμάτων, – то, очевидно, і у тому першому випадку вживання цього слова він надавав йому таке саме значення, не усвідомлюючи, що склад військової сили імперії міг бути на той час іще інакшим. Той же автор найменування частин війська застосовує і для означення території. Так, напр., він говорить: ἐξελθὼν ἐν τοῖς μέρεσι τοῦ Ὀψικίου (414, 19), προσδραμὼν τῷ θεματι τῶν ἀνατολικῶν (414, 29)⁷. В одному місці, прагнучи означити територію Тракесійської теми, він висловлюється дуже своєрідно: πάντα μοναχὸν καὶ μονάστριαν τοὺς ὑπὸ τὸ θέμα τῶν Θρακησίων ὄντας συνῆξεν εἰς Ἐφεσον (ὁ Λαχονοδράκων) (445, 4).

Патріарх Никифор († 829) не вживає слова τὸ θέμα; але в його мові військо та область часто тотожні. Так, він говорить: στρατηγὸς Ἀνατολῆς, τὰ τῆς Ἀνατολῆς χωρία, ἢ χώρα τῶν ἀνατολικῶν ὁ τῶν ἀνατολικῶν στρατός, στρατηγὸς τοῦ καλουμένου τῶν Ἀρμενιάκων στρατοῦ, ἢ τοῦ Ὀψικίου λεγομένη χώρα, ὁ τοῦ Ὀψικίου στρατός, ὁ Ὀψικίος στρατός, στρατηγὸς τοῦ Ὀψικίου λαοῦ, ἡγεμὼν τοῦ λεγομένου βασιλικοῦ Ὀψικίου, ἄρχων τῆς ὑπὸ Κιβυραιωτῶν χώρας.

У Тактиці цісаря Лева Мудрого, себто пам'ятці кінця IX століття⁸, слово τὸ θέμα зустрічається як у смислі території, так і військового контингенту. В одному місці свого викладу царствений автор дає дуже точну вказівку на те, що малось на увазі під словом θέμα у смислі контингенту певної області, а саме: ἐπὶ τοῦ ἐνὸς θεματος ἐπιλεγέσθωσαν ἀνδρεῖοι στρατιῶται καὶ πληροῦτωσαν τὸ λεγόμενον στρατιωτικὸν θέμα, ἧτοι τῶν δ' τὸν ἀριθμὸν ἐπιλέκτων (XVIII 149). Отже, нормальна чисельність теми у смислі військового контингенту, τὸ στρατιωτικὸν θέμα, в часи Лева Мудрого була 4000 людей.

У мові Константина Порфирогенета слово θέμα має ті самі два значення, що і в текстах його батька. Приклади наводити було би зайвим; але відмітимо одне місце, де слово це вжито для позначення стрійової кавалерійської частини взагалі. В описі царського походу на східний кордон імперії, *De caer.*, р. 489, Константин робить точні вказівки щодо охорони особи царя. У вигляді авангарду йде 500 осіб, на віддалі двох миль з обох флангів і з тилу несуть охорону кавалерійські загони, що призначаються друнгарієм вігли, *πλαγιοφύλακες* і *ὀπισθοφύλακες*. Говорячи про них загально, автор називає їх τὰ θέματα, не визначаючи тим самим ані їхньої чисельності, ані приналежності до певної частини армії, а лише кваліфікуючи цим

⁷ Події 780 року.

⁸ Дозволю собі послатись на свою замітку про хронологію цієї пам'ятки: Ю. КУЛАКОВСКИЙ, 'Лев Мудрый, или Лев Исавр был автором Тактики?' (1898) т. V, кн. 3 *Византийский временник* 398–403.

терміном їх стройову відособленість, абсолютно так само, як висловлювався Маврикій, вживаючи те саме слово.

Запропоноване вище коротке співставлення даних з історії слова $\theta\epsilon\mu\alpha$ дає можливість зробити важливий історичний висновок, а саме, що слово $\theta\epsilon\mu\alpha$ у значенні "військовий загін" давнє у мові візантійських авторів, ніж в іншому – область, що перебуває під владою стратега. Рамбо, що присвятив питанню про теми значний розділ своєї книги: *L'Empire grec au X-me siècle*⁹, відмітивши подвійне значення слова $\tau\omicron\theta\epsilon\mu\alpha$, не міг наважитись визначити того, до якої з двох настільки різних установ первісно стосувалось це означення¹⁰. Бьюрі у своєму розгляді питання про теми цілком чітко висловився за першість значення у смислі військової частини¹¹. З такою ж певністю говорить про це і Діль¹². Але останній по часу вчений, що висловився з цього питання, Ф. Успенський дав цілком рішуче іншу відповідь. "Первісний смисл *теми*, – говорить він, – є цивільно-адміністративна округа, в яку входять мешканці міст та сіл, якими управляють цивільні чиновники і які відбувають певні повинності, серед яких була й воєнно-податкова"¹³. Посилаючись на Дюканжа під словом $\theta\epsilon\mu\alpha$ ткіої – *provinciales*, акад. Успенський вважає зайвим доказувати свою позицію. Але довідка у Дюканжа є радше запереченням, ніж підтвердженням цієї теорії: всі наведені у Дюканжа цитати належать уже до пізнішого часу і не сягають раніше X століття. Само собою зрозуміло, що слово $\theta\epsilon\mu\alpha$ ткіої стало вживатись у значенні *provinciales* лише вже в той час, коли ствердився поділ на теми у смислі адміністративних округів. Якби первісний смисл слова $\theta\epsilon\mu\alpha$ був саме "цивільно-адміністративна округа", то жодного питання про теми не існувало б у науковій літературі і залишалося б лише вказати, коли зникло зі вжитку слово $\epsilon\lambda\alpha\rho\chi\acute{\iota}\alpha$ (= provincia) і з'явилося на заміну нове – $\theta\epsilon\mu\alpha$. Але й сам Ф. Успенський не лише визнає існування проблеми, але й вважає її настільки складною, що, за його словами, "вона з користю для справи може бути поставлена на чергу багато разів, незважаючи на появу праць Діля та Гельцера". Саме тому первісне значення слова *тема* є військовий загін та існує в науці питання про теми, над виясненням якого зі свого боку попрацював і Ф. Успенський у своїй недавній праці.

⁹ A. RAMBAUD, *L'empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète* (Paris 1870).

¹⁰ *Ibid.*, p. 184: Il est difficile à savoir à laquelle des deux choses, à la province ou au corps d'armée, s'est appliqué d'abord le mot grec $\theta\epsilon\mu\alpha$.

¹¹ J. B. BURY, *A History of the Later Roman Empire, from Arcadius to Irene (395 a. D. to 800 a. D.)*, vol. 2 (London, 1889 (Amsterdam, 1966)): 340: The word *theme* meant properly a military division or regiment, and this fact indicates that the geographical themes had a military origin, and that the new division was due at least primarily and partly to needs of warfare.

¹² CH. DIEHL, *Op. cit.*, p. 56–57: mais incontestablement, il s'est appliqué au corps d'armée bien avant de designer la province.

¹³ Ф. И. УСПЕНСКИЙ, *Op. cit.*, с. 188.

Як і чому цей військовий по суті термін почав застосовуватись до означення області і військові командири стали на чолі цивільного управління країни, – ці грані питання про теми залишаються і нині незрозумілими, незважаючи на наявність значної літератури. Відслідковуючи слововживання авторів, можна лише констатувати факт, що раніше VII століття слово τὸ θέμα не застосовувалось до позначення території. Вважаючи сутність темового устрою в усуненні цивільних начальників областей і перенесенні функцій цивільної влади на військових начальників, Гельцер у своєму дослідженні про походження темового устрою відносить початок цього порядку до Лева Ісавра¹⁴. Але науковець не зміг навести жодного прямого свідчення із джерел на підтвердження своєї гіпотези, хоча й намагався надати їй вигляду твердо встановленого наукового положення. Загальна ймовірність ще не є історичною достовірністю, і положення, що відстоює Гельцер, залишається наразі гіпотезою. Якби він був навіть правий у своєму твердженні, то і тоді тут жодним чином не було б дано повної відповіді на поставлене собі дослідником питання *про походження* темового устрою. Позаяк за сутністю теми являються поділом військових сил держави і саме такий характер цієї інституції цілком очевидно помітний навіть у Константина Порфирогенета при всій туманності, неповноті та суперечності його історичних свідчень про минуле своєї імперії, то з'ясування *початку* темового устрою, *його походження*, можливе лише на ґрунті вивчення військових старожитностей Візантії¹⁵. Гельцер під початком темового устрою розуміє факт поєднання військової і цивільної влади у межах певної області в руках однієї особи і тому відносить початок тем до тієї епохи, від якої немає більше прямих свідчень про існування *епархів*. Але цей *argumentum a silentio* зовсім недостатній. Для того, щоби надати йому значення і вагу, потрібно на конкретних фактах – якщо відсутні свідчення законодавчих актів – з'ясувати, які функції цивільної влади перейшли до стратегів тем. Ані сам Гельцер, ані інші вчені не провадили дослідження у цьому напрямку, і справа залишається, таким чином, далеко не в'яшеною. Ф. Успенський, який порушив питання про розмежування компетенцій стратега та чинів, у віданні яких було цивільне управління, прийшов до висновку, який він формулює такими словами: “при повному розвитку темового устрою цивільна адміністрація у провінціях була незалежна від стратега”¹⁶. Але якщо це так, то темового устрою у тому смислі, як його зазвичай розуміють і що в ньому вбачає Гельцер, ніколи не існувало у Візантійській імперії. – Питання про теми чекає, таким чином, більш широкого формулювання і більш поглибленого аналізу свідочств, які можуть бути залучені

¹⁴ Н. GELZER, *Op. cit.*, S. 72–77.

¹⁵ Діль у своєму етюдї дещо посунув дослідження питання у цьому напрямку співставленням деяких даних про поділ імперської армії у V і VII столітті.

¹⁶ Ф. И. УСПЕНСКИЙ, *Op. cit.*, с. 2.

в коло дослідження, спрямованого на те, щоби в'яяснити історію і сутність цієї інституції.

Дозволю собі на завершення вказати на один текст, який досі ще не залучався в обіг дослідження цього питання. Маю на увазі красномовні скарги на утиски стратіотів у творі *De velitatione bellica*, що приписується цісареві Никифору Фоці. Тут між іншим читається таке: “Соромлюсь сказати, ці мужі, що душу свою кладуть за службу нашим святим царям і за свободу та помсту християн, піддаються побоям! І це терплять вони від нікчемних людців, збирачів податків, які не лише не приносять жодної користі державі, а лише утискають і мучать бідняків, збираючи собі із образ і великої крові бідняків багато талантів золота. Не припустимо, щоби вони, захисники і, з Божою допомогою, спасителі християн, що кладуть, так би мовити, щодня душу свою за святих наших царів, терпіли безчестя від суддів тем (τῶν θεματικῶν κριτῶν), щоби їх катували як рабів, піддавали побоям, накладали на них (ο̅ жажіття!) пута і кайдани. Сам закон велить, щоби кожен командир мав владу над своїми людьми і судив їх. А чий ж темові солдати (λαὸς οἰκεῖος ὁ τοῦ θεματος), як не винятково стратега, якого ставить темі святий цар? Тому ж то давні римляни надали стратегу законом владу над його провінцією (τοῦ ἰδίου θεματος), право судити тих, хто звертається до нього з військовими справами, вирішувати суперечки, що виникають у його провінції, маючи своїм співробітником і помічником суддю; зі свого боку, він надає допомогу протонотарію і решті чинам, що відають цивільними справами...”¹⁷

Автор наполегливо вимагає, в інтересах безпеки держави від зовнішнього ворога, відновлення “старого”, за його словами, порядку непідсудності військових людей цивільним чиновникам. Чи були відомі автору “закони”, що обумовлювали попередній порядок, і навіть чи існували такі закони, цього ми не знаємо. Але цікаво відмітити цю скаргу військової людини на утиски цивільних чиновників. Вона лунає у другій половині X століття, себто в період повного розвитку темового устрою у Візантійській імперії. Цивільна влада у всій своїй силі поширюється на військових людей, вони від неї не відокремлені, хоча мають своїх військових начальників в особі стратега та підлеглих йому турмархів. Отже, темовий устрій неможна розглядати як усунення успадкованого Візантією від Римської імперії порядку, за яким у межах окремих провінцій цивільна і військова влада були строго розмежовані. Питання про теми складніше і важче, ніж то зазвичай уявляється, і пошук дат, коли вперше названа та чи та тема, нічого не вирішує у пошуку *про походження* темового устрою.

* * *

---

¹⁷ LEONIS DIACONI CALOENSIS *Historiae libri decem et liber de Velitatione bellica* NICEPHORI AUGUSTI, ed. C. V. HASE (Parisiis, 1828), XIX, p. 239–40 B.

Упродовж десяти років, що минули з того часу, як була опублікована ця моя стаття, питання про теми не просунулось у науковому опрацюванні. Але я не вважаю можливим для себе промовчати про те, що виклав з цього приводу акад. Ф. Успенський у першому томі своєї “Истории Византийской империи”, що був опублікований у 1913 році. У своєму дослідженні долі Візантії автор дійшов до кінця династії Іраклія, а тому не міг не торкнутись питання про теми. Він зробив це два рази: у першому розділі “третього періоду”, де у заголовку зазначено “про виникнення темового устрою” (с. 651–658), і в сьомому, який називається: “Заснування темового устрою” (с. 789–812). Свої роздуми про сутність темового устрою він сформулював такими словами: “У значенні устрою, що виник у VII столітті і розвинувся за Ісаврів, темовий устрій означав особливу організацію цивільного населення провінцій, зі спеціальною метою відбування військової повинності. Таким чином, розкрити історію темового устрою – означає з’ясувати заходи уряду щодо землеволодіння та земельного устрою сільського населення, позаяк військово-податкова система врешті-решт базувалась на організації військово-податкових земельних ділянок” (с. 655–656). Обидва фахівці, що виступили з відгуками про твори акад. Успенського, П. Безобразов у часописі Византийский временник“, XX (1913), с. 294–301, та О. Васильєв – у “Журнале Министерства народного просвещения” у січневій книжці 1915 року (с. 227–241) поставились негативно до поданої автором тези. Пан Безобразов визнав хибним його трактування одного свідoctва Константина Порфирогенета, що було наведено на доказ цього положення (*De cerim.* I, 657–658), а п. Васильєв, не пропонуючи від себе жодних роз’яснень, заявив, що цілком згоден з п. Безобразовим. Зі свого боку можу додати, що акад. Успенський не лише не вияснив темних сторін питання про темовий устрій, але радше заплутав його у цілу мережу суперечностей, здатних поставити читача в абсолютне нерозуміння. Так, за його словами, Іраклій, зібравшись у похід проти персів, “зупинився на досить довгий час в областях, що отримали темовий устрій, і провадив тут вишкіл новобранців новій системі військового мистецтва” (с. 651). У дальшому викладі він стверджує, що “тема Вірменіак” утворилась “до Іраклія”, а також і тема “Анатоліка” (с. 657)¹⁸. На с. 685 він робить таке повідомлення: “Тут, в провінції Бітинія, були ті теми, де облаштований був Іраклієм захищений табір (?), де він провів шість місяців, займаючись набором (?) війська та вишколом новобранців”; і далі: “Не підлягає сумніву, що основна частина новобранців походила зі слов’ян, які на той час наводнили Балканський півострів і сприяли (sic!) утворенню темового устрою Малої Азії, видаючи з себе значне число охочих для колонізації Бітинії” (с. 686).

¹⁸ Не можна не відмітити, що тем “Вірменіак” та “Анатоліка” ніколи не було, а були лише вірменіаки та анатоліки як назви частин територіальної армії.

Отже, виходить, що теми існували до Іраклія, що в одній провінції Бітинії Іраклій застав кілька тем, що слов'яни добровільно переселялись у Малу Азію і впливали на утворення тем. Що ж лишилось робити Ісаврам, яким автор приписує, проте, “розвиток” темового устрою? І в чому мав полягати цей розвиток, якщо теми існували навіть до Іраклія? За такої нечіткості загальних уявлень автор не міг нічого дати від себе для поглиблення і з'ясування питання про виникнення темового устрою та його сутності. Він не лише не використав джерел, але затемнив їхні чіткі свідчення домислами, яким, наприклад, є цей “укріплений табір у Бітинії”, де Іраклій немов би залишався шість місяців. Георгій Пісіда і запозичивший з нього Теофан писали не для акад. Успенського: він залишив їх у стороні і все переробив по-своєму. Жодної нової системи військового мистецтва Іраклій не створював і зовсім не їй навчав своє військо, а робив лише те, що мав робити кожен начальник експедиційної армії, виходячи з умов тодішнього складу військових сил держави. Чіткі і цілком певні свідчення про це дає автор “Стратегікона” Маврикія і Теофілакт Сімокатта в описі війн кінця VI століття. Ні про яку еміграцію слов'ян у Бітинію, раніше примусового переселення їх за Юстиніана II, немає відомостей у нашому переданні, жодної “контори” для запису добровольців зі слов'ян не було у Тессалоніці, всупереч запевненню поважного академіка (с. 802). Процес утворення тем йшов не із Заходу від слов'ян, як хоче переконати свого читача акад. Успенський, а зі Сходу, від загроженого кордону, і першою темою, яку знає наше передання, були вірменіаки.

У тому христоролюбивому воїнстві, з яким Іраклій здійснив два своїх вторгнення вглиб Перської держави, в 623 і 627–628 роках, вірмени склали значну частину, і серед вождів вирізнялись представники вірменської знаті. Після розгрому Перської держави Іраклій відновив залежність від імперії вірменських областей у тих межах, які були визначені за договором Хосрова з цісарем Маврикієм. Але позаяк області з вірменським населенням були відвойовані персами ще за правління Фоки і понад 20 років не перебували під владою цісаря, то відновлення попередніх відносин залежності від центра держави отримало інший вигляд. Іраклій поставив уповноваженого намісника із середовища вірменської знаті, свого бойового сподвижника, Мжежа-Гнуні (Мезезій Теофана). Після його смерті цей пост був наданий за наполяганням місцевої знаті його вбивці, Давиду Сааруні. Після перевороту, що передав верховну владу Константу, його зайняв Валентин Аршакуні, а коли і він загинув під час народного руху в столиці, – Теодор Риштуні. Позаяк намісник Вірменії був, за умовами того часу, головнокомандувачем у захисті країни від зовнішнього ворога, то заходи Іраклія були немов би відновленням утвореного за Юстиніана Великого, на початку його правління, особливого вірменського командування, поруч з існуванням магістра армії Сходу. Новий пост був наданий знатному вір-

менину Ситті (чи Тцитті), з яким була одружена сестра цесаревої Теодори. Його титул був *magister militum per Armeniam*, і пост цей заміщався до тих пір, доки перси не відвоювали всіх вірменських областей за правління Фоки. Заходи Іраклія містили в собі ту суттєву відміну від попередніх наявних умов, що поруч з Мжені-Гнуні та його наступниками не було призначуваних від двору представників цивільної адміністрації в країні. Цесар призначав лише свого уповноваженого намісника і притому із місцевої знаті, яка зберігала свої владні права щодо одноплемінників. Охорона країни була організована у Вірменії у формі виступу в похід окремих князів з певним контингентом своїх людей, і намісник цесаря був загальним командиром цієї збірної сили. Єпископ Себеос, який, проживаючи в місцевих умовах, не уявляв собі інакшої форми військової організації, визначив становище Сумбата, сина Вараз-Тіроца, коли він при Константі був призначений на давній пост магістра армії у Тракії, такими словами: “начальник тракійських князів”. Вірменське військо, що ходило з Іраклієм у його останній похід у Персію, Теофан називає *вірменіаками*: Γεώργιος τουρμάρης τῶν Ἀρμενιάκων (325, 3), і цей термін живе з того часу упродовж століть. Завоювання арабів і відпадиння вірменських князів від імперії скоротили вірменські області імперії на мізерний залишок Понту та Каппадокії, а місцеві війська цих територій зберегли назву вірменіаків. Вони мали на чолі призначуваного від двору стратега, найвірогідніше з місцевої знаті, а наприкінці правління Константа, коли в Константинополі правління було в руках регента через малолітність цесарів, стратегом вірменіаків виявився перс Шапур.

Якби поважний академік звернув увагу на ту обставину, що вірменіаки були першою за часом темою, про яку повідомляє наше передання, він навряд чи став би плутати слов'ян, уявна і немов би добровільна імміграція яких у Бітунію “сприяла утворенню темового устрою”. Насильно переселені у Бітунію Юстиніаном слов'яни потрапили у готові здавна умови існування військового прошарку в імперії. Спадковість військового звання засвідчена в цесарських указах ще з часів Константина Великого, а переселення готів у межі імперії наприкінці IV століття, що тривало і впродовж V століття, мало своїм наслідком виникнення привілейованого військового прошарку, який не лише не платив жодних податків за надану йому землю, але й користувався винятками від дії строгих законів про єретиків. Термін *федерати* найкардинальнішим чином змінився у своєму значенні, і акад. Успенський лише з непорозуміння змішує його то з “найманцями”, то з “союзниками”, σὺμμαχοι Прокопія (с. 651). Давні полки, назви яких зберегла *Notitia dignitatum* часів Теодосія Молодшого, перетворились у кадри, що перебували на обліку в центральному управлінні (κατάλογοι), і для організації дієвої армії (стану *in expedito*) викликалися загони, з яких головнокомандувач формував армію. Така дійсність представлена нам

у “Стратегіконі” Маврикія, так діяли Петро і Приск за Маврикія (Теофілакт Сімокатта) та Іраклій у своїх приготуваннях до війни з персами. Акад. Успенський цілком даремно говорить про вербування новобранців, та при тому ще й зі слов’ян. Від часу повторного правління Юстиніана II є, однак, свідоцтва про здійснення набору із цивільного населення імперії, а саме для спорядження походу на виручку обложеної арабами Тіани в Кілікії і для каральної експедиції проти Херсона. Повідомлення Теофана занадто короткі, щоби на їх основі можна було скласти уявлення про те, в яких формах і умовах відбувався набір і для якої частини населення він був примусовим; але очевидно одне, а саме те, що цей захід мав характер надзвичайної події, і сучасники вбачали в ньому вияв деспотичних нахилів ненависного тирана, який своїми жорстокими карами порушив склад наявного військового прошарку в державі, а тому й був вимушений вдатись до набору, який, проте, не виправдав себе, позаяк обидві експедиції закінчились повним неуспіхом.

Отже, у питанні про виникнення темового устрою варто виходити із наявності в імперії військового прошарку та впливу тих порядків, які визначились в областях з вірменським населенням, починаючи з часів ціс. Іраклія у зв’язку з відвоюванням втрачених за Фоки земель, і акад. Успенський глибоко помиляється у своєму ствердженні, що “розкрити історію темового устрою, означає вияснити заходи уряду щодо землеволодіння та земельного устрою селянського населення”, а так само хибує і в тому, що відводить у питанні про виникнення “темового устрою” видатну роль слов’янам. Його домисли відсувають наукове дослідження питання з того шляху, на який воно поставлено у працях його попередників.

Переклад з рос. Дмитра Гордієнка

Микола ЛАВРОВСЬКИЙ

ЗАМІТКА ПРО ЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНА “ГҮРА” У КОНСТАНТИНА ПОРФИРОГЕНЕТА

Ἦνίκα ὁ Νοέμβριος μὴν εἰσέλθῃ, εὐθέως οἱ αὐτῶν ἄρχοντες ἐξέρχονται μετ' ἀπάντων τῶν Ῥῶς ἀπὸ τὸν Κίαβον, καὶ ἀπέρχονται εἰς τὰ πολύδια ἃ λέγεται Γύρα, ἤγουν εἰς τὰς Σκλαβινίας τῶν τε Βερβιάνων καὶ τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ Κριβιτζῶν καὶ τῶν Σερβίων καὶ λοιπῶν Σκλάβων, οἵτινες εἰσι παντιῶται τῶν Ῥῶς (*De administrando imperio*, cap. 9).

Наведений уривок твору Константина Порфиrogenета, який є дуже важливим для зрозуміння одного із явищ нашої давньої історії, був, як відомо, каменем спотикання для всіх наших істориків від Шльоцера до наших днів і викликав численні тлумачення різної вартості. Найбільша частина тлумачень припускала довільні здогади і припущення, і на догоду їм, дозволяла собі вільно поводитися з текстом, змінюючи його відповідно до шуканого змісту. Потрібно також визнати, що деякі переклади і коментарі наведеного уривка, і до того ж такі, що належать досить поважним дослідникам нашої історії, засновані не на самому тексті оригіналу, а на його латинському перекладі за бонським виданням; а позаяк цей латинський переклад містить у собі явні огріхи, то ті ж огріхи увійшли і в наші історичні твори і зберігаються в них до сьогодні. Лише в “Русской истории” К. Бестужева-Рюміна (Санкт-Петербург, 1872) запропонований переклад, відповідний до оригіналу; але позаяк цей переклад не лише не спростовує попередніх помилкових перекладів і коментарів, але й не вказує на них, то і він, без перевірки за оригіналом, може видатись довільним, як і попередні. За якими підставами читач, прочитавши два переклади – К. Бестужева-Рюміна і, наприклад, С. Соловйова, досить різні за самою суттю справи, може визнати єдино правильним перший і помилковим останній, не взявши на себе перевірку їх за оригіналом. Зрозуміло, що той чи той переклад буде прийнятий на віру за загальною порівняльною оцінкою авторитету, особливо якщо невідома мова оригіналу. Саме тому нам видавалось корисним, сподіваючись на остаточне вирішення питання, ще раз зупинитись на вказаному місці Константина Порфиrogenета, вказавши на

правдиве значення тих слів, які завжди були каменем спотикання при його поясненні, як висновок запропонувати буквально-точний переклад всього уривку. Ми не будемо перераховувати всіх попередніх думок і тлумачень, позаяк той, хто забажає, може дізнатись про них, у крайньому разі до 1847 року, зі статті Неволіна: “О значении слова *гира* у Константина Багрянородного”, опублікованої у “Финском вестнике”¹ і в повному зібранні праць Неволіна (т. VI, с. 521–527)². Укажемо лише на найголовніші.

Відомо, що Шльоцер поставив лише знак питання при слові γύρα і при цьому припустився помилкового прочитання тексту, що значно ускладнило розуміння справжнього смислу останнього і спричинило численні помилкові тлумачення (замість ἃ λέγεται – ὃ λέγεται). Безумовно, Шльоцер не міг уявити всіх наслідків від цієї, на перший погляд, нікчемної заміни однієї літери. Карамзін оминув слово γύρα в тексті, зазначивши лише в примітці (361)³, що “Константин називає руські міста по-руськи *гирами*”, і що в осетинців *гир* означає округу або область. Погодін обмежується перекладом: “Князі роз’їздили по містах, які у них називалися гирами”⁴. Неволін присвятив окрему статтю слову “γύρα” і вважав своє пояснення таким, що остаточно вирішує справу. “Якщо запропоноване тут пояснення до цього часу нікому не спадало на думку, – підсумовував він свою статтю, – то це зовсім не дивно: *скринька надто просто відкривається*”⁵. Відкриття скриньки здійснилось за допомогою перекладу слова γύρα в грецькому словнику Дюканжа словами “circulationes”, “circuitiones”, що означають об’їзди, обходи, і за допомогою такого перекладу, наведеного в тому ж словнику: “наказуємо, щоб ніхто із провінційних начальників, без крайньої потреби, не робив виїздів або так званих *гир*” (κελεύομεν μηδενὶ τῶν ἀρχόντων ἐξεῖναι, χωρὶς ἀναγκαίας ποιεῖσθαι, ἢ τὰς λεγομένας γύρας. Eccl. Leonis et Constantini). Відкривши значення *гири*, Неволін пропонує такий переклад: “...відходять в *городки*, що⁶ (себто, відхід у городки) називається (у нас, греків, особливим, технічним словом) *гира*”⁷. Пояснення Неволіна досить важливе, позаяк воно дійсно остаточно пояснює значення слова γύра. Але позаяк смисл всього цього місця визначається не одним цим

¹ К. НЕВОЛИН, ‘О значении слова *гира* у Константина Багрянородного’, *Финский вестник*, т. XX, № 8 (1847), отд. II, с. 1–10.

² К. А. НЕВОЛИН, ‘О значении слова “гира”, у Константина Багрянородного’ [в:] К. А. НЕВОЛИН, *Полное собрание сочинений*, т. VI: *Исследования о различных предметах законодечения* (Санкт-Петербург, 1859): 519–529.

³ Н. М. КАРАМЗИН, *История государства Российского*, изд. 2-е (Санкт-Петербург, 1816), т. 1, с. 156, прим. 361.

⁴ М. П. ПОГОДИН, *Исследования, замечания и лекции о русской истории*, т. III: *Норманский период* (Москва, 1846): 250.

⁵ К. А. НЕВОЛИН, ‘О значении слова “гира”...’ (1859): 529.

⁶ Курсив належить нам – М. Л.

⁷ К. А. НЕВОЛИН, ‘О значении слова “гира”...’ (1859): 528.

словом, і позаяк не всі інші слова Неволін зрозумів правильно, то і переклад його не можна назвати цілком правильним, як побачимо нижче. С. Соловйов наводить у тексті такий довільний переклад: “руські князі зі своєю дружиною виходили з Києва при настанні місяця листопада і відправлялись у *полюддя* або їхали в землі підкорених ними слов’янських племен і там проводили зиму”⁸, а в примітці 328-й посилається на статтю Неволіна і наводить латинський переклад відповідного місця за бонським виданням, при чому ставить знак питання при слові *oppida*, яким у цьому виданні перекладено *πολύδια* Константина. Цей знак питання, співставлений з курсивом *полюддя* в тексті, дає повне право висувати, що Соловйов перекладає Константинове *πολύδια* словом *полюддя*. Врешті, Бестужев-Рюмін перекладає все місце так: “Коли настане місяць листопад, князі з усіма русами (себто, з дружиною), залишивши Київ, відправляються в *полюддя*, так називається *гира*, у слов’янські землі *вервян* (ймовірно *древлян*), *друговітан* (ймовірно *дреговичів*), *кривичів*, *сервів* (сербів за *Шафариком*, радше *сіверян*) та інших слов’ян, що платять дань русі” (с. 109)⁹. У примітці до слова *гира* Бестужев-Рюмін говорить: “за *Дюканжем* *Γύραι* – *circulations, circuitiōnes*, звідки Неволін і вивів, що це слово пояснює *полюддя*”. Але відомо, що Неволін перекладає *γύραι* словом *городки*, і що значення *полюддя*, за допомогою *гири* він вбачає не в самому слові *πολύδια*, в цьому вислові: *ἀπέρχεσθαι εἰς τὰ πολύδια*. Вбачаючи в *гирі* технічний термін, у значенні об’їздів для збирання данини тощо, він, ймовірно, не мав на увазі руського *полюддя*, також як технічного терміна, що точно відповідає візантійській *гирі*. Звідси походить те, що зусилля привести у суголосність смисл всього вислову (*ἀπέρχεσθαι εἰς τὰ πολύδια*) зі знайденим ним значенням *гири* змусило його довільно змінити значення *γ* тексту на *б*.

Всі утруднення і всі огріхи тлумачень і перекладів наведеного нами місця Константина походять від двох головних слів: *πολύδια* і *γύραι*, а також від довільної заміни *γ* тексту на *б*, і врешті, від частки *ἦ* *γουν*, перекладеної в бонському виданні сполучником *aut*.

Одне з двох головних слів, а саме *γύραι*, яке довго і безуспішно заплутовало всіх дослідників, було, врешті, визначено Неволіним абсолютно точно. Однак, специфіку значення *гири*, як технічного терміна, потрібно розуміти не зовсім строго, позаяк це слово у візантійській мові належало до досить поширеної сукупності слів (*γυρέω, γυρεύω, γυρίζω, τριγυρίζω, γύρισμα* та інші), що було успадковано з давньогрецької мови, яка мала багато досить вживаних слів (*γύρος* – коло, *окружність, γυρός* – круглий, округлений, *γυρόω, γυρεύω* – оточувати, *обертати колом, пізніше – крутитись, тинятись* тощо); слова з цієї сукупності були досить вживаними і в

⁸ С. М. СОЛОВЬЕВ, *История России с древнейших времен* (Санкт-Петербург, 1851), кн. I, с. 213.

⁹ К. Н. БЕСТУЖЕВ-РЮМИН, *Русская история* (Санкт-Петербург, 1872), т. I, с. 109.

середньовічній латині (*gyrare, gyator, gyamen, gyrovagari, gyrovagi* – мандрівні монахи, *girofalco* – сокіл, що кружляє в небі, тощо). Ступінь спеціальності в даному випадку потрібно розуміти приблизно, так само, як у наших словах “об’їзд”, “об’їждчик” у період відкупів (наїхати на об’їзд, потрапити до об’їждчиків).

Слово ж *полύδια* до останнього часу перекладалось абсолютно хибно; навіть здійснений в останній час правильний переклад наводиться не впевнено, припустимо, без жодних доказів. Перекладалось це слово зазвичай, то городом, то городком, то містечком, то країною. Звідки взяли ці міста і городки? Поза сумнівом, з латинського перекладу бонського видання, де *полύδια*, як не дивно, виявляється перекладеним через *oppida*. А звідки взяли ці *oppida* в латинському перекладі? Без жодного сумніву, із того ж словника Дюканжа, в якому Неволін відкрив гиру. У Дюканжа це слово відмічено, як таке, що зустрічається один єдиний раз у розглядуваному нами місці Константина, яке ним і наводиться. “*Πολύδιον*”, *municipium, oppidum*. Constantin Porph. *De Adm. imp.*, cap. 9 externo: ἀπέρχονται εἰς τὰ πολύδια, ἃ λέγεται γύρα”. Це єдине джерело, звідки потрапили в латинський переклад *oppida*, що породили наші городá, городки, містечка і навіть країни. Ніхто з коментаторів не взявся перевірити цей переклад. Прикметним ще є те, що сам Дюканж, відмітивши в словнику цей *unicum*, задумався над ним, і пояснив його через *municipium* і *oppidum*, у той же час висловив сумнів: “*nisi legendum sit πολύδια*, – говорить він, – *ut est in Gloss. Gr. Lat. Phavoginus: πολίχνια, πολύδια, πολίς*”. Здогадка, очевидно, довільна. У Дюканжа немає слів *πολίχνια* і *πολύδρια*. Цікаво, що останнє з цих слів (*πολύδιον*) також *unicum*, що зустрічається лише у Фаворіна, а перше – рідкісне¹⁰. Що Дюканж засумнівався у правильності свого перекладу це цілком природно, позаяк він відчував усю довільність його, всю неможливість підтвердити якимось доказом правильність перекладу цього природного слова: не могло ж прийти йому в голову руське полюддя. Природним є і те, із тих самих причин, що не могли впоратись з цим словом і перекладачі Константина на латинську мову. Але російським коментаторам і перекладачам такого важливого місця Константина потрібно було звернути увагу на такі обставини: що в грецькій мові, ні в давній, ні в середньовічній, взагалі немає слова *πολύδιον*, і до того ж, зі значення міста чи городка, містечка чи, навіть, країни; що *oppida* потрапили в латинський переклад зі словника Дюканжа; що сам Дюканж, перекладаючи *πολύδιον* словами *municipium, oppidum*, дуже сумнівався в правильності свого перекладу і підставляв замість нього в текст Константина *πολίχνιον* і однеєдине *πολύδιον*. За всіма цими обставинами, російським коментаторам і перекладачам потрібно було замислитись над цим дивним словом, а замис-

¹⁰ F. PASSOW, *Handwörterbuch der Griechischen Sprache* (Leipzig, 1841).

лившись, можна було дійти до здогадки, чи не заховується в ньому наше місцеве, слов'янське значення, що відповідає значенню візантійської гири. А позаяк нам, з одного боку, було відоме руське *полюддя*, і при тому, як технічний термін, і з 1847 року їм відоме було і значення візантійської гири, також як технічного терміна, а з другого боку, їм було відоме, що Константин Порфирогенет, описуючи північні варварські країни і народи, з великим старанням розпитував туземців, що у великій кількості мешкали і служили у Візантійській імперії, і з їх розповідей з відмінною точністю вносив у свої твори не лише назви самих країн, міст, річок тощо, але і певні звороти, вирази і терміни їх мови; що внаслідок того його твори насичені туземними назвами і виразами, – то згаданий здогад, як виявляється, обов'язково мав виникнути. Насправді, кому із наших коментаторів і перекладачів не були відомі ці численні у творах Константина назви варварських країн, річок, міст? А назви Дніпрових порогів двома мовами? Згадаємо ρουβικὰ καράβια, ζάκωνον та інші слова, що зустрічаються в творах Константина¹¹. Згадаємо також, що ще Карамзін (III, пр. 81)¹² вбачав у слові *полюддя* значення “об’їзду князівського, себто, коли володар, для суду і кари, збирання дарів (данини), їздив по людях чи областях свого княжіння”. Погодін у своїй статті “Опыт исторического объяснения древних слов”¹³ наводить декілька місць з літописів, у яких цей вираз вживається саме як технічний. Прикметно, що з приводу одного з них: “осінне полюддя Мстислава” (1125 р.), він у примітці говорить: “Для порівняння: Константин Порфирогенет: «як настане листопад місяць, то роські князі, залишивши з усім своїм народом Київ, роз’їжджались по інших *городах*, які називались у них *гирами*». У зв’язку з існуванням погороддя можна було б думати, що полюддя означало об’їзд по селах і деревнях”¹⁴. Здогадатись, що *πολύδια* Константина означає руське *полюддя*, мало допомогти і додане до нього пояснення ἃ λέγεται γύρα, в якому воно співставлено з однозначною і також технічною для Візантійської імперії *гирою*. Отже, після наведених думок, не може залишатись жодного сумніву в тому, що Константинове *πολύδια* не може означати нічого іншого, як руське *полюддя*, що воно вжите Константином саме як технічний термін, і для чіткості, співставлено з точно таким самим, однозначним з ним, технічним терміном – *гирою*.

¹¹ И. И. СРЕЗНЕВСКИЙ, ‘Договоры с греками’ [в:] *Известия Академии наук по Отделению Русского языка и словесности* (Санкт-Петербург, 1854), т. III, вып. 7, с. 276–282.

¹² Н. М. КАРАМЗИН, *История государства Российского*, изд. 2-е (Санкт-Петербург, 1817), т. III, прим. 81.

¹³ М. П. ПОГОДИН, ‘Опыт исторического объяснения древних слов’ [в:] *Известия Академии наук по Отделению Русского языка и словесности* (Санкт-Петербург, 1853), т. II, вып. 4, с. 328–341.

¹⁴ *Ibid.*, с. 339.

Лише незрозуміння слів *πολύδια* і *γύρα*, спершу обох, а потім – одного, приводило наших коментаторів і перекладачів до цілком довільної і нічим не виправданої зміни прочитання *ὄ* замість *ᾠ* тексту. Почалась ця зміна з легкої руки Шльоцера, хоча сам Шльоцер не зробив з нього жодного практичного вжитку, обмежившись, як було зазначено, знаком питання при слові *γύρα*, та увів його, як відмітив Неволін, “внаслідок описки в оригіналі, ймовірно, внаслідок недогляду коректора”. Але із цієї довільної, нічим не зумовленої і ні на чому не заснованої зміни зробив практичне примінення уже перекладач Шльоцера Язиков, який запропонував такий переклад всього вислову: “Князі відправляються в місто, що називається *Гирою*”. “Таким чином, – зазначає Неволін, – вийшло місто, лише Богу відомо, де розташоване, і яке зовсім не спадало на думку грецькому автору. Як біля наново відкритого міста поставлений ще й знак питання, то читачу видається, ніби сам автор потрапив у дилему перед своїм винаходом”. Не кажучи про дальші по тому хиби в поясненні всього місця, внаслідок допущеної зміни тексту¹⁵, зазначимо лише, що Соловійов, який вбачав у Константиновій гирі руську *виру*, визнає за потрібне, в інтересах свого тлумачення, залишити прочитання *ὄ λέγεται* навіть враховуючи *ᾠ* бонського видання. Прикметно, що Неволін, який вирізнявся науковою скрупульозністю у своїх дослідженнях, на самому початку статті навів прочитання: *ἀπέρχονται εἰς τὰ πολύδια ἃ λέγεται γύρα*, як єдине, що подається незмінно в трьох найдавніших виданнях твору Константина (1711, 1729 і 1745), відмітивши при цьому, що він знає всі ці видання з власного, особистого їх розгляду. І однак, пояснивши остаточно Константинову гирю, був змушений допустити ту саму довільну заміну тексту, лише тому, що не звернув такої ж пильної уваги на слово *πολύδια*, якої було надано слову *γύρα*. Виявивши, що *γύρα* означає *об'їзд*, він ніяк не міг узгодити з нею *πολύδια* у значенні міста – а в останньому значенні він не сумнівався єдино через довіру до латинського перекладу, – і будучи цілком переконаним, внаслідок свого відкриття, в істинному значенні своєї фрази і вбачаючи єдину перепону до повного виправдання цього смислу в одній лише літері *ᾠ*, він також, як і його попередники, хоч з більшим усвідомленням, не задумався накласти руку на цю настирливу, хоча й ні в чому не повинну літеру. “Якби хтось, – говорить він, – у розглядуваному місці бажав (!) краще вбачати прочитання *ὄ*, ніж *ᾠ*, щоб таким чином зник всякий сумнів щодо того, що цей займенник (чи в грецькій мові *articulus postpositivus*) стосується до *πολύδια*, а *ἀπέρχονται* (?), то ми помітимо: легко може статись, що дійсне прочитання рукопису було і є *ὄ*, і лише видавці Константина прийняли *ᾠ* замість *ὄ*, позаяк у грецькому скорописі одну з цих літер легко сплутати з другою, і одна від другої відрізняється інколи

¹⁵ Див. статтю Неволіна: К. А. НЕВОЛИН, ‘О значении слова “гира”...’ (1859): 519–530.

лише по смислу цілого слова і речення”. Відповімо: ще легше могло взагалі і не бути нічого подібного, і після *другого* відкриття істинного значення слова *полύδια*, насправді виявилось, що нічого подібного не було. Якщо Неволін ніяк не міг впоратись з *ᾶ*, що, будучи співставлено з *полύδια* у значенні міста, призводило до абсурду, то при *полύδια* у смислі полюддя, це *ᾶ* виявляється потрібним. Змінюючи прочитання і відносячи своє *ᾶ* до цілого попереднього речення (*ἀλέρχεσθαι εἰς τὰ πολύδια*), наші коментатори не звернули увагу і на ту обставину, що безпосереднє віднесення *ᾶ* до *полύδια* посилюється членом (*εἰς τὰ πολύδια*), і що все місце варто було б перекладати так: “відправляються в *ті* міста, які називаються гирами”. Словом, зміна тексту в даному випадку показує лише явну сваволю, що пояснюється неспроможністю пояснити місце, що не піддається поясненню: так вузол розрубується, а не розв’язується.

Ми бачили, що славетні *міста і містечка, городки і країни* прийшли до нас із латинського перекладу. Є ще доказ на підтвердження цієї думки, що в поясненні і перекладі всього розглядуваного місця у нас, у найбільшій частині випадків, справа не доходила до грецького тексту, а обмежувалась лише доданим до нього латинським перекладом. Цей доказ полягає в неправильному перекладі частки *ἦγουν*, що розташована в другій частині розглядуваного місця, сполучником *або*, очевидно, їй відповідає *aut*. “*ἦγουν*, у даному випадку, ніяк не може означати *або*, а є означувальним прислівником і означає: *або в крайньому разі, чи власне*, переважно мало значення вище пояснювальне значення. “*ἦγουν*, conjunct. (*ἦ γέ οὖν*) oder wenigstens, oder eigentlich. 2) *Besonders bei Gramm. und Schol. in Worterklärungen, das ist, das heisst, nämlich*” (Passow). Візантійський лексикограф XI століття, а на думку декого, і більш вірогідну¹⁶, X-го, відповідно, сучасник Константина Порфирогенета, Суїда, тільки і подає одне останнє, себто, роз’яснювальне значення: “*ἦγουν*, εἴτουν, ἐπιρρήματα, διασαφητικά, себто, *ἦγουν*, εἴτουν пояснювальні прислівники” (т. 2, с. 814. Halis, 1853).

Таким чином, з легкої руки латинського перекладача, у нас утворився хибний переклад і другої частини розглядуваного місця. Особливо не поталанило від цього латинського перекладу нашому шановному історичу, професору Соловійову, як не сумно саме тому, який, хоча і нерішуче проглядав полюддя в Константиновому *полύδια*: на цьому *aut – або* він побудував цілком повноцінний висновок, всупереч прямому і чіткому смислу грецького тексту. “За свідченням Константина Порфирогенета, – говорить він, – руські князі зі своєю дружиною виходили із Києва при настанні листопада місяця і відправлялись на полюддя *або* їхали в землі

¹⁶ “Equidem nos ita censemus, – говорить Кюстер у передмові до вид. 1853 року, – incertum quidem esse, quo tempore verus Suidas sive primus lexicus hujus auctor vixerit; antiquiorem tamen procul dubis esse, quam vulgo credatur; cum persuasum nobis sit, plurima loca, quae recentiorum aetatem sapient, ab aliis postea lexico huic addita esse”.

підкорених ними племен слов'янських і там проводили зиму... Цікаво, що в наведеному свідоцтві Константина Порфирогенета полюддя відокремлено від зимового перебування князя і його дружини у слов'янських племен: із цієї різниці вже видно, що до деяких найближчих і більш підкорених племен князь відправлявся для суду, до інших же, віддалених, лише для збирання данини хутрами та іншими сирими виробами, що складали предмет закордонної торгівлі" (I, 213). Зрозуміло, що грецький текст не подавав і найменшого приводу для такої характеристики відносин руських князів з підвладними слов'янськими племенами.

На закінчення, для більшої точності, наведемо буквальный переклад усього цього місця Константина Порфирогенета, що нас стосується, в надії, чи не припинить він нескінченні пересуди і суперечки щодо преславутих гир: "Коли настає листопад місяць, у той час виходять князі їхні зі всіма русами із Києва і відправляються в полюддя, яке називається гирею, а саме в слов'янські країни¹⁷ варвіан, і другувітів, і кривичів, і сербів, та інших слов'ян, які є данниками русі"¹⁸.

Переклад з рос. Дмитра Гордієнка

---

¹⁷ Εἰς τὰς Σκλαβίνιας, очевидно – χώρας.

¹⁸ "Когда наступит ноябрь месяц, тотчас выходят князья их со всеми руссами из Киева и отправляются в полюдые, которое называется гирой, и именно в славянские страны вервиан, и другувитов, и кривичей, и сербов, и прочих славян, которые суть данники руссов".

Олександр ЛОТОЦЬКИЙ

ДРУГ НАШОГО НАРОДА

(Пам'яті академіка О. О. Шахматова)*

Підтвержується звістка про нову жертву смерти в колишній столиці колишньої Росії. Помер академік Олексій Шахматов, визначніший російський учений філолог та найшляхетніший представник російської інтелігенції.

---

* Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – один з провідних громадсько-політичних діячів Української революції та міжвоєнної української еміграції в країнах Східної Європи. Як випускник Київської Духовної академії (1896) в історію науки О. Лотоцький увійшов насамперед як історик Церкви та богослов. Проте вагомим є його доробок й в інших сферах гуманітаристики, наприклад, Шевченкознавства. Не випадково саме О. Лотоцький став на чолі створеного наприкінці 1920-х років Українського наукового інституту у Варшаві, що за його головування став одним з провідних українських наукових центрів. Детальніше про вченого див.: В. П. Швидкий, *Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.)* (К., 2002).

Залишив О. Лотоцький і статтю-некролог, присвячену О. Шахматову. Ця стаття насамперед цікава оцінкою місця цього “російського патріота” – О. Шахматова в історії української культури. Ця оцінка дана українським політичним діячем і вже тому заслуговує на увагу, звісно, й суто з наукової точки зору, праця О. Лотоцького є майже невідомою в гуманітаристиці, а тому потребує її повторного опублікування. Стаття О. Лотоцького була опублікована в “Хроніці НТШ”, ч. 63–64 (1920) під заголовком “Олексій Шахматов”, та у віденському часописі “Воля”, т. III, ч. 12 під назвою “Друг нашого народа. (Пам'яті академіка О. О. Шахматова)”, за яким вона друкується і в нашій збірці. Тексти мають дрібні відмінності, переважно в морфологічних особливостях правопису, наприклад, *це – се*, роздільне чи цільне написання частки *ся* тощо. Деякі відмінності є у вступі:

“**Олексій Шахматов.** Дня 26 серпня 1920 р. помер у Петербурзі знаменитий російський фільольог і президент другого відділу російської Акад. Наук, Олексій Шахматов. Покійник був дуже визначна та надзвичайно оригінальна постать серед російського громадянства. Се був великорос, до дна душі своєї перенятий інтересами свого рідного великоруського племені. Тим інтересам служив він непохитно усе своє життя, але ж в ім'я тих самих інтересів він визнавав і обстоював право й інших народів, крім великоруського, був переконаним провідником ідеї терпимого і вільного співжиття народів Росії, бо у тім бачив він єдину запоруку спільности життя їх на далі, коли розкують ся заковані невольники російської тюрми і доведеть ся утворювати взаємні відносини не з примусу, але з переконання та з вільної волі” (*Хроніка НТШ*, ч. 63–64 (1920) 59).

Решта тексту цілком співпадає. – Д. Г.

Акад. Шахматов – дуже визначна та надзвичайно оригінальна постать серед російського громадянства. Це був істинний великорос, до дна душі своєї переннятий інтересами свого рідного великоруського племені. Тим інтересам служив він непохитно усе своє життя, але ж во ім'я тих самих інтересів він визнавав і обстоював право й інших, крім великоруського, народів, був переконаним провідником ідеї терпимого і вільного співжиття народів Росії, бо у тім бачив він єдину запоруку спільності життя їх надалі, коли розкуються заковані невольники російської тюрми і доведеться утворювати взаємні відносини не з примусу, а з переконання та з вільної волі.

Найбільше ваги надавав акад. Шахматов московсько-українському порозумінню і нерозривно міцно зв'язав своє ім'я з українською національно-визвольною боротьбою. Він і сам сміливо й енергійно працював для того порозуміння та кликав до того московське громадянство, бо, – казав він не раз, – коли українці можуть ще забути урядові репресії над своїм національним життям, то ніколи вони не забудуть і не простять, що ті репресії активно, чи хоча б пасивно, підпирає великоруська інтелігенція. Головною основою порозуміння та примирення з українцями вважав він свободу їх національного життя: коли українці не знатимуть жодних репресій, коли вони будуть вільно розвивати своє національне життя, і в тім допоможе їм громадянство великоруське, то тим самим усталиться на найкраще співжиття двох споріднених народів.

Практична в цім напрямі праця акад. Шахматова безпосередньо походила не тільки з громадських його поглядів, але і засад наукових – з тих вислідів, до яких доходив він у своїх працях, найперше – в своїй філологічній спеціальності, яку він завше розробляв на історичній основі. Ті висліди давали йому переконання, що український народ складає окрему націю і тим самим має усяке право, з тією окремішністю зв'язане. В міру того, як розвивалися та еволюціонували наукові погляди акад. Шахматова, ширилася і глибшала й громадська його праця в українській справі. Ще на студентській лаві в одній своїй філологічній праці, друківаній у віденському академічному виданні "Archiv für slawische Philologie", він вже висловлює оригінальні уваги щодо класифікації та характеристики староруських рукописів з погляду місцевого їх походження. Ті самі думки подибуються і в капітальній його праці (1894 р.) "К вопросу об образовании русских наречий", але тут ще помічається значний на молодого ученого вплив старого наукового авторитету акад. О. Соболевського, і він тут ще схиляється до поновленої акад. Соболевським старої Погодинської теорії деревлянсько-полянсько-сіверянських великоросів. Теорія та, очевидно, вабила до себе патріотично-великоруське почуття молодого ученого, але вже літ через п'ять він капітально переробляє свою розправу, увільняється від впливу свого старішого колеги і з цього часу рішуче розходиться з акад. Собо-

левським у вислідах про українську мову, хоч до кінця захоче велику повагу до наукового авторитету його взагалі. Чим більше поширювалася надмірно велика наукова праця акад. Шахматова, тим більше об'єктивний розум ученого перемагав несвідоме почуття націоналізму, від якого він іще невільний був у раніших своїх наукових працях, і все яскравіше здає він собі справу окремішності української мови від великоруської. Цілком виразно кристалізувалися наукові погляди акад. Шахматова на українську мову в останніх його працях перед війною – в розправі, уміщеній в енциклопедичному виданні “Украинский народ в его прошлом и настоящем” та – вже під час війни – в монографії “История русского языка” (праці акад. Ш[ахматова] за час большевизму нам невідомі). В цій останній праці особливо інтернасна велика передмова з широкими висновками про самостійність української мови, якою учений користується для історії “русского языка” у VIII–X століттях, після якого часу появляються вже мови великоруська та білоруська (інтересний компендіум цієї розправи дав П. Стебницький в “Укр[аинской] Жизни”, в статті “У истоков славянства”).

Наукові висліди ученого академіка не ставали здобутком самих лише учених кабінетів та аудиторій, – він ніс їх у широке людське життя і захожувався творити з них найміцніші підвалини того життя. Найбільш важним і для нас повік незабутним фактом тої науково-громадської діяльності небіжчика була відома записка російської Академії Наук “Об отмене стесненной печатного малорусского слова”. Коли Комітет Міністрів у 1904 році запитав, поруч із іншими установами, Академію Наук про її думку в справі знесення репресій над українським друкованим словом, акад. Шахматов, яко голова філологічного відділу академії (“отделение русского языка и словесности”), утворив спеціальну комісію із академіків, з участю деяких петербургських українців, і поставив ту справу на широку наукову основу. Українські члени комісії подали кілька рефератів про різні сторони справи, і на підставі тих рефератів, після серйозного та всестороннього обговорювання справи в комісії, академіки Корш та Шахматов склали записку, видрукували її і подали в Комітет Міністрів. Записка та мала найширший ужиток і для урядових сфер і в широких громадських колах через об'єктивну науковість своїх висновків та надзвичайну приступність викладу. Філологічна частина записки належить акад. Шахматову, і треба признати, що ніхто ще так влучно і переконуюче не говорив про право української мови на вільне самостійне існування.

Виходячи з глибокого наукового переконання та з моральних засад права і справедливості, акад. Шахматов не був лише теоретичним адвокатом українського слова, але вніс у скарбницю того слова і чималий власний вклад своєю працею. Він був членом українських наукових товариств – львівського та київського – і не тільки номінальним, але й активним, – друкував свої праці в записках та інших виданнях цих товариств. Подаючи свої праці до українських видань, він не зражався при тім, що на сторінках

тих самих видань містилася критика деяких його наукових поглядів (напр. критичні розправи проф. М. Грушевського); він визнавав об'єктивну слушність такої критики і не переривав своєї участі в українських наукових виданнях. Особливо важна і цінна була участь О. О. Шахматова в виданню "Украинский народ в его прошлом и настоящем", задуманому в формі широкої української енциклопедії. Номінально на чолі видання стояв акад. М. М. Ковалевський, але душою справи був О. О. Шахматов; в його помешканні здебільшого відбувалися редакційні засідання, він приймав діяльну участь у зносинах з авторами та видавцями. Завдячуючи великому авторитетові та надзвичайній лагідності вдачі небіжчика, удалося протягти до співробітництва дуже цінні сили (напр. проф. М. І. Туган-Барановського, який, увійшовши в суть української справи, після став цілком на український ґрунт).

Заряджуючи слав'янським відділом бібліотеки Академії Наук, акад. Шахматов організував численний український відділ тієї бібліотеки. Кому доводилося в Петербурзі літературно та науково працювати, той не забуде, як йому ставала у пригоді та бібліотека. Тільки при існуванні цієї бібліотеки можлива була тут праця в сфері українознавства.

До поширення українознавства прикладав акад. Шахматов великі та енергичні зусилля. Великий учений, він глибоко вірив у науку, вірив у те, що за її допомогою найкраще розв'яжуться складні відносини людей і народів, – тому для розв'язання російсько-українських відносин він старався якомога поширити студіювання тих сфер знання, що зв'язані з українством. І от знаменитий учений бере скромну участь в скромному гуртку українознавства при петербурзькому університеті і разом з О. Грушевським заклав міцні наукові підвалини в душах молодих українських наукових сил. Тоді молоді наші учені, як Г. Голоскевич, В. Ярошенко, К. Широцький, О. Кісіль, Ганцов та ін., пройшли добру школу під безпосереднім провідництвом акад. Шахматова, який дав їм наукові завдання (головним чином – студіювання місцевих українських діалектів), підпомагав їм у роботі своїми порадами і друкував їх праці у редактованих ним учених записках Академії Наук. Ці молоді українські сили думав він ужити для нової редакції академічного словаря української мови, але війна припинила ці заходи. Для поширення українознавства в російських наукових кругах акад. Шахматов задумав періодичні випуски бібліографії українознавства – усього, що появлялося на всіх мовах, і перший випуск академічного видання такої бібліографії, зладжений Волод[имиром] Дорошенком, появився у світ саме під час війни. Скільки перунів, а власне – непристойної лайки та простих таки доносів – посипалося на голову ученого, що, нехтуючи політичну ситуацію моменту, відважився дати таке доручення членові Союзу Визволення України! Можна собі уявити, оскільки дошкульні були усякі обвинувачення у національному зрадництві для людини, що була глибоким великоруським патріотом. Але це був дійсний патріот, що не зражався

й такими прикростями, і твердо провадив свою ідею полагодження національних відносин на добро свого народу.

Ця горожанська мужність була для лагідної вдачі ученого справді великим подвигом, бо доводилося виявляти її в найближчому оточенні – серед найближчих товаришів своїх по ученій праці в Академії. Крім Ф. Корша, А. Фортунатова, С. Ольденбурга, а після ще В. Перетця, академічний відділ “языка и словесности” здебільшого складався із стовпів російської реакції, як О. Соболевський, що не гидував брати участь навіть у брудному “Русскому Знамени”.

Ця група вела сильну політичну акцію, наражаючи наукову установу на усякі сумнівні політиканські виступи, протегуючи вступ до цього кола усяким темним політиканам від науки (напр., київському проф. Т. Флоринському) та закриваючи двері до Академії українським науковим силам (напр., проф. М. Грушевському, І. Франкові та ін.). Багато боротьби зазнав та багато нервів і моральної сили потратив акад. Шахматов з цими темними течіями російської науки, які вважав він, у своєму глибокому переконанні, безумовно і тяжко шкідливими і для самої науки і для свого народу, що мав шукати інших, світлих і ясних, стежок для своєї будучини. Обставини боротьби за дорогу ідею мимоволі викликали кабінетного ученого на широкий кон політичних виступів, коли це виходило з його щирого переконання. З політичних мотивів він демісіонує з Держ[авної] Ради, куди він вступив по обранню своєї колегії, яко представник інтересів науки: він уважав себе примушеним демісіонувати, коли правительство в особі міністра освіти Кассо тяжко позбиткувалося над тими інтересами. Коли “Общество Славянской Взаимности”, що набуло великого авторитету, завдяки особовому складу своїх членів, почало провадити україножерну політику, акад. Шахматов скликає у себе спільну нараду українських громадян із визначнішими членами сього товариства (М. Ковалевський, А. Хомяков, Ф. Родичев, В. Маклаков, М. Стахович, П. Мілюков, А. Погодин та ін.) і так усуває дуже тяжкі конфлікти.

З особливою повагою треба відзначити заходи акад. Шахматова під час війни в справі Галичини і галицьких подій. Переможні злочинства тут усяких добродіїв Бобринських різали без ножа високогуманну душу Олексія Олександровича. Він тяжко і глибоко страждав – і як честна, гуманна людина, і як справжній патріот російський, що бачив у тих подіях найбільшу руйнацію своїх дорогих ідей та ідеалів національної згоди. Він цілком не жалів себе, аби хоч на крихту зменшити те велике лихо, яке чинилося іменем дійсно дорогих йому, та цілковито інше трактованих, “русских интересов”. Колись подробнійше розкажу про участь акад. Шахматова в справі Галичини та зокрема в справі митр[ополита] Андрія Шептицького*.

* На жаль, до теми О. Шахматова О. Лотоцький більше не повертався. – Д. Г.

Не стало великого, шляхетнішого великоруського патріота. Він був нашим справжнім другом, – хоча й не стільки щирим по серцю, скільки переконаним по розуму. Глибокий учений, що вмів читати книгу історії, людина з широким політичним світоглядом та політичною інтуїцією, він передбачав майбутній кінець російської деспотії і всі фатальні наслідки того кінця, – найбільш фатальні для “державного” великоруського племені. Крім, може, П. Мілюкова та П. Струве, ніхто більше з великорусів так, як він, не розумів української справи та суті російсько-українських відносин; тільки, навпаки їм, він (так само як хіба іще небіщик В. Обнінський) бачив інший, ніж вони, вихід із становища. Учений добре знав, що ніяка сила не може затамувати життя народу, коли він пробудився до цього національного життя, що всі спроби такого затамування створять велике лихо для їх авторів. І цей великоруський патріот усіма силами заходився запобігти цьому лихові, яке він щиро уважав спільним для усіх учасників життя б[увшої] російської держави; він найбільше потрудився на полі примирення націй б[увшої] Росії з їх, на глибоке його переконання, невилітним господарем – великоруським народом.

Та він помилився в найголовнішому, бо він гадав, що так, як він, думає і вся решта кращої інтелігенції великоруської, або, принаймні, подумає, коли прийдуть відповідні для того обставини. Коли не стане тих зверхніх сил, – думав він, – які неволять чисту шляхетну душу великоруської людини, то, увільнившись від них, можна буде вирішити проблему взаємного співжиття лише в тім суто людському напрямі, яким пересякнуте було ідеалістичне серце ученого.

Він помилився. Від Кривошеїна до Леніна душа великоруського інтелігента не відповіла його сподіванкам. Ті самі люде, яких він легко схилив своїм авторитетом до терпимости та теоретичних уступок, виявили уперту нетерпимість, коли настав час на ділі поступитися своїм кріпацьким правом.

Всі вони виявили себе цільковитими одностудцями в питанню національно-державного кріпацтва, – і російсько-українська прблема вирішується теж в іншому, ніж думав учений ідеаліст, напрямі та іншими, цілком не ідеальними, способами. Але це не зменшує дійсної внутрішньої цінности великої, шляхетної душі О. О. Шахматова, і коли згадуєш про його, то мимоволі хотілося б забути багато з того, чого не можна забути.

Публ., ред. Д. Гордієнка

Олексій ШАХМАТОВ

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІВНІЧНІ ПЕРЕКАЗИ ЗА КНЯГИНЮ ОЛЬГУ

В “Повѣсти временныхъ лѣтъ” (уложеної в першій редакції в 1116 році) і в літописному зборі, що був перед нею, що дасться відбудувати по Новгородському першому літопису, читаємо під роком 6455(947): “Иде Вольга Новугороду, и устави по Мьстѣ повосты и дани и по Лузѣ оброки и дани; ловища ея суть по всей земли, знамяня и мѣста и повосты, и сани ее стоятъ въ Плесковѣ и до сего дне, и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село ее Ольжичи и доселе”.

Початковий Київський літописний збір, давніший від “Повѣсти временныхъ лѣтъ”, склався з двох інших старіших зборів¹: оден з них був київського, а другий новгородського походження. Ми не можемо спинятися тут, докладно доводячи це твердження. Обмежусь на короткі вказівки.

Перед Початковим збором був ще збір, що не мав такої хронологічної сіти, яку бачимо в пізніших літописних зборах. Це з того виходить, що назви років у Початковому зборі явно вставлено, при тому вставлені слова: “Въ лѣто таке” подекуди нарушають первісний зв’язок літописного оповідання. Пор., напр[иклад], текст Новгородського I-го літопису під рр. 6430–6453, – через таке вставлення років мова Ігоревої дружини має свій початок в артикулі 6430-го року, а кінець в артикулі 6452-го. Викресливши (принаймні з давнішої частини Початкового збору) назви років і теж багато інших вставлень, ми матимемо взір *Найдавнішого Київського збору*.

В Початковому зборі так само, як і в “Повѣсти временныхъ лѣтъ”, є ряд артикулів і відомостей, що дасться піднести до новгородського джерела. Можна вказати, напр[иклад], на відомости: р. 6571 (1063) про те, що Волхв біг через п’ять днів навспак, 6550 (1042) – про виправу Володимира Ярославича на Ємь, 6488 (980) – що Добриня поставив Перуна в Новгороді, 6524 (1016) – що новгородці вистинали варягів у дворі якогось Поромона, і т. д. Всі ті відомости разом дають нам уявити *Новгородський збір другої половини XI віку*, що стався джерелом Початкового збору кінця XI віку.

---

¹ Його уложено коло 1095 року. Див.: А. А. ШАХМАТОВ, ‘Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись, I–III’ [в:] *Известия Отделения русского языка и словестности Академии Наук* (Санкт-Петербург, 1908), кн. I, с. 213–270.

Уважаючи на це, на наведену вище звістку, що Ольга їздила до Новгороду і уставляла погости і дані по Мсті і Лузі, і теж на дальшу вказівку, що сани Ольжині стоять і досі в Пскові, ми вправі дивитися, як на взяту з Новгородського збору до Початкового Київського збору.

Маємо ряд даних запевняти, що впорядник Новгородського збору положив підвалиною своїй праці Найдавніший Київський збір, і доповнив його новгородськими відомостями. Так, про те, що Добрина поставив кумира Перуна, новгородський впорядник подав, сказавши, що поставлено кумири в Києві; про те, що новгородці вистинали варягів, що чинили гвалти, він сказав після взятого з Київського збору артикулу про забій від Святополка братів, забій, що споводував виправу Ярослава, і т. п. Уважаючи на це, гадаємо, що і відомість про мандрівку Ольжину по Новгородській землі була споводована відповідною відомістю Найдавнішого Київського збору. В "Повѣсти временныхъ лѣтъ" (і Початковому зборі) ця новгородська відомість читає[ть]ся безпосередньо за оповіданнями про виправу Ольжину на деревлян: підбивши деревлян і накинувши на них важку данину, "иде Вольга по Деревьстѣи земли съ сынѣмъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и урокы, суть становища еѣ и ловища. И приде въ градъ свой Киевъ съ сыномъ своимъ Святославомъ, и пребывши лѣто едино. В лѣто 6455, иде Вольга Новугороду", і т. д. В Новгородському зборі звістка про те, що Ольга уставляла дані і оброки по Новгородській землі, читалась, як здає[ть]ся, так само, як і в "Повѣсти временныхъ лѣтъ" (і Початк[овому] зборі) за звісткою, що Ольга уставляла устами й уроки по Деревській землі.

Гадаю, що текст в кінці артикулу р. 6954 і артикулу р. 6955 по "Повѣсти вр[еменныхъ] лѣтъ" (і Початк[овому] збору) ясно показує, що в нім є вставлення. Після слів "суть становища еѣ и ловища" повинно було бути вказано, де вони є; а проте після тих слів читаємо: "И приде въ градъ свой Киевъ съ сыномъ своимъ Святославомъ, и пребывши лѣто едино"; перша частина цієї фрази має зайві слова "съ сыномъ своимъ Святославомъ", бо зараз перед тим було сказано, що Ольга відбула виправу з сином своїм, а друга частина фрази "и пребывши лѣто едино" очевидно зложена, щоб запровадити до оповідання хронологічну дату "В лѣто 6455". Припускаючи, що в первісному тексті не вказано про Ольжину мандрівку по Новгородській землі, я бачу безпосередній дальший тяг слів "суть становища еѣ и ловища" в словах артикулу року 6455: "и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село еѣ Ольжичи и доселе". Таким чином виводжу, що цікавий нам текст Найдавнішого Київського збору був написаний приблизно так: "И иде Ольга по Деревьстѣи земли съ сынѣмъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и урокы; суть становища еѣ и ловища по вьсеи земли² и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село еѣ Ольжичи и доселѣ".

---

² Ці слова беру з дальшого.

Впорядчик Новгородського збору до цієї звістки свого київського джерела, списаної цілком або скорочено, додав свою місцеву відомість про те, що Ольга “устаѵи по Мѣстѣ погосты и дани и по Лузѣ оброки и дани”; наслідуючи Київський збір, він продовжив це подання словами: “ловища ея суть по всей земли, знаменья и мѣста и погосты, и сани еѣ стоятъ Пльсковѣ и до сего дѣне”.

Маючи на оці, що зараз по новгородській відомості, що згадує про Мсту, Лугу і Псков, в “Повѣсти временныхъ лѣтъ” (і Початк[овому] зборі) читає[ть]ся про Дніпро і Десну, можна гадати, що вже в Новгородському зборі новгородська відомість була тісно споєна з київською. Гадаю, вона читалась в Новгородському зборі так: “и иде Ольга по Деревьстѣи земли съ сынѣмъ своимъ и съ дружиною, уставляющи устаѵы и урокы; и устаѵи по Мѣстѣ погосты и дани и по Лузѣ оброки и дани, и ловища ея суть по всей земли, знамянья, мѣста и погосты, и сани еѣ стоятъ Пльсковѣ и до сего дѣне, и по Дѣньпру перевѣсища и по Деснѣ, и естѣ село еѣ Ольжичи и доселѣ”.

Впорядчик Початк[ового] збору споїв обидва артикули обох своїх джерел; опустивши після “суть становища еѣ и ловища” слова “по всѣи земли”, бо ті ж самі слова повторялися в новгородському артикулі, він замість них склав перехідну фразу³, що дозволила йому подати до відома, що виправа Ольжина по Новгородській землі відбулася на прийдучий рік по виправі її по Деревській землі⁴.

Вертаючи до Новгородського збору, ставимо питання, чому впорядчик його, описуючи своє київське джерело, поклав заговорити про новгородські землі в тісному зв’язку з південними землями і вмістив своє подання про погости й ловища по Мсті і Лузі між поданням про Деревську землю і поданням про Дніпро і Десну? Чи йначе, чому в Початк[овому] зборі (“Повѣсти] вр[еменныхъ] лѣтъ”), і теж, як ми припустили вже в Новгородському зборі XI віку, мандрівну Ольжину в Новгородську землю не ви-

³ “И приде въ градъ свой Киевъ съ сыномъ своимъ Святославомъ, и пребывши лѣто едино, в лѣто 6455 иде Вольга Новгороду”.

⁴ В “Повѣсти] вр[еменныхъ] лѣтъ” текст Початк[ового] збору подано без зміни. Але в окремих кодексах “Повѣсти”, а надто в пізніших її переробленнях, артикул дізнав редакційних поправок. Так, в Іпат[іївському] кодексі пізніший редактор замазав слова: “и сани ея стоятъ въ Влесковѣ и до сего дни”. В утраченому Троїцькому кодексі, замість “по всей земли”, читалось “и до сего дни по всей земли Русьѣи и Новгородьстѣи”; в кінці читалось: “и естѣ село ея у Києва близъ на Деснѣ Ольжичи и до сего дни”. Никоновський і Львівський ідуть за Троїцьким кодексом. В одному з кодексів Львівського літ[опису]: “по Мстѣ и по Полѣ” – цікавий додаток, що свідчить про новгородське джерело; Пола – приплив Ловати, що тече Дем’янським і Староруським повітами. Лугу замінено Ладогою в пізніших літописах, як от Ундольск[ому] № 757 і Рум[’янцевському] № 610 (Ф. Гиляров, *Предания русской начальной летописи* (Москва, 1878): 239).

ділено в зовсім окремий артикул, а злучено з поданням про діяльність Ольжину по Дніпрові і Десні, при тому в Новгородському зборі Ольжина мандрівка по Мсті і Лузі читалася ще в тіснішому зв'язку з поданням про виправу по Деревській землі, ніж у Початковому зборі, де встановлено вище наведену перехідну фразу?

Відповідаючи на ці питання, я виставляю таке твердження. Новгородський впорядчик гадав, що Деревська земля, про яку дає відомо[сти] Найдавніший Київський збір, була недалеко Новгородської землі, і що Ольга, уставляючи землю деревлян, не могла не побувати в Новгородських землях, розположених по Мсті і по Лузі. Підстави тому твердженню такі.

Питання про те, де мешкали деревляне, що вбили Ігоря, книжник XVI віку в Степенній книзі розв'язував у такий спосіб. Сказавши, що Ольга підбила всю Деревську землю і наложила на ню важку данину, впорядчик Степенної книги каже далі: "О устроєніи земскомъ. И иде Ольга сыномъ своимъ и воинствомъ по Деревской земли, уставляючи уставъ и уроки и ловища. Нѣцыи же глаголють, яко Деревская земля бѣ, иже во области Великого Новаграда, нынѣ же Деревская пятина именуема; инии же глаголють, яко Сѣверская страна бѣ, идѣже бѣ Черниговъ градъ". Далі подає[ть]ся про поворот Ольжин до Київа і про її мандрівку до Новгорода (подібно до літопису).

Ітак, по одному з звичайних в XVI в. пояснень Деревська земля відповідала пізнішій Деревській п'ятині, цебто містині, занятій тепер частями Крестецького, Валдайського, Дем'янського і Боровицького повітів Новгородської губ[ернії] і північною частиною Холмського повіту Псковської губ[ернії]. Деревська п'ятина з півночі і сходу відділялась (від Обонежської і Бежецької п'ятин) рікою Мстою, а з заходу (від Шелонської п'ятини) річкою Ловаттю.

Я назвав таке утожнення Деревської землі з Деревською п'ятиною для XVI віку звичайним, спираючись на дані, що дають деякі пізніші руські літописці. Так, в "Лѣтописцѣ вкратцѣ о Руской земли", Публ[ічної] Бібл[іотеки] F. IV, 216, читаємо в оповіданні про забійство Ігоря: "Древляне съ княземъ, ему же имя Маль... убиша его внѣ града Коростеня близъ Старые Русы, ту же и погребенъ бысть" (к. 340 від.). Теж саме, як свідчить Ф. А. Гиляров⁵, читає[ть]ся в рукопису Ундольського № 766. В короткому літописцеві Публ[ічної] Бібл[іотеки] F IV, 138 (к. 129 і дал.) знаходимо: "и убиша его Игоря въ Константинѣ градѣ близъ Старые Русы древляны и зваша Ольгу за князя своего Мала"; тут "Константинь градъ", під впливом відомого з інших пізніших літописців оповідання, замінив Коростень; пор. і нижче: "и градъ Константинъ хитростию взяла и дань сугубо наложи".

---

⁵ Ф. Гиляров, *Op. cit.*, с. 213.

Таким чином в XVI–XVII в. коло Новгороду шукали не то що старої Деревської землі, а й самого “Іскоростѣня”, замість якого вже з XV віку в літописні збори проникає ймення Коростень. Цей Коростень утожнено з Коростинем селом, що існує й тепер і стоїть на південно-західному березі озера Ільменя за 40 верстов від Новгороду по дорозі до Старої Русі⁶.

Одною з причин, чому в давнину землі південних деревлян миловники старовини уміщали в Новгородських краях, була звукова однаковість деяких географічних термінів на означення одної частини Новгородської території з термінами Деревська земля, Дерева, деревляне південно-західної Русі. Так, в Новгороді, задовго до появи Деревської п’ятини, термін “Деревской” і “Дерева” прикладався до містини, зайнятої після цієї п’ятиною. Пор. в уставній грамоті Всеволода Мстиславича (що вмер 1135 р.) в редакції XIII–XIV вв.: “и язъ князь великій Всеволодъ даль есми пошлѣны попомъ святого Великого Ивана (на) Петрятино дворище с купецъ в Русѣ, на память княземъ великимъ, дѣдомъ моимъ и прадѣдомъ, имати с купецъ тая старина и въ вѣкы: съ Тверского гостя, и с Новгородского, и з Бѣжицкого и з *Деревьского* и съ всего Помостья”⁷. В літописному артикулі 1441 року читаємо: “и наѣхаша его в *Деревахъ*, у города у Дѣмяна” (Новгор. 1-я). Пор. в “Пов[ѣсти] вр[еменныхъ] лѣтъ”, де на означення містини, де тепер північні повіти Київської і Волинської губ[ерній]: під 945: “иде в Дерева в дань”, під 988: “и посади... Глѣба Муромѣ, Святослава Деревѣхъ”; в Київському літопису під 1136: “и почаша воевати... олиже до Киева и по Желанѣ и до Вышьгорода и до Деревъ” (Ипат.). Зазначу ще теперішній *Деревской* погост за вісімдесят верстов від Новгороду при р. Оскуї в Крестецькому повіті, тожний з погостом Пречистенським в *Деревах* писцових книг.

Звичайно, всі ті новгородські назви могли існувати вже в XI віці і примусити новгородського літописця признати Деревську землю Київського збору сусіднею з Новгородом. Але ми маємо дані, щоб запевнити, що Новгородський літописець зв’язав уяву Деревської землі свого Київського джерела з певною містиною на південно-східних українках Новгородської землі.

Деревською землею звалася в старовину і сторона Новоторзька. Беру це з джерела, що, як здає[ть]ся, заслугує на повну віру. В короткому нарисові священика І. Колосова, під титулом “Новоторжский Борисоглебский монастырь” (СПб. 1890), на ст. 14 читаємо: “З Київа Преподобный (Сфрем Новоторжский) зараз того ж року (1015), по мученським сконі св. князя (Бориса) і брата свого Георгія, прийшов у землю *Деревлянську* і

⁶ На мапах XIX віку Коростынь и Коростыня. В літописах: Коростынь (Воскр. VIII, 166), Коростыня (Воскр. VIII, 164; Псковск. 2-я V, 36; Псковск. 1-я IV, 242), Коростыне (Новгор. 4-я IV, 128).

⁷ Цебто з містин по ріці Мсті. Помостье новотвір зам[ість] Поместье. (‘Грамота новгородского князя Всеволода’ [в:] *Русские достопамятности* (Москва, 1815), ч. I, с. 81.

поблизу теперішнього міста Торжка урядив шпиталь про мандрівців (странноприимный дом) на ріці Дорогощі". Звідки міг автор зачер[пну]ти вказівку на Деревлянську землю? Коли не з людowego переказу (див. нижче), то з джерела, що він назвав на початку своєї праці (ст. 8, уваг.) з "найдавнішого рукописного переказу, що заховано в монастирській ризниці, в хребті № 10, писаного півуставом".

Річ можлива, але, здає[ть]ся, менше ймовірна, що свящ. Колосов поводувався людowym переказом. Можлива тим, що до нас дійшов у запису 1865 р. людовой переказ, що, як здає[ть]ся, теж називав давніх мешканців Новгородської землі *древлянами*. Автор запису, якийсь Н-ъ, що його подав в № 10 неурядової часті "Тверських Губерських Відомостей", називає, правда, полян, замість сподіваних деревлян, але, вважаючи на характер запису, маємо підставу гадати, що автора зрадила пам'ять⁸. Подамо цілий запис: "В Торжку заховався в народі такий переказ, що мені пощастило там чути: був нарід поляне, що прийшли й оселились поблизу містини теперішнього Торжка, за дві або три верстви від його (де тепер стоїть монастир – не пам'ятаю, як його звать); вони завели торг з новгородцями, і це місто одержало назву Торжка; на полян, як переказують, напали сусіди, і ті мусіли були покинути перше обране місце і оселитися на дві верстви вгору по Тверці на новому місці, може вигіднішому до оборони і життя, і ту містину названо Новим Торжком, і сюди з сторони тих самих полян, з Київської країни, прибув преп. Єфрем, брат молодика Георгія, що загинув боронячи Бориса, що забили його надіслані від Святополка⁹ забійці"¹⁰.

Кращі кодекси життя Єфрема Новоторзького, що дійшли до нас, життя зложеного, як відомо, тільки з кінцем XVI ст.¹¹, – а до кращих кодексів залічуємо Погод. № 718, XVIII віку (Строевск. № 114) – заховали наступне цікаве місце, опущене в інших гірших кодексах: "и по сихъ преподобный отиде отъ житія дому своего, якоже израилтянинъ отъ работы еараона, и по приходѣ Чермнаго моря даде Иудеомъ Богъ обѣтованную землю, тако и онъ преподобный достиже сего града рекомаго Новаго Торгу, прежде бо звашеся древний градъ *Коростень*: и обходя вся мѣста, ища, гдѣ бы ему мѣсто обрѣсти на жительство себѣ и на собраніе инокомъ и обрѣте мѣсто и постави храмъ на пріятіе страннымъ" (к. 48).

⁸ Пор. признання авторове на початку запису, що він забув назву монастиря, що був за дві або три верстви від Торжка.

⁹ Надруковано: від Святослава, але в № 11 ту помилку спростовано.

¹⁰ Вказівку на артикул Н-а я знайшов у В. С. БОРЗАКОВСЬКОГО в "Истории Тверского княжества" (Санкт-Петербург, 1876), увага 83-я.

¹¹ Пор. арх. ФИЛАРЕТ, ЕПИСКОП ЧЕРНИГОВСКИЙ, *Обзор русской духовной литературы*, 3-е изд., с поправками и доп. автора, кн. I (Санкт-Петербург, 1884): 163; В. КЛЮЧЕВСКИЙ, *Древнерусские жития святых как исторический источник* (Москва, 1871): 335–336.

Ітак, дані, що житіє і переказ подають за Єфрема Новоторзького († 28 січня 1053 р.), показують, що містина коло Торжка звалась в давности *Деревською* землею, землею *деревлян*, і що сам Торжок звався давніше *Коростѣнем*. Перша назва, звичайно, стоїть у зв'язку з Деревською землею, що увійшла в склад деревської п'ятини; Новоторзький повіт граничив з Деревською п'ятиною, а річка Тверца бере початок недалеко озера Мстини, звідки випливає річка Мста і біжить на північ.

Підсумуємо наші досліді. Новгородський літописець XI віку, прочитавши в найдавнішій Київській зборі оповідання про деревлян і Деревську землю з містом Искоростѣнем, догадався, що ходить про ті деревляне, що мешкали за його часу коло Коростѣня, навпослі названого Новим Торгом і Торжком. Це споводувало, по-перше, заміну ймення Искоростѣня йменням Коростѣнь¹², по-друге – вставлення в київську відомість про те, що Ольга установлювала Деревську землю, слів: “и устави по Мьстѣ погосты и дани и по Лузѣ оброки и дани, ловища ея суть по всей земли, знаменья, мѣста и погосты, и сани еѣ стоятъ Пльсковѣ и до сего днѣ”. Ітак, новгородський літописець дає на розум своїм вставленням, що Ольга йшла з Деревської землі Мстою вгору до Новгорода, потім, ідучи вгору Лугою, вона досягла вустя Нарови; Наровою рушила в Чуцьке і Псковське озеро, і навідала тут Псков.

Ця моя замітка зовсім не заперечує, що могли існувати в XI віці на новгородській півночі перекази за княгиню Ольгу. Я показав тільки ту дорогу, якою ті перекази найшли собі місце спочатку в Новгородському, а потім в Початковому Київському зборі і “Повѣсти временныхъ лѣтъ”.

Май 1908.

Публ., ред. Д. Гордієнка

¹² Искоростѣнь знаходимо в Лаврент., Радзівіл., Моск. Акад., Переяславськ. (на “Искоростѣнь”, але теж “ишедъ ис Коростѣня”), Ипат., Хлѣбн. Пор. сучасне містечко Искорость Овруцького повіту. – Коростѣнь знаходимо в новгородських “изводах” або таких, що підлягли впливові новгородських літописів. Пор. Новгород. 1-й (Акад. і Комм.), Софійськ. 1-й, Воскр., Никоновський, Тверський, Густинський і інші. Новгородський 4-й (виправлений по Ростовському збору), Львівський (що положив в основу між іншим Ростовський) вгає[ть]ся: Коростѣнь і Искоростѣнь. Цікавий варіант Корестень (в одному місці Новгородс. 1-ого), Користень (Толст. код. Соф. 1-ого), пор. “u miasta Korestena” у Стрийковського, Choresto у Петра Петрія, Coreste у Герберштейна. Коростель в одному кодексі Львівського і в деяких пізніх літописах.

Вячеслав КОРНІЄНКО

**ВЧИТЕЛЬ ТА УЧЕНЬ:
ЛИСТУВАННЯ ВІЗАНТИНІСТІВ ФЕДОРА ШМІТА
ТА ДМИТРА ГОРДЕЄВА (1924–1927 рр.)**

У житті візантиніста Федора Івановича Шміта один з найбільш плідних етапів творчості припадає на час його перебування у Харкові¹, куди він переїхав 1912 р., прийнявши пропозицію обійняти посаду завідувача катедри історії та теорії мистецтв Харківського університету. І хоча він у подальшому змінив багато місць роботи та декілька міст проживання, саме у Харкові формується кістяк його кола учнів, який став родючим ґрунтом для зростання та поширення мистецтвознавчих методик Шміта.

По приїзді до Харкова вчений поринув у вир викладацької роботи, адже, окрім університетського курсу, він викладав у Вищому художньому училищі та на Вищих жіночих курсах. Водночас, із педагогічною кар'єрою тісно переплелася музейницька – Шміт очолив Музей старовини та красних мистецтв при Харківському університеті, прискіпливо слідкуючи за наповненням та збереженням збірки, докладаючи максимум тактовності в цій справі, про що може, наприклад, свідчити лист до Дмитра Івановича Багалія, який надовго затримав взяті у музейній бібліотеці книги:

“Сент[ября] 28 дня 1913 г[ода].
Харьков.

Милостивый Государь Дмитрий Иванович.

В виду производящейся в настоящее время полной ревизии библиотеки Музея, имею честь покорнейше просить Вас вернуть взятые Вами еще в 1911 и 1912 гг. книги: Толстого и Кондакова², Русские древности, вып. IV³; Старые годы⁴, 1910, VII–IX; Каталоги XII⁵ и XIII⁶ археологических съездов; Рукопись № 296; фотографии №№ 371–381 и 486.

¹ Див.: В. А. АФАНАСЬЕВ, *Федор Иванович Шмит* (К., Наукова думка, 1992): 30–31.

² Тут і далі підкреслення Ф. Шміта.

³ Мовиться про видання: И. И. ТОЛСТОЙ, Н. П. КОНДАКОВ, *Русские древности* (Санкт-Петербург, 1891), вып. IV: *Христианские древности Кавказа, Крыма и Киева*, 176 с.

⁴ Щомісячний періодик, що виходив у Санкт-Петербурзі в 1907–1916 рр.

⁵ XII Археологічний з'їзд проходив у Харкові 15–27 серпня 1902 р.

⁶ XIII Археологічний з'їзд проходив у Катеринославі 15–22 серпня 1905 р.

Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности.

Федор Шмит.

Его Превосходительству Д. И. Багалею⁷.

Тактовність та висока культура спілкування, як і інші людські чесноти, підкреслювались колегами Шміта по університету, тож не дивно, що, з урахуванням його якостей як науковця та музейника, він отримав визнання у харківському інтелектуальному колі⁸. Це все, а також неабиякий талант лектора, сприяли гуртуванню навколо Федора Івановича студентської молоді, своєрідного гуртка “шмітіанців”. Зі спогадів доньки вченого Павли⁹, в очах учнів він являв собою образ ідеального керівника, адже приділяв їм багато часу, піклувався про їх дослідницькі роботи та надавав їм всебічну підтримку. Найбільш здібні учні Шміта гуртувались довкола Музею старовини та красних мистецтв, зокрема, Д. Гордєєв, С. Таранушенко, О. Нікольська та інші¹⁰.

Завантаженість, а подекуди і перевантаженість, педагогічним та музейним напрямками діяльності мала наслідком деяку переорієнтацію наукових інтересів Шміта від суто візантійського мистецтва до поглибленого вивчення теоретичних питань мистецтва загалом. Проте вододілом у цьому стала все ж Перша світова війна, початок якої Шміт зустрів у німецькому полоні, оскільки перебував на той час разом з родиною на курорті в м. Рейниць; до Російської імперії вчений повернувся тільки у 1915 р.¹¹ Як зазначав сам Федір Іванович, цей рік став для нього переломним, адже він був змушений “відмовитись від чистого візантинізму” та зосередити більше уваги як на загальній теорії мистецтва, так і на дослідженні пам’яток русько-візантійських, а також східновізантійських – грузинських та вірменських. На останнє, вочевидь, вплинула участь у Трапезундській експедиції, адже після цього простежується зростання зацікавлення Шміта християн-

⁷ ВРФТІЛШ НАН України, ф. 37, од. зб. 260, арк. 1, автограф. Лист виконано на бланку Музею старовини та красних мистецтв, у лівому верхньому куті надрукований заповнений штамп: “М[инистерство] Н[ародного] П[росвещения], Императорский Харьковский университет, Музей древностей и изящных искусств, сент[ября] 28 дня 1913 г., № 23, г. Харьков”.

⁸ Л. А. СЫЧЕНКОВА, ‘О книгах Ф. И. Шмита’ [в:] Ф. И. ШМИТ, *Избранное. Искусство: проблемы теории и истории* (Санкт-Петербург, Центр гуманитарных инициатив, 2013): 802–803.

⁹ Спогади П. Шміт не опубліковані. Інформація взята у: В. А. АФАНАСЬЕВ, *Op. cit.*, с. 32–33.

¹⁰ С. ПОБОЖИЙ, ‘Олена Нікольська. Портрет на тлі тоталітарної доби’, *Пам’ятки України: історія та культура*, № 1 (1998): 116.

¹¹ Л. А. СЫЧЕНКОВА, *Op. cit.*, с. 806.

янськими пам'ятками Кавказу, що виявляється у намаганнях провести певні паралелі в контексті запозичень звідти деяких прийомів у зведенні середньовічних українських мурованих пам'яток¹².

Зміна напрямків наукової зацікавленості вчителя мала наслідком часткову переорієнтацію наукових студій і його учнів, тим більше, що Шміт зміг зорганізувати для них кілька важливих поїздок на Кавказ, і вже у 1916 р. з'являються перші наукові розвідки "шмітіанців", присвячені кавказькій тематиці. У цьому контексті показовим є лист до Ф. Шміта від директора Кавказького музею Ю. Воронова, в якому мовиться про намагання харківського вченого організувати справу видання праці О. Нікольської, присвяченої Гелатському Євангелію:

"12 септєбря 1916 г[ода].

Тифліс.

Многоуважаемый Федор Иванович.

На Ваше письмо от 21/VIII отвечаю с довольно большим опозданием, т[ак] к[ак,] во-первых, до начала септєбря отсутствовал, а потом был занят накопившимися за 1^{1/2}-месячное отсутствие делами.

Ваше письмо я сообщил А. Н. Казнакову¹³ и он просил меня ответить Вам следующее. Конечно, Музей охотно возьмет на себя публикацию работ Вашей ученицы¹⁴ о Гелатском Евангелии¹⁵: принципиальное согласие на это мы Вам можем дать сейчас. Но необходимо выяснить приблизительную смету предстоящих расходов, т[ак] к[ак] издание это, по-видимому, обойдется очень дорого.

Потому я буду просить Вас прислать нам: 1) подробную докладную записку о значении Евангелия; 2) образцы снимков; 3) приблизительную стоимость изготовления рисунков (мы печатаем наши издания в количестве 600 экз[емпляров]); 4) сведения о том, когда приблизительно можно рассчитывать начать печатание работы и сколько времени оно может продлиться. По получении всего этого, мы с А. Н. Казнаковым выясним вопрос о потребных для этого средств постараемся дать Вам в самом непродолжительном времени окончательный ответ.

А. Н. Казнаков просит спросить Вас, что такое полученная от Вас таблица с греческими фресками?

¹² Див., напр.: Ф. И. Шміт, *Мистецтво старої Русу-України* (Х., 1919): 29, 32.

¹³ Казнаков, Олексій Миколайович (1871–1933) – біолог, географ, директор Кавказького музею природної історії та Публічної бібліотеки в Тифлісі.

¹⁴ Мовиться про: Нікольську, Олену Олександрівну (1892–1943) – мистецтвознавця, історика мистецтва, у 1920-х рр. – співробітника секції загального мистецтва при кафедрі західноєвропейської культури; ученицю Федора Шміта з Вищих жіночих курсів (Харків).

¹⁵ Грузинське рукописне ілюстроване численними мініатюрами четвероевангеліє 1-ї половини XII ст., нині зберігається в Грузинському національному центрі рукописів.

В ожидании Вашего ответа прошу принять мои уверения в полном уважении и постоянной готовности к услугам

Ю. Воронов^{16,17}.

Окрім Никольської, з учнів Шміта кавказькою християнською тематикою займалися й інші “музейники-шмітіанці”, зокрема С. Таранушенко та Д. Гордєєв, які брали участь в організованих вчителем експедиціях з вивчення грузинського та вірменського мистецтва. Для Гордєєва такі кавказькі вояжі виявились доленосними – у 1917 р. він став ад’юнктом Кавказького історико-археологічного інституту у Тифлісі. Цей вибір подальшого наукового напрямку свого учня радо підтримав вчитель, про що свідчить його лист до М. Марра:

“Глубокоуважаемый Николай Яковлевич¹⁸.

Во-первых, позвольте мне выразить Вам глубокую мою радость по поводу назначения Д. П. Гордеева на должность адъюнкта Тифлисского института¹⁹. Я надеюсь – более того: я уверен, что этим назначением Вы подарили русской науке выдающегося по дарованиям и трудоспособности работника на поприще кавказоведения.

А во-вторых, позвольте мне к Вам обратиться с просьбой, имеющей не личный, а, так сказать, общественный характер.

Когда ко мне обращаются молодые люди с просьбой указать тему для работы, я принципиально даю или темы только по первоисточникам – памятникам, и притом, по возможности, по памятникам, еще не особенно использованными в специальной литературе. Для средневековистов таких памятников много на Кавказе. У нас в Харькове теперь имеется богатая коллекция (Ермаковская²⁰) фотографий с кавказских архитектурных и скульптурных памятников, и я всячески рекомендую молодежи тщательное изучение этой коллекции. Но вот

¹⁶ Воронов, Юрий Миколайович (1874–1931) – ботаник, директор Кавказького музею. Про нього див.: А. А. Колаковский, Ю. Н. Воронов, *Юрий Николаевич Воронов (1874–1931)* (Москва, Наука, 1981), 96 с.

¹⁷ ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2. спр. 203, арк. 20, автограф. Лист виконано на бланку Кавказького музею, у лівому куті друкований частково заповнений штамп: “М[инистерство] Н[ародного] П[росвещения], Кавказский музей, 12 сентября 1916 г[ода], № –, г[ород] Тифлис”.

¹⁸ Марр, Микола Якович (1865–1934) – сходознавець, філолог та археолог, етнограф, академік Петербурзької академії наук (1912), віце-президент Академії наук СРСР (1930–1934).

¹⁹ Мовиться про Кавказький історико-археологічний інститут, заснований 1917 р. 3 1932 р. – складова Закавказького філіалу АН СРСР. У 1936 р. в системі Грузинського філіалу АН СРСР утворений Інститут мови, історії та матеріальної культури, що перебрав на себе функції КІАІ.

²⁰ Ермаков, Дмитро Іванович (1845–1916) – фотограф, орієнталіст, мав велику колекцію фотографій пам’яток сходу, виконаних ним особисто чи іншими фотографами.

беда: для первоначальной ориентировки требуется непременно иметь хоть какие-нибудь сведения об истории Кавказа, этнографической, политической, церковной, да о географии (исторической) Кавказа. Без хронологии и истории и географии никакая история искусства невозможна. Необходимых знаний, однако, неоткуда почерпнуть. Нет такого, хотя бы самого элементарного, учебника, к которому была бы приложена географическая карта, и из которой можно было бы извлечь, без всяких ученых контрверз, хоть то, что бесспорно установлено по части Кавказской старины.

Моя просьба – и она не только моя, но и всей моей молодежи – заключатся в том, чтобы Вы в Тифлисе занялись не только чистою наукою, но и нашли пути и средства немного популяризировать кавказоведение изданием такой памятки, в которой чувствуется острая потребность. Ведь нам пока, положительно, неоткуда узнать, где находятся те части Грузии, о которых постоянно и упоминается – где Ширак²¹? а где Самцхэ²²? а где Кларджия²³, Шавшия²⁴ и т[ак] д[алее]? Конечно, если очень поискать, то найти все это можно, но затратить надо немало времени и проницательности. А о географии Армении мы имеем самые смутные представления.

В-третьих. Д. П. Гордеев рассказывает мне, что в Вашей книге “Арабская версия жития Григория Просветителя”²⁵ находится многое такое, о чем в заглавии не говорится. И сообщает, что именно. Но ни в одной известной мне библиотеке Харькова этой Вашей книги не имеется. Достать ее – я не знаю иного пути, кроме обращения к Вам лично. И потому я позволяю себе просить Вас, если Вы располагаете еще экземпляром, прислать его мне, или указать, откуда именно я мог бы выписать три экземпляра (для музея у[ниверсите]та, для В. М. К. и для меня).

Совершенно Вам преданный

Федор Шмит.

Харьков, 23.IX.1917.

Харьков[ский] У[ниверсите]т; Музей древностей”²⁶.

Прийнявши рішення про ад’юнктуру в Кавказькому інституті, Дмитро Гордеев, після низки необхідних формальностей, у першій половині 1918 р.

²¹ Історико-географічний регіон Великої Вірменії, нині західна частина належить Туреччині, а східна – Вірменії.

²² Історико-географічний регіон Грузії, нині – адміністративна одиниця Самцхе-Джавахеті.

²³ Історико-географічний регіон Великої Вірменії.

²⁴ Історико-географічний регіон Великої Вірменії.

²⁵ Мовиться про: Н. Я. МАРР, ‘Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием. Мученичество св. Григория, Рипсимы и Гаяны’, *Записки Русского Императорского археологического общества*, т. 16, вып. 2–3 (1906): 63–211.

²⁶ *ЦДАМЛМУ*, ф. 208, оп. 2. спр. 203, арк. 1–2зв., автограф.

переїхав до Тифлісу. І хоча вчений прагнув не поривати зв'язку з харківським науковим колом “шмітіанців”, періодичні зміни влади в Україні у вирі подій Української революції призвели до певної ізоляції Гордеєва, який мав можливість тільки епізодично отримувати та відправляти кореспонденцію до Харкова. Про це яскраво свідчить лист від 25 січня 1921 р., в якому він не призначає конкретного адресата, а пише мінімум трьом особам – неназваній за ім'ям адресатці з кола “дівчат” з вищих жіночих курсів (найвірогідніше, Алісі Фюнер, з якою він підтримував тісні епістолярні контакти), Федору Шміту чи Олені Нікольській²⁷:

“Тифліс

1921

25 январа (н[ового] с[тиля])

Сейчас мне сообщили, что грузинский консул, назначенный к украинскому советскому правительству, едет на днях в Харьков, где и остается. Говорят, что раз в месяц будут ездить обратные курьеры и что таким образом можно будет установить почтовые сношения. По получении этого письма нужно будет найти этого консула, г[осподи]на Цагарели²⁸ и поговорить с ним. Я продолжаю жить в помещении Кавказского историко-археологического института на Ольгинской № 40. С декабря прошлого года я избран помощником заведующего бывшего Кавказского, – ныне Музея Грузии²⁹ по археологическому отделению. Кроме того, в частной армянской гимназии читаю 5 часов истории Грузии. Эти две должности дают мне возможность все же существовать, тем более, что я еще зарабатываю как рисовальщик и помощник архитектора. Что касается Института, то он до отъезда Марра пребывает в потенциальном состоянии. В прошлом году я летом болел малярией, но после впрыскивания хины вполне поправился и имел возможность сперва в Тифлисе принять участие в обмерах Анчисхатского храма³⁰, а потом и поездить в экскурсиях. Сперва я вместе с гражданским инженером Н. П. Северовым³¹ побывал в Ахалцихском уезде³², где мы обме-

²⁷ В описі справи Центрального державного архіву літератури і мистецтва України адресатом цього листа визначають лише Ф. Шміта.

²⁸ Цагарелі, Костянтин Соломонович (1884–1938) – грузинський дипломат, консул Грузинської демократичної республіки в Харкові. Репресований, засуджений до розстрілу.

²⁹ Музейна установа, створена 1919 р. на базі Кавказького музею (засновано 1852 р.). Нині – Музей Грузії імені Симона Джанашія.

³⁰ Анчисхаті (церква Різдва Богородиці) – храм VI ст., найдавніший у Тбілісі.

³¹ Северов, Микола Павлович (1887–1957) – архітектор, дійсний член Академії будівництва та архітектури УРСР (1948–1955). У 1921–1932 рр. – співробітник Комітету державних споруд у Грузії.

³² Адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії, входила до складу Тифліської губернії. Головне місто – Ахалцихе, нині – адміністративний центр краю Самцхе-Джавахети Грузії.

ряли Шорети³³, Гарта и Бетлеми³⁴ (см[отрите] XII вып[уск] Материалов по археологии Кавказа³⁵). Причем в Шорети мне удалось открыть следы и фрагменты значительной мозаической росписи; замечательно, что роспись несомненно была мешанная – часть храма была украшена мозаиками, а часть – фресками, и даже в конховой композиции была мешанная техника – сохранились части фигуры ангела писанного фреской, но с мозаическим нимбом. В Гарта и Бетлеми – работали только над обмерами. Затем с тем же Северовым обмерили Урбнисскую базилику³⁶ и начал обмеры в Руиси³⁷ – в Горийском уезде³⁸ (см[отри] IV вып[уск] “Мат[ериалов] по арх[еологии] Кавк[аза]”³⁹). С Калашниковым⁴⁰ работал, как в прошлом году в Атени⁴¹. По поручению Такайшвили⁴² побывал в Давидо-Гарезийском м[онасты]ре⁴³, но пещерных росписей, по глупым обстоятельствам почти⁴⁴ не видел, но зато мне удалось спасти часть погибавшей монастырской роскошной библиотеки. Был в Шаротайском уезде – осматривал роспись базилики в Мгвиме⁴⁵ (см[отри] VI вып[уск] Мат[ериалов] по арх[еологии] Кавк[аза]⁴⁶)

³³ Монастирський комплекс VI–XV ст. неподалік від Ахалцихе.

³⁴ Гарта та Бетлеми – давні храми поблизу с. Оти Аспіндзького муніципалітету краю Самцхе-Джавахети Грузії.

³⁵ *Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями императорского Московского археологического общества, снаряженные на высочайше дарованные средства* (Москва, 1909), вып. XII, 164 с.

³⁶ Тринавова базилика VI–VII ст. у с. Урбісі Карельського муніципалітету краю Шида-Картлі Грузії.

³⁷ Невеликий купольний храм VII–IX ст. біля с. Урбісі Карельського муніципалітету краю Шида-Картлі Грузії.

³⁸ Адміністративна одиниця у складі Тифліської губернії Росії. Адміністративний центр – м. Горі, нині центр однойменного муніципалітету та краю Шида-Картлі Грузії.

³⁹ *Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями императорского Московского археологического общества, снаряженные на высочайше дарованные средства* (Москва, 1894), вып. IV, 197 с.

⁴⁰ Калашніков, Михайло Григорович (1886–1969) – архітектор, вивчав архітектурні особливості грузинських пам’яток, проводив їх фотофіксацію.

⁴¹ Атени Сіоні – монастир неподалік від м. Горі (Грузія) з храмом VII ст., всередині якого збереглися фрески кінця XI ст.

⁴² Такайшвілі, Евктіме Семенович (1863–1953) – грузинський археолог, історик. Під час еміграції грузинського уряду зберігав найкращі зразки грузинського мистецтва в екзилі (1921–1945), а згодом домігся їх повернення до Грузії.

⁴³ Давид-Гареджі – комплекс пещерних грузинських монастирів VI ст., у багатьох храмах якого збереглися розписи VIII–XIV ст. Розташований на кордоні між Грузією та Азербайджаном.

⁴⁴ Слово “почти” написано над рядком.

⁴⁵ Шиомгвіме – середньовічний монастир VI ст., неподалік від м. Мцхета.

⁴⁶ *Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями императорского Московского археологического общества, снаряженные на высочайше дарованные сред-*

и вывез в Тифлис деревянную резную дверь. Потом побывал в Ибэ или Убиси⁴⁷ (описано в одном из вып[усков] “Известий Кавказск[ого] отдела[ения] Моск[овского] Арх[еологического] Общ[ества]” Е. С. Такайшвили⁴⁸ – потом в его ”Археолог[ических] экскурс[иях], разысканиях и заметк[ах]”⁴⁹). Роспись эта почти полной и хорошей сохранности несомненно “палеологовского времени”. Над ней теперь работает мой ученик студент Амиранашвили⁵⁰. Как видно из вышеизложенного, кое что удается делать. Несколько заметок я сдаю в начатый печатанием № 1 “Известий Музея Грузии”. За прошлый год почти ничего не печатал – несколько газетных статей. Указатель к выставке древнегрузинской архитектуры. Из Харькова очень давно не имел известий – последнее привез Манэ Кац⁵¹ – письма от Шмита и Ткаченко⁵². Очень хочу получить известие о сестре и тете Соне, о Ф. И. Шмите и всех музейцах, об Агафонове⁵³, Рудневе⁵⁴ и художниках и, вообще, о всех знакомых. Не знаю, к кому попадет это письмо, к Вам или Фед[ору] Ив[ановичу], или к Вам, Ел[ена] Александр[овна]. Попрошу получившего огласить его сестре и другим моим близким и друзьям, и просить всех, кто еще меня помнит, указанным в начале письма способом постараться вступить со мной в переписку. Сам я жив и здоров. Нина Георг[иевна] Ласхишвили⁵⁵ тоже была здорова – ее видел недавно – обычно при встречах вспоминаем общих знакомых; она всегда просит кланяться “девочкам”. Общий поклон. Дмитрий Гордеев.

ства (Москва, 1911), вып. VI: А. А. ИВАНОВСКИЙ, *По Закавказью. Археологические наблюдения и исследования, 1893, 1894 и 1896*, 194 с.

⁴⁷ Убісі – монастирський комплекс IX–XII ст., в якому збереглися фрескові розписи XIV ст.

⁴⁸ Е. С. ТАКАЙШВИЛИ, ‘Убе или Убиси’, *Известия Кавказского отделения Императорского Московского археологического общества*, вып. 4 (Тифлис, 1915): 1–9.

⁴⁹ Е. С. ТАКАЙШВИЛИ, *Археологические экскурсии, разыскания и заметки*, вып. V (Тифлис, 1915): 1–41.

⁵⁰ Аміранашвілі, Шалва Ясонович (1899–1975) – грузинський мистецтвознавець, член-кореспондент АН СРСР (1943 р.), академік АН Грузинської РСР (1955 р.).

⁵¹ Кац, Емануїл Лейзерович (1894–1962) – художник та скульптор, у 1918–1919 рр. викладав у Харківській академії красних мистецтв.

⁵² Ткаченко, Георгій Кирилович (1898–1993) – архітектор, художник, студент Харківського художнього училища, в якому викладав Ф. Шміт.

⁵³ Агафонов, Євген Андрійович (1879–1955) – художник, сценограф.

⁵⁴ Руднев, Борис Кузьмич (1879–1944) – художник, у 1910–1918 рр. був асистентом-фотографом при Музеї старовини та красних мистецтв Харківського університету, засновник Лебединського художнього музею.

⁵⁵ Вочевидь, донька Георгія Ласхишвілі (1866–1931) – грузинського політичного діяча, першого міністра освіти Грузії у 1918–1919 рр. Протягом 1910–1913 рр. мешкав у Харкові.

Р. S. В письмах сообщите – печаталось ли что-либо после книг Ф[едора] И[вановича] – “Искусство”⁵⁶, “Искусство Украины”⁵⁷ с изд[анием] киевских мозаик? Очень жду книг из России. Не знаете ли, выходил ли в 1918 и сл[едующих] годах “Христианский Восток”⁵⁸ и напечатаны ли там моя статья об Тбетском Евангелии⁵⁹. Читает ли Ел[ена] Алекс[андровна] курс о Равенне и что печатала? Как книга Таранушенка⁶⁰ о Слобожанщине⁶¹? Самое мое большое лишение здесь – это, кроме того, что живешь без своих харьковчан, – без писем и книг из России.

Д[митрий] Г[ордеев]”⁶².

Утім, як бачимо з тексту листа, попри зумовлене революційними подіями скрутне матеріальне становище, Гордєєв у Тифлісі все ж здебільшого не поривав з науковою працею, суміщаючи її з різними організаційними та пам’яткоохоронними справами.

Натомість для його вчителя, що залишився в Харкові, події визвольних змагань призвели до ще більшої скрути, а невдовзі він сповна відчув на собі міцні “обійми” радянської влади, коли у 1921 р. опинився серед фігурантів сфабрикованої справи “Національного центру”. Приналежність Шміта до “Харківського відділення” цієї організації доведена не була, а головним фактом “злочинної” діяльності вченого став його підпис під колективним заклик “Вчених Півдня Росії до вчених заходу” у 1919 р., коли місто було під владою денікінців; звісно, в заклику вони виступали як рятувальники від червоного терору. Як засвідчують протоколи допитів, Федір Іванович пояснював, що він був змушений підписати цей заклик, оскільки “непідписання цього документа могло викликати ускладнення в поглядах моїх колег на мене як на людину, що багато працювала при радянській владі та могло викликати підозру про співчуття до неї”⁶³. У додатковому протоколі допиту щодо мотивів підписання цього заклику, Шміт повторив

⁵⁶ Мовиться про: Ф. И. ШМИТ, *Искусство – его психология, его стилистика, его эволюция* (Х., 1919), 328 с.

⁵⁷ Вочевидь, мовиться про: Ф. И. ШМИТ, *Искусство Древней Руси-Украины* (Х., 1919), 111 с.

⁵⁸ Періодичне наукове видання, що виходило у Санкт-Петербурзі у 1911–1921 рр. (від 1921 р. – у Тифлісі).

⁵⁹ Рукописне Євангелія 995 р., зберігається у відділі рукописів Російської Національної бібліотеки.

⁶⁰ Таранушенко, Стефан Андрійович (1889–1976) – мистецтвознавець, історик архітектури, музейник, учень Ф. Шміта.

⁶¹ Вочевидь, мовиться про видання: С. ТАРАНУШЕНКО, *Пам’ятки мистецтва Старої Слобожанщини* (Х., 1922), 124 с.

⁶² ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 1. спр. 108, арк. 1–1зв., автограф, авторська копія.

⁶³ *Галузевий державний архів Служби безпеки України*, спр. 72201, т. 4: *Харьковское отделение “Национального центра” (1921)*, арк. 198.

попереднє пояснення побоюванням неприємностей для себе в разі непідписання, а також додав, що та частина записки, яка торкалась академічних питань, перераховувала ті факти та дії представників радянської влади, до яких Федір Іванович ставився негативно⁶⁴. І хоча вчений не визнавав своєї провини, він був засуджений до трьох років примусових робіт з позбавленням волі; утім, вирок було вирішено вважати умовним, а Шміта спрямувати на працю за спеціальністю з визначенням випробувального терміну в один рік⁶⁵. Зрештою, під тиском цих обставин Шміт був змушений покинути Харків та переїхати до Києва⁶⁶, тим більше, що весною 1921 р. його було обрано академіком ВУАН. Так почався нетривкий київський період життя мистецтвознавця, сповнений численними науковими та науково-організаційними справами, в більшості випадків безрезультатними⁶⁷, адже підкреслена “космополітична” (а, по-суті, проросійська) позиція Шміта на противагу національній, що панувала у ВУАН, відштовхнула від нього багатьох українських колег по академії, позиція яких сприймалась Федором Івановичем виключно як обструкція та цькування⁶⁸, що, вкупі зі скрутним матеріальним становищем, змусило його невдовзі шукати нового місця для докладання свого наукового потенціалу, у Москві чи у Ленінграді. Саме з моменту активізації пошуків нових можливостей він розпочав листування зі своїм учнем – Дмитром Гордєєвим.

Цей епістолярний спадок двох візантиністів зберігається в особовому фонді Дмитра Петровича Гордєєва (ф. 208) Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України. Листи Ф. Шміта є оригіналами, а листи Д. Гордєєва – авторськими рукописними копіями, адже він ретельно упорядковував свій архів. Як можна бачити зі змісту листів, збереглася лише частина епістолярію. Частина нескопійованих Гордєєвим власних листів могла зберегтись в особовому архіві Ф. І. Шміта в Санкт-Петербурзі, що, з об’єктивних причин, наразі залишається недоступною для дослідження та публікації. Проте, навіть частково збережений епістолярій надає важливу інформацію про низку біографічних моментів у житті двох візантиністів. Важливо й те, що листування позбавлене формальної частини, притаманної науковим працям та підготовленим до друку автобіографіям, тому кореспонденти могли в них вільно висловлювати свої думки стосовно особливостей наукового життя середини 1920-х рр. та власного місця в ньому, що додає історії тогочасної науки

⁶⁴ *Галузевий державний архів Служби безпеки України*, спр. 72201, т. 4, арк. 199–199зв.

⁶⁵ *Ibid.*, т. 8, арк. 105.

⁶⁶ Л. А. СЫЧЕНКОВА, *Op. cit.*, с. 806–807.

⁶⁷ Докл. див.: В. А. АФАНАСЬЕВ, *Op. cit.*, с. 55–69; Л. А. СЫЧЕНКОВА, *Op. cit.*, с. 807–810.

⁶⁸ Справедливості заради варто зазначити, що Гордєєв так само в Тифлісі сприймався певною мірою чужинцем, хоча він, на відміну від Шміта, все ж зумів налагодити стосунки з грузинськими колегами.

низку цікавих штрихів. Саме тому епістолярний спадок Ф. Шміта та Д. Гордєєва підготовлений до друку. Листи публікуються мовою оригіналу, сучасним правописом, допущені авторами граматичні та орфографічні помилки виправляються без застережень.

1. **Ф. Шміт – Д. Гордєєву, Москва – Тифліс, 20 грудня 1924 р.**⁶⁹

Дорогой мой Дмитрий Петрович.

Едет в Тифлис и передаст Вам это письмо Виктор Никитич Лазарев⁷⁰. Он – искусствовед, работает над Византиею и Италиєю, как будто любит науку, а не только себя и свою карьеру, начитан. Может быть, не только Вы ему пригодитесь, но и он когда-нибудь Вам пригодится.

Про вас знаю очень мало. Знаю, что Вы мучаетесь, и всею душою Вам сочувствую и желаю Вам выдержки и здоровья, чтобы довести до некоторого – хоть предварительного и условного – конца Вашу работу. Хотя, надо сказать, работа-то Ваша необозрима, и где ей конец – не видно. И придется Вам, по всему вероятно, и дальше долго еще воевать, как Вы

---

⁶⁹ У верхньому лівому куті листа виконаний напис “[20 дек. 1927]”, дата помилкова, адже на цьому ж листі рукою Д. Гордєєва у верхньому правому кутку виконаний напис: “3.ІІ.1925 г. в Ленинград по адресу Инст[итут] искусств послана открытка и заказная бандероль для Ф[едора] Ив[ановича] [Шмита] с 3 брошюрами Такайшвили. (1) Разбор армазск[ой] надп[иси] и деревян[ный] антиминос Метехской церкви, 2) Хрон[ика] Эристовск[ого] акафиста и 3) Канчаetsk[ий] Жам-Гулани. Грузинск[ие] надп[иси] Ахталы и Ультиматум Ага-Магомет-Хана Ираклию II) и 1 Жордания (Завещание ц[аря] Давида Возобнов[ителя]) по адресу: Ленинград, пл. Воровского (бывш[ая] Исаакиевская), № 5, Институт истории искусств. Ректору Ф. И. Шмиту”. У тексті приписки Д. Гордєєва мовиться про видання: Е. ТАКАЙШВИЛИ, *Разбор Армазской надписи по фотографическому снимку. Деревянный антиминос Метехской церкви*, Отдельный оттиск из “Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа” вып. XXII (Тифлис, 1896): 1–10; Е. ТАКАЙШВИЛИ, *Хроника Эриставского акафиста*, Отдельный оттиск из XXIX вып. “Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа” (Тифлис, 1901): 1–20; Е. ТАКАЙШВИЛИ, *Канчаetskий “Жам-Гулани” и исторические поиски его кинклоса. Грузинские надписи Ахталы. Ультиматум персидского шаха Ага-Могомет-Хана грузинскому царю Ираклию II*, Отдельный оттиск из XXIX вып. “Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа” (Тифлис, 1901): 1–34; Ф. ЖОРДАНИЯ, *Завещание царя Давида Возобновителя данное Шю-Мгвимской лавре в 1123 г.* (Тифлис, 1895), 34 с.

⁷⁰ Лазарев, Віктор Никитич (1897–1976) – мистецтвознавець, візантиніст, доктор мистецтвознавства (1936), професор (1935), член-кореспондент АН СРСР (1943). Знайомство з Д. Гордєєвим відображено у листуванні: В. В. Корнієнко, ‘Дмитро Гордєєв – забутий вчитель Віктора Лазарева (за епістолярними даними)’, *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*, вип. IV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925), від. ред. д. іст. наук, проф. Ю. А. Мицик; упорядники Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко (К., 2014): 380–398.

воюєте, с невежеством и тупоумием. На большой успех надеяться нельзя, но отвоевать можно многое. “Ни пера, ни пуха!”

Про себя ничего веселого рассказать не могу. В Киеве едят меня украинцы – т[о] е[сть] некоторая группа украинских шовинистов, которая неведомо по каким основаниям (хотя очень хорошо ведомо, по каким причинам и с какою целью), объявили меня просто “врагом украинской культуры”, а потому проходу не дают. Пробую я от них уйти в Москву. Но в Москве, по тем же самым причинам, очень не хотят меня принять. Встретили меня тут, год назад, с распростертыми объятиями, понаобещали мне с три короба и сплавили обратно в Киев: мол мы тут все устроим, а Вы потом приедете. Ну, все устроили так, что мне и приезжать больше, собственно говоря, было незачем. Но я приехал – ради литературных дел: все-таки, кое что удалось пристроить к печати. Приезжал, наблюдал, изумлялся ловкости рук одних, беспомощности и недомыслию других; набрался опыта и научился в каждом приятеле видеть предателя, а в каждом начальстве – пустобреха, которого, как дышло, можно повернуть любую сторону. В настоящий момент в очень решительной форме очень высокопоставленно-официальные разговоры про назначение меня директором Зубовского института⁷¹ в Ленинграде. Может быть, из этого что-нибудь и получится – не знаю. И не знаю, радоваться ли: ибо жалованье там полагается 80 р[ублей] в месяц, т[о] е[сть] сумма безусловно недостаточная для прокорма моей огромной семьи (2 жены и 5 детей в возрасте 15–17 лет!)⁷². Но я из Киева охотно уйду и на голодное место, лишь бы избавиться от этой нелепой травли со стороны банды М. С. Грушевского.

Напечатал я, как Вы знаете (если получили оттиск), в июньской книжке “Печати и Революции”⁷³ статью “Живопись, ваяние, зодчество”⁷⁴ – статью, которой я и сейчас еще придаю большое значение. Напечатана – но еще не вышла – книжка “Почему и зачем дети рисуют”⁷⁵. Написаны, сданы и будут напечатаны в “Печати и Революции” три первых “Очерка по социологии искусства”⁷⁶. Кажется, в ближайшем будущем появится в “Под знаме-

⁷¹ Мовиться про Російський інститут історії мистецтв, заснований у Санкт-Петербурзі 1912 р. графом Валентином Зубовим (1884–1969) – мистецтвознавцем, доктором філософії (1913). Зубов був ректором Інституту у 1912–1921 рр., а у 1921–1924 – головою Президії інституту. Через репресії з боку радянської влади та неодноразові арешти, 15 січня 1925 р. Зубов подав у відставку, а за деякий час емігрував. Нині “Зубовський” інститут має назву Російський інститут історії мистецтв РАН.

⁷² Федір Іванович також виховував дітей свого брата.

⁷³ Радянський літературно-критичний журнал, виходив у Москві протягом 1921–1930 рр.

⁷⁴ Ф. И. ШМИТ, ‘Живопись, ваяние, зодчество’, *Печать и революция*, № 3 (1924): 107–130.

⁷⁵ Ф. И. ШМИТ, *Почему и зачем дети рисуют. Педологический и педагогический очерк* (Москва, 1925), 197 с.

⁷⁶ У переліку праць Ф. Шміта цієї публікації в журналі “Печать и революция” немає.

нем марксизма"⁷⁷ стаття "Диалектика развития искусства"⁷⁸.

Заклучил я с германским издательством Gruiter⁷⁹ договор на целый том "Истории русского и украинского искусства"⁸⁰, хотя, должен сказать, что не уверен в благополучном исходе этого предприятия. Договор подписал, чтобы иметь какую-нибудь моральную⁸¹ поддержку, чтобы иметь хоть план работы на предстоящий год, иметь уверенность, что вот хоть заграничному издательству моя работа нужна...

Мне надо прожить и материально продержаться еще не менее 6 лет, чтобы поставить на ноги детей. А как это сделать, раз я устал до смерти и не имею энергии бороться! Народ пошел такой, что я обращаться с ним не умею – или я уж очень опрощившился: как-то в Харькове проще было, по-товарищески. Ну, этого, конечно, не вернуть.

Как видится, я стал окончательно ноющим старикашкой и мрачным пессимистом, все надеюсь воспрянуть, но это не удастся. Если бы удалось поездить – то ли в Европу, то ли хоть к Вам на Кавказ, если бы удалось месяц-другой отдохнуть, я бы, может, и поправился. Да что-то не налаживается.

Если Вы захотите мне написать, лучше всего напишите на адрес А. В. Фюнер⁸² – Москва, Цветной бульвар 19, кв[артира] 12. Она будет знать, где я нахожусь: в Киеве, в Москве, или в Ленинграде.

Желаю Вам от всей души всего наилучшего.

Сердечно Вас любящий

Федор Шмит.

Москва, 20.XII.1924.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2. спр. 203, арк. 16–17зв., автограф.

⁷⁷ Радянський філософський та суспільно-економічний журнал, виходив у Москві протягом 1922–1944 рр.

⁷⁸ Ф. И. ШМИТ, 'Диалектика развития искусства', *Под знаменем марксизма*, № 12 (1924): 231–249.

⁷⁹ Мовиться про видавництво "Walter de Gruyter". У тексті листа назва наведена не зовсім правильно.

⁸⁰ У бібліографії Ф. Шміта ця праця не згадується.

⁸¹ Слово "моральную" надписане над рядком, під ним знаходиться закреслене "матер".

⁸² Фюнер, Аліса Вільгельмівна, учениця Федора Шміта з Вищих жіночих курсів (Харків).

2. Ф. Шміт – Д. Гордєєву, Ленінград – Тифліс, 19 лютого 1925 р.⁸³

Дорогой Дмитрий Петрович.

Спасибо за Вашу открытку от 3.ІІ.1925 и за присылку брошюр. Будем надеяться, что отныне станут почтово-возможными постоянные сношения с Вами, или, вернее, со мною.

Жаль, что Вы ничего не пишете о себе самом: я толком о Вас ничего не знаю, кроме того только, что мне мимоходом рассказывала в Москве АВФ⁸⁴. Я хотел бы надеяться, что теперь Вы и мне подробно напишите о своем житье-бытье; и уж во всяком случае прошу Вас смотреть на меня как на своего ленинградского представителя, всегда готового сделать все, что Вам потребуется.

Про себя могу сказать, что я уже начинаю выплывать. Спервоначалу я тут тонул в новизне и сложности дел и человеческих взаимоотношений: РИИИ⁸⁵ со своими четырьмя разрядами (Изо, Лито, Музо, Тео-Кино – все советские музы!), с курсами при Институте, с собственным издательством Academia⁸⁶, со всеми своими научно-вспомогательными учреждениями, действительными членами и сотрудниками разных категорий, оказался очень крупною штукаю, с которою сразу совладать было нелегко. Тем более, что ко мне, незнакомому человеку, свалившемуся неведомо откуда как снег на голову, первоначально отнеслись очень сторожко и кажется, не слишком доброжелательно. Только теперь, через месяц работы, я и сам хорошо все вижу, что надо видеть, и меня всем хорошо видно, и я чувствую себя более или менее хозяином в Институте.

При моем чрезвычайном интересе к вопросам общей теории искусства, для меня в высокой степени ценно то, что в РИИИ представлены не только пластические искусства, но и прочие. Я круто повернул руль от чистой истории, в области которой мы не можем конкурировать ни с РАИМК⁸⁷,

⁸³ У верхньому правому куті першої сторінки рукою Д. Гордєєва у два рядки виконано напис: “получено 27.ІІ, отвечено 29.ІІ”. Трохи праворуч олівцем – “[1925]”.

⁸⁴ А. Фюнер.

⁸⁵ Російський інститут історії мистецтв. Таку назву інститут мав у 1920–1924 рр., а протягом 1924–1931 рр. мав назву Державного інституту історії мистецтв. Проте в листі Ф. Шміт вказує стару назву інституту.

⁸⁶ Видавництво “Academia” було засновано наприкінці 1921 р. Філософським товариством при Петроградському університеті, згодом перейшло під керівництво Російського інституту історії мистецтва, діяло у 1922–1937 рр. (до 1929 р. – у Ленінграді, згодом – у Москві).

⁸⁷ Російська академія історії матеріальної культури – наукова установа, заснована на базі Російської імператорської археологічної комісії у 1919 р. Від 1926 р. – Державна академія історії матеріальної культури. Згодом ще декілька разів змінювала назву, нині – Інститут історії матеріальної культури РАН.

ни с Русским музеем⁸⁸, ни с Эрмитажем⁸⁹, к теории и социологии, где мы являемся до некоторой степени монополистами. Мои товарищи по РИИИ, за исключением совсем немногих, одобрили взятый мною курс, тем более, что понимают его государственную необходимость. И если только удастся от программных речей перейти к реальной работе (увы! мы все еще только говорим речи!), то будет совсем хорошо.

Что касается моих печатных дел, то больше в области проектов. Только что вышла моя книжка "Почему и зачем дети рисуют" (Москва, ГосИздат, 1925, 8°, 197 стр[аниц]); я еще не получил авторских экземпляров – как получу, пришлю Вам. В декабрьской книжке Московского журнала "Под знаменем марксизма" помещена моя статья "Диалектика развития искусства". Книжка или еще не вышла, или только не попала мне в руки. Если достану несколько лишних номеров, вышлю Вам: я считаю эту статью некоторым достижением и очень ею дорожу.

Но на этом все кончается. Обещал я для издательства РИИИ Academia небольшой катехизис искусствоведения (страничек на 80–100), но не имею времени писать – а штука-то ответственная, и научно, и, если хотите, политически. Обещал я переработанный текст своего "Искусства" Московскому Гос-Издату⁹⁰, но нет ни времени, ни сил писать. Обещал я книгу о русском искусстве (20 листов! немецкого Handbush'a!⁹¹) лейпцигскому издательству W. Gruyter⁹², для его Grundris der slavischen Philologie⁹³ – и просто недоумеваю, как я все выполняю.

Читаю я курс теории на курсах при РИИИ, веду семинарий по русскому XVII веку с научными сотрудниками Института, читаю курс по Социологии искусства в университете и веду семинарий. Пока все это имеет успех, т[о] е[сть] слушателей у меня много и они активно принимают участие в работе. Как скоро я выдохнусь, не видно еще. Я желаю только, чтобы хватило до весны, чтобы мне прочно стать на ноги. А там уже неважно, что будет дальше.

Питерские генералы стали очень любезными, но строго, все ж таки, присматриваются ко мне. За мною укрепляется репутация "большевика" – я против ничего не имею: уж очень душно в золоченых залах Эрмитажа (все еще чрезвычайно "императорского"), где бывшие камергеры и каме-

---

⁸⁸ Мовиться про Державний російський музей – музейну установу, засновану у 1895 р. як "Російський музей імператора Александра III" (таку назву зберігав до 1917 р.).

⁸⁹ Мовиться про Державний Ермітаж (до 1917 р. – Імператорський Ермітаж) – музейну установу, початок існування якої прийнято відносити до 1764 р.

⁹⁰ Державне видавництво при Народному комісаріаті освіти РСФСР.

⁹¹ Мовиться про доволі повне узагальнене знання з певної теми.

⁹² Див. посилання № 79. Ф. Шміт не зовсім правильно наводить назву видавництва.

⁹³ Мовиться про серію "Grundriß der slavischen Philologie und Kulturgeschichte", яка виходила друком у 1925–1933 рр.

рюнкеры задают тон. Наши музеи так и остались в дореволюционном виде. И если бы я не был большевиком по убеждениям и по натуре, я бы им немедленно стал после первого же визита к Тройницкому⁹⁴. Все это прекрасно чувствуется при самых корректных взаимоотношениях – пусть так и будет!

Вот Вам все мои новости. Семья приехала и устроилась. Дружеский диван для приезжающих стоит в ожидании гостей. Даже два дивана, так что одновременно можно принять и двоих. Не⁹⁵ воспользуетесь ли Вы одним из них?

Всего Вам наилучшего. Буду ждать Вашего письма.

Сердечно Вас любящий

Федор Шмит.

Ленинград, Площадь Воровского 5, кв[артира] 14.

19.II.1925.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 203, арк. 3–4зв., автограф.

3. Д. Гордеев – Ф. Шмиту, Тифлис – Ленинград, 28 лютого 1925 р.

Ф. И. Шмиту

Тифлис

28.II.1925

Глубокоуважаемый и дорогой Федор Иванович!

Очень рад был получить письмо Ваше (от 19.II. ...⁹⁶) и спешу ответить. Во-первых, большое спасибо за доброе отношение и милое внимание; при случае, а таковые я надеюсь представятся, я заранее рассчитываю, согласно Вашему письму, на своего “ленинградского представителя” – прошу и себя, взаимно, считать таковым для Тифлиса. И относительно “дружеского дивана” заранее благодарю и буду рассчитывать. Но пока что побывать в Ленинграде, хотя и стоит у меня в проекте, но, к сожалению, в более или менее отдаленном.

О себе могу дать сл[едующую] справку. В настоящее время я состою д[ействительным] чл[еном] Кавказск[ого] ист[орико]-археолог[ического] и[нститу]та, где избран ученым секретарем и вр[еменно] и[сполняющим] об[язанности] зам[естителя] директора. На мне лежит основная тяжесть ведения всех дел учреждения, еще только становящегося на ноги в сметном отношении. Я же и “начальство”, и истопник, и курьер. Из-за отсут-

---

⁹⁴ Мовиться про Тройницкого, Сергія Миколайовича (1882–1948) – геральдиста та мистецтвознавця, директора Державного Ермітажу у 1918–1927 рр. Репресований. Реабілітований 1989 р.

⁹⁵ Далі знаходиться закреслене “возп”.

⁹⁶ Так у тексті.

ствия средств (за весь прошлый год на научные нужды не было получено ни копейки, а на хозяйственные 50 руб[лей], так что служащие содержали учреждение из жалования, поступавшего крайне нерегулярно; теперь дело несколько налаживается) наша научная работа сосредотачивается на кабинетных занятиях и на чтении докладов и сообщений на заседаниях. Как будет в этом году – сказать еще очень трудно. До сего февраля я около года принужден был служить в здешнем Центрархиве⁹⁷, ибо на институтское жалованье невозможно было положиться и существовать. Эта служба отнимала все утра и закрывала возможность работать в музеях и библиотеках хотя сколько-нибудь систематически. Теперь я ушел из штатных сотрудников Центрархива и хочу сосредоточиться на моих прямых темах. Но сперва привожу в порядок делопроизводство И[нститу]та, запущенное моими предшественниками-секретарями еще с 1917 г.

Из Вашего письма мне не ясно – насколько из сообщений Ал[исы] Вильг[ельмовны], и в каких отношениях Вы информированы о ходе событий моей жизни за прошлый год, поэтому набрасываю краткую схему, хотя думаю, что большинство фактов должны быть Вам известны – я довольно регулярно и обстоятельно в свое время писал Ал[исе] Вильг[ельмовне]. Помимо службы в И[нститу]те и Центрархиве в прошлом году мне пришлось нести работы по делу защиты и охране памятников старины и искусства. До прошлого года это дело было здесь в глубочайшем забросе и нерадении, пока не вскрылось, совершенно случайно (хотя и ранее о том ходили слухи), что после закрытия церквей в разных местах Грузии власти на местах совершенно самовольно принялись “реализовывать” церковные ценности, переплавляя вещи из драгоценных металлов совершенно без просмотра какими бы то ни было комиссиями, уничтожая без всякого разбора и фабрикация последнего времени, и ценнейшие уники. Дело это, не получившее широкой огласки и официально притушенное, встретило, в то же самое время, самую живую и действенную поддержку на предмет охраны старины со стороны высшей власти советской Грузии, оказавшейся, в критический момент, на известной высоте культурного уровня и пошедшей с полной готовностью на призыв активной группы местных научных кругов, выдвинувших дело. К сожалению, как потом выяснилось, значительное число памятников иногда первоклассного значения, или совершенно погибло, или оказалось испорченным и пострадавшим. Особенно пострадали некоторые пункты в Грузии и Ках[ет’]ии⁹⁸. Сообщаю эти сведения исключительно лично – впредь до официального опубликования всего этого дела я бы не хотел, чтобы могли начать ходить⁹⁹ какие-либо слухи, в передаче могущие принять совершенно нежелательные и могу-

---

⁹⁷ Центральний архів – головна архівна установа Грузії, створена у 1921 р.

⁹⁸ Так у тексті.

⁹⁹ Слово дописане над рядком.

щие повредить делу версии во вторых и третьих руках. Об этом я никому до сих пор не писал из ленинградцев.

К сожалению, после истории с изъятием из русских собраний грузинских древностей и рукописей, все вопросы, связанные с этой темой, еще до сих пор составляют “больное место”. Как русский, я стоял в стороне от показной стороны дела о срочных мерах по охране памятников старины, тем более, что к совершенному отстранению вызывали те личные счеты и персональные столкновения, которые вскрылись между рядом здешних культурных (и именно непартийных) работников в процессе оформления предприятия. С глубоким прискорбием мне довелось быть посторонним зрителем этих “междоусобиц”, жестоко вредящих налаживанию дела. Но я и не пытался вмешиваться, учитывая всю сложность и своеобразие психологической базы текущего момента. Но когда вопрос выражался сначала хотя вчерне и дело стало на рельсы, были мобилизованы все культурные подходящие силы, правда с отбором тех или иных личных симпатий и антипатий. Я был привлечен для участия в ряде поездок, из которых весной главной была Мингрельская (Ново-Сенакский уезд)¹⁰⁰, совершенная с моим бывшим учеником Ш. Я. Амиранашвили (о котором я Вам ранее писал), и давшая богатейшие результаты, а осенью в Ахалцихский уезд, и в Кутаис¹⁰¹, и Гелатск¹⁰². О результатах поездок я в общем писал в свое время Фюнер и надеюсь напечатать отчеты, каковые тогда перешлю. Эти поездки, хотя и стоили много сил и времени, но, несмотря на многие затруднения и неприятности, доставили моральное удовлетворение. В настоящее время, благодаря коллективным усилиям, большинство главнейших портативных памятников уже свезено из глубины страны и сосредоточено гл[авным] образом в Тифлисе, а также в Кутаиси, Зугдидах¹⁰³ и Ахалцихе, и некоторых складочных пунктах. На очереди стоит музейный вопрос, но тут я остаюсь совершенно в стороне. Личные интересы некоторых здешних грузинских ученых (гл[авным] образом проф[ессора] Чубинашвили = Чубинова¹⁰⁴) не допускают моего сотрудничества под флагом национальным и проч[им]. Все это так меланхолично и скучно, что я “отряс прах от ног своих”. Кроме участия в этих поездках, совершенных без всякой для себя материальной выгоды, я летом должен был для заработка втянуться в

¹⁰⁰ Адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії, входила до складу Кутаїської губернії.

¹⁰¹ Російська назва міста Кутаїсі, нині – центр регіону Імеретія Грузії.

¹⁰² Мовиться по Гелатський монастир поблизу Кутаїсі, пам'ятку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (1994 р.).

¹⁰³ Місто Зугдіді, нині – адміністративний центр регіону Мегрелія-Гірська Сванетія Грузії.

¹⁰⁴ Чубінашвілі, Георгій Миколайович (1885–1973) – грузинський мистецтвознавець, академік АН Грузинської РСР (1941).

экскурсионное руководство, что позволило свести концы с концами, но сильно отозвалось на продуктивности работы почти трех месяцев. И наступающим экскурсионным сезоном придется, по тем же соображениям, не уклониться от этой работы.

Кроме этих поездок, я в сентябре прошлого года от Института делегировался на краеведческий съезд в Сухуме¹⁰⁵, где секретарствовал в секции ист[ории], археолог[ии] и этнограф[ии], и читал доклады¹⁰⁶.

Что касается моих писаний и печатания оных, то сии “труды” процветают не так, как должно и как бы хотелось, но все же, к счастью, не стоят на точке замерзания. Здесь усиленно поощряется печатание на грузинском языке, но т[ак] к[ак] мои научные сокорреспонденты таковым не владеют, то меня это мало устраивает. По-русски же я печатался последнее время в органе Центр-архива ССР Грузии *საისტორიო მკვლევ* = *Bulletin historique*, для коего в прошлом году подготовил 5 статей: 1) Материалы к обследованию хонских древностей¹⁰⁷ (в I кн[иге] *Bulletin hist[orique]*)¹⁰⁸ – оттиск я Вам направлял, но не знаю получили ли – сообщите); 2) Материалы к обследованию кутаисских древностей¹⁰⁹; 3) Предварительное описание росписи Хонской Георгиевской базилики¹¹⁰; 4) О второй выставке др[евне]грузинск[ой] архитектуры, состоявшейся в Тифлисе в марте 1924 г.¹¹¹ (эти три уже отпечатаны во II-ой кн[ижке], которая брошюруется, выйдет на днях; оттиски пришлю незамедлительно по получении – когда таковые Вас достигнут, то напишите о них Ваше мнение, я исключительно дорожу Вашими отзывами, моего учителя, каковым остаетесь навсегда); 5) Материалы к обследованию гелатских древностей¹¹² (уже почти закончена набором для III кн[ижи]). Кроме того в журнале “*ღებობა*”¹¹³ на груз[инском]

¹⁰⁵ Мовиться про “Перший з’їзд діячів з краєзнавства Чорноморського узбережжя та Західного Кавказу”, що розпочав роботу 12 вересня 1924 р.

¹⁰⁶ Речення дописане вертикально на лівому полі 2-го аркуша.

¹⁰⁷ Д. П. ГОРДЕЕВ, ‘Материалы к обследованию хонских древностей’, *საისტორიო მკვლევ – Bulletin historique*, № 1 (Tiflis, 1924): 193–226.

¹⁰⁸ Періодичне видання Центрархіву Грузії, під такою назвою виходив у Тбілісі у 1924–1925 рр.; пізніше неодноразово змінював назви.

¹⁰⁹ Д. П. ГОРДЕЕВ, ‘Материалы к обследованию кутаисских древностей’, *საისტორიო მკვლევ – Bulletin historique*, № 2 (Tiflis, 1924): 108–128.

¹¹⁰ Д. П. ГОРДЕЕВ, ‘О второй выставке древне-грузинской архитектуры, состоявшейся в Тифлисе в марте 1924 г.’, *საისტორიო მკვლევ – Bulletin historique*, № 2 (Tiflis, 1924): 232–240.

¹¹¹ Д. П. ГОРДЕЕВ, ‘Предварительное описание росписи Хонской Георгиевской базилики’, *საისტორიო მკვლევ – Bulletin historique*, № 2 (Tiflis, 1924): 221–228.

¹¹² Д. П. ГОРДЕЕВ, ‘Материалы к обследованию гелатских древностей’, *საისტორიო მკვლევ – Bulletin historique*, № 1 (Tiflis, 1925): 113–132.

¹¹³ “Прапор” – суспільно-політичний та літературно-художній журнал, виходив у Тбілісі 1923–1935 рр. Відроджений у 1951 р.

яз[ыке] была статья о выставке,¹¹⁴ отмеченной выше под № 4. Вот, по существу, и все. Напишите, пожалуйста, какие из моих печатных работ у Вас имеются, недостающие, по возможности, вышло. Поклон всей Вашей семье и питерским знакомым <...>¹¹⁵.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 86, арк. 1–2зв., авторська копія.

4. Ф. Шміт – Д. Гордєєву, Ленінград – Тифліс, 13 березня 1925 р.¹¹⁶

Дорогой Дмитрий Петрович.

Спасибо за Ваше письмо от 28.II.25. Оно содержит, в общем, малоутешительные сведения о Вашей жизни, но я кое что знал от АВФ, кое о чем догадывался по моему украинскому опыту и потому особенно неожиданных вещей Вы мне не сообщили. Ваши оттиски я, по-видимому, все получил – итого у меня 15 №№ Ваших работ.

Посылаю Вам только что вышедшую мою книгу “Почему и зачем рисуют дети”. Ничего особенно нового для Вас там, конечно нет: я туда контрабандою втиснул обзор всей вообще теории искусства, как я ее себе представляю, и всей вообще истории искусства, как я ее осмысливаю, просто потому, что в этой я мог напечатать свои рассуждения, а второе издание моего “Искусства” когда еще выйдет! Да и выйдет ли вообще? Толстую книгу напечатать очень трудно; прежде чем ее напечатать, она должна будет пройти через тысячу мытарств и контролей, и всякий будет умничать да рассуждать, да авторитетно поучать меня “со своей точки зрения” – длинная и мучительная история! Я ее начал в Киеве-Харькове и претерпел крушение, потому что всякие никому не ведомые товарищи Якубовские, Машкины, Розаковы¹¹⁷ и другие столь же знаменитые и ученые и глубококомысленные соотечественники и современники немедленно стали меня упрекать в том, что я думал не о том и не то, как и что́ думают они, и немедленно стали догадываться о моих “источниках” и “предшественниках” – называть каких-то таких авторов, о которых я и не слыхивал, но которые им, моим многочисленным критикам, были хорошо известны. Провалившись с УкрГосИздатом¹¹⁸, я начал ту же вылазку в Московском ГИзе¹¹⁹, и

¹¹⁴ Наступні речення написане на правому полі зворотної сторони другого аркуша вертикально.

¹¹⁵ Далі збереглась тільки верхня частина літер речення, тож його реконструювати не вдається.

¹¹⁶ У верхньому правому куті першої сторінки рукою Д. Гордєєва виконано напис: “получено 20.III. Отвечено тогда же”.

¹¹⁷ Перелічені Ф. Шмітом особи не ідентифіковані.

¹¹⁸ Мовиться про Державне видавництво України, засноване у Харкові 1919 р.

¹¹⁹ Мовиться про Державне видавництво РСФСР, засноване у Москві 1919 р.

там пошла та же история. Какой-то тов[арищ] Израильсон¹²⁰ написал несколько строк крайне неопределенного “Отзыва”, где сказал приблизительно в таком роде, что мол “старайтесь, молодой человек, а мы потом посмотрим, что у Вас выйдет, – переработайте свою книгу...” Ну, я и бросил. Мы сейчас переживаем момент такого страха за идеологическую невинность и такого беспомощного невежества в вопросах искусства, что добиваться напечатания моей книги равносильно пробиванию каменной стены головой.

Получили ли Вы оттиск моей статьи о “Живописи, ваянии, зодчестве”, напечатанной в июньской книжке “Печати и Революции”? Вот это – тоже фрагмент моей книги. В декабрьской книжке “Под знаменем марксизма” напечатал другой фрагмент “Диалектика развития искусства”. Этак, по кусочкам, и печатаюсь – веду свою проповедь.

Я сверх того – проповедую устно. Начал читать на курсах при нашем Институте, читать в Университете. Аудитория у меня все растет и с непривычки волнуется от всех тех ересей, которые я ей преподношу, спорит и задает вопросы, несмотря на все питерское благоволение перед генеральским чином. Я и делаю все возможное, чтобы вывести этих милых молодых людей из равнодушного долготерпения. Но это бесконечно трудно. И вырастут ли из них когда-нибудь ученики для меня – вилами по воде писано.

В общем, я не имею оснований жаловаться на свою судьбу: здесь неизмеримо во многих отношениях лучше, чем в Киеве. Хуже только в одном: времени для научной работы у меня не остается вовсе или почти вовсе. Администрация и организация поглощают все, потому что Институт страшно запущен, и его надо перевести просто на совершенно новые рельсы. Институт в нынешнем виде – допотопное учреждение, нежизнеспособное в настоящей обстановке, которое ни жить, ни умереть не может.

В РАИМК я выступал с рядом докладов. Пока я преподношу свои византинистические работы (старые), мною довольны – шипит только старый тупица Айналов¹²¹, который до сих пор по этой части был тут монополистом и возомнил себя царем и богом. Теперь ему, конечно, трудно, и он очень недоволен моим появлением и даже демонстративно недоволен. Но пока я говорю о Византии, он недоволен один, а другие довольны, потому что он всем надоел своим напыщенным самомнением. Когда же я начинаю говорить о том, что меня интересует, у античников о Греции, у социологов об историческом материализме, – тогда все мною недовольны, потому что просто не привыкли к моей постановке вопросов и не понимают, к чему мне все это. И главное: они тут не привыкли обсуждать – они

---

¹²⁰ Особа не ідентифікована.

¹²¹ Айналов, Дмитро Власович (1862–1939) – візантиніст, історик мистецтва, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1914), у 1922–1929 рр. – працював у Державному Ермітажі.

поучают (ежели генералы) и подсигивают друг друга, причем каждый обязательно желает оказаться правым и погромить своих оппонентов. Чудной народ!

Так и живем.

Что тут хорошо – так это почтовые сношения. И мои письма доходят, и ко мне все письма доходят, так что я могу здесь поддерживать отношения с Тифлисом, и с Киевом, и с Харьковом, и с Москвою. Приятно с непривычки.

Всего Вам наилучшего. Пишите. Если чем смогу, всегда буду рад услужить.

Ваш

Федор Шмит.

Ленинград, площадь Воровского, 5.

13.III.1925.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2. спр. 203, арк. 5–бзв., автограф.

5. Д. Гордеев – Ф. Шмиту, Тифлис – Ленинград, 20 березня 1925 р.

Ф. И. Шмиту

Тифлис

20.III.1925 г.

Глубокоуважаемый и дорогой Федор Иванович!

Сегодня я получил одновременно письмо Ваше от 13.III. с[его] г[ода] и бандероль с книгой “Почему и зачем дети рисуют” – большое спасибо. На днях со своей стороны я направил Вам бандероль с отд[ельными] отт[исками] из II кн[иги] здешн[его] Bull[etin] historique. Оттиск Вашей работы “Живопись, ваяние, зодчество” мною получен. “Диалектика развития искусства” будет ли в оттиске из “Под знаменем марксизма” или этот журнал таковых не делает? Сообщите об этом, пожалуйста, и если будут, то оттиск [пришлите]. Сейчас я веду усиленные и разносторонние хлопоты относительно средств для продолжения органа Института – ничего, пока что, окончательно еще не вырешилось, но некоторые надежды (– они “питают”, как нас учили в школе) имеются. Сейчас здесь возрождается (конечно не в Тифлисе, а в Махач-Кале – бывшем Петровске¹²² в Дагестане) “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа”¹²³, и по этому делу ведутся сношения с КИАИ в частности и лично со мною, и лично мною. Посмотрим, что здесь можно будет сделать. Завязы-

¹²² Нини – столица республики Дагестан Российской федерации.

¹²³ Периодичне видання, що виходило в Тифлісі у 1881–1915 рр. З 1926 р. видання відновлене у Махачкалі, вийшло друком два випуски – 1926 р. та 1929 р.

ваются различные связи с другими пунктами Сев[ерного] Кавказа, но это, говоря по правде, меня мало увлекает. Особенно прискорбна форма этих “провинциальных” (в большинстве случаев) изданий, с удручающим по выполнению набором, с бумагой, совершенно непригодной для воспроизведения и проч[им]. Подкупают, конечно, “благие намерения”, но боятся увидеть свои работы в совершенно искаленном виде. Ведь вот даже, что называется, на глазах – во II кн[иге] Bull[etin] hist[orique] редактор, не посчитавшись с моей корректурой в первом примечании “Мат[ериалов] к обслед[ованию] кутаисск[их] древностей” допустил опечатку в фамилии своего же сотрудника и не заставил всю фамилию перебрать тем же курсивом, что и в др[угих] примечаниях ниже (да и в др[угих] местах шрифты спутаны), а в P. S. в конце той же работы не вставил в указанные места цифр соответствующих страниц. Это для примера. Не печатать – плохо, печататься – столько огорчений, что и не оберешься.

В ближайшем будущем, как установится погода (уже начался период весенних дождей) собираюсь, по мере сил и возможностей, предаться экскурсированию. И с чисто научной целью (что меня, собственно, и прельщает), и руководя группами (для дополнительного заработка). Сейчас часть своего времени отдаю работе в Центрархиве, где руковожу партией временных сотрудников, разбирающих фонды здешней (Грузино-Имеретинской) синодальной конторы. Меня интересует, преимущественно, возможности находок дел и документов по старым ремонтам, и инвентарей или описей. Эти чаяния частично оправдались – кое-что, как видите, мною даже обнаружено в Bull[etin] hist[orique]; кроме того, нашел и дела, кое-какие, о ремонтах, а именно о Самтавис-и¹²⁴, Цилкан-и¹²⁵, Ананур-и¹²⁶ и чертеж первой половины XIX в. хонской базилики (до “ремонта” и расширения постройки). Как, когда и в какой форме придется все это, а также и другое, что, надеюсь, обнаружится, обработать и опубликовать – сие, как водится, покрыто если не мраком, то густым туманом неизвестности.

Если к вышеизложенному прибавить кабинетные работы по книгам и разным материалам, и занятия по канцелярии, то картина моих “будней” в основных миниатюрах будет набросана.

К сожалению, эта зима была для меня незадачлива для интенсивной работы – осень, хотя и с перерывами, была отравлена зубной болью (после двух флюсов пришлось удалить таки почти здоровый зуб, начавший портиться под пломбой), а после нового года вскоре у меня началось желудочное заболевание, которое хотя и было, сравнительно, быстро остановлено

---

¹²⁴ Храм у с. Самтавісі (неподалік від Горі, східна Грузія), збудований на початку XI ст.

¹²⁵ Собор у с. Цилкані (Мцхетський муніципалітет Грузії), збудований на початку XII ст.; утім, існують інші дати будівництва храму.

¹²⁶ Фортеця неподалік від Тбілісі (Грузія), на території якої збереглися храми XVI–XVII ст.

в остром периоде, но и по сей час я сижу на строгой диете с катаральным состоянием кишечника и значительно ослабел. Но теперь уже чувствую себя лучше и бодрей. Поклон Вашей семье и питерцам, кто еще обо мне помнит.

До свидания.

Д. Гордеев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 86, арк. 3–3зв., авторська копія.

6. Д. Гордеев – Ф. Шміту, Тифліс – Ленінград, 8 квітня 1925 р.

Ф. И. Шмиту

Тифлис

8.IV.1925 г.

Глубокоуважаемый и дорогой Федор Иванович!

На днях получил Вашу открытку от 26.III с[его] г[ода], но никак тот час не смог ответить. Спасибо за память и заботы о моих “ученых трудах”. Конечно, все “великолепно переписанные на машинке рукописи подлежат не только “перередактированию” (и статья о гелатской мозаике¹²⁷ и отчет, уже близится десятилетний юбилей!), но во многом нужна¹²⁸ решительная переработка в лучшем случае. Дубликат рукописи о гелатской мозаике хранится у меня среди прочих “мощей”, оставшихся мне от прошлых лет занятий кавказскими памятниками. Из этой рукописи много в 1922–23 гг. в Ленинграде были сделаны выборки, соединенные с данными о других мозаиках Грузии в один общий обзор, каковой я и оставил, перед отъездом в Тифлис, акад[емику] Марру для напечатания; с того времени о сем труде, хотя я и пытался осведомиться о ее судьбе, мне ничего не известно. К стати сказать, эта сводка могла бы быть пополнена рядом новых данных об Ахызе¹²⁹ и Мокв-и¹³⁰, а также и о др[угих] мозаиках. Так что рукопись о гелатской мозаике, пока что, прошу хранить Вас у себя, но докладывать ее отнюдь не стоит. Что касается отчета 1916 г., то Ваше известие меня во-истину обрадовало, т[ак] к[ак] в Харькове в 1922 г. среди своих рукописей я нашел лишь разрезанные части черновика. Сам по себе отчет безнадежно

¹²⁷ Мовиться про мозаїку Гелатського монастиря орієнтовно 1130 р., на якій зображено Богоматір з Христом-немовлям та архангелами Михаїлом і Гавриїлом.

¹²⁸ Слово дописане над рядком.

¹²⁹ Мовиться про поселення, біля якого розташоване Нижньо-архизьке городище із трьома храмами. Городище ототожнюють з м. Маас, столицею Аланії. Нині Архиз – адміністративний центр Зелечукського району Карачаєво-Черкесії Російської федерації.

¹³⁰ Собор в с. Мокві, збудований у третій чверті X ст. Нині – с. Мокві Очамчірського муніципалітету Абхазської автономної республіки Грузії.

устарел, но многие материалы могли бы быть переработаны, а кое-что и не возобновимо сейчас. Эту рукопись я просил бы переслать мне с оказией или заказным¹³¹ для использования. Я бы был Вам крайне благодарен за сведения, если таковые есть в Вашем распоряжении, относительно судьбы уже изготовленных таблиц с Ермаковского снимка Хахульского складня¹³², до его починки и перемещения некоторых эмалей (до 1890 г. примерно). Я тогда заказывал фототипии и они были изготовлены и получены в Харькове для Зап[исок] Харьк[овского] у[ниверсите]та¹³³. Один отпечаток у меня сохранился. Если бы эти таблицы сохранились, то их не без успеха можно было бы использовать и обнародовать. Что же касается очерков о др[угих] памятниках Мцхета, то таковые я составил наспех для доклада Зуммера¹³⁴. Печатать их в таком виде совершенно не стоит. Если Вы находите их, в общем – как известное целое по схеме, сколько-нибудь заслуживающими внимания и дальнейшего продвижения к печати, то сообщите о плане и размере, и я постараюсь этим летним экскурсионным периодом вновь побывать у первоисточников и расширить, по возможности, основательно проработать текст, снабдив, если возможно, его иллюстрациями. Сообщите Ваше мнение. Вообще – возможно ли было через Вас препроводить для Ленинграда доклады? И можно ли рассчитывать что-либо печатать с надеждой получить отд[ельный] отт[иск]?

Как Ваши работы и их печатание? Какие книжные новости Ленинграда и издательские перспективы?

Поклон Вашей семье и знакомым.

Пред[анный] Д. Гордеев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 86, арк. 4–4зв., авторська копія.

7. Д. Гордеев – Ф. Шміту, Тифліс – Ленінград, 28 травня 1925 р.

Ф. И. Шміту

Тифліс

28.V.1925 г.

Глубокоуважаемый и дорогой Федор Иванович!

Не писал Вам, так как, по правде говоря, все время поджидал от Вас ответа на письмо мое от 8.IV с[его] г[ода], где я писал относительно Вашего запроса касательно моих р[укопи]сей, сохраняющихся у Вас, еще моего харьковского периода. Получили ли Вы это письмо?

¹³¹ Слова “с оказией или заказным” написані у правому полі аркуша вертикально, їх місце позначає знак “х”.

¹³² Мовиться про хрест-складень 1125–1154 рр., що походить з грузинського монастиря Хахулі (нині знаходиться на території Туреччини).

¹³³ Періодик Харківського університету, що виходив у 1874–1884, 1893–1919 рр.

¹³⁴ Зуммер, Всеволод Михайлович (1885–1970) – сходознавець, археолог.

Последнее время был занят перемещением И[нститу]та в новую квартиру (в том же доме), что создало множество мелочных, но затруднительных хлопот, а также хлопотами о получении ассигновки на издание очередного тома Изв[естий] КИАИ¹³⁵, что удалось осуществить, хотя и не без проволочек и преткновений, правда, не существенных. В связи с этим делом, позвольте обратиться к Вам со сл[едующей] просьбой – узнайте, по возможности не откладывая, принимаются ли у Голике и Вильборга¹³⁶ или где в др[угом] месте в Ленинграде заказы на фототипии с тем расчетом, что снимки будут в Ленинграде к концу июня, а готовые таблицы должны быть в Тифлисе между 1 и 10 августа. Каждой таблицы должно быть 700 экз[емпляров]. Пожалуйста, узнайте расценку – формат как “Христианский Восток” – 1) если на одной табл[ице] один снимок 18×24; 2) так же один, но 13×18; 3) на одной таблице 2 снимка 13×18; 4) на одной таблице 3 или 4 небольших снимка, скомбинированных по размерам. Согласно ранее писанному Вашему согласию быть моим “поверенным” в Ленинграде и решаюсь прямо “подвинуть” это дело, с надеждой, если цены нас устроят, просить провести заказ под своим наблюдением. Эти таблицы намечаются для издания некоторых образцов груз[инских] фресок, долженствующих идти при моей статье этого очередного тома Изв[естий] КИАИ, а мы его должны выпустить к середине августа, чтобы экземпляры поехали в Ленинград к празднованию юбилея РАН в нач[але] сентября. Дело с выпуском этого тома, долженствующего составить сборник, приуроченный к празднованию 200-летия Академии, и составляет нашу в И[нститу]те основную заботу этого времени. К сожалению, я все еще не поправился окончательно и пока еще не предпринимал никаких экспедиций, хотя таковые необходимы как раз и для доследования и сбора материалов именно по указанной статье для сборника. Но думаю, что в июне кое-где побываю (Бетания¹³⁷, Кинцвис-и¹³⁸, Ахтала¹³⁹ и Кобайр¹⁴⁰, а если возможно, то и Вардзия¹⁴¹).

¹³⁵ Друкований орган Кавказького історико-археологічного інституту, що виходив у 1923–1927 рр.

¹³⁶ Видавниче товариство “Р. Р. Голике та А. І. Вільборг”, що функціонувало у Санкт-Петербурзі у 1902–1918 рр., друкована продукція якого відзначалась високою якістю. У 1918 р. власники Роман Голике та Артур Вільборг емігрували, а їх видавництво було націоналізоване. Спершу мало назву “15 державна типографія”, а з 1922 р. – “Типографія ім. Івана Федорова”.

¹³⁷ Монастир у Дідгорському районі м. Тбілісі (Грузія).

¹³⁸ Монастир біля м. Карелі – центру муніципалітету Шида-Картлі (Грузія).

¹³⁹ Монастир та фортеця Ахтала (Пгндзаанк) у Лорійській області Вірменії (колишня територія Грузії).

¹⁴⁰ Старовинний монастир поблизу м. Туманян Лорійської області Вірменії (колишня територія Грузії).

¹⁴¹ Печерний монастирський комплекс в Аспіндзькому районі Самцхе-Джавახети (Грузія).

Из последнего письма Фюнер и Крамфус¹⁴² узнал, что Вы довольны переездом и увлечены работой – очень рад за Вас и поздравляю с избавлением от киевского сидения. Как у Вас идут дела с намечавшимися изданиями? Лично Вашими и по Институту искусств? Что нового в Ленинграде по нашей научной части? Здесь печатается очередной том Bull[etin] Тиф[лисского] у[ниверсите]та¹⁴³, где будут две статьи (Чубинашвили и Амира-нишвили) по нашей части; печатается и все никак не выйдет сл[едующая] кн[ижка] Bull[etin] hist[orique], где должны выйти еще и гелатские описи. Идут работы по путеводителю по Тифлису (я не участвую) на русск[ом] яз[ыке] хорошими силами – должен выйти летом. Не знаю попался ли Вам в Ленинграде 1 вып[уск] Изв[естий] Абхазского научн[ого] общ[ества]¹⁴⁴ (Сухум, 1925) – там появилась статья В. И. Стражева¹⁴⁵ “Руинная Абхазия”¹⁴⁶, представляющая из себя хотя и далеко не полную и библиографически не исчерпывающую, но все же небесполезную сводку-указатель зарегистрированных памятников старины Абхазии.

До свидания. Поклон семье и знакомым. Ваш Д. Гордеев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 86, арк. 5–5зв., авторська копія.

8. Ф. Шміт – Д. Гордєєву, Ленінград – Тифліс, 22 червня 1925 р.¹⁴⁷

Дорогой Дмитрий Петрович.

Наступает лето и у меня, как будто, полегчало. Первый свободный час посвятил залежам писем. Нашел там два Ваших письма – от 8.IV и от 28.V; из второго я к стыду своему узнал, что я еще не ответил на первое, несмотря на то, что в первом заключалась совсем конкретная просьба о пересылке рукописей Ваших. В свое не оправдание, конечно, а смягчение вины, могу сказать, что я за истекшее время трижды ездил с научными и иными докладами в Москву, что я написал и сдал в печать книгу – (малое) “Искусство”¹⁴⁸ (все-таки 10 печ[атных] листов), что я провел неисчислимо

¹⁴² Крамфус, Віра Карлівна – учениця Федора Шміта з Вищих жіночих курсів (Харків).

¹⁴³ Мовиться про періодичне видання “Відомості Тифліського державного університету”.

¹⁴⁴ Наукове товариство, створене у 1922 р. Періодичне видання товариства “Відомості” виходило у 1922–1927 рр., від 1927 р. перейменовано на “Праці”.

¹⁴⁵ Стражев, Віктор Іванович (1879–1950) – бібліограф, літературознавець, поет, археолог.

¹⁴⁶ В. И. СТРАЖЕВ, ‘Руинная Абхазия’, *Известия Абхазского научного общества*, вып. 1 (Сухум, 1925): 131–170.

¹⁴⁷ У верхньому правому куті першої сторінки рукою Д. Гордєєва виконано напис: “Получено 29.VI.1925. Отвечено 1.VII”.

¹⁴⁸ Мовиться про видання: Ф. И. ШМИТ, *Искусство. Основные проблемы теории и истории* (Ленинград, Academia, 1925), 185 с.

много заседаний, лекций, докладов и т[ак] д[алее], и что я не имел, положительно, свободного часа. Теперь временно несколько легче.

Рукописи Ваши на днях вышлю. Пакет с напечатанною таблицею Гелатской иконы у меня лежит, насколько я помню, в одном из моих – не разобранных все еще – книжных ящиков. В случае надобности, этот пакет можно будет разыскать.

Возможности печататься для Вас тут слабы. Можно печатать лишь то, на что тут существует спрос – а спрос существует, разумеется, лишь на книги социологического, теоретического характера, отвечающие на потребности момента, а не на отвлеченно-научные исследования. У меня очень охотно взяли, минуя осень, о детском рисунке и напечатали ее сравнительно очень быстро; у меня теперь столь же охотно взяли (малое) “Искусство”, выжимки из предполагавшегося второго издания (большого) “Искусства”, которое не могло выйти и по цензурным соображениям, и по своей объемности (до 90 печ[атных] листов). Но ряд специально-исторических монографий (в том числе первоклассный¹⁴⁹ материал Никейский, Хиосский и т[ак] д[алее]) и у меня лежит, и у меня нет надежды его как-либо продвинуть. Институт также беспомощен в этом деле, как и РАИМК и прочие учреждения, – особенно, раз речь идет о церквях, Богородицах и тому подобном. Тут надо ждать. Я надеюсь, что уже ждать осталось не так много. Тогда и я опять сделаю визнатином – хотя мне, быть может, уже поздно возвращаться на старое пепелище, покинутое, в сущности, уже десять лет тому назад.

Что касается таблиц для Вашего издания, могу сообщить со слов завтехн[ической] частью типографии имени Ивана Федорова (б[ывшая] Голике и Вильборг) следующее:

1. Изготовление фототипий требует минимально месяц на клише и месяц на просушку оттисков;

2. При определении стоимости существенное значение имеет формат бумаги, а не количество помещенных на этой бумаге снимков;

3. Раз желательно снимки 18×24, бумагу нужно брать 24×30 – ее можно обрезать потом, по Вашим указаниям, как удобно;

4. При одном снимке 18×24 цена таблицы при 700 экз[емплярах] тиража определяется в 132,50 р[ублей]; при двух снимках цена 135 р[ублей]; при большем количестве снимков на таблице, цена незначительно еще увеличится.

Официальную смету прилагаю. Там указан и адрес, по которому Вы могли бы снести и непосредственно. В другие подобные учреждения я за справками не ходил, потому что зав[едующий] Институтским издательством Academia утверждает, что только Гол[ике] и Вильб[орг] работают прилично.

¹⁴⁹ У слові “первокласний” після складу “во” знаходиться закреслене “пер”.

Известий Абхазского научно[ого] общ[ества] в Л[енин]граде не встречал, ГИЗ достать книжку Стражева не берется. Между тем, мне бы очень хотелось ее получить. Укажите, кому и куда написать и деньги перевести?

Нынешним летом я надеялся на отдых и поездки – по Волге (в Ярославль, Кострому и т[ак] д[алее]) или на Кавказ к Вам. Ничего не вышло: нет денег, нет времени, нет сил. Если ехать к Вам с какими-нибудь удобствами (в мягком вагоне) – страшно дорого; а ехать без удобств – тоже дорого и сил нет. Я все-таки здорово потрепался за эти годы. Теперь все мечты отложил до будущего лета. Расчет таков: в Институте я вчерне все сделал, что от меня требовалось (“поставил на новые рельсы”), значит – будущей зимою буду менее затуркан и, к весне, буду иметь больше сил; а кроме того, к будущему лету я, авось, не буду финансово обессилен новым переселением за тридцать земель. Впрочем, если уж говорить о будущем лете, то не стану скрывать, что я питаю надежду на заграничную командировку – во всяком случае, я буду усиленно хлопотать о таковой. Но – можно ли загадывать на год вперед!

Сейчас мои домашние едут на дачу в Детское Село¹⁵⁰. Я буду к ним наезжать. А в июле я и сам поживу в Детском Селе. Думаю об этом без всякого удовольствия, ибо на даче будет тесно (2¹/₂ комнаты), многолюдно (мои, да еще теща, да еще свояченица, да еще племянник и племянница), а от меня будут требовать, чтобы я “отдыхал” и “заботился о своем здоровье”. Это непременно повторяется каждое лето, и я к этому привык. Но “отдых”, все-таки, вещь утомительная. Буду, насколько это возможно, писать две статьи для выпускаемого осенью “Социологического сборника” нашего И[нститу]та, с тем, чтобы с осени засесть исключительно за историю русского и украинского искусства, которую взялся написать для *Grundriss der slavischen Philologie*, 20 листов на нем[ецком] языке! Никаких других литературных плодов больше не имею, и никаких других обязательств на себя не беру... Возможно только (и это будет блестящее, если будет), что выходящее в августе “Искусство” втянет¹⁵¹ меня в разные предприятия. Но это – поживем, увидим.

Вот все, что имею рассказать о себе.

От всей души желаю Вам всего наилучшего.

Сердечно любящий Вас

Федор Шмит.

22.VI.1925.

Ленинград, Площадь Воровского, 5.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2. спр. 203, арк. 7–8зв., автограф.

¹⁵⁰ До 1918 р. – Царське Село, до 1937 р. – Дитяче Село, нині – Пушкін, місто у складі однойменного району Санкт-Петербурга.

¹⁵¹ Далі знаходиться закреслене “в”.

9. Д. Гордеев – Ф. Шміту, Тифліс – Ленінград, 1 липня 1925 р.

Ф. И. Шміту

Тифліс
1.VII.1925.

Глибокоуважаемый и дорогой Федор Иванович!

Получил письмо Ваше от 22.VI. с[его] г[ода] и пакет с рукописями моих “Трудов” – большое спасибо. Если будет у Вас время и возможность, то, пожалуйста, разыщите и перешлите пакет с готовыми таблицами Гелатской иконы Хахульск[ой] Б[огороди]цы. Получение этого материала было бы для меня весьма важно. Очень благодарен и за исполнение другой моей просьбы – относительно справки по изготовлению фототип[ических] табл[иц].

Что касается “книжки Стражева”, то это только журнальная статья. О получении ее для Вас из Сухума приму все возможные меры. Как только получу – перешлю незамедлительно. А пока отправляю бандеролью приобретенные для Вас лично (может быть, нужен окажется и для И[нститу]т[а] ист[ории] иск[усств]?) отд[ельный] отд[иск] работы Чубинова “Die Sciomshwimelawra”. Хотя, по моему мнению, здесь много мест не только спорных, но несомненно нуждающихся в перестройке подбора данных и выводов – все же эта статья большой шаг вперед в деле изучения памятников этого монастыря. А каково Ваше о ней мнение? Мои статьи в след[ующей] кн[иге] Bull[etin] hist[orique] уже отпечатаны начисто, но вся книга еще не готова и оттисков еще нет; вышлю по получению. С интересом и нетерпением ожидаю Ваше (малое) “Искусство”. Очень сожалею, что Никейские, Хиосские и др[угие] материалы принуждены лежать без надежды в ближайшем будущем их продвинуть. О судьбе моих печатных возможностей я и предполагал, что Вы сообщили.

О себе имею сообщить немного. Я все еще не вполне здоров и потому только начинаю экскурсировать – этим воскресеньем (28.VI) был в Мцхете с фотографом и работал над т[ак] наз[ываемой] “Антиохией” – фрагментом интересного церковного сооружения, состоящего из разновременных частей и напластований. В ближайшем будущем намечается поездка в Борчалинский район¹⁵², где хочу заняться росписями Ахталы, Ахбата¹⁵³ и Кобайра, а быть может и др[угими] памятниками того же района и не по живописи только. Сейчас занят гл[авным] образом печатанием III т[ома] Изв[естий] КИАИ, как гл[ава] ред[акционной] коллегии. Пишу

¹⁵² Адміністративно-територіальна одиниця Тифліської губернії Російської імперії. Д. Гордеев називає цей історичний регіон грузинською назвою, хоча внаслідок війни між Грузією та Вірменією 1918 р. південні частини цього регіону відійшли до Вірменії у 1919 р., в складі якої перебувають і донині.

¹⁵³ Ахпат – старовинний монастир в однойменному селі Лорійської області Вірменії (колишня територія Грузії).

таже статью для этого тома о росписях “Эпохи Тамары”. Работаю и над др[угими] материалами. Уже начинается “экскурсионная” страда – руковожу приезжими по осмотру “Старого Тифлиса”. Принял в этом году такую работу для необходимого заработка. Поджидаю этим летом приезда харьковцев – по письмам судя, сюда собираются приехать Никольская, Ивановская¹⁵⁴ и Берладина¹⁵⁵. Очень жаль, что Вам в этом году не удалось побывать на Кавказе – если бы мы все здесь встретились, было бы чудесно. Хочется пожелать этого на будущее время – но, как Вы сами справедливо пишете, можно ли загадывать теперь вперед!

До свидания. Поклон семье и знакомым. Пред[анный] Д. Гордеев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 86, арк. 6–бзв., авторська копія.

10. Ф. Шміт – Д. Гордєєву, Ленінград – Тифліс, 24 жовтня 1925 р.¹⁵⁶

24 октября 1925 г[ода]

[Ленинград]

Дорогой Дмитрий Петрович.

Что-то очень долго я от Вас ничего не имею: и книгу свою Вам послал, и лирическое послание в ответ на Ваше коллективное письмо из Батума. И хотя я великолепно знаю, что письма писать – занятие невеселое, но все-таки... Ну, да не в этом дело. А вот в чем:

Получил я на днях некую рукопись, за подписью Е. У. По содержанию рукописи я расшифровал инициалы Е. Р. Унгерн-Штернберг¹⁵⁷. Адрес не помечен на обложке, хотя бандероль и послана заказною – по-женски. Но вежливость требует, чтобы я поблагодарил автора за присылку, и мне нужно знать адрес. По почтовому штемпелю вижу, что Тифлис. Не откажите навести справку и сообщить мне улицу и № дома.

Я разыскал кипу печатных таблиц Гелатской иконы и, как только П[авла] С[таниславовна]¹⁵⁸ зашьет ее по правилам почтового искусства в тряпочку, пришлю ее Вам. Может быть, Вам таблицы и прислужатся.

---

¹⁵⁴ Ивановська, Тетяна Олександрівна – учениця Федора Шміта з Вищих жіночих курсів (Харків).

¹⁵⁵ Берладина, Ксенія Акимівна (1894–1960) – мистецтвознавець та педагог, дослідниця осетинської народної вишивки; учениця Федора Шміта з Вищих жіночих курсів (Харків).

¹⁵⁶ Лист виконаний на бланку директора Державного інституту історії мистецтв. Зверху знаходиться штамп: “Директор Государственного института истории искусств. Ленинград, пл[ощадь] Воровского 5. Телефон 173-00”. У верхньому правому куті першої сторінки рукою Д. Гордєєва виконано напис: “Получено по презду из Букнари. Отвечено 7.XI”.

¹⁵⁷ Унгерн-Штернберг, Євлампія Рудольфівна – учениця Федора Шміта з Вищих жіночих курсів (Харків).

¹⁵⁸ Шміт, Павла Станіславівна – дружина Федора Шміта.

О себе мне, собственно, нечего рассказать. Завален административной работой – перестраиваем весь Институт, ставим его на новые рельсы. Завален литературной работой: надо выпускать “Социологический сборник”, а там две моих больших статьи. Завален и педагогической работой: 6 часов в Университете, 2 часа на курсах при Институте, и сверх того – неисчислимо количество групповых и индивидуальных семинариев. Вздохнуть, можно сказать, некогда! Тут не до систематических и планомерных занятий: каждый день как-то делаешь то, что вот сейчас срочно необходимо, и откладываешь в долгий ящик, что может быть отложено, хотя и знаешь, что настанет момент, когда это отложенное станет срочным и уже неисполнимым. И все-таки, тут в Питере лучше, чем в Москве, – меньше суеты, меньше спешки, меньше перегрузки! Как они там справляются – просто непонятно!

С нетерпением жду ответа из Германии об издании моей “Никеи”¹⁵⁹. Если они возьмутся ее издать, как следует, я на время опять превращусь в византиниста и тряхну стариною. Не знаю, как справлюсь с работой, но очень бы хотел. Я вообще нахожу, что мне пора на время оставить вопросы теории и социологии и вернуться к памятникам. Ради этого я и взялся для Германии же писать Handbuch по истории русского и украинского искусства. Но теория с социологиею так актуальна сейчас у нас, что отстать от них – а особенно мне, директору ГИИИ, – просто невозможно, во всяком случае теперь, пока Институт не пойдет решительно и окончательно по непривычному ему пока еще пути.

Напишите о себе.

Сердечно Вас любящий

Федор Шмит.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2. спр. 203, арк. 9–9зв., автограф.

11. Д. Гордеев – Ф. Шмиту, Тифлис – Ленинград, 7 листопада 1925 р.

Ф. И. Шмиту

Тифлис

7.XI.1925.

Глубокоуважаемый и дорогой Федор Иванович!

Вернувшись из Аджаристана¹⁶⁰, где в окрестностях Батума на берегу моря я проводил мой месячный отпуск (первый с 1917 г.) и набирался сил для зимней работы, я застал Ваше письмо от 24.X. с[его] г[ода], начинающееся с упрека в молчании – в оправдание должен сказать, что о получе-

¹⁵⁹ Мовиться про видання: Th. SCHMIT, *Die Koimesis-Kirche von Nikaia. Das Bauwerk und die Mosaiken* (Berlin u. Leipzig, 1927), 56 S.

¹⁶⁰ Аджарія – історичний регіон Грузії.

нии книги я своевременно оповестил в открытке (извиняюсь еще раз, что не послал письма, но был загружен), а Вашего ответа на наше Батумское коллегиальное письмо, к глубочайшему сожалению, я до сих пор не получил.

Сидя в деревне, я предавался растительной жизни по предписанию врача, крайне способствовала хорошая погода – целый день я проводил на берегу, купался, брал солнечные ванны или странствовал по окрестным возвышенностям, или вместе с членами аджаристанского горного клуба. Из Тифлиса я почти не имел известий. Теперь все же чувствую себя значительно лучше и бодрее, но этот месяц в моей жизни как то взят за скобки. Относительно рукописи Е. Р. Унгерн-Штернберг (кстати – я с ней встречался в Цихис-Дзири¹⁶¹ на даче Анфимова¹⁶² и ее адреса, я наведу в ближайшие же дни справку и препровожу тогда незамедлительно. Большое спасибо Вам и Павле Станиславовне за пересылку таблиц гелатской иконы – я уже получил повестку на посылку вместе с письмом.

Я искренне и глубоко рад, что работа в Ленинграде наконец, после киевских мытарств, дает Вам внутреннее удовлетворение. Так и должно было ожидать. С особенным интересом узнал из письма возможной близости разрешения вопроса обнаружения “Никеи” и др[угих] Ваших работах.

Что касается меня, то могу сообщить, что все лето гл[авным] образом ушло на наблюдение за печатанием III т[ома] Изв[естий] КИАИ, каковой срочно был выпущен к юбилею Академии наук. Перед отъездом на Батумский краеведческий съезд не успел разослать отд[ельные] отт[иски] моих последних печатных работ – при сем посылаю бандероль. По техническим соображениям в III т[ом] Изв[естий] пришлось поместить совершенно иную работу – намечался очерк “Росписи эпохи Тамары Великой”, откуда помещены материалы Д. Кипшидзе о росписи Вардзии¹⁶³. Невозможность произвести нужные засъемки и дороговизна фототипии сыграли решающую роль. Кроме того, расстроилась экспедиция в Лорийский район и необходимо было, для полного представления сотрудников КИАИ в юбилейном издании, выбрать тему, по которой могли бы сотрудничать и художник, и архитектор, и фотограф. И вот срочно пришлось составить статью о Мцхетской “Антиохии”¹⁶⁴. Обе работы из Bull[etin] hist[orique],

¹⁶¹ Село Мцхетського муніципалітета Грузії.

¹⁶² Анфімов, Яків Афанасійович (1852–1930) – лікар.

¹⁶³ Д. А. КИПШИДЗЕ, ‘О росписи большого храмового сооружения Вардзии. (Извлечение из черновых материалов, собранных Д. А. Кипшидзе во время экспедиции в Месхию летом 1917 г., изданное под редакцией Д. П. Гордеева)’, *Известия КИАИ*, вып. 3 (1925): 87–96.

¹⁶⁴ Д. П. ГОРДЕЕВ, ‘Предварительное сообщение о Мцхетской “Антиохии” (извлечение из материалов экспедиции 1922 года и последующих поездок)’, *Известия КИАИ*, вып. 3 (1925): 157–170.

как Вы сами видите отчетно-должностные; это мои залежавшиеся листы еще со времени службы в Централхиве. В начале сентября был занят делами по КИАИ, в связи с здешними институтскими делами по празднованию юбилея Академии и др[угим], а в конце того же месяца и в первых числах октября был, как Вам уже известно, в Батуме. Сейчас, за время моего отсутствия, здесь меня ожидает изрядно всяких накопившихся по И[нститу]ту дел и хлопоты по возможному расширению учреждения и увеличения штата, в связи с чем предвидятся всякие “междоусобицы” среди моих сочленов и проч[ее]. Все это очень скучно, а главное сильно отвлекает от научной работы.

Всегда очень рад Вашим письмам – если будет хоть какая возможность – пишите.

Поклон семье и знакомым. Пред[анный] Д. Гордеев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 86, арк. 7–7зв., авторська копія.

12. Д. Гордеев – Ф. Шмиту, Тифлис – Ленинград, 2 лютого 1926 р.

Ф. И. Шмиту

Тифлис
2.ІІ.1926.

Глубокоуважаемый и дорогой Федор Иванович!

Из письма Е. А. Никольской я узнал, что в текущем году празднуется 25-летний юбилей Вашей научно-литературной деятельности – позвольте от души поздравить Вас с столь знаменательным моментом в жизни. Ел[ена] Ал[ександровна] сообщила, что Инст[итут] ист[ории] иск[усств] намечает выпуск сборника статей Вам посвященного с привлечением к участию Ваших учеников – если это последнее сообщение верно, то не откажите поставить меня в известность о том, мог ли бы я рассчитывать присоединиться и каковы условия издания: публикует ли И[нститу]т сборник в серии своих книг по смете или сборник печатается на средства участников; если издает И[нститу]т на свои средства, то каковы условия участия – на какой, приблизительно, размер должно готовить статью и можно ли рассчитывать на иллюстрации и какие (цинки в текст или на таблицах, или и фототипии) и на сколько (от иллюстративного аппарата зависит и выбор темы у меня); если печатают участники, то каковы условия оплаты – сколько будет, примерно, стоить печатный лист и возможны ли иллюстрации; как будет обстоять вопрос с заказом отд[ельных] отт[исков]; когда намечается срок подачи рукописей; можно ли будет рассчитывать на присылку автору-иногороднему хотя бы одной корректуры в гранках; в какой типографии будет печататься – возможно ли введение грузинских и армянских шрифтов. Простите, что затрудняю Вас такой массой вопросов, но я бы хотел предусмотреть главнейшее, что могло бы потом дать заминку.

Кроме того, позвольте обратиться еще с одной просьбой – сообщите, когда точно приходится юбилей, я бы хотел его здесь отметить так или иначе. Пожалуйста, пришлите главнейшие даты Вашей биографии. Хотя Вы по доброте и присылали даже в революционные годы свои новые работы, а в свое время подарили все имевшиеся отд[ельные] отт[иски], но как среди них, так и в моих списках могут быть пробелы – я бы был глубоко признателен за присылку полного перечня Ваших печатных работ, какой мне может, как я надеюсь, быть здесь нужен именно в полном объеме.

Как в настоящее время протекает Ваша работа? Довольны ли Вы ходом жизни И[нститу]та? Как печатание Ваших трудов? Теперь уже я в свою очередь могу дословно начать переписывать первые строки последнего, из полученных мною, Ваших писем (от 24.X.1925 г.) – “что то очень долго я от Вас ничего не имею: и книжк[и] сво[и]”¹⁶⁵. Вам послал и ... послание в ответ на Ваше [ук. последнее] письмо из [Ленинграда] (из Тифлиса, от 7.XI), и потом еще, дополнительно, дослал (13.XI) адрес Евлампии Рудольфовны Штернберг”. Я был бы очень рад иметь от Вас весточку и не по чисто научно-деловым вопросам.

Что касается меня лично, то я весьма мало доволен протекшими последними месяцами. Они были гл[авным] образом заняты всякой всячиной, никакого отношения к науке не имеющей. И в связи с расширением деятельности КИАИ, отчасти и по вопросу о штатах, намеченных к увеличению, а так же и лично между коллегами возникло премного колдовращений, возможность каких я теоретически еще осенью предвидел, но многих уклонов и создавшихся положений никак не ожидал. О фактах не буду распространяться. Единственным отрадным для меня фактом была экспедиция в Лорийских район, где я гл[авным] образом был занят обследованием фресковых стенописей Ахталы, Ахбата и Кобайра; преимущественно Ахталы, которая сохранила фрагменты интересной сложной по составу росписи большого монастырского храма. Краткий отчет об этой экспедиции появился уже в эриванской газете на армянском яз[ыке], а здешняя газета (“Заря Востока”¹⁶⁶) уже целую вечность “маринует” данную ей информацию, мною составленную. Если она будет напечатана, то номер этот пришлю Вам. Сейчас готовлю доклад для Баку (хочу быть на туркологическом съезде в конце этого месяца¹⁶⁷) и обрабатываю материалы для

¹⁶⁵ У квадратні дужки тут і до кінця абзацу літери та слова взяті самим Д. Гордєєвим. Далі знаходиться знак “х”, який позначає місце вставки, виконаній вертикально у правому полі зворотного аркуша: “х) Я послал Вам тогда же бандероль с моими последними работами, получили ли Вы их”.

¹⁶⁶ Російськомовне грузинське періодичне видання у 1922–1991 рр.

¹⁶⁷ Перший Всесоюзний тюркологічний з'їзд, що проходив у Баку 26 лютого – 5 березня 1926 р. Утім, серед переліку делегатів прізвище Д. Гордєєва відсутнє: *Первый Всесоюзный тюркологический съезд 26 февраля – 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет)* (Баку, Нагыл Еви, 2011): 542.

сводки моих сборов по грузинской живописи. Эту зиму я чувствую себя значительно лучше, чем год назад, но все же не вполне оправился – не могу много и упорно работать, т[ак] к[ак] все еще слаб.

Поклон семье и питерцам. До свидания. Пред[анный] Д. Гордеев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 86, арк. 8–8зв., авторська копія.

13. Ф. Шміт – Д. Гордєєву, Ленінград – Тифліс, 16 лютого 1926 р.¹⁶⁸

Ленинград, 16 февраля 1926.

Дорогой Дмитрий Петрович.

Как видите, я не поленился составить для Вас очень подробное и на архивных данных основанное свое жизнеописание. Собственно говоря, это даже невероятно, что, при всей своей загруженности работою, я потратил немало часов на столь непроизводительный труд.

Но когда я прочел Ваше письмо от 2/II, мне просто так захотелось, чтобы Вы¹⁶⁹ себе ясно представляли, кто я и что делаю, – что я как-то сразу засел и стал стучать...¹⁷⁰ А когда я что-нибудь начну, то уже не могу бросить, пока не кончу. Я нашел, что в этой работе была даже какая-то своеобразная прелесть, – так вот оглянуться на пройденный путь! Как Вы без труда установите, никакого юбилея сейчас нет: разве что осенью исполнится 25 лет со времени напечатания первой моей научной статьи. Но 25 лет все-таки прожиты, что-то за эти годы проработано и научно, и общественно!

Институтская молодежь, правда, на днях превесело отпраздновала мои “юбилей” ...¹⁷¹, но я позволил это только после того, как мне была дана клятва, что не будет ни речей, ни всего того обряда отпевания, который обычен при подобных okazиях: выпили, потанцевали, поговорили – и все тут.

Относительно сборника – была такая мысль. Но ее, по-видимому, придется оставить. На большой сборник случайных статей, этакий торжественный винегрет, в котором участвуют все желающие почтить юбилея, не хватит денег. Да и я, должен сознаться, мало вижу прелести в таких бестолковых сборниках. Самомнения и генеральства во мне по-прежнему маловато. Я бы обрадовался только в том случае, если, совершенно неза-

---

¹⁶⁸ У верхньому правому куті першої сторінки рукою Д. Гордєєва виконано напис: “Отвечено 26.II.1926 г.”. Трохи нижче машинописом набраний рік “1925”, остання цифра закреслена та поруч олівцем дописано “конечно б”. У лівому верхньому полі вертикально олівцем виконаний напис “Жизнеописание в конце”.

¹⁶⁹ В тексті замість “ы” – прочерк.

¹⁷⁰ Так у тексті.

¹⁷¹ Так у тексті.

висимо от какого бы то ни было юбилея, мог появиться сборник работ, посвященных развитию той моей идеи, которую я считаю своим существенным вкладом в науку, идеи диалектического построения мировой истории искусства. Такой сборник, очень небольшой, составленный из трех-четырёх статей моих ближайших учеников-киевлян, как будто должен появиться: во всяком случае, он готовится. Но он будет с Вашей точки зрения, конечно, очень малоинтересным: Вы остались верным слугою традиционной науки. Я эту традиционную науку очень уважаю и признаю служение ей чрезвычайно и почтенным, и нужным делом. Только я-то от этой науки отошел, внутренне совсем, и только слежу за тем, что в этой области делают другие. Меня интересует сейчас только исторический синтез, ибо я уверен, что без него все вещеведение, которым и я когда-то занимался не без увлечения, совершенно бесплодно, если оно не сопряжено с искусствоведением. Я не знаю, нашли ли Вы время и внимание для того, чтобы прочесть мое "Искусство" 1925 года, и попадались ли Вам мои работы о "Живописи, ваянии и зодчестве", или о "Диалектике развития искусства", или моя книжка "Почему и зачем дети рисуют". Если они Вам и попадались, то, разумеется, удовольствия Вам не доставили. А моя вся жизнь в них – ничего тут не поделаешь. Разошлись мы с Вами. А все-таки я Вас до сих пор с необычною нежностью люблю и радуюсь всякий раз, когда что-нибудь узнаю о Вас и Вашей работе.

Искренне Ваш

Федор Шмит¹⁷².

ЖИЗНЕОПИСАНИЕ Ф. И. ШМИТА

Федор Иванович Шмит родился в С[анкт]-Петербурге 3 (15) мая 1877 г., сын курляндского выходца Адольфа-Ивана Эрнестовича ШМИТ и его жены Эмилии Карловны, урожд[енной] ШУБЕР, дочери виолончелиста Карла ШУБЕРТ.

Окончив весной 1894 курс классической гимназии при ев[ангельско]-лют[еранской] церкви св. Екатерины в С[анкт]-П[етербурге]¹⁷³, поступил в качестве домашнего учителя к барону А. фон Фитингоф-Шеель¹⁷⁴ и прожил зиму 1894–5 в имении барона под Митавою¹⁷⁵: тут нашел книги и фотографии, относящиеся к искусству итальянского Возрождения, увлекся ими и решил стать историком искусства: тут же стал изучать французский и английский языки.

¹⁷² Слова "Искренне Ваш Федор Шмит" написані від руки автором листа.

¹⁷³ Мурована церква збудована у 1767 р., приход функціонував до 1934 р., відновлений у 1993 р., нині діюча.

¹⁷⁴ Баронський рід остзейського дворянства.

¹⁷⁵ Назва м. Єлгава до 1917 р.; нині – місто республіканського значення Латвії.

Осенью 1895 г. Поступил на историко-филологический факультет С[анкт]-П[етер]б[ургского] у[ниверсите]та и, перейдя на III курс, осенью 1897 избрал классическое отделение. Работал по греческой литературе у проф[ессоров] В. К. Ернштедта¹⁷⁶ и П. В. Никитина¹⁷⁷, по латинской литературе у Ф. Ф. Зелинского¹⁷⁸ и И. И. Холодняка¹⁷⁹, по истории античной скульптуры у А. В. Прахова¹⁸⁰, перешедшего с осени 1897 на службу в С[анкт]-П[етер]б[ургский] у[ниверсите]т. Весною 1899 получил зачетное свидетельство, но, приступив к сдаче государственных экзаменов, заболел аппендицитом и диплома не получил. Осенью 1899, по рекомендации П. В. Никитина, в качестве домашнего учителя отправился в Рим к послу А¹⁸¹. И. Нелидову¹⁸².

В Риме провел 1899–1900 и 1900–1901 гг., изучая памятники античного искусства и искусства Ренессанса. Совершил ряд поездок на юг (Неаполь и Помпеи) и на север (Венеция, Флоренция, Сиена, Сан-Джиминиано¹⁸³, Орвието¹⁸⁴, Пиза, Лукка). Работал в библиотеках Германского¹⁸⁵ и Французского¹⁸⁶ археологических институтов в Риме.

Сдав весною 1900 г. государственные экзамены в С[анкт]-П[етер]б[ургском] у[ниверсите]те с дипломом I степени и оставленный в ноябре 1900 г. историко-филологическим факультетом при кафедре истории и теории искусств, был весною командирован М[инистерством] н[ародного] п[росвещения] в Русский археологический институт в Константинополе¹⁸⁷.

¹⁷⁶ Ернштедт, Виктор Карлович (1854–1902) – филолог-классик, палеограф, доктор греческой словесности, профессор Петербургского университета (з 1884), академик Петербургской академии наук (1898 р.).

¹⁷⁷ Никитин, Петро Васильевич (1849–1916) – филолог-классик, профессор Петербургского университета (з 1886 р.), ректор у 1890–1897 рр., академик Петербургской академии наук (1888).

¹⁷⁸ Зелінський, Фадей Францевич (1859–1944) – филолог-классик, профессор Петербургского университета (з 1887 р.).

¹⁷⁹ Холодняк, Иван Ілліч (1857–1913) – филолог, приват-доцент Петербургского университета (з 1884 р.).

¹⁸⁰ Прахов, Адріан Вікторович (1846–1916) – історик мистецтва, археолог, з 1897 р. – викладач Петербургського університету.

¹⁸¹ У тексті одрук – замість “А” надруковано “Л”.

¹⁸² Нелідов, Олександр Іванович (1835–1910) – дипломат, посол в Італії у 1897–1903 рр.

¹⁸³ Містечко в Тоскані (Італія), що зберегло середньовічну архітектуру. Центр міста входить до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

¹⁸⁴ Муніципалітет в Умбрії (Італія).

¹⁸⁵ Науково-дослідна установа, що спеціалізувалась на вивченні античних старожитностей; заснована у Римі у 1829 р. спершу як приватна установа.

¹⁸⁶ Науково-дослідна установа, що була заснована в Римі у 1873 р. як відділення Французької школи в Атенах, а з 1875 р. – як самостійна науково-дослідна установа.

¹⁸⁷ Науково-дослідна установа, що існувала в Стамбулі (Константинополі) у 1895–1914 рр.

Тут систематически стал изучать византийское искусство, в частности, по поручению директора института Ф. И. Успенского¹⁸⁸, взялся за подготовку монументальной публикации архитектуры и мозаик Кахриэ-джами¹⁸⁹. Закончив весной 1903 вчерне эту работу, отправился в путь, чтобы ознакомиться с неконстантинопольскими памятниками византийского искусства: провел два месяца на Афоне, побывал в Салонике и Смирне, длительно жил в Афинах, пешком исходил Пелопонис (Аигина, Коринф, Тиринф, Микены, Навплия, Спарта, Мистра, Каламата, Мегалополи, Олимпия, Патрас), лечился от тропической малярии на Корфу, а затем, поздно осенью перебрался в южную Италию (Бари, Таранто) и Сицилию (Мессина, Катания, Джирдженти, Палермо), через Неаполь проехал в Рим. В Риме внимательно изучил памятники раннехристианские (катакомбные росписи) и ранневизантийские (базилики и их мозаичные росписи), а также работал в Ватиканской библиотеке над миниатюрами византийских рукописей. Весной 1904 предпринял путешествие по мелким городам Умбрии и Тосканы, особенно тщательно изучил фрески Ассизи¹⁹⁰, а затем отправился в Дженову, где надо было скопировать житие легендарного основателя монастыря Хоры¹⁹¹ Феодора¹⁹², чрезвычайно дурно изданное Хр. М. Лопаревым¹⁹³. Через Мюнхен и Вену, где были осмотрены музеи и исполнены библиотечные работы, летом 1904 вернулся в С[анкт]-П[етер]б[ург].

Осенью 1904 поступил на службу преподавателем латинского языка и истории в Петергофскую классическую гимназию. Несмотря на перегруженность школьными и частными уроками, продолжал работу над монографией о Кахриэ-джами. Летом 1905, для окончательной редакции книги, поехал в Константинополь, где работал в библиотеке Р[усского] а[рхеологического] института: из Константинополя съездил на несколько дней в Грац для того, чтобы посоветоваться с Иос. Стржиговским¹⁹⁴ о результатах исследования Кахриэ-джами. Рукопись была закончена уже в Петергофе в начале зимы и к январю 1906 г. была сдана в печать. Летом 1906 съездил

¹⁸⁸ Успенский, Федір Іванович (1845–1928) – візантиніст, засновник та директор Археологічного інституту в Константинополі (1894–1914), академік Петербурзької академії наук (1900), Російської академії наук (1917), Академії наук СРСР (1925).

¹⁸⁹ Пам'ятка візантійської архітектури XI ст. зі збереженими мозаїками та фресками XIV ст. Включена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

¹⁹⁰ Містечко в Умбрії (Італія), в якому розташований монастирський комплекс св. Франциска Асизького, що входить до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

¹⁹¹ Монастир Хора, головним храмом якого є Кахріє-Джамі.

¹⁹² Теодор Метохит (1270–1332) – візантійський письменник, великий логофет при дворі імператора Андроніка II Палеолога.

¹⁹³ Лопарев, Хрисанф Мефодійович (1862–1918) – візантиніст, член Російського географічного товариства та Православного Палестинського товариства.

¹⁹⁴ Стржиговський, Йозеф (1862–1941) – польський та австрійський мистецтвознавець, візантиніст.

в Софию, где книга печаталась, для чтения корректур; попутно побывал в Буда-Пеште, проездился по Болгарии и провел несколько недель в Карпатах. Летом 1907, по приглашению Болгарского Министерства нар[одного] просвещения, совершил трехмесячное путешествие по Болгарии с целью выяснения списка наиболее исторически интересных и нуждающихся в охране памятников старины. Зимой 1907–1908 г. сдал в историко-филологическом факультете установленные магистерские экзамены по греческим и римским древностям и по истории искусства. Летом 1908 был назначен ученым секретарем Русского археологического института в Константинополе (на место Р. Х. Лепера¹⁹⁵). В начале следующего, 1909, года защитил в С[анкт]-П[етер]б[ургском] у[ниверсите]те диссертацию на степень магистра, вышедшую в 1906 еще году монографию о Кахриэ-джами, отмеченную Р[усским] археологическим обществом большою серебряною медалью.

В качестве ученого секретаря Р[усского] а[рхеологического] и[нститута] в К[онстантино]поле заведовал библиотекою и музеем Института и разрабатывал накопившиеся материалы, в том числе кипрские мозаики, копии которых привез Н. К. Клуге¹⁹⁶. От времени до времени удавалось совершать более или менее продолжительные экскурсии: в декабре 1909 работал в Новом монастыре на Хиосе¹⁹⁷ над изучением мозаичной росписи, летом 1910 был в Эносе¹⁹⁸, Фереджике¹⁹⁹ и Салоники, весною 1912 был представителем Р[усского] а[рхеологического] и[нститута] на международном съезде ориенталистов в Афинах, летом 1912 г. провел 40 дней в Никее, собирая материал для издания храма Успения²⁰⁰. Путешествие в Афины было связано с обширною прогулкою по северной Греции (Орхомен, св. Лука, Дельфы) и по Пелопонису (Монемвасия), в время которой родился замысел докторской диссертации на тему: “Византийская монументальная живопись VI (апсидальная роспись Никей) до XII вв. (Хиос, св. Лука, Дафни)”.

Осенью 1912 г. переселился в Харьков, где занял кафедру теории и истории искусств и стал заведовать Университетским музеем изящных искусств. Одновременно преподавал в Художественном училище и на В[ысших] ж[енских] к[урсах]. Летом 1913 г. совершил трехмесячное путеше-

¹⁹⁵ Лепер, Роберт Христианович (1865–1918) – византист, археолог, вчений секретар Російського археологічного інституту в Константинополі у 1901–1908 рр. Лепер у 1908 р. очолив музей у Херсонесі.

¹⁹⁶ Клуге, Микола Костянтинович (1867–1947) – художник-реставратор та копіїст при Руському археологічному інституті в Константинополі.

¹⁹⁷ Монастир Неа-Моні на Хіосі, заснований в XI ст. Входить до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

¹⁹⁸ Енос – турецьке місто у Східній Фракії.

¹⁹⁹ Фереджик – містечко в Македонії.

²⁰⁰ Монастир Успіння Пресвятої Богородиці (Іакінфа) в Нікеї з однойменним храмом, зруйнований у 1922 р.

стве в Вену, Венецію, Триест, Падову, Равенну – особливо долго задержался в Равенне, где, благодаря любезности итальянских властей (Дж. Джерола²⁰¹), получил возможность собственноручно исследовать все мозаики; по возвращении из Италии отправился в Новгород и Псков для ознакомления с византийско-русскими памятниками искусства.

Осенью 1913 г. был назначен председателем педагогического совета женской гимназии Д. Д. Оболенской. В декабре 1913 г. был избран деканом историко-филологического факультета В[ысших] ж[енских] к[урсов]. Летом 1914 г. с семьей отправился за границу – прежде всего в австрийский курорт Реинерц для лечения дочери, с тем, чтобы вернуться через Вену, Триест, вдоль Далматинского побережья, через Грецию и Константинополь на Одессу. Разразившаяся мировая война помешала выполнению этого плана: в августе пришлось из Реинерца бежать сначала в Бреславль, потом в Берлин, где был задержан в качестве “гражданского военнопленного” до января 1915 г.; пребывание в Берлине, естественно, было использовано для подробного ознакомления с музеями и для библиотечных работ – благодаря любезности О. Ф. Вульфа²⁰² удалось выполнить крупные фотографии с хранимой в музее имп[ератора] Фридриха²⁰³ мозаики из равеннской церкви San Michele in Affricisco²⁰⁴.

1915 год является переломным в научной работе: с одной стороны, вследствие войны, пришлось отказаться от чистого византизма и перейти к русско-византийским памятникам, а с другой – вопросы теории искусства, вопросы анализа стиля все больше отвлекают внимание от чисто исторических вещеведческих изысканий. В области изучения византийско-русских памятников была начата разработка вопросов, связанных с киевской Св[ятою] Софиею и прочими великокняжескими памятниками западной Украины: осенью 1915 г., совместно с Д. П. Гордеевым, была предпринята поездка в Киев, а в декабре 1915 были предприняты работы в архиве Археологической комиссии в С[анкт]-П[етер]б[урге] в целях выяснения судьбы здания Владимира Волынского.

Лето 1916 г. принесло большую радость: на малоазийском фронте требовалось организовать дело охраны и изучения памятников византийского искусства, и я был командирован Р[оссийской] а[кадемией] н[аук] и И[мператорским] р[усским] а[рхеологическим] о[бществом], совместно с

²⁰¹ Джерола, Джузеппе (1877–1938) – італійський історик, реставратор, у 1909–1920 рр. – опікувався збереженням пам’яток Романії з центром у Равенні.

²⁰² Вульф, Оскар Фридрихович (Каспарович) (1864–1946) – візантиніст, мистецтвознавець.

²⁰³ Нині – Музей Боде у складі Музейного острова в Берліні. Ідея створення музею виникла в оточенні кронпринца Фридриха (1831–1888), майбутнього німецького імператора Фридриха III (1888 р.).

²⁰⁴ Мовиться про мозаїку апсиди базилики церкви св. Михаїла в Равенні, придбаної посланцем пруського короля Фридриха Вільгельма IV у 1843 р.; після тривалих перипетій мозаїка була виставлена в Берлінському музеї у 1904 р.

Ф. И. Успенским, в Трапезунт²⁰⁵. Здесь была проделана значительная работа по очистке Св[ятой] Софии²⁰⁶, прежде всего, от турецких деревянных построек, а потом и от турецкой штукатурки; был вскрыт узорный мраморный пол, и были открыты алтарные фрески, в то время как Н. К. Клуге обмерил и зачертил здание и сделал ряд фотографических снимков. К сожалению, все материалы были переданы Ф. И. Успенскому, который впоследствии печатно заявил в официальном отчете (в известиях РАН), что он от меня ничего не получил...²⁰⁷ Из Трапезунта через Батум отправился в Тифлис, осмотрел Мцхет и по Военно-грузинской дороге поехал в Железноводск²⁰⁸, где провел конец лета.

В 1917 году, после февральской революции, начинается усиленная общественная работа: был не только деканом и членом правления на В[ысших] ж[енских] к[урсах], не только заведовал университетским музеем, но был членом Советской комиссии в помощь ректору университета, членом университетской финансовой комиссии, членом городской музейной комиссии. Когда организовался харьковский Академический союз, был неизменным председателем всех общих собраний и делегатом союза на Московском съезде.

В 1918 г. весной был в Киеве, где удалось сделать ряд крупных фотографических снимков с мозаик Св[ятой] Софии и Михайловского монастыря. Избран членом Общества исследователей искусств в Киеве²⁰⁹ и Таврической ученой архивной комиссии²¹⁰. В осеннем семестре читал лекции по теории искусства в вновь организованном Полтавском университете.

В 1919 г. при “вторых большевиках”, принимал деятельное участие в организации I-ого ВУКОПИСа (Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины²¹¹). При Деникине²¹² вместе с А. И. Белецким²¹³,

²⁰⁵ Експедиція мала на меті “порятунок” візантійських пам’яток у захопленому російськими військами Трабзоні (Трапезунд).

²⁰⁶ Катедральний собор Трапезунда, пам’ятка архітектури та монументального мистецтва XIII ст. Нині – діюча мечеть.

²⁰⁷ Так у тексті.

²⁰⁸ Місто-курорт у Ставропольському краї Росії.

²⁰⁹ Київське товариство охорони пам’яток старовини та мистецтва – наукове товариство м. Києва з охорони та дослідження української історико-культурної спадщини, що діяло у 1910–1919 рр.

²¹⁰ Таврійська учена архівна комісія – наукова установа в м. Сімферополі, що діяла у 1897–1920 рр.

²¹¹ Орган охорони історико-культурної спадщини, створений у 1919 р. у Харкові в структурі Народного комісаріату освіти.

²¹² Денікін, Антон Іванович (1872–1947) – російський військовий та політичний діяч, один з головних керівників Білогвардійського руху, організатор та очільник Добровольчої армії. З червня по грудень 1919 р. Харків перебував під контролем білогвардійців.

²¹³ Білецький, Олександр Іванович (1884–1961) – український літературознавець, академік АН УРСР (1939).

В. Н. Покровским²¹⁴ и др[угими], основал “Вольный факультет искусства”: читал в Народном университете.

В 1920 г., при “третьих большевиках”, был привлечен зав[едующим] ГубОНО Я. А. Истоминым²¹⁵ к организации ГубКОПИСа, после того, как своими силами, немедленно по вступлении в город сов[етских] войск, наладил в общегородском масштабе охрану памятников искусства, находившихся в оставленных бежавшею буржуазией квартирах; в ГубКОПИСе заведовал музейною секцией и, по этой должности, провел полную реорганизацию всех харьковских музеев – превратил университетский Музей изящных искусств в Картинную галерею, выделил и перевел в новое помещение Археологический музей и Музей украинского искусства (собрания у[ниверсите]та, Волынского древнехранилища, Церковно-археологического общества), основал Центральную художественно-историческую библиотеку и т[ак] д[алее]. В июле м[есяце], по организации 2-ого ВУКОПИСа²¹⁶, был членом коллегии, а с 15/VIII – зам[естителем] председателя, заведующим в то же время научным отделом и председательствуя в комиссии по подготовке специалистов-сотрудников.

По университетской линии одновременно вел работу в качестве декана историко-филологического факультета (В[ысшие] ж[енские] к[урсы] слились с у[ниверсите]том) и был членом комиссии Я. А. Истомина по реформе высшей школы: с 16/VII – 17/VIII ездил в командировку в Москву, где выступал с докладом по своей теории искусства (избран заочно членом МИХИМа²¹⁷ 22/IV.1920) и СПб., где повторил московский доклад в РАИМК²¹⁸ (избран членом заочно 6/VIII 1919).

В первой половине 1921 г. (до 15/VI) состоял в следующих должностях: профессора-руководителя и декана Института общественных наук Харьковской академии теоретических знаний (б[ывшего] у[ниверсите]та); члена (был избран председателем, но не принял избрания) Высшего ученого совета Украины при НКПросе; зам[естителем] пред[седателя] ЗавНО, предс[едателем] комиссии по подготовке сотрудников-специалистов ВУКОПИСа; вр[еменно] и[сполняющим] д[ела] пред[седателя], зав[едующего] муз[ейным] сек[тором], зав[едующего] муз[ыкального] дет[ско-го] твор[чества] харьковского ГубКописа; зав[едующим] секции эстетики

²¹⁴ Покровський, Володимир Миколайович (1863–1924) – український архітектор.

²¹⁵ Істомін, Яків Олександрович (1887–1939) – педагог, репресований у 1937 р., реабілітований у 1956 р.

²¹⁶ Відновлений комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини.

²¹⁷ “Московский институт историко-художественных изысканий и музееведения”, що був відкритий у 1919 р. у Москві як відділення при Російській академії історії матеріальної культури.

²¹⁸ “Российская академия истории материальной культуры” – російська наукова установа, створена у 1919 р. на основі імператорської археологічної комісії. Змінювала кілька разів назву, нині – Інститут історії матеріальної культури РАН.

и научных исследований сектора искусств УкрГлавполитпросвета; редактором худ[ожественного] отдела УкрГосИздата; членом выставочного комитета I-ой художественной выставки ГПП (февраль–март 1921)²¹⁹. В мае [есяце] был в командировке в Киеве, где представил ВУАН проект работ по исследованию и изданию Св[ятой] Софии и был избран (26/V) председателем вновь учрежденной Софийской комиссии ВУАН²²⁰, а также профессором киевского Архитектурного института²²¹. 15/VI был избран [действительным] академиком ВУАН и редактором художественного отдела Украинского энциклопедического словаря.

Во второй половине июня 1921 переселился в Киев, где был избран, в добавление к перечисленным уже должностям, еще членом О[бщества] Нестора-Летописца²²² (24/VII), председателем Археологической комиссии ВУАН²²³ (9/VIII) и председателем Музейной секции этой комиссии (12/VIII), председателем музея искусств ВУАН имени Б. И. и В. М. Ханенко²²⁴ (8/X). Кроме Архитектурного института, читал лекции в Археологическом институте²²⁵ и в Институте пластических искусств²²⁶, а с декабря – и в Музы-

²¹⁹ Див.: *Первая художественная выставка Сектора искусств Главполитпросвета* (Х., 1921), 36 с.

²²⁰ Докладніше про роль Ф. Шміта у створенні та роботі Софійської комісії див.: А. ЧЕРЕДНИЧЕНКО, 'Ф. І. Шміт та історія заснування Софійської комісії', *Софійські читання. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції "Пам'ятки Національного заповідника "Софія Київська" та сучасні тенденції музейної науки"* (Київ, 24–25 листопада 2005 р.) (К., 2007): 373–382.

²²¹ Навчальний заклад, що діяв у Києві у 1918–1924 рр. У 1924 р. увійшов до складу Київського художнього інституту на правах факультету.

²²² Історичне товариство Нестора-Літописця – наукове товариство, що діяло в Києві у 1872–1931 рр. з перервою у 1917–1921 рр. Від 1921 р. діяло в складі історико-філологічного відділу ВУАН.

²²³ Науково-дослідна установа, утворена у 1921 р. при ВУАН. У 1922 р. реорганізована в археологічний комітет, з 1924 р. – Всеукраїнський археологічний комітет. У 1934 р. на основі комітету створено Інститут історії матеріальної культури АН УРСР.

²²⁴ Музейна установа, створена у 1918 р. на основі колекції Богдана Ханенка, яку за заповітом чоловіка Варвара Ханенко передала до Української академії наук. У подальшому назва музею декілька разів змінювалась. Нині – Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

²²⁵ Навчальний заклад було утворено у 1918 р. на чолі з М. Довнар-Запольським. У 1920 р. заклад підпорядковано УАН, після низки реорганізацій навчання студентів було відновлено з осені 1921 р. З 15 листопада 1921 р. Інститут отримав статус Київських археологічних курсів при кафедрі мистецтвознавства з платним навчанням. У 1924 р. припинив існування.

²²⁶ Вищий навчальний заклад мистецтвознавчого напрямку, утворений у грудні 1917 р. За часи свого існування зазнав низки реорганізацій. У 1922 р. було перетворено на Київський інститут пластичних мистецтв. Після об'єднання з Київським архітектурним інститутом у 1924 р. дістав назву Київський художній інститут. Нині – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури.

кально-драматическом институте имени Лысенка²²⁷, где занял должность декана музыкально-педагогического факультета.

Возбудив крайнее неудовольствие укр[аинских] шовинистов, 24/ХІІ отказался от работы в Соф[ийской] комиссии, а 28/ХІІ – от работы в Археологической комиссии, после чего ВУАН упразднила обе эти комиссии, заменив их комитетами, во главе которых опять пришлось стать мне: Соф[ийский] комитет, проболев до 1/VIІ, тихо скончался от бессилия, а Археологический комитет довольно энергично работал, и я сложил с себя обязанности председателя лишь 5/IX 1924, когда, в мое отсутствие, оказались введенными в его состав лица, с которыми мне работать было невозможно, – уличенный в кражах Н. Е. Макаренко²²⁸, ярые шовинисты вроде “профессора” Данилевича²²⁹, Д. М. Щербакивского²³⁰, П. П. Куринного²³¹ и т[ак] д[алее].

17/I 1922 был приглашен киевским ГубКОПИСом руководить организацией киевского исторического музея в Лавре²³². 12/II был избран ректором Киевского археологического института²³³. С 1/VIІ был утвержден Всеукраинским научковым комитетом в должности руководителя (керивника) Научно-исследовательского института (кафедры) искусствоведения²³⁴.

---

²²⁷ Вищий навчальний заклад, утворений у 1918 р. на базі приватної музично-драматичної школи ім. Лисенка (1904). Протягом своєї історії зазнав низки реорганізацій. Нині – Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені Івана Карпенка-Карого.

²²⁸ Макаренко, Микола Омелянович (1877–1938) – український археолог, мистецтвознавець. Репресований, засуджений до заслання, потім до страти. Реабілітований. Про згаданий Шмітом епізод з крадіжкою див.: В. В. КОРНІЄНКО, ‘Дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору 1923 р. за архівними даними’, *Чернігівські старожитності: Збірник наукових праць* (Чернігів, 2015): 211–236.

²²⁹ Данилевич, Василь Юхимович (1872–1936) – український історик, археолог, нумізмат, у 1920–1931 рр. – професор Київського інституту народної освіти.

²³⁰ Щербакивський, Данило Михайлович (1877–1927) – український археолог, музейник, мистецтвознавець.

²³¹ Куринний, Петро Петрович (1894–1972) – український історик, археолог, етнограф.

²³² Докл. історію організації музею див.: Р. КАЧАН, С. ХВЕДЧЕНЯ, ‘Розвиток музейної справи на теренах Києво-Печерської лаври в 1918–1926 рр.’, *Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць*, вип. 8 (К., 2005): 43–44.

²³³ Навчально-наукова установа, що діяла в Києві у 1917–1924 рр. Докл. див.: А. В. СТАВИЦЬКА, ‘Київський археологічний інститут як навчально-наукова корпорація’, *Археологія і давня історія України: Збірник наукових праць*, вип. 9 (К., 2012): 263–267.

²³⁴ Докл. див.: І. ХОДАК, ‘Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства: початковий етап діяльності’, *Студії мистецтвознавчі*, № 2 (К., 2014): 109–125; І. О. ХОДАК, ‘Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства (1922–1930): основні напрями діяльності’, *Від України до УРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва (м. Київ, 12 грудня 2014 р.)* (К., 2015): 127–140.

В ноябре и декабре состоял заведующим художественным отделом Всеукраинского социального музея имени тов[арища] Артема²³⁵ в Харькове и выработал обширный (затерянный потом при благосклонном участии нескольких заинтересованных лиц) проект организации и деятельности Социального музея.

В I/II 1923 вступил в должность декана научного факультета Киевской гос[ударственной] консерватории. С I/VI состоял директором Лаврского музея. С I/VIII заведовал Софийским музеем²³⁶.

Первая половина 1924 года была эпохой крушений. Прежде всего, после устроенного во время городской худ[ожественной] конференции укр[аинскими] шовинистами скандала, пришлось совершенно прекратить всю преподавательскую деятельность (с I/III). После случившейся в ризнице Св[ятой] Софии кражи со взломом, сложил с себя обязанности зав[едующего] Софийским музеем и директора Лаврского музея (с I/III). Ранее того, уже с I/I, отказался от председательствования в Комитете музея Ханенко, вследствие нежелания встречаться с директором музея Н. Е. Макаренко, позднее и официально уличенного в кражах. 18/VIII, по проискам все тех же укр[аинских] шовинистов, закрывается Археологический институт. 5/IX, как уже было отмечено, отказался от председательствования в Археологическом комитете ВУАН. Фактически я стал в Киеве безработным: у меня остались только две должности д[ействительного] академика ВУАН и директора Научно-исследовательского института, которые обе давали около 70 р[ублей] в месяц жалования. Пришлось искать заработка в Москве.

В Москве я состоял уже с 1920 г. членом МИХИМа; 5/XI Росс[ийский] исторический музей избрал меня заочно заведующим Отделением великокняжеских древностей (без содержания, конечно); 23/VII 1924, после весенней поездки в Москву, назначен членом ГУСа²³⁷ по музейно-библиотечной секции; 9/IX 1924 стал профессором I М[осковского] г[осударственного] у[ниверсите]та, при котором (с 2/XI 1921 г.) состоял в качестве д[ействительного] члена Научно-исследовательского института искусствознания и археологии²³⁸. Оставалось только реализовать, что было возможно, из всех этих почетных званий и должностей. Попытки эти закон-

²³⁵ Музейна установа “універсального” характеру, що мала охопити, за задумом організаторів, усі галузі культури. Утворена в Харкові у 1922 р.

²³⁶ Докл. див.: С. ІВАНІСЬКО, ‘Створення “Софійського музею” та його доля в роки Другої світової війни’, *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, серія “Історія”*, № 82–84 (2006): 103–106.

²³⁷ Керівний науково-методичний орган Наркомпросу РСФСР, який відав питаннями здійснення державної політики в галузі освіти, науки, культури та соціалістичного виховання, що діяв у 1919–1933 рр.

²³⁸ Науково-дослідна установа, що діяла в Москві у 1921–1933 рр.

чилися 23/ХІІ назначением на должность председателя Российского института истории искусств в Ленинграде. Когда оно состоялось, я сложил с себя все киевские и московские должности, оставив себе только звание д[ействительного] академика ВУАН, д[ействительного] члена Н[аучно]-и[сследовательского] и[нститута] искусствознания и археологии в Москве и члена ГУСа, д[ействительного] члена ГАХН²³⁹.

Переселившись в Ленинград, я с 1/ІІ занял кафедру в Л[енинградском] г[осударственном] у[ниверсите]те и вошел в штат РАИМК, где числюсь по византийскому разряду; в РИИИ меня числят по ИЗО и по социологическому комитету, где я организовал педологическую секцию, и где, после слияния этой секции с секцией общей теории и методологии, я стал председателем этой последней. Кроме того, читал курс теории и социологии искусства в ГосТехникуме при ГИИИ.

СПИСОК ПЕЧАТНЫХ НАУЧНЫХ РАБОТ ФЕОД[ОРА] ИВ[АНОВИЧА] ШМИТА

NB! В настоящий список не вошли мелкие газетные и журнальные статьи и заметки, очень многочисленные, никогда мною не регистрировавшиеся; не вошли также и три крупных работы, погибшие в рукописи до напечатания или во время печатания, а именно: "Византийская монументальная живопись" (публикация мозаик Никеи и Хиоса, с обширной заключительной частью, в которой конструировался весь эволюционный процесс от VI до XIV в.) – рукопись погибла во время печатания в 1914 г., в начале войны, в Константинополе, клише таблиц погибли в Вене во время затопления складов фирмы М. Jaffé; "Мозаичные росписи равеннских храмов" (результаты обследования 1913 года) – рукопись была украдена солдатами "на цыгарки" в Трапезунте в 1916 г.; "История мозаичной живописи" – рукопись погибла в время эвакуации Пскова, в 1915 или 1916 г., куда была переслана для напечатания; бесследно исчезла (не готовая к печати) рукопись исследования о Св[ятой] Софии Трапезунтской, переданная Ф. И. Успенскому, но им, по его утверждению, не полученная.

- 1) Стефануса Праксителя статуэтка из собрания Ал. Ив. Нелидова. ЖМНП, 1901, Отд. Класисич. Филологии, вып. 3, стр. 147–155, = Commentationes Nikitinianae, сборник статей по классической филологии в честь П. В. Никитина. СПб., 1901, стр. 282–290.
- 2) Мозаики и фрески Кахриэ-Джамии. Известия РАИ в К-поле, VIII, 1903, стр. 119–152, табл. XVIII–XX (ср. И. И. Соколов, Виз. Вр., X, 1903, стр. 223–226).

---

²³⁹ Державна академія художніх наук – науково-дослідна установа, яка діяла в Москві у 1921–1930 рр.

- 3) Каталог житийных рукописей Ватобедского монастыря на Афоне. – Там же, VIII, 1903, стр. 264–298 (ср. *Analecta Bollandiana*, XXIII, 1904, p. 468).
- 4) Рецензия на кн.: A. Bauer & J. Strzygowski, *Eine Alexandrinische Weltchronik*. – Виз. Врем., XIII, 1906, стр. 445–449.
- 5) Кахриэ-Джами. I: История монастыря Хоры, архитектура мечети, мозаики нарфиков. Изв. РАИ в К-поле, XI, 1906, стр. 1–306, табл. I–XLII (ср. J. Strzygowski, *Deutsche Literaturzeitung*, XXVIII, 1907, бол. 2886–2887; & *Byz. Ztschr.*, XVI, 1907, p. 734–739; O. Wulf, *Literar. Zentralblatt*, LVIII, 1907, col. 1442–1446, 1476–1478; & “Die Jüngste Stilphase der byzantinischen Kirchenmalerei”, *Kunstgeschichtliche Gesellschaft zu Berlin, Sitzungsberichte*, VIII, 1911, p. 99–105; E. Gerland, *Die Mosaiken der Friedensmoschée zu Konstantinopel*, Beilage zur (Münchner) *Allg. Zeitung*, 1907, № 220; & *Berliner Philol. Wochenschr.*, XXVIII, 1908, p. 917–920; Н. В. Покровский, *Церковные ведомости*, XXIб 1908, Прибавление, стр. 245–249; *Древности, Труды ИМАО*, XXII, 1, 1909, Приложение к протоколу № 683, стр. 193–198; Г. Г. Павлуцкий, *О мозаиках мечети Кахриэ-Джами в Константинополе*, *Искусство (киевское)*, 1911, стр. 216–242, с 8 рис.; И. А. Бродович, *ЖМНП*, н. с., 42, 1912, стр. 376–385; Я. И. Смирнов, *Отзыв об исследовании Ф. И. Шмита “Кахриэ-джами”*, читанный 29/III 1908 в общем собрании ИРАО. Протоколы общих собраний ИРАО за 1899–1909 гг., СПб., 1915, стр. 364–379).
- 6) *Die Malereien des bulgarischen Klosters Poganovo*. *Byz. Ztschr.*, XVII, 1908, p. 121–128.
- 7) Рецензия на книгу Н. Я. Марра, *Раскопки в Ани 1906 г.* *Byz. Ztschr.*, XVII, 1908, S. 280–283.
- 8) Рецензия на книгу Ф. И. Успенского, *Серальский кодекс восьмикнижия* *Byz. Ztschr.*, XVII, 1908, p. 641–643.
- 9) Рецензия на книгу J. Strzygowski. *Die Miniaturen des serbischen Psalters*, *ЖМНП*, н. с., XVIII, 1908, стр. 423–432 (ср. Н. П. Кондаков, *Македония*, СПб., 1909, стр. 281–283).
- 10) *Паметницѣ на българската старина*. *Периодическо списание*, XXI, 1909, стр. 412–450 (ср. статьи Б. Филова в *Софийской газете “День”*, №№ 2059, 2064, 2065, 2066).
11. *La perspective inverse dans la peinture byzantine*. *Le Rayon (Constantinople)*, I, 1910, p. 1–2.
12. *Памятники Мистры*. *ЖМНП*, н. с., XXXIII, 1911, стр. 249–259.
13. *Новые веяния в археологической науке на Балканском полуострове*. *ЖМНП*, н. с., XXXIV, 1911, IV отд., стр. 1–29 (ср. *Byz. Ztschr.*, XXI, 1912, p. 365–367).
14. *Новая книга о великой св. Софии*. *ЖМНП*, н. с., XXXIV, 1911, стр. 293–300.
15. *Благовещение*. *Известия РАИ в К-поле*, XV, 1910 (1911), стр. 31–72 (ср. И. А. Бродович, *ЖМНП*, н. с., XLII, 1912, стр. 386–393).

16. Один из иконографических вариантов крещения Спасителя. Там же, стр. 73–91 (ср. И. А. Бродович, Там же, стр. 393–398).
17. ПΑΝΑΓΙΑ ΑΓΓΕΛΟΚΤΙΣΤΟΣ. Там же, стр. 206–239, табл. I–VIII и приложение (ср. L. Bréhier, *Mosaïque byzantine da Chiti (île de Chypre)*. *Journal des savants*, n. s., X, 1912, p. 316–317; & *Revue historique*, 1/XI 1912, p. 338; A. Heisenberg, *Byz. Ztsehr.*, XXI, 1912, p. 648–649, 652; Н. И. Петров, *Искусство (киевское)*, IV, 1912, стр. 224–225; И. А. Бродович, *ЖМНП*, н. с., XLII, 1912, стр. 398–401; Н. П. Кондаков, *Иконография Божией Матери*, I, СПб. 1913, стр. 231–240).
18. Рецензия на книгу: W. de Grüneisen. *Sainte Marie Antique*. *Гермес*, V, 1911, стр. 495–498.
19. Памятники византийского искусства в Греции. *ЖМНП*, н. с., XL, 1912, *Современная летопись*, стр. 45–59.
20. Что такое византийское искусство? *Вестник Европы*, X, 1912, стр. 221–255 (ср. *Oriens Christianus*, n. s., IV, 1914, p. 128–140).
21. La “Renaissance” de la peinture byzantine au XIV siècle. *Revue archéologique*, IV série, XX, 1912, p. 127–142. (ср. G. de Jerphanion, *Revue de l’art chrétien*, 1913, p. 196–200; L. Bréhier, *Une nouvelle théorie de l’histoire de l’art byzantine*, *Journal des savants*, n. s., XII, 1914, p. 26–37).
22. Die archäologische Erforschung Bulgariens. *Deutsche Literaturzeitung*, XXXIV, 1913, p. 261–267.
23. Рецензия на кн.: O. M. Dalton, *Byzantine art & archaeology*. *Виз. Врем.*, XX, 1913, отд. 2, стр. 1–21.
24. Рецензия на русский перевод кн.: С. Рейнак. *История пластических искусств (Аполлон)*. *Гермес*, VI, 1913, стр. 1–3.
25. Рецензия на кн.: W. Harway, W. R. Lethaby & others. *The Church of the Nativity at Bethlehem*, *ЖМНП*, н. с., 46, 1913, стр. 313–342.
26. Рецензия на кн.: P. Friedländer. *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius*. *Byz. Ztschr.*, XXII, 1913, p. 152–154.
27. Рецензия на кн.: E. H. Minns. *Scythians and Greeks*. *Deutsche Literaturzeitung*, XXXIV, 1913, col. 2536–2537.
28. Киевский Софийский собор. *Светильник*, 1913, № 8, стр. 1–22.
29. Искусство и археология. *Виз. Врем.*, XX, 1913, стр. 62–106.
30. Мозаики монастыря преподобного Луки. *Сборник Харьковского Историко-филологического общества (в честь проф. В. П. Бузескула)*, XXI, 1913–1914, стр. 318–334.
31. Отзыв о сочинениях на тему: “Деисус в византийском и русском искусстве”. *Записки Харьковского университета*, 1914, № 1, стр. 1–6.
32. Равеннские мозаики 1112 года. *Светильник*, 1914, № 7, стр. 7–36.
33. Рецензии в *Виз. Врем.*, XXI, 1914, стр. 3–10, 51–57.
34. Искусство и археология. *Виз. Врем.*, XXI, № 4, 1915, стр. 37–54.
35. Алтарные мозаики церкви Михаила Архангела в Равенне. *Светильник*, 1915, № 3/4, стр. 47–54, 7 илл.

36. История античного искусства в VIII классе мужских гимназий. Наука и школа, 1915/6, № 1, стр. 1–9.
- [37]. Законы истории. Харьков, 1916, 196 стр. (ср. Рецензии А. Н. Бенуа, Речь, 4/XI 1916; К. Э. Гриневича, Современный мир, 1916, № 10, стр. 133–140; А. Захарова, Наука и школа, 1916/7, № 1, стр. 114–123; А. Горнфельда, Русские записки, 1917, № 1, стр. 314–316; А. Тинякова, Исторический вестник, 1917, март, стр. 805–807; Бюллетени литературы и жизни, VIII, 1916–1917, № 1, стр. 1–9, и № 6, стр. 88–89; Раинова в последней вышедшей книжке “Вестника Европы” за 1917 год).
38. О преподавании истории. Наука и школа, 1915, № 2, стр. 106–115.
39. Программа по истории искусства русского, курс 1915–1916 гг. Записки Харьковского университета, 1916, № 1, стр. 1–8.
40. Заметки о поздневизантийских храмовых росписях. Виз. Врем., XXII, 1915 (1917), стр. 62–126 (ср. Н. Я. Марра, Христ. Восток, V, 1917, стр. 221–222; Г. Н. Чубинова, там же, VI, 1917, стр. 98–106; К. В. Шероцкого, Книгарь (киевский), I, 1917, стр. 204–206).
41. Отзыв о медальном сочинении на тему: “Иконография украинского иконостаса” под девизом “Лебедь”. Записки Харьк. у-та, 1917, № 1/2, стр. 1–6.
42. Три генуэзских рельефа из Кафы (Феодосии). Известия Археол. комм., LXIII, 1917, стр. 22–30, табл. I–II.
43. О Тмутаракани. “Известия Тавр. ученой архивной комиссии”, LIV, 1918, стр. 389–393.
44. Психология рисования. Внешкольное просвещение, I, 1918, № 3, стр. 23–27 и № 4/6, стр. 22–34; отд. отт. Харьков, 1919, 16 стр.
45. Археологично відомство. Наше минуле, 1918, № 2, стр. 189–193.
46. Искусство – его психология, его стилистика, его эволюция. Харьков, 1919, 328 стр. (ср. С. Губер, Мысль, 1919, № 13, стр. 587–588; А. Гольнфельд, Веселая наука, Творчество, 1919, № 5/6, стр. 24–26; А. А. Сидоров, Обзор литературы по истории искусства, Научные известия, 1922, № 2, стр. 143–146; Збірник Секції мистецтв Укр. наукового товариства, I, 1921, стр. 157–159, 162).
47. Искусство древней Руси-Украины. Харьков, 1919, 111 стр., 25 рис.; вышел также украинский перевод (ср. Збірник Секції мистецтв УНТ, I, 1921, стр. 80–102; статья Д. М. Щербаківського, и стр. 157–159, 162; А. Некрасов, Печать и революция, 1922, № 7, стр. 331–333; В. Залозецкий, Стара Україна (Львів), 1925, № 7–10, стр. 167–168).
48. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. Харьков, 1919, 103 стр. (ср. Л. Шнейдер, Путь к коммунизму (Харьков) 1922, № 3–4, стр. 301–306).
49. Психологія малювання для педагогів. Київ, 1921, 115 стр., 26 рис.
50. Про видання св. Софії. Збірник секції мистецтв УНТ, I, 1921, стр. 103–111 (ср. Среди коллекционеров, 1923, № 3/4, стр. 42–43).

51. Об исследовании и издании памятников древнерусского искусства, Наука на Украине, № 3, 1922, стр. 125–145; украинский перевод Е. Г. Хоткевича под редакцией С. А. Таранущенко вышел отдельной брошюрой: Пам'ятки старо-руського мистецтва (про досліджування й видання їх). Харків, НКОсвіти, 1922, 40 стр.
  52. Искусство как предмет обучения. Путь просвещения, (Харьков), 1923, № 1, стр. 1–63; отдельно в Библиотеке Пути просвещения, № 7, Харьков, 1923, 63 стр. (ср. Я. Мамонтів, Червоний шлях, 1923, № 6/7, стр. 263–265).
  - 53) Мистецтвознавство. Музика (Київ), 1923, № 6/7, стр. 18–20.
  - 54) О художественно-педагогическом образовании, Путь просвещения, 1923, № 7/8, стр. 56–71.
  - 55) Китай – Персия – Византия в X веке. Новый Восток, 1923, № 4, 313–327.
  - 56) Живопись – ваяние – зодчество. Печать и революция, 1924, № 3, стр. 107–130.
  - 57) Почему и зачем дети рисуют, педологический и педагогический очерк, Москва, 1925, 197 стр., 25 рис.
  - 58) Диалектика развития искусства. Под знаменем марксизма, 1924, № 12, стр. 231–249.
  - 59) Искусство, основные проблемы теории и истории, Ленинград, 1925, 185 стр.
  - 60) Государственный институт истории искусств. Бюллетени ГАХН, 1925, № 1, стр. 59–72.
- 16 февраля 1926²⁴⁰.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2. спр. 203, арк. 10–10зв, 11–14, машинопис.

14. Д. Гордєєв – Ф. Шміту, Тифліс – Ленінград, 26 лютого 1926 р.

Ф. И. Шмиту

Тифлис
26.ІІ.1926.

Глубокоуважаемый и дорогой Федор Иванович!

Право и не знаю как выразить Вам свою признательность – за то доброе, что сказано в письме, от 16.ІІ²⁴¹, и за составление и присылку жизнеописания Вашего и списка трудов. Хотя, примерно, мне и была известна Ваша биография и до харьковского периода и, хотя не вполне ясно, события и факты революционных годов, но, конечно, только теперь пере-

---

²⁴⁰ Рік надрукований як "1925". Остання цифра виправлена олівцем з припискою "конечно 6". Внизу посередині аркуша знаходиться запис: [1926].

²⁴¹ Поруч поставлений знак "х" для позначення приписки Д. Гордєєва, виконаної вертикально на лівому полі аркуша: "по ошибке и письмо, и жизнеописание датированы Вами 1925 г."

до мною предстала основная, без лакун и разрывов, линия очерка Вашей научной и научно-общественной жизни. И если Вы нашли “какую-то своеобразную прелесть – так вот оглянуться на пройденный путь”, то и я был живо заинтересован чтением Вашего жизнеописания, такого деятельного, бодрого и вдохновляющего на работу. Я думаю, что Вы на меня не посетуете, что мною уже обещано в личной беседе с моим бывшим учеником (следовательно, Вашим духовным старшим внуком) Ш. Я. Амиранашвили – дать ему для ознакомления Ваше жизнеописание (он Вас заочно знает по моим рассказам, очень Вами интересуется, работы, конечно, читал и штудировал и надеется лично познакомиться в недалеком будущем, т[ак] к[ак] собирается в Ленинград этой весной – заранее его рекомендую и прошу “любить и жаловать”), которое, мы надеемся, будет им использовано для того, чтобы отметить и в грузинской прессе двадцатипятилетие Вашей литературно-научной деятельности, коснувшейся и грузиноведения в частности. Очень сожалею, что по финансовым соображениям составление “такого торжественного винегрета” – т[о] е[сть] юбилейного сборника, не состоится – если же все же она, мысль о составлении этого сборника, не будет окончательно оставлена, то прошу иметь меня в виду – хотя Вы и не “генерал” (слава Богу) и сборники юбилейного типа считаете “бестолковыми”, однако я, как “слуга традиционной науки” (по Вашей характеристике), не хотел бы отсутствовать в “винегрете”, буде он в Вашу честь окажется составленным. Конечно, я не вхожу в число Ваших “ближайших учеников-киевлян” и не могу порадовать работой по диалектическому построению мировой истории искусства, но “чем богаты, тем и рады”. Вы всегда меня, правда, считали “первенцем”, но, если уже продолжать генеалогическое сравнение, до известной степени не то внебрачным, не то усыновленным (всегда за мои “еретичность” и упорство) – во всяком случае, как я вижу и из этого письма, я для Вас потомство “с левой (как говорится) стороны”; может быть поэтому то и любите меня “с необычно нежностью” (“блудный сын” и “овца заблудшая”) – надеюсь, мне не нужно распространяться в уверениях о взаимности, в чем, я верю, Вы и не сомневаетесь! Дорогой Федор Иванович! А все таки Вы жестоко ошибаетесь, что мне не доставляет удовольствия [пусть будет это охарактеризовано Вашим же выражением, далеко не точно передающим реальное воздействие положительного свойства]²⁴² знакомиться с Вашими последними трудами. Я только и до сих пор остался тем зловредным харьковцем, чей обобщенный протрет Вы, не без иронии, набросали в “Искусстве” 1925 г. Ну да об этом в письме не распишешь. Я только глубоко сожалею, что политические события оторвали Вас совершенно от чистого византиноведения, от первоисточников, от параллельной работы: и теоретической, и вещеведной.

²⁴² Фраза взята у квадратні дужки самим Д. Гордєєвим.

Сообщите, пожалуйста, получили ли Вы мои последние статьи: о мцхетской "Антиохии", о росписи Вардзии (из материалов Д. Кипшидзе), о зарзмской надписи Иване²⁴³ и материалы к обследованию гелатских древностей?

Поклоны Вашей семье и питерцам. Пред[анный] Д. Гордеев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 86, арк. 9–9зв., авторська копія.

15. Д. Гордєєв – Ф. Шміту, Тифліс – Ленінград, 26 березня 1926 р.

Ф. И. Шмиту

Тифлис

26.ІІІ.1926.

Глубокоуважаемый и дорогой Федор Иванович!

Податель этого письма Шалва Ясонович Амиранашвили является – позвольте его Вам отрекомендовать – Вашим, если позволите так выразиться, духовным внуком; к сожалению для Вас – это еще от первого Вашего брака с Византиноведением, а через меня колено пошло по экзотической линии христианского востока. Реально говоря Шалва Ясонович некогда, еще студентом, слушал мои лекции в Закавказском университете и работал как мой товарищ в ряде экспедиций. О нем я Вам попутно писал неоднократно. Сейчас он "налетом" в Ленинграде, отчасти по делу подготавливаемой им публикации фресковой росписи Убис-и. Он очень хотел познакомиться с Вами лично, т[ак] к[ак] и по книгам, и по моим рассказам Вы его знакомец и предмет всяческого почитания. Прошу любить и жаловать.

Что касается меня лично, то очень хочу побывать на севере, в частности у Вас в Ленинграде, но не знаю, как скоро это удастся осуществить на деле, очень бы хотел по возможности не откладывать. Поджидал и поджидаю ответа на мое последнее письмо от 26.ІІ с[его] г[ода] – поэтому не знаю, получены ли были Вами мои последние работы и не пересылаю с Ш[алвой] Яс[оновичем], но если не дошли – сообщите, и я вышлю незамедлительно. Вот и все – никаких у меня пока интересных для Вас новостей нет. Поклон семье и знакомым.

До свидания. Пред[анный] Д. Гордеев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 86, арк. 10, авторська копія.

---

²⁴³ Мовиться про видання: Д. ГОРДЕЕВ, 'Из эпиграфических материалов Зарзмы; к обследованию надписи Иване сына Сулы', *ბიბლიოთეკის ბიულეტენი – Bulletin historique*, № 1 (Tiflis, 1925): 107–112.

16. Д. Гордеев – Ф. Шмиту, Тифліс – Ленінград, 11 липня 1926 р.

Ф. И. Шмиту

Тифлис

11.VII.1926.

Глубокоуважаемый и дорогой Федор Иванович!

В сей очередной реляции (как Вам благодарно было аттестовать мои эпистолии) имею честь в первоочередном порядке донести: 1) Состоялось, на вчерашнем заседании Укрнауковского президиума, утверждение особой секции всеобщего искусства как зап[адно]европ[ейской] культуры²⁴⁴, с избранием керовником оной Вашего покорного слуги; 2) состав секции: научн[ые] сотруд[ники] – Никольская, Ивановская и Лейтер, привлекаются к сотрудничеству (как состоящие в др[угих] кафедрах) – Берладина (научн[ый] сотр[удник]) и Степанова (аспир[антка]); из сего можно усмотреть, что женское сословие харьковских шмитианцев совокуплено к единению в научных трудах, и насчет мужеского – так Вам же ж известно отщепенчество в чистую археологию Потапова и вся величественность распроположений Его Архипревосходительства проф[ессора] Стефана Анф[имовича] ТАРАНУЩЕНКО (не дерзнул изобразить общим шрифтом и сами строчки принуждены почтительнейше обойти стороной); 3) Філія Мистецтва та археології Центральної науково-навчальної бібліотеки (бывш[его] Музея из[ящных] искусств и древностей у[ниверсите]та) признана рабочей базой (вместе с фототекой) секции и определена для ее преимущественного пользования; 4) расходы на секцию включаются в смету 1926/27 б[удущего] г[ода]; 5) Я руковожу работой секции из Тифлиса, наезжая в Харьков в общем месяца на 3–4 в год; 6) Идет слух о том, что кафедра будет печатать сборник своих трудов и на нашу секцию дадут листов пять (соб[ственной] корресп[онденции]); 7) А по каф[едре] Ист[ории] украинск[ой] культ[уры] я действ[ительный] член – по совместительству.

А за сим, в порядке негласной личной информации сообщаю, что большинство туземных шмитианцев рвутся положить живот на алтарь искусствоведения и, получив “в нос” по 50 руб[лей] командировочных, готовятся ехать на Кавказ – кто в Грузию гл[авным] образом (Берладина), кто в Армению преимущественно (Никольская, Ивановская, Потапов). И статьи научные пишут для здешнего органа Укр[аинской] ассоциации востоковедения, и готовят для сборника Кафедры и для “Изв[естий] КИАИ”. Общим словом, блюдут заветы Ломоносова, сына трудовой массы и основоположника отечественной учености:

“Дерзайте ж ныне ободренны
Раченьем вашим показать”

²⁴⁴ Докл. див.: О. І. Бонь, ‘Д. П. Гордеев та діяльність секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН’, *Література та культура Полісся*, вип. 49 (2009): 138–145.

(и далее, согласно печатному тексту, цитата по памяти). Вот если б не возраст, то так бы и приписал – “Готов” “Всегда готов” Феодор Иванович, неужто Вы, как квалифицированный ересиарх нашей гностиковидной секты, не пришлете нам в Тифлис своего окружного послания?

Павле Станиславовне и потомству надлежащие поклоны. И знакомым.

Остаюсь в смиренности и почтении блудный первенец Ваш – ⲪⲚⲠⲞⲞⲓⲛⲟⲩ
Ⲛⲟⲩⲣⲉⲃⲟⲩⲥⲱⲛⲟⲩ.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 86, арк. 11–11зв., авторська копія.

17. Ф. Шміт – Д. Гордєєву, Ленінград – Тифліс, 23 липня 1926 р.²⁴⁵

Дорогой Дмитрий Петрович.

Пишу Вам совершенно по несуразному поводу. Помните, Вы привели ко мне Ш. Я. Амиранишвили, и он показывал свои фотографии Убе. Мы все сошлись на том, что это – из области подготовки искусства Палеологов, но наши попытки подкрепить раннюю датировку (концом XII века, если я правильно помню) разбивались о то, что нет у нас датированного ансамбля фресок этого времени, а потому все осталось под сомнением. Но вот я получил новую книгу П. П. Муратова²⁴⁶, *L’ancienne peinture russe. Ouvrage traduit du manuscrit russe par André Caffi. Praha – Roma, 1925*, и в ней увидел fig. 16 (р. 63), fig. 17 (р. 67) и fig. 18 (р. 71), детали из известной фрески Страшного суда (р. 79, fig. 19)²⁴⁷ Дмитриевского собора²⁴⁸ во Владимире, расчищенная в 1919 году. Ведь Дмитриевская роспись относится к самым последним годам XII или к самым первым годам XIII в[ека]. Если только меня не обманывает память, то фрески Убе необыкновенно близки к фрескам Дмитриевского собора.

К сожалению, я получил книгу Муратова необыкновенным путем; я не знаю, как и у кого ее можно было бы заказать – Academia не берется. Я потому и не могу ее заказать для Вас. Но так как вышеназванные рисунки, насколько я знаю, – первые публикации фресок, я обращаю внимание Ваше на книгу Муратова, чтобы Вы ее достали какими угодно путями (хотя

²⁴⁵ У верхньому полі олівцем виконано напис: “[Л–д 23.VII. 1926]”. У нижньому ліво-му куті останньої сторінки рукою Д. Гордєєва виконано напис: “Писано через Ли-гу Пишер записочкой 7.VIII”. Далі олівцем записано “[26]”.

²⁴⁶ Муратов, Павло Павлович (1881–1950) – мистецтвознавець.

²⁴⁷ Слова “Страшного суда (р. 79, fig. 19)” дописані в нижньому рядку, фігурна скобка вказує місце їх правильного розташування.

²⁴⁸ Собор, збудований у 1194–1197 рр. у Володимирі (Росія). Включений до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

бы через Академию Наук, которая может добывать книги из-за границы). Посмотрите. Тут, может быть, и есть что-то стоящее внимания.

Я сижу, как проклятый, над своим путеводителем по нашей Берлинской выставке²⁴⁹. Главнаука согласилась нам оплатить паспорта, и мы, значит, едем. Писать о древнерусских стенописях для публики, которая никакого представления ни о древней Руси, ни о ее искусстве, ни о Византии, ни о Византийском искусстве не имеет, писать без всякой учености, интересно, да еще по-немецки, да еще со скрытою (чтобы не запугать) марксистскою тенденциею – штука нелегкая! Но я рад, что должен эту работу проделать, потому что она меня вводит в ту “Историю русского искусства”, за которую, все равно, давно пора садится.

Отпуск мой кончился, я переселился в город. А семья осталась в Детском и благоустроивается. Жду сюда Алису и Веру, которые должны были бы уже быть сегодня тут – да что-то не приехали.

Всего лучшего.

Ваш Федор Шмит.

Ленинград, 23.VIII.[19]26.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2. спр. 203, арк. 14–14зв., автограф.

**18. Ф. Шмит – А. Кримському, авторська копія для Д. Гордєєва,
Ленінград – Тифліс, 3 жовтня 1926 р.**

Копия
на бланке Директ[ора] Гос[ударственного] Ин[ститу]та И[стории]
иск[усств] в Ленинграде
3.X.1926

Глубокоуважаемый Агатангел Ефимович²⁵⁰!

Уезжая на днях в довольно длительную заграничную командировку, я хочу заблаговременно сообщить настоящим письмом моего давнего приятеля Дмитрия Петровича Гордеева.

Д. П. Гордеев состоит д[ействительным] членом Кавказского историко-археологического института, а теперь, одновременно, утвержден также и д[ействительным] членом Харьковской научно-исследовательской кафедры истории зап[адно]-европейской культуры и руководит ее секцией искусствоведения. Таким образом, Д. П. Гордеев частично возвращается на родину, в Харьков, и, разумеется, не может не приехать поклониться Всеук-

²⁴⁹ Виставка відкрилась 3 листопада 1926 р. у Берліні, пізніше вона була показана в Кельні, Кенігсберзі та Гамбурзі.

²⁵⁰ Кримський, Агатангел Юхимович (1871–1942) – український історик, сходознавець, академік УАН (1918).

раинской академии наук. Вот на этот случай я и пишу Вам: человек заслуженный и достойный всяческого и полного доверия.

Искренне Вам преданный

Феодор Шмит.

Оригинал я передал Крымскому лично, во время его приезда в Харьков осенью 1926²⁵¹.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 1. спр. 663, арк. 1, автограф, авторська копія.

19. Ф. Шмит – Д. Гордєєву, Ленінград – Тифліс, 13 січня 1927 р.²⁵²

Дорогой Дмитрий Петрович. Получили ли Вы из Берлина каталог нашей выставки копий с предметов копий с произведений древнерусской монументальной живописи? Получили ли Вы мое письмо из Берлина? Написали ли Вы статью “Грузинское искусство” для БСЭ? Написали ли Вы прочие статьи (заметки) для БСЭ? – Меня очень интересуют эти вопросы, и я прошу срочно ответить. Интересует меня и вообще вопрос о том, где Вы и что с Вами? – Что касается меня, я вернулся невредим в пределы дорогого Отечества, нагруженный множеством книг по средневековому европейскому искусству – среди них есть чудесные вещи! Здесь вновь занялся администрацией, выпрашиванием денег у начальства и всеми прочими неприятными обязанностями, связанными с моим высоким положением в свете. Все мои Вас приветствуют усердно. Жду сообщений.

Искренне Вас любящий

Федор Шмит.

13.I.1927 г[ода].

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2. спр. 203, арк. 15, автограф.

20. Д. Гордєєв – Ф. Шмиту, Харків – Ленінград, 13 березня 1927 р.

Ф. И. Шмиту

Харьков

13.III.1927.

Глубокоуважаемый и дорогой Федор Иванович!

Прекрасно сознавая, что я перед Вами явный обманщик и злодей – не прошу ничего иного как только снисхождения. Обстоятельства же, не

²⁵¹ Речення дописане у лівому верхньому кутку по відношенню 90° до рядків основного тексту.

²⁵² Текст виконаний на поштові листівці. На її адресній стороні виконаний запис: “Тифліс, Ольгинская 40, тов[аришу] Д. И. Гордееву”.

позволившие мне до сих пор выслать Вам обещанную статью о грузинском искусстве и др[угие] заметки для БСЭ, следующие: когда я отвечал Вам в конце января, то имел обещание от проф[ессора] Чубинашвили, что смогу хотя бы осмотреть новый университетский музей (где собраны теперь секуляризированные памятники) в конце того месяца – однако, как я Вам потом писал в феврале, это не было сделано и, после всяческих хлопот, я добился этого только перед самым отъездом в Харьков уже в марте, как раз и с коллекцией Ермакова случилась заминка – прежний фотограф Кюне был в конце прошлого года снят и приемка кабинета и фототеки²⁵³ приняла такой затяжной характер, против всяких обещаний, что и там я получил возможность работать именно к моему отъезду; то же и с возможностью отпечатки – это уж совсем рухнуло. Не написал тогда же из Тифлиса, т[ак] к[ак] не было возможности это сделать перед отъездом – как всегда бывает или выходят периоды затишья, или же все дела скопляются и совершенно не позволяют сделать что нужно полностью; так и тут – осмотр музея и доступ в фототеку я купил лишь тем, что отложил свой отъезд в Харьков, а то было так подогнано, что и осмотреть разрешается, да осуществить не удастся. И в это же самое время в КИАИ проходило обсуждение сметы на будущий год (в порядке предварительного проекта) и разверстка экспедиционных сумм – когда дело касается денег, всегда выходит неблагодарно и нудно, потом вскрылись всякие личные счета и амбиции. Простите, дорогой Федор Иванович, что позволил себе несколько заикнуться, исключительно, конечно, между нами, о всех этих дрязгах, но Вы, и сами ими окруженный, поймете мое мало утешительное положение, при котором всякая научная работа может идти только скачками и перестоями. За эту зиму я уже два раза оказывался не исполнившим работу в намечавшиеся сроки – таковы условия моей жизни. Свою статью о груз[инском] иск[усстве] я вчера набросал, но очень затрудняюсь с вопросом иллюстраций – можно ли дать ссылки на издания, чтобы пересняли у Вас при БСЭ или их переснять здесь с тем, чтобы выслать отпечатки? Как произвести оплату в последнем случае? Или же моя статья опоздала и заменена Вами другой? Напишите, пожалуйста, сюда (ул. Володарского, № 32, мне). Приехав в Харьков, я первые дни замотался – в Укрнауке довольно таки странно выходит: постановления президии не выполняются, с деньгами выходят неожиданные перемещения и проч[ее] и проч[ее]; за время моего отсутствия с осени п/секция Таранушенка успела развалиться, в моей п/секции Берладина оказалась не включенной в списки зарплаты, командировочные ассигновки в неопределенном положении etc. И сама Киевская “катедра” пребывает в совершенно неоформленном виде – пока что до вырешения вопроса о преобразовании ее в “Институт истории материальной культу-

²⁵³ Після слова знаходиться закреслене “стала в”.

ры". Думаю в близком будущем съездить в Киев, чтобы все-таки хоть какой-либо контакт установить. А сейчас начинает всплывать чреватый всякими пакостными околичностями вопрос о харьковских музеях. Единственно, что меня здесь действительно радует, это спаянность нашего кружка шмитианцев – ради чего стоит “огород городить”, как говорится. Здесь намечается выход специального сборника членов Всеукраинской ассоциации востоковедов, посвященный искусству и археологии – участвует наша п/секция, Федоровский и Потапов, может быть Зуммер. Собираются статьи в сборник в честь Багалия. Вот здешние главные новости. Поклон семье и знакомым.

До свидания. Пред[анный] Д. Гордеев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 86, арк. 12–12зв., авторська копія.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ: 1945–1961 рр. (за матеріалами фондової колекції Національного заповідника “Софія Київська”)

Археологічне вивчення Софійського собору та території довкола нього нараховує майже два століття. Водночас, відображення інформаційного наповнення результатів цих досліджень порівняно зі змістом публікацій (статей чи монографій) та змістом наявних архівних матеріалів у вигляді щоденників чи звітів, креслень, схем і фотографій, у край нерівномірне. До того ж перше явно програє другому. У цьому є певна об’єктивна причина, адже в статтях чи навіть монографіях, присвячених різним етапам вивчення Софії Київської та її подвір’я, уміщували короткі витяги зі звітів, невелику частину фотографій та певну кількість узагальнених схем, а також згадки про окремі індивідуальні знахідки, інколи з фото чи малюнками цих артефактів. Надалі у власних студіях науковці вже спиралися переважно на опубліковані матеріали, і лише з окремих питань, і то не завжди, дослідники зверталися до оригінальних звітів, фотоматеріалів, креслень та щоденників. До того ж, як засвідчила практика, іноді в публікаціях отримана під час архівних пошуків інформація виривалася з контексту або видозмінювалася, і припущення автора звіту чи щоденника “перетворювалось” на доведений факт. Окрім того, варто зазначити й те, що частину матеріалів (щоденники, звіти, креслення), які не були своєчасно оприлюдненими, могли взагалі з плином часу втратити.

Таким чином, багато цікавих і важливих спостережень із попередніх археологічних досліджень можуть допомогти повніше окреслити відповіді на низку важливих питань з історії Софійського собору та його подвір’я. Повноцінне опрацювання збережених архівних матеріалів допомогло б вирішити низку інших важливих питань, як-от здійснення комплексного аналізу вже проведених археологічних досліджень на Софійському подвір’ї та нанесення на топографічну карту всіх попередніх розкопів та різночасових архітектурних залишків, або ж встановлення хронології та місця походження складових археологічної колекції Національного заповідника “Софія Київська”. Нарешті, сам перебіг археологічних досліджень наче виносився за межі наукового зацікавлення, тоді як вивчення обставин, у яких здійснювалися розкопки, дозволяє зрозуміти результати, яких досягли археологи, сприяє поглибленню знань про особливості наукового дослідження Софії Київської та загалом розвитку української археології. Таким чином, зазначені архівні пошуки та публікація виявлених матеріалів матимуть велике значення для наукової спільноти.

У Національному заповіднику “Софія Київська” сформовано групу науковців, яка здійснює комплексну науково-дослідну роботу, що покликана максимально повно висвітлити історію археологічних розкопок як у самому храмі, так і на його подвір’ї, з’ясувати особливості формування фондової колекції заповідника та визначити шляхи надходження до неї музейних предметів, за можливості точно локалізувавши час та місце їх виявлення, скласти максимально точну археологічну мапу Софійського подвір’я, а також ввести до наукового обігу архівні матеріали, які стосуються історії вивчення храму та прилеглої території¹. Звісно, повна реалізація поставлених завдань не може бути здійснена за короткий проміжок часу, тому висвітлення результатів роботи за кожним напрямом досліджень відбуватиметься поетапно.

Першим етапом визначено дослідження та публікацію матеріалів, які стосуються археологічних розкопок, що проводились на теренах заповідника від 1945 до 1961 року. У цей період зросло зацікавлення археологічною спадщиною Софії Київської, зокрема й через потребу виконання низки земляних робіт для прокладання мереж комунікацій, під час спостереження за якими археологи виявили цікаві залишки середньовічних споруд, що, надалі, стали важливим об’єктом наукового вивчення археологів. “Першу скрипку” в цих розкопках на той час грала Київська археологічна експедиція під керівництвом М. Каргера², їхні результати він коротко підсумував у низці статей та у монументальній двотомній праці “Стародавній Київ”³, до якої найчастіше звертаються науковці й до сьогодні, щоб

---

¹ Наукове керівництво та упорядкування документів для друку, зокрема опрацювання документів, їх набір та ідентифікацію фотографій, здійснює д. і. н., ст. н. с., заступник генерального директора з наукової роботи В. Корнієнко, вивчення історії археологічних досліджень Софії Київської та опрацюванні документів – науковий співробітник науково-фондового відділу В. Гайдук, вивчення історії надходження до фондів та підготовки до друку архівних матеріалів, зокрема набір та ідентифікацію фотографій, – головний зберігач (завідувач науково-фондового відділу) І. Купрієць, к. і. н., старший науковий співробітник науково-фондового відділу С. Багро, опрацювання текстових матеріалів, їх набір та ідентифікацію фотографій – молодший науковий співробітник науково-фондового відділу О. Ганшин, вивчення та підготовку до друку креслень – провідні архітектори науково-дослідного відділу охорони пам’яток архітектури О. Ковальська та С. Трофимчук, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу охорони пам’яток архітектури Т. Полонська.

² Звісно, це була не єдина експедиція, яка здійснювала наукові дослідження Софії та її подвір’я у цей час, проте, масштаби їхньої роботи поступались масштабам археологічних розкопок під керівництвом М. Каргера.

³ М. К. КАРГЕР, *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, т. I (Москва; Ленинград, Изд-во АН СССР, 1958); М. К. КАРГЕР, *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, т. II: *Памятники киевского зодчества X–XIII вв.* (Москва; Ленинград, Изд-во АН СССР, 1961).

розв'язати різноманітні питання історії давнього Києва загалом та Софії Київської зокрема. Проте, як засвідчило порівняння архівних матеріалів із текстом монографії (та й інших праць М. Каргера), результати археологічних досліджень він висвітлив не завжди повною мірою, що особливо актуалізувало потребу якомога ширшого вивчення та публікації документів.

Важлива частина матеріалів з археологічних досліджень 1945–1961 рр. Софійського собору та його подвір'я збережена у науково-фондовому відділі, групі “Науковий архів. Дослідження реставрації”⁴. Мовиться зокрема про музейні предмети за шифром НАДР 91/1–3⁵, 916, 917, 919, 920–923. З них лише перший надійшов у переплетеному вигляді з фотографіями, решта – це складені в теки різноманітні текстові матеріали, фотографії, негативи та креслення, які відображають тою чи іншою мірою історію археологічних досліджень на теренех заповідника⁶.

Відповідно, своїм завданням ми поставили не лише розібратися в складних перипетіях досліджень перших повоєнних 15-ти років, а й підготувати до друку всі наявні у фондовій колекції заповідника матеріали за цей період, зокрема тогочасні креслення та фотографії. Ця мета зумовила структуру нашої праці, у якій спочатку по роках йде короткий виклад історії археологічного вивчення Софії Київської у 1945–1961 рр., а далі – відповідні текстові та ілюстративні матеріали, що зберігаються у групі НАДР, окремі світлини у групі “негативи”⁷, а також кілька виявлених під час інвентаризації фотографій, які готуються до прийняття на фондовий облік⁸. Введення до наукового обігу документів здійснено за правилами, прийнятими для археографічних публікацій. Текстові матеріали опубліковано мовою оригіналу сучасним правописом, дрібні одруки та знаки пунктуації виправлено без застережень, більші виправлення зафіксовано в посторінкових посиланнях. Усі підкреслення в текстах документів є авторськими, про що окремо для кожного документа не зазначено. Для кращого сприйняття даних щоденників розкопок, які до того ж зберігаються в колекції в єдиному екземплярі, дати в них виділено нами жирним шрифтом. Креслення та фото, якщо вони збереглись, опубліковано, за винятком дублікатів, із відповідним зазначенням архівного шифру та коментарем, якщо він наявний на звороті фотографій. Усі оригінальні підписи до фотографій подано курсивом. Якщо у справі немає креслень та фото, але вони вже опубліковані та мають важливе значення для кращого розуміння тексту документів, що вводяться до наукового обігу, то такі матеріали подано із

⁴ Далі шифр – НАДР.

⁵ НАДР 91/1–3 – це три однакові звіти по архітектурно-археологічному дослідженню північно-східної сходової вежі Софійського собору, здійсненому у 1961 р.

⁶ У разі виявлення ці документи будуть опубліковані з відповідним коментарем.

⁷ Далі шифр – Н.

⁸ Наразі подаються під шифром т/з (тимчасове зберігання).

зазначенням видання. Зошити з польовим описом знахідок не публікуються, проте надалі відомості, які вони містять, використовуватимуться під час публікації каталогів археологічних знахідок із фондової колекції Національного заповідника “Софія Київська”.

*Вячеслав Корнієнко, Сергій Багро, Вячеслав Гайдук,
Олександр Ганишин, Оксана Ковальська, Ірина Купрієць,
Тетяна Полонська, Сергій Трофимчук*

Дослідження 1945 року

Археологічне вивчення Софії Київської та її подвір'я 1945 року охопило кілька основних напрямків, включаючи дослідження як в інтер'єрі пам'ятки, так і прилеглої до неї території.

Розкопки у Софійському соборі. Документальні матеріали, які б відображали основний зміст археологічних розкопок у соборі у 1945 р., в архіві заповідника відсутні. Відомості про ці дослідження містяться в праці М. Каргера⁹ та у щоденнику й звіті за 1949 р.¹⁰ Наведена вченим інформація дозволяє встановити, що розкопки здійснювались архітектором П. Барановським у центральній абсиді між східною парою підкупольних стовпів, дослідження мали з'ясувати особливості облаштування давньої вівтарної перегородки храму. Шурфи мали обмежений характер, зокрема, було частково видалено засипку під пізнішою паркетною підлогою перед вівтарем, проте до основи підлоги з відбитками від мармурових блоків та залишками давнього мозаїчного оздоблення дійти на той час не вдалося. Розкопки продовжились у цьому місці у 1949 р., як свідчить щоденниковий запис 1949 р., шурфи 1945 р. на той час засипаними ще не були.

Шурфування біля південно-західного рогу Софійського собору. У вересні 1945 р. з ініціативи наукового співробітника Заповідника Ю. Асєєва з метою перевірки версії про можливість існування у давнину переходу від Софійського собору до "громадської споруди", що мала, на думку вченого, знаходитись неподалік від храму, було проведене невелике шурфування. Згідно інформації наявних у фондах документів, для цього було отримано дозвіл Академії архітектури УРСР¹¹ та викопано шестиметрову траншею глибиною 1,1 м. Детального опису виявлених під час розкопок знахідок не було, у фондовій збірці наявний лише акт від 20 вересня 1945 р.¹², у якому зазначена відсутність у розкопі фундаментів та додане креслення траншеї (мал. 1), а також фотографія розкопу з південного торця, в якій можемо бачити залишки будівельних матеріалів (мал. 2). Пізніші розкопки М. Каргера в цьому місці вказали на відсутність тут давнього культурного шару, знищеного під час робіт у ХІХ ст.

Спостереження за земляними роботами під час прокладання траншеї для траси ТЕЦ між Софійським собором та Бурсою. Восени 1945 р. почалась реалізація проекту приєднання споруди Бурси, в якому містився Центральний історичний архів, до тепломережі, у зв'язку з чим планувалось прокладання траншеї, що мала пройти від кута східного ризаліту Бурси в

⁹ М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. II, с. 196.

¹⁰ Див. док. № 40 та № 41.

¹¹ Документ № 1.

¹² Документ № 2.

напрямку на південний захід, далі вздовж західного фасаду Софійського собору, після чого завернути на південний схід та приєднатись до вже існуючого колодязя (мал. 3). У зв’язку із запланованими роботами Державний історичний архів взяв на себе зобов’язання¹³ здійснювати прокладання траси під наглядом представників заповідника та археологів. З метою забезпечення супроводу робіт Софійський заповідник уклав трудову угоду на здійснення спостереження за риттям траншеї зі співробітниками Інституту археології Академії наук УРСР Д. Бліфельдом, С. Кузнецовою та О. Гончаровою¹⁴. Хоча роботи з прокладання траншеї здійснювались лише з 20 по 22 листопада та були припинені у зв’язку із настанням морозів, тим не менше, навіть за такий короткий термін археологам вдалося отримати нові дані щодо історичної топографії Софійського подвір’я (мал. 6–11), виявивши залишки двох споруд, що відбилося у щоденнику та звіті Д. Бліфельда¹⁵, а також показано на двох схемах, виконаних Д. Бліфельдом (мал. 4) та В. Левицькою (мал. 5)¹⁶. Неподалік від Бурси, на відстані 9 м, у траншеї були виявлені залишки муру споруди XVIII ст., що мала вигляд двох паралельних стінок, які тягнулись у напрямку південного сходу на північний захід¹⁷, товщиною в одну цеглину, скріплених глиняним розчином, на відстані 80 см одна від одної. А на відстані у 34 м від північної стіни Софійського собору в траншеї ТЕЦ були виявлені залишки мурування середньовічної доби, що складалось із плінфи та великого каменю, скріпленого цем’ярково-вапняковим розчином (мал. 12–13). Наявність у цьому місці давньої споруди підтвердила також невелика прирізка до траншеї. Враховуючи важливе значення нововиявленої пам’ятки, подальше прокладання траншеї було призупинене до початку археологічних досліджень наступного польового сезону.

№ 1

Президенту Академии архитектуры УССР, действительному члену
А[кадемии] а[рхитектуры] Заболотному В. И.

Заявление.

В ходе подготовки к проведению темы “Ансамбль Софии в XI столетии” возникло предположение о существовавшем переходе к собору из

---

¹³ Документ № 3.

¹⁴ Документи № 4–6 та № 9.

¹⁵ Документи № 7–8.

¹⁶ Прикметно, що ці схеми не співпадають з напрямком проєкту траншеї ТЕЦ від 23 липня (мал. 3).

¹⁷ На схемі В. Левицької напрямок стінок вказаний протилежним (мал. 5).

близлежащего общественного здания. В случае правильности такого предположения, многие вопросы в изучении Софии получат совершенно новое интересное решение. Просим разрешить провести пробный зондаж возле собора для выяснения наличия фундаментов предполагаемого перехода. Яму предположено вырыть возле тротуара по оси крещальни. Расходы по рытью произвести за счет научных средств Софийского музея.

И[сполняющий] о[бязанности] ученого секретаря, доцент *подпись*
(Грабовский).

Научный сотрудник музея *подпись* (Асеев).

17 сентября 1945 года.

НАДР 923, арк. 14, машинопис¹⁸

№ 2

Акт

гор. Киев

20 сентября 1945 г.

Настоящий акт составлен в присутствии ученого секретаря, доцента И. Я. Грабовского, зав[едующего] архитектурным отделом музея Ю. С. Асеева и и[сполняющего] о[бязанности] научного сотрудника В. П. Волкова, в том, что был сделан пробный зондаж возле собора с целью выяснения наличия фундаментов предполагаемого перехода к собору из близлежащего общественного здания. Яму вырыли возле тротуара (см[отрите] схему¹⁹) по оси крещальни.

Размер ямы: 6,2×1,3×1,1 м.

Предполагаемых фундаментов не обнаружено.

Зондаж сфотографирован и фотографии приложены к акту²⁰.

Ученый секретарь, доцент (Грабовский)²¹

Зав[едующий] архитектурным отделением музея *подпись* (Асеев)

И[сполняющий] о[бязанности] научного сотрудника музея *подпись*
(Волков)

20 сентября 1945 г.

НАДР 923, арк. 15, рукопис

¹⁸ Ліворуч у верхньому куті в два рядки резолюція В. Заболотного: “Разрешаю. 17/IX [19]45 підпис”.

¹⁹ Схема накреслена прямо на акті. Див. мал. 1.

²⁰ Фотографія до акта не прикріплена, ліворуч збереглась смуга від клею, яким фото було прикріплене до акта. Див. мал. 2.

²¹ Підпис відсутній.

№ 3

Обязательство
1945 года, ноября 19 дня, г. Киев

Центральный государственный исторический архив УССР в связи с прокладкой отопительной магистрали ТЭЦ через территорию Софийского заповедника берет на себя следующие обязательства:

1) Трасса магистрали ТЭЦ нигде не должна подходить к зданию Софийского собора ближе чем на 12 метров.

2) Работа по рытью траншей для прокладки труб ТЭЦ ведется рабочими ТЭЦ под руководством археологов и представителей Заповедника.

3) Земляные работы должны проводиться в темпах обычно принятых при археологических раскопках для того, чтобы дать возможность археологам:

- а) постоянно следить за вскрываемыми пластами;
- б) производить отбор всех находок, встречающихся на трассе;
- в) зачерчивать необходимые планы пласта и разрезы;
- г) в нужных случаях фотографировать.

4) В случае обнаружения жилищных строений или погребений и других, землекопы должны работать мелким копальным инструментом; должны быть созданы необходимые условия для расчистки.

5) В случае обнаружения строительных остатков (землянок, каменных сооружений), погребений, археолог вправе исследовать означенные памятники полностью вне зависимости от необходимых для ТЭЦ ширины и глубины трассы.

6) Финансирование этих работ (указанных в п. 5) и обеспечение их рабочей силой производится за счет Центрального государственного исторического архива.

7) В случае обнаружения монументальных памятников трасса должна быть изменена во избежание разрушения памятников.

8) Все археологические находки поступают в распоряжение Софийского заповедника.

9) В тех местах, где трасса будет проходить по замощению (проезжая часть, тротуар), по окончании работ эти места будут вновь замощены на средства Архива.

Зам[еститель]²² директор(а) центрального госистархива УССР, кандидат исторических наук *подпись*²³ (Стрельский).

НАДР 923, арк. 13, рукопис

²² Слово “Зам” дописане від руки.

²³ Підпис виконаний іншою людиною.

№ 4

Трудовое соглашение

Мы, нижеподписавшиеся, директор Софийского заповедника <...>²⁴ с одной стороны и старший научный сотрудник Ин[ститу]та археологии АН УССР Блительд Давид Исаакович, научные сотрудники этого института Кузнецова Серафима Михайловна²⁵, Гончарова Елена Кирилловна с другой стороны, заключили настоящее соглашение в следующем:

1. Поименованные выше научные сотрудники Ин[ститу]та археологии, с согласия дирекции Ин[ститу]та, берут на себя выполнение работ по археологическим наблюдениям при земляных работах²⁶, производимых на территории Софийского заповедника для прокладки труб ТЭЦ.

2. Указанные работы будут производиться по правилам и методам обычных археологических исследований, со всеми видами фиксации²⁷ археологических наблюдений и учета археологических находок²⁸.

3. Все материалы фиксации в копиях представляются дирекции Софийского заповедника, вместе с отчетом о проведенной работе.

4. Все обнаруженные находки, после их камеральной обработки, передаются дирекции Софийского заповедника.

5. За выполнение вышеперечисленных работ дирекция Софийского заповедника обязуется выплатить:

1) Руководителю работ, ст[аршему] н[аучному] сотруднику Ин[ститу]та археологии Блительду Д. И. 1000 руб.

2) Научн[ым] сотрудникам Кузнецовой С. М. и Гончаровой Е. К. – по 500 р.

Бригада научных сотрудников состоит из:

1) Ст[аршего] науч[ного] сотруд[ника] Блительда Давида Исааковича,

2) Науч[ных]²⁹ сотруд[ников] Кузнецовой Серафимы Михайловны

3) Гончаровой Елены Кирилловны.

НАДР 923, арк. 11–11зв, рукопис, чернетка

²⁴ У тексті пропуск.

²⁵ Далі знаходиться закреслена літера “е”.

²⁶ Далі знаходиться закреслене “на території Софійського”.

²⁷ Далі знаходиться закреслене “и учета”.

²⁸ Дописане іншим чорнилом, перед ним закреслене “наблюдений”.

²⁹ Перед словом знаходиться закреслене “Кузнецов”.

Договор

1945 г. ноября месяца “19” дня г. Киев

1) Госуд[арственный] архит[ектурно]-историч[еский] Софийский заповедник³¹ в лице³² действующего на основании приказа № от <...> 1945 г.³³ поручает бригаде научных сотрудников³⁴ Ин[ститу]та археологии АН УССР, состоящей из: а) ст[аршего] научн[ого] сотр[удника] Блифельда Давида Исааковича, б) научн[ого] сотр[удника] Кузнецовой Серафимы Михайловны, в) [научного сотрудника] Гончаровой Елены Кирилловны, а последние принимают на себя выполнение след[ующих] работ:

Археологическое наблюдение при земляных работах, производимых на территории Софийского заповедника для прокладки труб ТЭЦ согласно прилагаемой программы и сметы, составляющей с настоящим договором нераздельное целое.

2) Срок выполнения означенной п. 1 настоящего договора работы <...>³⁵

3) Сдача-приемка³⁶ работ производится по акту за подписью сторон. Окончательная сдача-приемка производится <...> Академии архитектуры или назначенной комиссией³⁷

4) Стоимость означенной работы определяется в сумме две тысячи рублей.

5) Условия работы: платежи производятся³⁸ в срок по сдаче-приемке работы полностью.

6) Все дефекты, обнаруженные при сдаче-приемке исправляются тов[арищем] Блифельдом без особой платы в технически возможный срок, устанавливаемый Академией архитектуры УССР.

---

³⁰ Для укладывания тексту трудовой угоды було використано бланк типової угоди Академії архітектури. Друковані поля були частково заповнені від руки. Зверху надруковано: “Означенная работа предусмотрена годовым планом”.

³¹ Дописане від руки на закресленому машинописному: “Академия архитектуры УССР в лице _____”.

³² Поле не заповнене.

³³ Поле не заповнене.

³⁴ Дописане від руки поверх закресленого машинописного “тов. ...., а последний принимает на себя выполнение следующих работ”.

³⁵ Поле не заповнене.

³⁶ Далі знаходиться закреслене “отдельных этапов”.

³⁷ Поле не заповнене.

³⁸ Далі знаходиться закреслене машинописне “по мере выполнения работы по промежуточным актам в пределах согласно договорной сумме, остаток же 20 % в декаде”.

7) За Заповедником³⁹ сохраняется право аннулировать настоящий договор без всяких последствий для себя в случаях нарушения срока исполнения или недоброкачественной работе и взыскать с исполнителя договора все проплаченные ему суммы, если нарушения, упомянутые в этом пункте, произошли по вине автора.

8) Изменение условий настоящего договора, касающиеся объема работы, сроков исполнения и стоимости ее, должны быть оформлены особым соглашением.

9) Споры по настоящему договору разрешаются в установленном порядке в Киеве по месту нахождения Академии архитектуры УССР.

10) Положение адреса сторон:

Софийский заповедник⁴⁰, г. Киев, ул. Владимирская, № 24.

11) Настоящий договор составлен в 2-х экземплярах и вступает в силу с момента подписания его сторонами.

Приложение.

12) Дополнительные условия:

а) исполнитель обязан в процессе выполнения работы регулярно согласовывать ее с <...>⁴¹ и участвовать в научных заседаниях и на производственном совещании при обсуждении темы, в разработке которой он принимает участие. Делать по ней доклады и т[ак] д[алее] без особых вознаграждений.

б) Академии архитектуры УССР предоставляется исключительное право на использование вышеуказанной работы и на опубликование ее с сохранением исполнителя.

Софийский заповедник⁴² В. Гридин.

Исполнитель Д. Блифельд.

НАДР 923, арк. 9–9зв., машинопис, рукопис

№ 6

Приложение к договору от 19/XI [19]45 г.

1. Работа, указанная в договоре с бригадой научных работников Ин[ститу]та археологии АН УССР от 19/XI 1945 г. должна производиться по правилам и методам обычных археологических исследований со всеми видами фиксации археологических наблюдений и учета археологических находок.

³⁹ Написане над закреслением “Академией”.

⁴⁰ Надписане над закреслением “Академия архитектуры УССР”.

⁴¹ Поле не заповнене.

⁴² Написане над закреслением “Академия архитектуры УССР”.

2. Все материалы фиксации в копиях представляются дирекции Софийского заповедника вместе с отчетом о проведенной работе.

3. Все обнаруженные находки, после их камеральной обработки передаются дирекции Софийского заповедника.

4. По окончании названной работы и после сдачи бригадой исполнителей всех материалов и отчетов, Софийский заповедник выплачивает руководителю бригады ст[аршему] научн[ому] сотруднику Блифельду Д. И. 1000 (одну тысячу) рублей и научным сотрудникам Кузнецовой С. М. и Гончаровой Е. К. – по 500 (пятьсот) рублей.

Софийский заповедник *В. Гридин*.
Исполнитель *Д. Блифельд*.

НАДР 923, арк. 10, рукопис

№ 7

Дневник археологических наблюдений при земляных работах на территории Софийского заповедника, ноябрь 1945 года

20/XI – 1945 г.

С целью отопления своего здания, Центральный исторический архив запланировал траншею для прокладки труб теплоцентрали на территории Софийского заповедника.

Поэтому в связи с возникшей необходимостью археологического наблюдения, дирекция Ин[ститу]та археологии АН УССР и дирекция Софийского заповедника поручила старшему научному сотруднику Института Блифельду Давиду Исааковичу наблюдение за этими земляными работами с участием сотрудников Кузнецовой Серафимы Михайловны и Гончаровой Елены Кирилловны.

Вышеуказанными сотрудниками Ин[ститу]та археологии траншея была разбита на двухметровые отрезки (квадраты). Квадраты были занумерованы. Порядок нумерации шел от начала траншеи, т[о] е[сть] от южной стены здания исторического архива на юго-запад. Было прорыто траншею до 18 кв. включит[ельно], причем кв. № 1 (возле самого здания) и кв. № 5–8 (совпадавшие с дорожками) не раскапывались. С 11го квадрата началась территория Софийского заповедника и первое колено (кв. № 19) находилось от северной стены Софийского заповедника на расстоянии 34,20 м. Расстояние же от здания⁴³ Центр[ального] ист[орического] архива до 1го колена было 34,60 метра. Траншея была прорыта на 1 м глубиной.

Верхний слой почвы толщиной в 0,10–0,25 м состоял из щебенки, ниже шел чернозем.

---

⁴³ Слово дописане над рядком.

На глубине 0,15 м в кв. № 6 и 7 обнаружено две параллельные кирпичные стенки толщиной 0,25 см. Кирпичи скреплены глиной. Расстояние между стенками 0,80 м. На кв. № 12 – мусорная яма, в которой обнаружены куски жести, мелкий фрагмент церковного облачения, бахромы от хоругвь.

21/XI.

Работали т. т. Блифельд Д. И., Кузнецова С. М., Гончарова Е. К.

Траншеею было прорыто в 46,60 м, глубиной от 0,90 до 1 м в кв. № 18–28 и от 0,20 до 0,30 м в кв. № 28–41.

Обнаружено в кв. № 22 на глубине 0,90 м большие каменные глыбы и древняя щебенка. Такая же щебенка встречается на кв. № 23 и сплошное скопление ее обнаружено на кв. № 26 и 27. Здесь же на кв. на глубине 0,75–0,90 м обнаружена кладка из плиточного кирпича и больших камней, скрепленных раствором великокняжеского времени.

На кв. № 6 на глубине 1,25 м обнаружено 2 кирпича, лежащих рядом и скрепленных глиной.

23/XI.

Работали т. т. Блифельд Д. И., Кузнецова С. М., Гончарова Е. К.

Дальнейшая прокладка траншеи была приостановлена и работы проводились лишь по расчистке кладки.

К кв. № 27 на с[еверо]-з[апад] была сделана прирезка размером 2×2 м, в которой был обнаружен слой великокняжеской щебенки.

В связи с морозом и снегом дальнейшие археологические исследования были прекращены.

Обнаруженные материалы дают основания предполагать наличие в этом месте остатков зданий великокняжеского времени.

НАДР 923, арк. 3–7⁴⁴, рукопис

№ 8

Отчет об археологических наблюдениях при земляных работах на территории Софийского заповедника 20–22 ноября 1945 г.

В связи с запроектированной прокладкой труб для отопительной сети к дому Центрального историческ[ого] архива, были проведены земляные работы в усадьбе Софийского заповедника. Археологические наблю-

---

⁴⁴ Аркуш 8 – чистый.

дения за указанными работами были поручены дирекцией Института археологии АН УССР и дирекцией Софийского заповедника старшему научному сотруднику Ин[ститу]та археологии Блифельду Давиду Исааковичу при участии младших научных сотрудников Института Кузнецовой Серафимы Михайловны и Гончаровой Елены Кирилловны.

В виду обнаружения на запроектированной трассе траншеи фундаментов древнего здания, работа по прокладке траншеи, доведенная только до половины запроектированной длины, была приостановлена.

Для удобства наблюдений по фиксации траншея была разбита на двухметровые отрезки, именуемые квадратами и обозначенные порядковыми номерами.

Траншея шириною 0,80 м состояла из трех колен (см. план)⁴⁵.

Первое колено длиною в 34,60 м начиналось у южной стены здания архива и шло в направлении юго-запада. Это колено имело 17 двухметровых квадратов (1–17) и один квадрат (№ 18) длиной 0,60 м (см. план)⁴⁶.

Второе колено длинной в 15,60 м шло в направлении с востока на запад и имело 7 двухметровых квадратов (№ 19–25) и один кв. (№ 26) длиною 1,60 м.

Наконец, третье колено длиною в 30 м проходило в направлении на юго-запад и имело 15 двухметров[ых] квадратов (№ 27–41).

Квадрат № 1, около самого здания, и квадраты № 5 и 8, совпадающие с дорожками, не были раскопаны.

Глубина траншеи различная, от 0,20 м (в кв. № 29–41) и до 1,20 метров. Стратиграфические данные во всех раскопанных квадратах в основном совпадают и дают следующую картину: верхний слой толщиной 0,10–0,25 м щебенка, ниже залегает черноземный слой, в котором обнаружены остатки двух монументальных сооружений. Других находок в этом слое не обнаружено. Остатки первого из указанных сооружений обнаружены на кв. № 6–7 на глубине 0,15 м и состояли из двух параллельных стенок, стоящих друг от друга на 0,80 м. Стенки толщиной 0,25 м сложены в один кирпич и имеют направление с ю[го]-в[остока] на с[еверо]-з[апад]. Указанные пристенки уходят в глубину на 1,20 м (см. план, кв. 6–7, фото № 1)⁴⁷. Полная глубина их залегания⁴⁸, а также фундаментов, не были расслежены. В кв. № 6 на глубине 1,20 м обнаружены еще 2 кирпича, лежащих рядом и скрепленных, как и кирпичи простенков, глиной. Судя по характеру кирпича, это сооружение относится к XVIII в.

Остатки второго сооружения обнаружены на кв. № 22–27. Здесь в кв. № 22 на глубине 0,20 [м] обнаружены большие каменные глыбы, лежав-

⁴⁵ Див. мал. 4.

⁴⁶ Див. мал. 4.

⁴⁷ Див. мал. № 4. Виявити фотографію, на яку робиться посилання, не вдалось.

⁴⁸ Далі йде закреслене “рассмотрена не была”.

шие целой лентой в направлении с юга на север (см. кв. 22, фото № 2)⁴⁹. Камни между собой не скреплены раствором. Здесь же с кв. № 22 (частично 21) и до кв.⁵⁰ 27 сплошное скопление щебенки исключительно великокняжеского времени. В кв. № 26–27 на глуб[ине] 0,75–0,90 м обнаружена кладка из плиточного кирпича и больших камней, скрепленных типичным великокняжеским раствором (см. план кв. № 26 и 27, фото № 3)⁵¹. В этом месте была сделана прирезка размером 2×2 м, примыкавшая с с[еверо]-з[апада] к траншее.

В этой прирезке было также обнаружено сплошной слой великокняжеской щебенки⁵². Климатические условия (сильные холода и снег) не дали возможности более детально обследовать открытый памятник. Несмотря на очень незначительные размеры земляных работ, весь характер обнаруженного позволяет заключить о наличии в этом месте остатков великокняжеской постройки, исследование которой является первоочередной задачей.

В. Блифельд.

НАДР 923, арк. 1–2зв., рукопис

№ 9

Акт

Мы, нижеподписавшиеся, сотрудники Софийского заповедника и [сполняющий] о [обязанности] директора доцент Гридин В. И., и [сполняющий] о [обязанности] ученого секретаря Горбовский А. Г., зав [едующая] отделом фондов Левицкая В. И. с одной стороны и представитель Института археологии АН УССР ст [арший] научн [ый] сотрудник Блифельд Д. И. с другой стороны составили настоящий акт в следующем:

1. Согласно договора от 19.XI.1945 г. бригадой научных сотрудников Института археологии АН УССР в составе ст [аршего] научного сотрудника Блифельда Д. И. и научных сотрудников Гончаровой Е. К. и Кузнецовой С. М. были проведены археологические наблюдения при земляных работах, производившихся на территории Софийского заповедника для прокладки труб ТЭЦ.

2. Работа проведена, как было оговорено, в приложении к вышеупомянутому договору, т. е. по правилам и методам обычных археологических исследований со всеми видами фиксации археологических наблюдений и учета археологических находок: производилась расчистка, ведение днев-

⁴⁹ Див. мал. 4 та 12.

⁵⁰ Дописане над рядком.

⁵¹ Окремого плану квадрату № 26 у теці немає. Див. мал. 13.

⁵² Решта тексту дописана Д. Бліфельдом іншими чорнилами.

ника, виконан чертеж, произведено фотографирование обнаруженных остатков в 3-х местах.

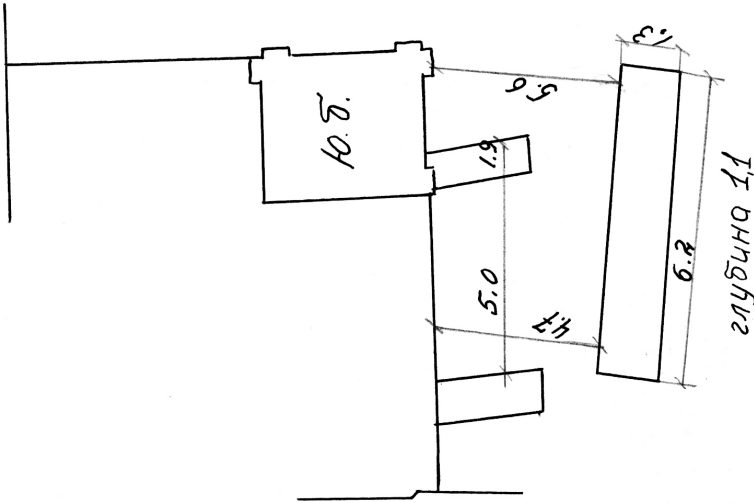
3. Наблюдением охвачена траншея шириною 0,80–1,00 м и длиной 80,20 метр. Дальнейшая проходка траншеи по ранее намеченной трассе, по требованию научного наблюдения над работами, прекращена в связи с тем, что обнаружены остатки какого-то сооружения великокняжеской эпохи.

НАДР 923, арк. 12, рукопис

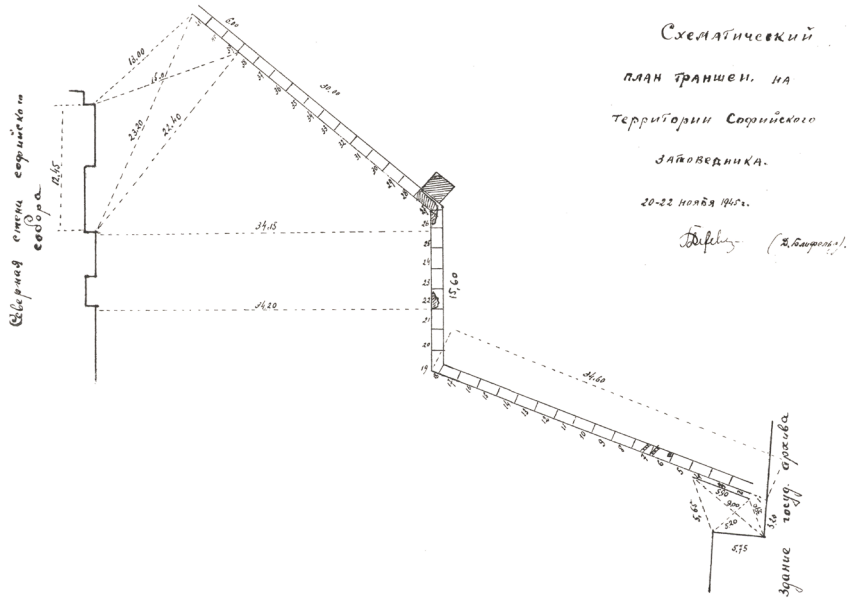

Мал. 2. Фото розкопу біля південно-західного рогу собору. Вигляд з південно-західного боку. 1945 р. (НАДР, 923, арк. 40)

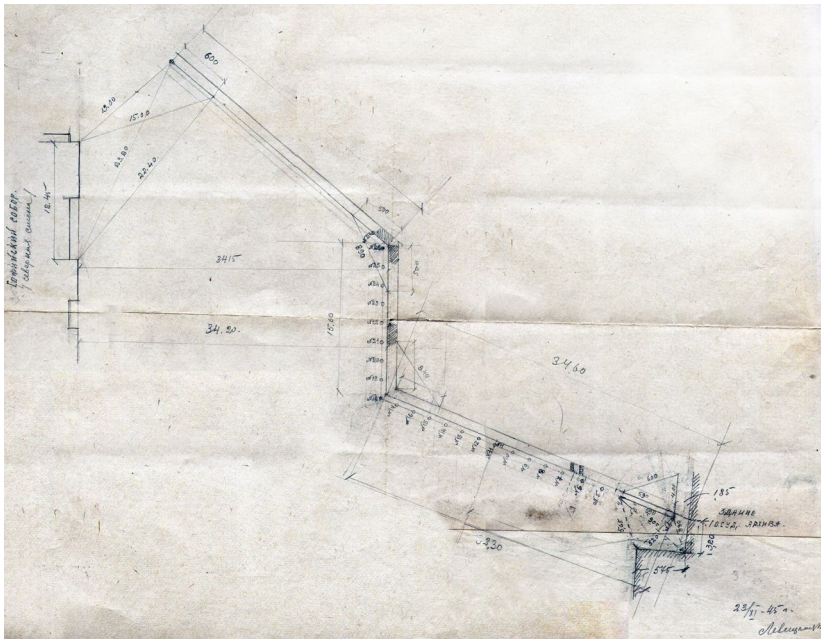

Мал. 1. Схема розташування розкопу по відношенню до південно-західного рогу собору. 1945 р. (див. пос. 19)

Мал. 4. Схема траншеї ТЕЦ з позначенням місця виявлення залишків споруд.
Д. Бліфельд. 1945 р. (НАДР, 923, арк. 26)

Мал. 5. Схема траншеї ТЕЦ з позначенням місця виявлення залишків споруд.
В. Левицька. 1945 р. (НАДР, 923, арк. 25)

Мал. 6. Роботи з прокладання траншеї ТЕЦ, перше коліно. Вигляд з боку Софійського собору. 1945 р. (НАДР, 923, арк. 31)

Мал. 7. Роботи з прокладання траншеї ТЕЦ, перше коліно. Вигляд з боку Софійського собору. 1945 р. (НАДР, 923, арк. 32)

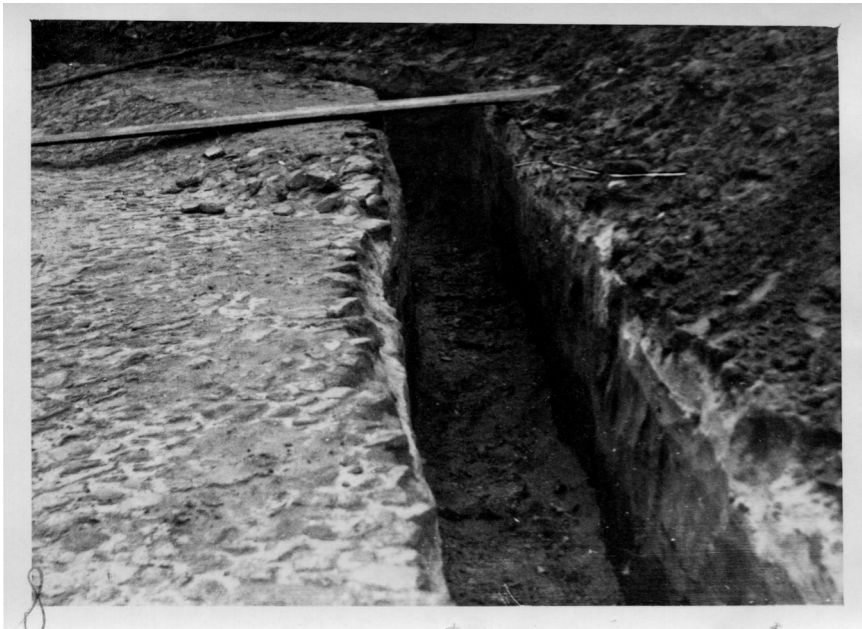
Мал. 8. Роботи з прокладання траншеї ТЕЦ, перше коліно.
Вигляд з боку Софійського собору. 1945 р. (НАДР, 923, арк. 33)

Мал. 9. Роботи з прокладання траншеї ТЕЦ, перше коліно.
Вигляд з боку Софійського собору. 1945 р. (НАДР, 923, арк. 35)

Мал. 10. Роботи з прокладання траншеї ТЕЦ, друге коліно.
Вигляд зі сходу. 1945 р. (НАДР, 923, арк. 30)

Мал. 11. Роботи з прокладання траншеї ТЕЦ, перше коліно.
Вигляд з боку Софійського собору. 1945 р. (НАДР, 923, арк. 34)

Мал. 12. Роботи з прокладання траншеї ТЕЦ. Бутове каміння у кв. 22. 1945 р. (НАДР, 923, арк. 37)

Мал. 13. Роботи з прокладання траншеї ТЕЦ. Вигляд залишків середньовічної споруди у кв. 26–27. 1945 р. (НАДР, 923, арк. 36)

Дослідження 1946 року

Цьогорічні археологічні дослідження Київської археологічної експедиції під керівництвом М. Каргера охопили територію подвір’я Софії Київської, вони мали на меті розкрити та дослідити виявлені експедицією Д. Бліфельда залишки середньовічної споруди, а також здійснити шурфування в межах садиби собору. Окрім цих археологічних розкопок Київської експедиції, на території заповідника продовжились земляні роботи з прокладання комунікацій, які мали проводитись під археологічним наглядом.

Розкопки середньовічної споруди біля північного боку Софійського собору. Відкриті у 1945 р. під час прокладання траншеї ТЕЦ залишки середньовічної споруди з ініціативи Заповідника та Інституту археології планувалось дослідити повністю під час польового сезону 1946 р. У зв’язку з цим керівництвом заповідника В. Говденком та керівником Київської археологічної експедиції М. Каргером було підготовлене спільне звернення для отримання асигнувань на розкопки від Академії архітектури УРСР⁵³, яка погодила проведення розкопок та виділила необхідні для цього кошти⁵⁴. Розкопки тривали протягом 27 липня – 31 серпня. Щоденники⁵⁵, креслення та знахідки по завершенню досліджень були передані до заповідника⁵⁶, а сам розкоп законсервований⁵⁷. Результати робіт Київської археологічної експедиції на Софійському подвір’ї 1946 р. двічі публікувались М. Каргером⁵⁸, в основу цих публікацій був покладений короткий попередній звіт за результатами досліджень польового сезону наприкінці літа 1946 р.⁵⁹

Вивчення виявленої та частково розчищеної Д. Бліфельдом споруди у кв. № 26–27 траншеї ТЕЦ та прирізки до нього (мал. 4) під керівництвом М. Каргера здійснювались від 27 липня по 21 серпня. Під час розкопок були відкриті залишки нижньої частини стін, складені з бутового каменю та плінфи, скріплених вапняковим розчином. Споруда складалась з трьох камер (мал. 15–16) – більшої та двох менших, що примикали до неї. Найкраще збереглась більша, квадратна в плані камера, внутрішні стіни якої були облицьовані плінфою в один ряд, а підлога вимощена цеглою. На ній виявили шар попелу та дрібного вугілля, який щільно вкривав усю поверх-

---

⁵³ Документи № 10–11.

⁵⁴ Документ № 12.

⁵⁵ Документ № 13–14.

⁵⁶ Документ № 15–18. Креслення розкопів 1946 р. наразі не виявлені.

⁵⁷ Документ № 19.

⁵⁸ М. К. КАРГЕР, *Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы 1938–1947 гг.* (К., Изд-во АН УССР, 1950): 246–250; М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. I, с. 458–460.

⁵⁹ Документ № 20.

ню підлоги. З півночі до камери примикала менша за розміром, що була майже повністю знищена пізнішою ямою. По всій площі камери знаходився розвал верхніх частин споруди (плінфа та камінь, скріплені розчином). З півдня до великої камери примикала інша, західна стінка якої була також знищена пізнішою ямою. Стіни її були складені з дрібного каменю, а всередині облицьовані цеглою, поставленою на ребро. На підлозі збереглися основи цегляних стовпчиків. Зі сходу до цієї камери примикала невелика в плані овальна камера, стінки якої були так само обкладені цеглою; на підлозі знаходився завал попелу та вугілля. Від північно-східного кута камери починався вузький канал, викладений поставленою на ребро цеглою, що прямував на північний схід; було досліджено близько півтора метри цього ходу.

Виявлену споруду М. Каргер ідентифікував як залишки печі для випалу плінфи кінця XI – початку XII ст.; посилюючим аргументом такої інтерпретації стало виявлення археологами розташованого неподалік котловану, заповненого уламками бракованої (перепаленої) цегли. Натомість у подальшому, на підставі вивчення опублікованих М. Каргером матеріалів, В. Богусевич проаналізував особливості побудови дослідженої споруди, дійшовши висновку, що її будова не притаманна середньовічним печам з виробництва плінфи; зважаючи на історичний контекст та наведені аналогії, дослідник аргументовано запропонував визначати цю споруду як лазню на митрополичому подвір’ї⁶⁰.

Дослідження на подвір’ї Софії Київської. Ще одним напрямком досліджень польового сезону 1946 р. експедиції під керівництвом М. Каргера стало закладання двох шурфів на території садиби Софійського заповідника⁶¹. Обидва були закладені у її північно-східному куті, проте точної їх локалізації не встановлено, оскільки плану розкопів 1946 р. в архіві наразі не виявлено. Проте уміщені у щоденнику описи місця закладання шурфів та їх схеми, у співставленні з наявними фотографіями Софійського подвір’я⁶², а також результати подальших археологічних досліджень, дозволили визначити, що обидва шурфи були закладені неподалік від південно-східного рогу Бурси. У шурфах був виявлений потужний культурний шар, що утворився внаслідок засипання існуючого тут давнього яру будівельним сміттям під час ремонтно-реставраційних робіт у Софійському соборі в XVII – на початку XVIII ст. Також під час шурфування були виявлені сім поховань.

⁶⁰ В. А. БОГУСЕВИЧ, ‘Споруда XI століття у дворі київського митрополита’, *Археологія*, т. 13 (1961): 105–113.

⁶¹ Документ № 14.

⁶² І. М. ПРЕЛОВСЬКА, *Передумови, обставини організації та перші роки функціонування Софійського державного архітектурно-історичного музею-заповідника* (К., 2015 (Серія ‘Літопис Софії Київської, вип. 1)): 212, 233–235.

Варто також зазначити, що дослідження київської експедиції під керівництвом М. Каргера у 1946 р. не обмежувались тільки подвір’ям Софійського собору, але й охопили територію “міста Володимира”, під час яких було розкопано ділянку давньої вулиці біля Софійської (Батієвої) брами⁶³, на якій були виявлені зокрема залишки середньовічного житла із добре збереженою піччю⁶⁴. Зважаючи на унікальність цієї знахідки, дирекція Софійського музею звернулась до Академії архітектури з проханням дозволити забрати піч до себе або надати відповідне розпорядження Музею архітектури⁶⁵. На жаль, наразі відсутні документи, які б могли засвідчити результат цієї ініціативи. Сама піч у фондах заповідника відсутня.

Спостереження за земляними роботами під час прокладання траншеї для траси ТЕЦ. 3 листопада 1946 р. розпочались роботи з прокладання траншеї ТЕЦ до Академії архітектури, що розташовувалась у Будинку митрополита. В архіві заповідника збереглося звернення дирекції Софійського заповідника з проханням призупинити роботи для забезпечення спостереження археологів⁶⁶. За наявним в архіві актом⁶⁷ було встановлено, що під час прокладання траншеї були виявлені залишки (фундаменти) споруди на відстані 8,6 м від Митрополичого будинку, яка орієнтовно датувалась XVIII ст.; інших знахідок виявлено не було. На жаль, плану спостережень в архіві виявити не вдалося, тож важко встановити, залишки якої саме споруди були виявлені під час прокладання траншеї.

№ 10⁶⁸

Президиуму академии архитектуры УССР

При поисках трассы ТЕЦ для исторического архива в 1945 г. натолкнулись на остатки какого-то сооружения великокняжеского периода.

Предварительные раскопки, произведенные Софийским заповедником под руководством профессора Каргера в небольшом объеме в течение последней недели позволили вскрыть остатки очень интересного сооружения великокняжеского периода. В настоящее время еще трудно сказать, что это за сооружение, потому что аналогичные памятники еще не встре-

---

⁶³ М. К. КАРГЕР, ‘Киевская экспедиция’, *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 21 (1947): 38–40; М. К. КАРГЕР, ‘Розкопки в Києві 1946 р.’, *Пам’ятки археології УРСР*, т. 1: *Матеріали польових досліджень Інституту археології Академії наук УРСР за 1945–1946 рр.* (К., 1949): 7–20.

⁶⁴ М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. 1, с. 330–333.

⁶⁵ Документ № 21.

⁶⁶ Документ № 22.

⁶⁷ Документ № 23.

⁶⁸ У справі зберігається ще один проект листа, що в цілому відповідає змісту звернення, тільки за одним підписом В. Говденка.

чались. Уже этот факт необычайно интересен, ибо разгадка этого сооружения пополнит наши сведения о строительстве Киевской Руси.

В силу этого вопрос о расширении раскопок на территории⁶⁹ Заповедника еще в текущем году является актуальным.

Кроме того, в 1946 г. должны быть произведены работы по прокладке труб ТЕЦ к зданиям Митрополичьего дворца и бурсы. Эти работы требуют тщательного археологического контроля и предварительного производства археологических работ для установления трассы ТЕЦ.

Исходя из вышеизложенного, государственный архитектурно-исторический заповедник “Софийский музей” просит отпустить средства на производство археологических раскопок в течение августа–сентября 1946 года на территории Заповедника, согласно сметы к сему приложенной.

Археологическое исследование должно охватить всю территорию к северу от большой Софии, без нарушения огородных культур.

Кроме того, в Западной части территории в направлении к Митрополичьему дому необходимо провести работы разведывательного порядка.

Директор гос[ударственного] архитектурно-исторического заповедника “Софийский музей” (Говденко)⁷⁰.

Профессор (Каргер)⁷¹.

НАДР 923, арк. 17, машинопис

№ 11

Смета

на производство археологических раскопок на территории Софийского заповедника в 1946 г. в течение августа–сентября м[еся]цев

№ п/п	Исполнители раскопок	Оклад	Число ч[еловеко]/дн[ей]	Сумма
1	Руководитель работ, проф[ессор] Каргер М. К.	3000	2 м[есяца]	6000
2	Старш[ие] науч[ные] сотрудники-археологи 2 чел[овека]	1500	2 м[есяца]	6000
3	Младш[ие] научн[ые] работники-археологи 15 чел[овек]	700	2 м[есяца]	21000

⁶⁹ Слова “на территории” були повторені двічі.

⁷⁰ Підпис відсутній.

⁷¹ Підпис відсутній.

4	Рабочие 20 человек	30	48 дн[ей]	28800
5	Выполнен[ие] чистовых чертежей и схем 15–20			2000
6	Протокольное фотографирование снимки 13–18 до 5 дюжин			2000
Всего				65000

Руководитель археологич[еских] работ, проф. *М. Каргер*⁷²

НАДР 923, арк. 19, машинопис

№ 12⁷³

Выписка из протокола № 18 заседания президиума
Академии архитектуры УССР от 30.VII–1.VIII.1946 года

Слушали: х1. Рассмотрение представленной сметы Софийским заповедником на производство археологических раскопок на территории Софийского заповедника.

Постановили: Отпустить Софийскому заповеднику на производство археологических раскопок – 65.000 руб.

Верно: начальник секретариата *подпись* (Гохман Ф. В.)

НАДР 920, арк. 248, машинопис

⁷² Рядок дописаний від руки.

⁷³ У правому верхньому куті розписка В. Говденка: “получ[ил] 5/VIII.46 6 вечер[а] В. Говденко”.

№ 13

Дневник⁷⁴

Киевской археологической экспедиции

Софийского заповедника

И[нститута] [истории] м[атериальной] к[ультуры] Академии наук СССР

и И[нститута] археологии АН СССР

1946 г.

Усадьба Софийского собора.

Ч[асть] I.

27–VII⁷⁵.1946 – 21.VIII.1946.

Начальник экспедиции М. К. Каргер

27.VII.⁷⁶

Работали Корзухина, Тырса и Тупиц. Раскопки не велись. Начат обмер плана (чертеж № 3).

29.VII.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Пестрякова, Тупиц, Афанасьева, Мараш, Крылова, Пятышева, Морозова и Лаурина. Раскопки не велись. Разбиты и пронумерованы новые квадраты вокруг раскопанного участка. Продолжался обмер плана.

30.VII.

Работали Каргер, Корзухина, Лаурина и Морозова. Раскопки не велись. Заканчивался обмер плана.

Боковой, уходящий на восток канал постройки идет в не раскопанный кв. И–24. Решено раскопать его для того, чтобы проследить, куда он идет дальше. Снят верхний щебенный слой⁷⁷.

---

⁷⁴ Щоденник написаний у зошиті в клітинку, він містить попередню авторську нумерацію аркушів, записану зверху сторінки. На обкладинці міститься посередині наклеїтка з незаповненим штампом: “РНК-УРСР, Академія наук УРСР, Інститут археології, ___ 194_ р., № __, Київ, бульвар Шевченка 14”. У нижньому лівому куті в два рядки напис: “Науч. архив № 3. СМАА”. Цей же запис повторений на арк. 1. Текст самого щоденника починається на аркуші 5зв.–6. Для опису дня роботи використовувались тільки лицеві сторінки аркушів, але інколи присутні примітки на зворотних частинах. Аркуші 2–4, 56–96 – чисті, арк. 1 – титульний.

⁷⁵ У тексті помилково зазначений серпень (VIII), проте щоденник починається з липня.

⁷⁶ Ліворуч на арк. 5зв. запис: “Черт[еж] № 3. План каменной постройки с каналами. М[асштаб] 1:10”. Тут і далі підкреслення авторське.

⁷⁷ Ліворуч на арк. 6зв. у верхньому рядку виконаний запис: “Черт[еж] № 4. Разрез постройки по линии А–Б. М[асштаб] 1:10”. Нижче виконані записи “Черт[еж] № 5”;

31.VII.

Работали Корзухина, Тырса, Тупиц и Лаурина. Раскопки не велись. Лаурина делает акварельную зарисовку постройки (ор[иентировка] с ю[го]-в[остока]). Начали обмер разрезов (чертеж[и] №№ 4–8). Продолжается выемка грунта на кв. И–24. Щебень кончился на глубине 0,45. Под ним слой черного, сухого, рассыпчатого гумуса толщ[иной] 0,25–0,30, проходящий четкой полосой по всем четырем стенкам раскопа. Под ним слой гумуса, окрашенного лессом в коричневый цвет, плотной, идущей до уровня кирпичной вымостки пола постройки (до гл. 1.20, см. рис. на л. 60б.).

На границе черного и коричневого гумуса, начиная примерно с гл. 0,55–0,60, начали попадаться находки великокняжеской поры – керамика, стекло, кусочки смальты (краешки).

1.VIII.⁷⁸

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Пестрякова, Тупиц, Карпенко, Торопчинова, Морозова, Лаурина (уч[асток] I) и Линка, Генс, Шур, Володченко, Богданова, Крапоткина и Пиваковская (уч[асток] II), а также 4 рабочих (вышгородки).

Начата работа на 12 квадратах, расположенных севернее ранее раскопанных (см. рис. на л. 80б.). Квв. ГДЕ–20–21 относятся к уч[астку] II (нач[альник] уч[астка] Н. В. Линка), остальные к уч[астку] I (нач[альник] уч[астка] Корзухина). Под дерном слой щебня, насыпанного на этом месте в 1930 г. толщ[иной] в среднем 0,50–0,60. На гл. 0,60 в кв. Г–21 найдено 2 куса раствора с золотыми кубиками мозаики (инв. № 52). Продолжается разборка скопления материалов XI в. в углу кв. И–24. Найден целый ряд совершенно неизвестных доселе предметов: четыре фр[агмен]та глиняной с зеленой поливой курильницы с плоским дном и прямыми стенками (цилиндр); в стенках дырочки ок[оло] 0,05 [см.] в д[иа]м[етре], на дне следы сильного обжига (инв. № 24); фр[агмен]т глиняной прорезной с орнаментом курильницы – узкое горлышко и плечики со следами конопли (инв. № 25); фр[агмен]т керамики с поливой – бортик блюда с врезанным орнаментом под поливой (полоска из усиков) по краю (инв. № 23); две целых ручки и горлышко амфоры, более 100 кусков смальты (плитки квадрат и неправ[ильной] формы, разл[ичные] мелкие кусочки и краешки), 1 большой округлый и 6 маленьких кусков раствора от пола с треугольными отпечатками от смальтовых плиток (уцелела 1 темная синяя (?) плитка и крошки от желтой (инв. № 51); куски толстого желтого стекла, м[ожет] б[ыть] дно от блюда (в середине выпуклое, инв. № 42); кусочки стеклянных тонкостенных сосу-

---

“Черт[еж] № 6”; “Черт[еж] № 7”; “Черт[еж] № 8”. В нижній частині аркуша міститься малюнок 18.

⁷⁸ Ліворуч на арк. 8зв. міститься малюнок 19.

дов, неск[олько] фр[агменто]в от стеклянного сосуда с зелеными налепными валиками в неск[олько] рядов; много керамики, часть с линейным и ногтевым орнаментом; куски шлакированной керамической массы, куски затертого раствора, неск[олько] фр[агменто]в фресок.

На гл. 1,10–1,20 лежит пол раскопанной постройки. На этой глубине находки редки. Завала от постройки, кроме небольшого завала в кв. И–25 над постройкой нет. Сразу над ней лежит слой с вещами XI в. Создается впечатление, что раскрытое сооружение вскоре после его постройки было по каким-то причинам разобрано.

В кв. ГДЕ–20–25 углубились до 0,50–0,65. В щебне XX в. отдельные старые вещи (кусочек голосника, фр[агмен]т шиферн[ой] плитки, стекло) наряду с позднейшими вещами.

2.VIII.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Пестрякова, Тупиц, Торопчинова, Карпенко, Лаурина, Морозова; Линка, Генс, Шур, Володченко, Пиваковская, Крапоткина, Богданова и 4 рабочих.

Квв. Г–20–21, Д–20–23 и Е–20–25 углублены до 0,80. Под слоем щебня 1930 г. идет гумус с мелким щебнем и ямами, насыщенными кирпичом XVIII в. и литовской поры. В этом слое керамика и стекло XVII в., отдельные фр[агмен]ты домонгольского стекла, керамики, смальты, кубики мозаики и 4 монеты – 2 польских (одна 1666 г., № 57) и 2 русских (1749 г. № 56 и 1818 г. № 55). Прослежены контуры траншеи ТЭЦ (кв. Г–21, Д–21–22, Е–23), пересекающей указ[анные] квадраты примерно по диагонали.

В кв. Е–24 яма с кирпичом литовского времени (похоже на грубую кладку, но без раствора, гл. 0,50–1,00). В кв. Е–25 на гл. 0,60–0,65 слой гумуса со щебнем и битым крупным кирпичом; над ним – польская монета XVII в. (№ 54).

В кв. И–24 зачищена вымостка пола бокового канала. Она обрывается у вост[очной] стенки кв. И–24 и находится на гл. 1,20. Над вымосткой найден ряд предметов XI в.: пастовая бусинка с 3 конич[ескими] глазками, большие куски стенок амфоры (складываются), смальта, керамика простая и поливная – херсонесская (два фр[агмен]та блюда с плоским дном и вертикальными краями, по краю внутри полоска с орнаментом из ушков под розовато-белой поливой (№ 66).

3.VIII.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Пестрякова, Карпенко, Тупиц, Торопчинова; Линка, Шур, Генс, Богданова, Крапоткина, Пунина и 4 рабочих.

На пересечении квв. ДЕ–23–24, на гл. 0,60–0,70 появилось большое скопление цемянки красновато-коричневого цвета (аналогичн[ое] раствору

пола с треугольн[ыми] отпечатками от смальты, найд[енном] в кв. И–24, № 51). При разборке его на гл. 0,80 ясно вырисовывались в лессе края большой овальной ямы, пересекающей участок в направлении с[евер]–ю[г]. Яма № 1 заполнена той же цемянкой с отпечатками от стенок голосников и огромным количеством (778 шт.) стенок, доньшек и горлышек самих голосников; на неск[ольких] донцах клейма, многие плечики и шейки орнаментированы (волн[истый] орн[амент], зигзаг, крестообр[азные] фигуры вроде свастики); много фресок, на одном фр[агмен]те – по желтому фону красной линией оконтурены кончик носа и щеки (№ 106); два кусочка раствора с ячейками от мозаичных кубиков, подсвеченными красным; два кусочка свинца. При выборке мат[ерия]ла из ямы он совершенно свободно отделялся от стенок ямы.

Дно ямы очень неровное, наход[ится] на гл. 1,50–1,60.

В кв. Е–25 начата разборка выкладки из кирпича литовского времени. Среди кирпича – керамика XVII в.

Квв. Е–22–23 прокопаны до гл. 0,60–1,00, квв. Д–22–23 – до 0,80.

В первом раскопе, в квв. ИКЛ–24, за восточной стеной постройки выбран гумус. Под ним в южном углу раскопа (кв. Л–24) обнаружена аморфная масса раствора с беспорядочно лежащими в нем кусками кирпича, по высоте немного ниже, чем восточная часть постройки. Раствор смыкается с ранее открытой кладкой. Под ним идет слой угля, в котором видны куски керамики. В другом месте из толщи раствора торчат железные кованые гвозди с большой шляпкой. Угольная прослойка заходит частично и под ранее открытую кладку (см. разрезы черт. № 6 и № 7), но разницы в кладке, возведенной над угольной прослойкой и без нее, нет. Этот рассыпчатый раствор постепенно переходит без шва в настоящую кладку из правильно чередующихся рядов кирпича и раствора. Создается впечатление, что стенки из раствора были возведены не из сырого раствора, а из старой цемянки, замусоренной битой керамикой, гвоздями и пр[очим].

5.VIII–46 г.⁷⁹

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Пестрякова, Тупиц, Торопчинова, Лаурина, Морозова; Линка, Генс, Шур, Карпенко, Богданова, Крапоткина, Пиваковская, Володченко, Саченко и 5 рабочих.

---

⁷⁹ Ліворуч, на арк. 18зв. містяться написи: “Фото № 9. Общий вид постройки после окончательной расчистки 13×18, ориентация с ю[го]-в[остока]”. “Фото № 10. То же, ориентация с ю[го]-з[апада]; 13×18”. “Фото № 11. То же с видом на боковой канал на переднем плане. 13×18, ориентация с с[еверо]-в[остока]”. “Фото № 12. Общий вид постройки, 13×18, ориентация с с[еверо]-з[апада]”. “Чертеж № 9. План участка (кв. Г–20–21, Д–20–23 и Е–20–25) с ямами № 1–3 и показавшейся кладкой в кв. Е–25. М[асштаб] 1:20”.

В кв. Е–22 на гл. 1,15 зачищено в лесе прямоугольное гумусное пятно, оказавшееся небольшой ямой (яма № 2, см. чертеж № 9). Яма прокопана до гл. 0,65 (1,80 от дневной поверхности). Сверху яма завалена поздним кирпичом, ниже до гл. 0,40 встречаются находки как великокняжеской поры (фр[агмен]ты толстых больших поливных плит с желтой и серой поливой, как в Михайл[овском] приделе Соф[ийского] соб[ора]; фр[агмен]ты голосников и раствора с оттисками голосников), так и поливная керамика XVII–XVIII в. Ниже 0,40 от краев ямы находки не встречаются.

В кв. ДЕ–20 на гл. 1,15 обнаружена вымостка из кирпича разм[ером] 0,30×0,145×0,05. По снятии ее под ней оказалось гумусное пятно прямоугольной формы с закругленными углами. Пятно оказалось ямой (яма № 2, см[отри] черт[еж] № 9), в которой гумус перемежается слоями с белым песком. Находки XVII в.: поливная и расписная керамика, штофное стекло, изразцы. На гл. 0,80 от краев ямы снова вымостка из кирпича того же размера (0,30×0,145×0,05; 0,30×0,14×0,05). По снятии ее те же перемежающиеся слои гумуса и белого песка. Звук от удара очень глухой, как будто внизу пустота. Яма прокопана до гл. 1,60 от краев, но до дна еще не зачищена.

В кв. Е 24–25 по снятии кирпича литовского времени раскрылся слой розовато-коричневого раствора и щебня с кусками испорченной смальты (лепешками), фрагментами фресок, керамикой (немного). На гл. 1,74 обнаружена кладка из великокняжеского кирпича на растворе (2 ряда кирпича и 2 слоя раствора). Кладка расчищена в длину на 1,40 по направлению в[осток]–з[апад], в ширину же ее видно пока лишь немного (на 0,45). Лежит ли она на фундаменте или без него, пока не видно, т[ак] к[ак] в высоту кладка раскрыта только см на 0,15–0,20.

В кв. К–26 и Л–27, около ранее раскопанной постройки прокопано два шурфа в материке. Шурф № 1 (в кв. К–26) прорыли с гл. 1,45 до гл. 2,10 от дневной поверхн[ости] (на 0,65 от краев), только сверху в нем попало два кусочка стекла. Ниже находок не оказалось и шурф засыпан. Шурф № 2 (в кв. Л–27) прорыт с гл. 1,25 до гл. 2,05 от дневной пов[ерхности] (0,80 от краев). На гл. 0,55 от края в вост[очной] стене шурфа прослежена полоска из кусочков обожженной глины. Никаких находок в шурфе № 2 не оказалось и он зарыт.

6.VIII.⁸⁰

Роботали Каргер, Корзухина, Агаронян, Пестрякова, Тупиц, Лаурина, Морозова, Торопчинова; Линка, Генс, Шур, Крапоткина, Богданова, Володченко, Пиваковская, Саченко и 5 рабочих.

Зачищається кладка в кв. Е-25. Под кирпичной кладкой лежит фундамент из камня. Стена имеет толщину в 0,90 и идет в направлении с[евер]–ю[г], т[о] е[сть] перпендикулярно к сев[ерной] стене Софии.

В кв. И-25 на месте разобранного завала великокняжеского кирпича, раствора и мрамора на гл. 1,10 раскрывается также кладка, идущая навстречу кладке в кв. Е-25, но разделенная пока двумя нераскопанными квадратами (ЖЗ-25). Однако, как оси раскрываемых кладок, так и уровни различны (верх кладки в кв. Е-25 лежит на гл. 1,74, а верх кладки в кв. И-25 – на гл. 1,10. В кладке в кв. И-25 много раствора, образующего свод канала, заполненного гумусом. Поверх него следы дерева.

В кв. ДЕ-20, в яме № 3 на гл. 1,90 от краев ямы третья вымостка из кирпича, по размерам аналогична 2ой вымостке. Между 2^й и 3^й вымостками, между 1,40 и 1,80 большое количество находок XVII–XVIII вв., гл[авным] обр[азом] изразцов (более 100 шт[ук], инв. № 196, 200). На гл. 2,00 от краев ямы 4^я вымостка из кирпича разм[ером] 0,28×0,16×0,045; 0,26×0,155×0,05; 0,24×0,16×0,05.

7.VIII.46.⁸¹

Роботали Каргер, Корзухина, Линка, Агаронян, Пестрякова, Тупиц, Лаурина, Морозова, Крапоткина, Карпенко, Шур, Генс, Богданова, Володченко, Пиваковская, Торопчинова, Саченко, Черепинская, Кравченко и 5 рабочих.

Для исследования кладок в Е-25 и И-25 начаты работы на разделяющих их нераскопанных квадратах Ж-3. Прирезано 11 новых квадратов (см. рис. на л. 24об.). Копают верхний слой – навозной щебень 1930 г.

Углубились на кв. ЕЖЗ-26 и ЖЗ-25 на 0,25–0,50.

Зачищают стенки и дно ямы № 3. Находок нет.

⁸⁰ Ліворуч на арк. 22зв. містяться написи: “Черт[еж] № 10. Профиль сев[ерных] стенок кв. Г-20-21, Д-22-23 и Е-24-25. М[асштаб] 1:20”. “Черт[еж] № 11. Профиль южных стенок кв. Е-20-25. М[асштаб] 1:20”. Черт[еж] № 12. Профиль стенок кв. ИКЛ-24-26 (на сев[ер], юг, вост[ок] и зап[ад]). М[асштаб] 1:20”.

⁸¹ Ліворуч на арк. 24зв. міститься малюнок 20.

8.VIII.46.⁸²

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Линка, Володченко, Пиваковская, Тупиц, Торопчинова, Саченко, Черепинская, Кравченко, Лаурина, Морозова, Крапоткина, Карпенко, Генс, Шур, Богданова, и 5 рабочих.

Идет дальнейшее углубление новых квадратов. Углубились в среднем на 0,70. После насыпного щебня 1930 г. идет, как и везде, слой гумуса с мелким щебнем. Выявляется траншея ТЭЦ, пересекающая участок по диагонали.

Зачищена окончательно яма № 3. По всем 4 углам ее – ямки, в кот[орых] лежали великокняжеские кирпичи – сверху целый, ниже кусок кирпича. Под кирпичами древесная труха (см. чертеж № 13).

9.VIII.46.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Пестрякова, Лаурина, Морозова, Генс, Маньков, Ярушевич, Тупиц, Одар-Боярская, Саченко, Черепинская, Кравченко, Торопчинова и 5 рабочих.

Идет работа в зап[адной] части вновь прирезанных квадратов (квв. Е–26, ЖЗ–25–26) для того, чтобы быстрее обнажить стенку на фундаменте, выявленную в кв. Е–25.

После снятия гумусного слоя с мелким щебнем обнажился слой щебня и раствора великокняжеского времени. Центр завала находится на границе квв. ЖЗ–25 и ЖЗ–26 и уходит далее на запад в стенку нераскопанных квв. ЖЗ–27. Здесь не только мелкий щебень, но и большое скопление целых или больших кусков великокняжеского кирпича, часто целые блоки кладки (кирпичи, связанные раствором). Находок очень мало – керамика, фрески, голосники, затертый раствор. К концу дня местами начала обнажаться кладка стены – раствор, толстым слоем перекрывающий каналы, заполненной гумусом и на 0,10–0,12 ниже сводов каналов – вымостка из плиточного кирпича.

В кв. Е–26 на гл. 1,70, в щебне над фундаментом, найдена маленькая вислая свинцовая печать с изображением на ав – Богоматери Знаменье, на гв – четырехстрочной греческой надписи (инв. № 235).

Закончен обмер продольных стенок квв. ИКЛ–24–26 (на юг, вост[ок] и зап[ад], см[отри] черт[еж] № 12).

⁸² Ліворуч на арк. 25зв. міститься запис: “Черт[еж] № 13. План и разрез ямы № 3. М[асштаб] 1:10”.

10.VIII.46.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Морозова, Лаурина, Пестрякова, Тупиц, Торопчинова, Одар-Боярская, Афанасьева, Генс, Ярушевич, Маньков, Саченко, Кравченко, Черепинская и 11 рабочих.

После зачистки щебня на квв. ЖЗ–25–26 обнажилась кладка, занимающая почти всю площадь указанных квадратов. Часть ее составляют две стенки шир[инной] в 0,90, обложенные с краев тесанным камнем с плохо сохранившейся забутовкой внутри. В толще каждой стены вдоль ее видны в бугорке следы от двух толстых бревен. Эти две стены возвышаются очень незначительно (от 0,15–0,30) и лежат не на одной оси. Стенка, идущая от ранее открытого сооружения на север, лежит восточнее, а стенка, идущая ей навстречу из кв. Е–25, идет западнее ее, но по пути делает изгиб, угол. К зап[аду] от стен пол вымощен несколькими рядами кирпича, сохранившимися во всю свою толщину далеко не везде (до 5 рядов). Пол вновь открытый лежит на 0,30–0,40 ниже пола ранее раскопанного сооружения. Все сооружение в целом производит впечатление сооружения подпольного, связанного с отоплением вышестоящего здания. Фундаменты сохранились только в своих нижних частях, бут из них выбран. В сев[ерной] части сооружения (в сторону архива) фундамент разрушен поздней ямой, идущей глубже уровня подошвы фундамента.

Прирезаны квв. ЗИК–30.⁸³

11.VIII.46.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян и 20 пленных немцев, данных на воскресный день.

Углубляется вновь прирезанный участок (квв. ЗИК–30). Слой щебня здесь не такой мощный, как в других местах (в среднем 0,45). Ниже, в кв. К–30 до 1.00 идет гумус, окрашенный лессом в коричневый цвет. В кв. З–30 до гл. 0,80 черный рассыпчатый гумус с примесью мелкого щебня. Квадрат И–30 по диагонали пересекает кладка из кирпича литовского времени (гл. 0,60), как и ранее в кв. Е–24–25. Убирается вырытая за предыдущие дни земля с квв. Е–И–28–29 для того, чтобы иметь возможность сделать прирезку на запад.

---

⁸³ Ліворуч на арк. 30зв. виконані написи: “Фото № 13. Завал щебня великокняж[еской] пори над северным крылом постройки. Ор[иентация] с в[остока]. 13×18”. “Фото № 14. Общий вид постройки. Ор[иентация] с с[евера]. 13×18”. “Фото № 15. Общий вид постройки. Ор[иентация] с с[еверо]-в[остока]”.

12.VIII.46.⁸⁴

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Морозова, Пестрякова, Генс, Маньков, Одар-Боярская, Тупиц, Афанасьева, Саченко, Кравченко, Черепинская, Горопчинова и 3 рабочих.

Углубляются квв. ЗИК–30. В кв. К–30 на гл. 1,20 в лессе – два сгнивших пня или столба. В кв. З–30 на гл. 1,20 гумусно-лессовый грунт со значительными вкраплениями красной обожженной глины (?), отчего грунт приобретает рыжий оттенок. Слой подобного же грунта в квв. Л–25–27 лежал на гл. 1,00, примерно на уровне кирпичного пола каменного сооружения с каналами и столбиками.

Прирезаны квв. ЖЗИ–27–29. Снят слой щебня до гл. 0,50.

13.VIII.46.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Морозова, Генс, Маньков, Одар-Боярская, Тупиц, Афанасьева, Горопчинова, Пестрякова, Саченко, Черепинская, Кравченко, Ярушевич и 18 рабочих.

После выборки щебня на кв. ЗИК–28–29 снят слой гумуса с мелким щебнем. В нем (гл. 0,50–0,88) вещи двух периодов – великокняжеские и XVII в. Ниже идет слой строительного материала великокняжеского времени – битый кирпич, раствор, большие блоки забут[ов]ки фундамента, керамика. Квв. ЖЗИ–26–27 и ЖЗИ–28–29 к этому моменту выведены на один горизонт. На зачищенной поверхности указанных квадратов ясно выступили границы гумуса и строительных остатков здания. В зап[адной] части исследуемого участка (квв. ЖЗИ–28–29) – лесс, в восточной – древняя кладка – западный фундамент постройки проходит по квв. Ж–И–27 на гл. 1,70 от поверхности земли; лесс начинается на гл. 1,20; подошва фундамента лежит на гл. 1,90. В кв. З–И–24, за пределами восточного фундамента постройки, в лессовом обресе стенки квадрата виден завал сильно пережженного кирпича, принявшего зеленовато-бурый оттенок, покоробленного и шлакированного. Приступили к его разборке.

14.VIII.46.⁸⁵

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Морозова, Тупиц, Пестрякова, Генс, Горопчинова, Ярушевич, Маньков, Афанасьева, Черепинская, Кравченко, Саченко и 11 рабочих.

Производится окончательная зачистка открытых фундаментов. В целом вновь открытая часть постройки имеет квадратную форму с выступом

⁸⁴ Ліворуч на арк. 32зв. міститься напис: “Черт[еж] № 14. Профиль стенок квв. Е–26, ЖК–27. М[асштаб] 1:20”. Нижче виконано малюнок 21.

⁸⁵ Ліворуч на арк. 35зв. виконаний напис: “Черт[еж] № 15. Профиль стенок в квв. Е–24–26, Ж–27. М[асштаб] 1:20”.

к северу. Южной своей стеной она примыкает к ранее раскопанной части постройки. В северной части фундамент разрушен поздней огромной ямой, идущей на глубине уровня, на кот[ором] лежит подошва фундамента. В ю[го]-з[ападном] углу вновь открытой части постройки большое количество какого-то сгоревшего органического вещества, лежащего прямо на кирпичной вымостке пола. Тут же два целых кирпича с раствором между ними, но лежащие не *in situ*.

Разбирается завал пережженного кирпича в кв. 3–И–24. Дна ямы еще нет, но и сейчас уже видно, что завал уходит глубже уровня подошвы фундамента. Откидывается земля для того, чтобы над ней сделать прирезку.

15.VIII.46.⁸⁶

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Морозова, Тупиц, Пестрякова, Горопчинова, Маньков, Саченко, Кравченко, Черепинская и 11 рабочих.

В кв. ЖЗ–23 и частично И–23 идет съемка земли. Как и много ранее (с 31.VII по 2.VIII) в кв. И–24, раскопанном прежде не полностью, начиная с 1,00 до 1,20, в черном рыхлом гумусе, лежащем над отходящем в бок воздушным каналом древней постройки, идут чрезвычайно интересные находки без всякой примеси более поздних вещей. Аналогичные находки в том же гумусном слое, но в несколько менее обильном количестве, попадают на всей поверхности кв. ЖЗ–23. Весь этот слой, богатый находками, лежит непосредственно над ямой с пережженным кирпичом. В завале снова большое количество простой керамики (438 фр[агментов]), фр[агмен]ты поливных блюд (не менее чем от 3^х блюд) желтых и зеленых, фрагменты сосуда с зеленой поливой со сквозными дырочками, фр[агмен]ты сосуда с зеленой поливой с линейным и кружочным орнаментом под поливой, много амфорных крупных фрагментов, плитки и кусочки смальты, стекло от сосудов, некоторые от прежде найденных (напр[имер], сосуд с наложенным зеленым валиком), куски фресок, кусочек свинца.

На север от раскопа, за деревьями, у забора, отделяющего ус[адьбу] Софийского собора от ус[адьбы] гос[ударственного] архива, заложено два квадрата (АБ–24–26)⁸⁷ для того, чтобы проследить, не идет ли кладка, разрушенная в северной своей части огромной поздней ямой, далее на север. Сверху, до 0,40 – щебень, ниже гумус с мелким щебнем. На гл. 0,80 найдены польская монета, XVII в.; на гл. 1,20 найдена какая-то восточная монета (инв. № 324), величиной с современные 3 коп[ейки] (не диргем, татарская?). На этой же глубине идет узкая (до 0,05) полоска раствора и щебня великокняж[еской] поры. На других квадратах, в тех местах, где появлялся великокняж[еский] щебень над кладкой, появлялся он примерно на этом

⁸⁶ Ліворуч на арк. 37зв. виконаний малюнок 22.

⁸⁷ Ліворуч на арк. 39зв. виконаний малюнок 23.

же уровне. След[овательно], в шурфе у забора (кв. АБ–24–26) на гл. 1,20 лежит слой эпохи разрушения раскрытой постройки (найлены фр[агмен]-ты голосников, фресок, свинца). Над ними резко падая на зап[ад], идет так же гумус, отграниченный от нижележащих слоев тонкой угольной прослойкой. Слой этот содержит находки великокняж[еской] поры. На гл. 1,50 найдена большая смальтовая восьмиугольная плитка зеленого цвета (№ 325), встречаются фр[агмен]ты амфор, керамики, стекла, смальты. Шурф прокопан до гл. 2,15, но материка еще нет (см[отри] рис[унок] на л. 29об.).

В конце дня прирезали квв. ЖЗИ–23, КЛМ–23, М–24–27.

16.VIII.46.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Морозова, Лаурина, Кузнецова, Пестрякова, Тупиц, Торопчинова, Маньков, Саченко, Черепинская, Кравченко, Ярушевич, Афанасьева и 11 рабочих.

В квв. ЖЗ–23 идет дальнейшее углубление. На 1,20 прекратился гумусный слой, богатый находками великокняжеского времени и пошел сплошной битый пережженный кирпич, перемешанный с лессом в основном трех различных толщин – 0,03 (темно-красный), 0,04 и 0,045 (розовый и зеленовато-серый). Контуры ямы не прослеживаются. Слой кирпича идет и в соседний квадрат И–23, пока еще менее углубленный (до 0,60). Завал кирпича разобран до гл. 1,70, но дна ямы еще нет. Вновь прирезанные вчера квадраты ИКЛМ–23 и М–24–27 углублены до 0,60. В квв. ЛМ–23 на этой глубине намечается развал какой-то кладки.

Начат обмер второй части здания, раскрытой от времени с 7 по 14.VIII.

17.VIII.46.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Кузнецова, Лаурина, Тупиц, Пестрякова, Маньков, Черепинская, Кравченко, по пол дня – Морозова, Торопчинова, Афанасьева и Саченко, и 7 рабочих.

В квв. ЛМ–23 зачищена кладка (на гл. 0,80) того же типа, что и в южн[ой] части постройки, т[о] е[сть] раствор на материке с битым кирпичом и мелкой булыгой, толщ[иной] 0,20–0,25. В кв. Л–23 кладка пробита двумя круглыми ямами для столбов (есть остатки дерева). Квадрат М–23 занят кладкой полностью и она уходит в стенки нераскопанных квадратов М–22 и Н–23–24. В квв. К–23 и М–24 небольшие кучки камней на лессе, не цементированных раствором.

Квв. М–24–27 выведены на общий уровень раскопа (1,20). В квв. М–26–27 в лессе большое темное гумусное пятно, темнеющее к кв. М–27 и сливающееся с ранее исследованным пятном кв. Л–27 (см[отри] дневник под 5.VIII, л. 20–21, шурф № 2).

Продолжается выемка пережженного кирпича из ямы в кв. ЖЗ–23. В кв. Ж–23 прослежен край ее, полого спускающийся к востоку. В кв. Ж–23

края еще нет, т[ак] к[ак] кирпич идет в сторону фундаментов постройки (т[о] е[сть] в кв. Ж–24). Среди кирпича, уходящего в стенку еще не раскопанного кв. И–23, т[о] е[сть] к югу, много сырой зеленовато-серой глины, которая почти лепится. На зачищенном участке ямы дно ее (лесс) лежит на 2,00. Боковой воздушный канал раскрытого сооружения обрывается в кв. И–24 на краю ямы с пережженным кирпичом и примерно на одном уровне с ее краями, но сверху как боковой канал, так и яма, были засыпаны мощным гумусным слоем, содержавшем обильные находки XI–XII вв.

Продолжается обмер плана.

19.VIII.46.⁸⁸

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Кузнецова, Морозова, Лаурина, Пестрякова, Тупиц, Торопчинова, Маньков, Афанасьева и 6 рабочих.

Для того, чтобы исследовать кладку, расположенную к ю[го]-в[остоку] от постройки в квв. ЛМ–23 и уходящую в соседние не раскопанные квадраты, прирезано пять новых квадратов ЛМН–22, Н–23–24. Кладка незначительно заходит в квв. ЛМ–22, обрываясь почти на границе с квв. ЛМ–23, причем сильно падает к востоку. В квв. Н–22–24 она окончательно еще не зачищена. В засыпи над кладкой (если она будет обнаружена на этих квадратах) много кусков пережженного кирпича, как в яме с кирпичом на квв. ЖЗ–23. Следует отметить, что четкой границы между кладкой и подстилающим ее лессом в квадратах ЛМ–22–23 нет. В лессе ниже основной кладки на 0,30–0,40 вкраплен во многих местах щебень, цемянка, как мелкими, так и крупными кусками. В самой кладке – кости, керамика. В гумусе, лежащем непосредственно над кладкой, фрагменты голосников, дужка бронзового проволочного колечка со сломанным щитком (кв. М–23, гл. 0,80, № 427).

Продолжается выемка пережженного кирпича из ямы в квв. ЖЗ–23. На всем протяжении указ[анных] квадратов зачищен западный склон ямы, спускающейся к востоку и уходящей под стенку не докопанных квв. ЖЗ–22. Склон ямы совершенно прямой, без закруглений и носит характер склона рва. Яма северным и южным краями уходит в квв. Е–23 и Л–23, менее глубоко прокопанные.

20.VIII–46.⁸⁹

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Лаурина, Морозова, Тупиц, Пестрякова, Афанасьева и 6 рабочих.

Зачищена кладка во вновь прирезанных квадратах. Выяснилось, что кладка покрывает площадь квв. ЛМ–23, частично заходя в квв. ЛМ–22; за-

⁸⁸ Ліворуч на арк. 46зв. виконаний малюнок 24.

⁸⁹ Ліворуч на арк. 49зв. виконаний малюнок 25.

тем она обрывается и начинается вновь у самой южной стенки квв. Н–23–24. Кладка эта представляет из себя беспорядочно набросанные куски кирпича, залитые большим количеством твердого раствора (аналогична кладке стены между первым и вторым помещениями раскопанного сооружения). Сделана прирезка квв. О–23–24.

В квв. ЛМ–22 значительно ниже уровня раскрываемых аморфных кладок (кладка на гл. 0,80), в лессе обнаружен завал пережженного кирпича (на гл. 1,20), аналогичный завалу в квв. ЖЗ–23. Начата разборка завала. Одновременно идет разборка пережженного кирпича в яме в квв. ЖЗ–23. Углубились до 2,60, но скат все еще продолжает спускаться к востоку.

21.VIII.46.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, по пол дня – Торопчинова, Тупиц и Пестрякова, и 6 рабочих.

Продолжается выборка пережженного кирпича из ямы на квв. ЛМ–22. Зачищены край ямы (в кв. М–22), спускающейся к северу. Гл. 2,50, но дна еще нет. На этой глуб[ине] обнаружено небольшое пятно, покрытое обгоревшими волокнами (дерева?) и куски обожженной глины. На этой же глубине начали попадаться куски голосников, амфор и большой кусок пережженной смальты (часть лепешки). Яма с кирпичом идет под кладку в кв. ЛМ–23.

В квв. ЖЗ–23 яма с кирпичом углублена до 2,80. На гл. 2,70 и 2,80 найдено по фрагменту голосника. На 2,80 большое пятно сгоревших органических остатков, под ними обожженное твердое дно. Встречаются комья мокрой серовато-зеленой глины. В настоящее время дл[ина] ямы (в напр[авлении] с[евер]–ю[г]) не менее 10 м, а ширина (в напр[авлении] в[осток]–з[апад]) не менее 4 м. Но полностью размеры ее еще далеко не прослежены.

Идет углубление квв. О–23–24. После снятия щебенного слоя, в гумусе гл[авным] обр[азом] фр[агмен]ты голосников.

Продолжена прерванная с 15.VIII работа в шурфе у забора (кв. АБ–24–26). В нем на гл. 2,35 – чистый лесс, но в северо-западном углу четко вырисовалось черное гумусное пятно – яма, заметная по стенкам раскопа с гл. 1,50. Из ямы выбран гумус. В нем несколько фрагментов керамики – венчики с характерным для великокняжеской поры отгибом, фрагмент стеклянного браслета, куски шлакированного кирпича, как в яме на квв. ЖЗ–23 и ЛМ–22. На гл. 2,98 обнаружено неровное лессовое дно ямы.

Продолжение дневника см[отри] во второй тетради.

НАДР 920, арк. 1–55, рукопис

№ 14

Дневник⁹⁰

Киевской археологической экспедиции
Софийского заповедника

И[нститута] [истории] м[атериальной] к[ультуры] АН СССР
и И[нститута] археологии АН УССР
1946 г.

Усадьба Софийского собора.

Ч. II.

Начальник экспедиции М. К. Каргер

22.VIII.46.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Кузнецова, Афанасьева и 6 рабочих.

Зачищена до дна яма с пережженным кирпичом в ее южной части (квв. ЛМ–22). Дно ее лежит на гл. 280–300. Зачищен северный склон этой же ямы в кв. Ж–23. Т[аким] о[бразом] в направлении с[евер]–ю[г] размер ямы равен 10,70, в направлении в[осток]–з[апад] она растянута в общей сложности на 10 м. Все склоны ее довольно круты, лессовые.

Разобраны, зачищенные 17–VIII, две группы камней и кирпича в квв. К–23 и М–24, лежавшие на глубине 1,00 от дневной поверхности. Среди отдельных камней и обломков кирпича небольшие блоки кладки – кирпичи, цементированные раствором.

Зачищена кладка в прирезанных 20/VIII квв. О–23–24, лежащая на гл. 0,80. В своей восточной части кладка разрушена траншеей, вырытой в 1941 году и перерезавшей по диагонали кв. О–23 и Н–22. Траншея шириной в 0,75 идет в направлении с ю[го]-з[апада] на с[еверо]-в[осток], прорыта на гл. 0,85 и засыпана битым кирпичом и щебнем XIX–XX в. Вся кладка, лежавшая на пути траншеи, выбрана, но глубже траншея не прокопана. Кладка уходит мысом, шир[иной] 1,15 в южную стенку кв. О–24 (в сторону Софии), но делать прирезку (кв. П–24) для того, чтобы проследить ее далее, бесполезно, т[ак] к[ак] кв. П–24 также должен быть по диагонали перерезан траншеей. Кладка состоит гл[авным] обр[азом] из раствора, в

---

⁹⁰ Щоденник написаний у зошиті в клітинку, він містить попередню авторську нумерацію аркушів, записану у верхній сторінці. На обкладинці міститься посередині наклейка з незаповненим штампом: “РНК-УРСР, Академія наук УРСР, Інститут археології, ___ 194_ р., № __, Київ, бульвар Шевченка 14”. У нижньому лівому куті в два рядки напис: “Науч. архив № 3. СМАА”. Текст самого щоденника починається з аркуша 98. Для опису дня роботи використовувались тільки лицеві сторінки аркушів, але інколи присутні примітки на зворотних частинах. Аркуш 97 – титульний, аркуші 106, 127–194 – чисті.

котором местами вкраплены куски кирпича и мелкая булыга. Кладка лежит на лессовидном гумусе очень тонким слоем в 0,20–0,25, в сильно разрушенных местах доходит до 0,02 и состоит из крошащегося раствора. Сделан обмер кв. АБ–24–26 (шурф у забора, см[отри] черт[еж] №№ 16–17)⁹¹.

23.VIII.46.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Кузнецова, Тупиц, по пол дня Пестрякова и Афанасьева, и 8 раб[очих].

Северный выступ кладки II^{го} помещения раскопанного здания срезан огромной поздней ямой. Яма оставалась недокопанной с 14.VIII. При зачистке ее на плоском дне (материковый лесс, гл. 3,60) обнаружено толстое бревно, лежащее вдоль стенки ямы. В гумусе, заполняющем ее, найдены изразцы XVII–XVIII в., большой фрагмент шиферной плиты от саркофага и фрагмент стеклянного тонкостенного сосуда XI–XII в., голубого цвета, украшенного валиками в несколько горизонтальных рядов.

Производится углубление dna раскопа до материка в тех местах, где до него еще не дошли. Идет работа на квв. М–25–27; здесь материал лежит на гл. 200; гумус, лежащий над ним постепенно переходит в лесс. Находок нет, они прекратились на гл. 1,20. Сделан общий обмер всего участка с нанесением всех ям и кладок (см[отри] черт[еж] № 20), два разреза через кладки и яму с кирпичом (см[отри] черт[еж] № 21–22) и детальный обмер обеих кладок в юго-вост[очной] части участка (см[отри] черт[еж] № 23).⁹²

24.VIII.46.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Пестрякова, Зубарашвили, Афанасьева, Тупиц и 7 рабочих.

⁹¹ Ліворуч на арк. 99зв. виконані написи: “Черт[еж] №16. План квв. АБ 24–26 (шурф у забора). М[асштаб] 1:20, гл. 2,98”, “Черт[еж] № 17. Профиль южной стенки квв. АБ–24–26. М[асштаб] 1:20”, “Черт[еж] № 18. Профиль западн[ой] стенки квв. АБ–24–26. М[асштаб] 1:20”, “Черт[еж] № 19. Профиль северной стенки квв. АБ–24–26. М[асштаб] 1:20”.

⁹² Ліворуч на арк. 100зв. виконані написи: “Черт[еж] № 20. План участка (постройка, кладки I и II-й ямы. М[асштаб] 1:200”, “Черт[еж] № 21. Разрез участка по линии АБ. М[асштаб] 1:20”, “Черт[еж] № 22. Разрез здания по линии Щ–Э. М[асштаб] 1:20”, “Черт[еж] № 23. План кладок № I и № II. М[асштаб] 1:20”, “Черт[еж] № 24. Профиль южных стенок квв. Н–22, О–23–24 и М–25–27. М[асштаб] 1:20”, “Черт[еж] № 25. Замер расположения участка по отношению к Софии. М[асштаб] 1:200”, “Фото № 16. Общий вид раскопа. Ориентация] с[евер]–ю[г] 13×18”, “Фото № 17. –|–. Ориентация] с ю[го]-в[остока] 13×18”, “Фото № 18. –|–. Ориентация] с с[евера]. 13×18”, “Фото № 19. –|–. Ориентация] с с[еверо]-з[апада]. 13x18”, “Фото № 20. –|–. Ориентация] с с[евера]. 13×18”, “Фото № 21. –|–. Ориентация] с с[еверо]-з[апада]. 13×18”, “Фото № 22. Завал булыги, раствора и кирпича в кв. ЛМ–23. Ориентация] с ю[го]-в[остока] 13×18”.

Приступили к съёмке кладки № I, которая только условно может быть названа кладкой, т[ак] к[ак] составляющие ее раствор, камни и куски кирпича лежат вперемешку с землей. Вся кладка имеет максимальную толщину 0,25–0,30 (в сев[ерной] части) и минимальную 0,05 (в южн[ой] части). Кладка лежит не горизонтально, а имеет общий уклон к юго-востоку и, кроме того, в середине сильно⁹³ прогибается ямой. Сразу под кладкой идет гумус с кусочками раствора, пережженного кирпича и отдельными фрагментами керамики – простой и поливной. Начиная с гл. 140 (т[о] е[сть] 0,60 ниже поверхности снятой “кладки”) количество находок стало сильно увеличиваться. Попадаетея керамика простая, амфорная и поливная, фр[агмен]ты плоского и посудного стекла, две пастовые (или стеклянные) разноцветные с глазками бусы (гл. 1,70), кубики мозаики, кусочки синего стекл[янного] сосуда, расписанного золотым растит[ельным] орнаментом. Кусочки смальты от пола, много фресок.

26.VIII.46.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Тупиц, Афанасьева.

Продолжается разборка⁹⁴ скопления материала великокняж[еской] поры под кладкой. Оно идет ниже дна раскопа и переходит в яму, углубленную в лесс. Яма имеет покатые неровные края и по площади и по форме почти полностью совпадает с разобранный кладкой. Находки те же, что и вчера, очень много поливной керамики от блюд (желтой, зеленой и коричневой) и чашечки. Кроме того, найдено 2 маленьких вислых свинцовых печатей с неясными изображениями, фр[агмен]ты стеклянного сосуда с наклепными зелеными валиками, фр[агмен]ты двух стенок четырехугольных плоскодонных сосудов.

27.VIII.46.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Зубарашвили.

Заканчивается разборка ямы. Кроме обычных материалов найден кусок переписанной фрески. Все время попадаютя куски пережженного кирпича, особенно ближе к краю ямы с кирпичом, с которой исследуемая последние три дня яма в конечном счете и сливается. Встречается немного угля, кости животных и птиц.

По-видимому в разобранный яму все найденные предметы попали после разрушения какой то части Софии (фрески, мозаики, смальта) по-видимому не позже XIII в., т[ак] к[ак] никаких более поздних вещей в яме не найдено⁹⁵.

⁹³ Нижче знаходиться закреслене “очень”.

⁹⁴ Слово дописане над рядком.

⁹⁵ Ліворуч на арк. 104зв. виконані написи: “Фото 23. Пол второго помещения. Ор[иентация] с[еверо]-в[остока]. 13×18”; “Фото 24. Столбики первого помещения.

Ус[адьба] Софийского собора.
 Дневник.
 “Разведки № 1” и “Разведки № 2”
 Нач[ат] 25–VIII–46 г.
 Оконч[ен] 31–VIII–46 г.⁹⁶

25–VIII–46 г.⁹⁷

Работали Каргер, Корзухина и 13 немцев.

Пять пленных немцев засыпают “шурф у забора” (квв. АБ–24–26). Остальные 8 работают на вновь разбитом участке на хозяйственном дворе Софийской усадьбы в ее северо-восточном углу около гаража (см[отри] черт[еж] № 1). Новый участок назван “разведка № 1”. Он разбит вдоль железного заборчика, отделяющего хозяйственные постройки Софийского заповедника от остальной территории усадьбы и помещается в 350 к востоку от него. В 0,45 от южного конца “разведки” идет заборчик, перпендикулярный первому. Разведка заложена в виде 30^{ти} метр[овой] траншеи, шириной в 1 квадрат (2 м). Работа начата с двух концов – по 4 квадрата с каждого конца. Снят дерн и верхний мусорный со щебнем слой до гл. 0,30. В кв. 15 на гл. 0,25 найдена монета – 3 коп[ейки] 1908 г.

26–VIII–46 г.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян и 10 рабочих.

С утра идет снятие гумусного мешанного слоя с находками великокняжеской поры (голосники, поливные плиты, керамика) и поздними (изразцы, керамика, стекло XVII–XVIII вв.). Квв. 1–4 углубили до 1,70, квв. 12–15 – до 1,30. В кв. 2 на гл. 1,40 найдена большая свинцовая вислая

Ор[иентация] с с[еверо]-в[остока]. 13×18”, “Фото 25. Лежни второго помещения. Ор[иентация] с ю[га]. 13×18”, “Фото 26. Угольное пятно на полу второго помещения. Ор[иентация] с ю[го]-в[остока]. 13×18”, “Фото 27. То же крупно. Ор[иентация] с с[еверо]-в[остока]. 13×18”, “Фото 24. Кладка вост[очной] части первого помещения. Ор[иентация] с ю[го]-з[апада]. 13×18”. На наступній сторінці, арк. 12зв., містяться написи: “Черт[еж] № 26. Земляной профиль под кладкой южного края первого помещения. Ор[иентация] с ю[га]. М[асштаб] 1:10”, “Черт[еж] № 27. Разрез сооружения по линии Л–М. М[асштаб] 1:10. 6–11.IX.46”, “Черт[еж] № 28. Разрез по линии Н–О. М[асштаб] 1:10. 6–13.IX.46 г.”, “Черт[еж] № 29. Разрез по линии П–Р. М[асштаб] 1:10. 7–9.IX.46 г.”, “Черт[еж] № 30. Разрез по линии С–Т. М[асштаб] 1:10. 7.IX.46 г.”, “Черт[еж] № 31. Разрез по линии У–Ф. М[асштаб] 1:10. 10.IX–46 г.”, “Черт[еж] № 32. Разрез по линии Х–Ц. М[асштаб] 1:10. 6–13.IX.46 г.”, “Черт[еж] № 33. Разрез по линии Ч–Ш. М[асштаб] 1:10. 6–9.IX.46 г.”

⁹⁶ Щоденник починається з арк. 107.

⁹⁷ Ліворуч на арк. 107зв. знаходиться малюнок 26 та напис: “Черт[еж] № 1. Замер расположения раскопки № 1 и № 2 по отношению к гаражу. М[асштаб] 1:20”.

печать отличной сохранности. На лицевой стороне ее Божья Матерь Знаменье, на об[оротной] – греческая надпись.

На границе квв. 2 и 3 раскоп пересекает оборонная траншея 1941 г., засыпанная кирпичом и щебнем XIX–XX вв. (шир[иной] 0,70, гл. 0,95, см[отри] дневник осн[овного] участка за 22–VIII, Л. 1–2).

27–VIII–46 г.⁹⁸

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Пестрякова, с пол дня Крапоткина и Торопчинова, и 10 рабочих.

Прирезаны квв. 5–7.

В кв. 15 на гл. 1,40 обнаружено детское погребение № 1 в лессе, головой на запад в деревянном гробу; вещей нет (см[отри] черт[еж] № 21).

Квв. 12–15 прокопаны до гл. 1,70. Материк (лесс) лежит на гл. 1,40. Сделан профиль западной стенки квв. 12–15 (черт[еж] № 3).

В кв. 3 на гл. 1,80 в лессе обнаружено взрослое погребение № 2 в гробу, головой на юг. Над костями сохранилась крышка гроба. Вещей нет (см[отри] черт[еж] № 4).

В кв. 3–4 на гл. 1,80 в материковом лессе обнаружено гумусное пятно. При зачистке его пятно оказалось ямой прямоугольной формы, углом выходящей в раскоп и насыщенной битым плохо обожженным красным кирпичом и изразцами XVII–XVIII вв. По профилю вост[очной] стенки раскопа видно, что яма была прокопана в гумусе начиная с 0,70 от дневной поверхности, но ввиду однородности грунта, заполнившего яму, и ее краев, не было ранее замечено. Большое же количество изразцов в кв. 21 наблюдалось и ранее, примерно с 1,00 метра. Дно ямы еще не обнаружено. Прокопана она до гл. 2,50.

28–VIII–46 г.

Работали Каргер, Корзухина, Пестрякова, Тулиц, Одинцова и 3 рабочих.

Углубляется яма XVIII в. в кв. 3–4. С глубины 4,00 количество изразцов и керамики стало меньше. Слои гумуса стали перемежаться со слоями лесса. Дно ямы оказалось на глубине 5,00. Возможно, что это был колодец, засыпанный в XVIII в. (см[отри] черт[еж] № 5 и 6).

В квв. 5–7 на гл. от 1,30 до 1,70 обнаружено 5 погребений, расчистка которых отложена на завтра.

Квв. 1–3 засыпаны.

---

⁹⁸ Ліворуч на арк. 110зв. виконані написи: “Черт[еж] № 2. Погребение № 1. М[асштаб] 1:10”, “Черт[еж] № 3. Профиль западной стенки кв. 12–15. М[асштаб] 1:20”, “Черт[еж] № 4. Погребение № 2. М[асштаб] 1:10”.

29–VIII–46 г.⁹⁹

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Тупиц, Торопчинова, Афанасьева и Зубаршвили.

Расчищено пять погребений, обнаруженных вчера (см[отри] черт[еж] № 5).

Погребение № 3. Обнаружено на гл. 1,50, дно гроба на гл. 1,70, высота стенок гроба 0,20. Костяк взрослого человека хорошей сохранности, ориентацией головой на юг. На голове войлочная шапка с плоской тульей. Войлок тонкий, положен в два слоя. Руки над тазом (на животе). Вещей не обнаружено (см[отри] черт[еж] № 7).

Погребение № 4. Обнаружено на гл. 1,70 без гроба. Костяк детский, плохой сохранности головой на юг. Положение рук нелепое. Выше головы в углу могильной ямы бронзовая овальная бляшка на кусочке дерева (см[отри] черт[еж] № 8).

Погребение № 5. Обнаружено на гл. 1,30, высота стенки гроба 0,14. Костяк детский, головой на запад, руки над тазом, вещей нет (см[отри] черт[еж] № 9). В засыпке ямы – цемянка.

Погребение № 6. Обнаружено на гл. 1,30 в плохо сохранившемся гробу. Костяк младенца головой на юго-запад, плохой сохранности, череп треснул на несколько кусков, руки на груди, вещей нет (см[отри] черт[еж] № 10).

Погребение № 7. Обнаруж[ено] на гл. 1,30. Выходит в раскоп только головой. Костяк взрослого человека плохой сохранности. Прирезка не сделана и костяк полностью не расчищен (см[отри] черт[еж] № 11).

Разведка № 1 закончена.

Разведка № 2.**27–VIII–46 г.**¹⁰⁰

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, и 3 рабочих.

Во время работ на участке “Разведка № 1”, на этом же хозяйственном дворе усадьбы Софийского собора между садом и забором, отделяющем ус[адьбу] Соф[ийского] собора от усадьбы Гор[одского] архива,

⁹⁹ Ліворуч на арк. 113зв. виконані написи: “Черт[еж] № 5. План кв. 1–7 на гл. 1,30–1,80 с указанием расположения погребений №№ 3–7 и ямы XVIII в. М[асштаб] 1:20”, “Черт[еж] № 6. Профиль зап[адной] стенки кв. 3–7. М[асштаб] 1:20”, “Черт[еж] № 7. Погребение № 3. М[асштаб] 1:10”, “Черт[еж] № 8. Погребение № 4. М[асштаб] 1:10”, “Черт[еж] № 9. Погребение № 5. М[асштаб] 1:10”, “Черт[еж] № 10. Погребение № 6. М[асштаб] 1:10”, “Черт[еж] № 11. Погребение № 7. М[асштаб] 1:10”, “Фото № 29. Погребения №№ 3, 4 и 5. Ор[иентация] с ю[га]. 13×18”.

¹⁰⁰ Ліворуч на арк. 116зв. міститься малюнок 27.

работниками хоз[яйственной] части Софийского заповедника была начата копка ямы для гашения извести разм[ером] 1,20×2,40. На гл. 1,10–1,40 показался наклонно идущий пласт великокняжеской цемянки, битого кирпича и голосников. Рытье ямы было прекращено¹⁰¹. В двух метрах от ямы начали рыть другую яму для гашения извести, но и в ней на глубине 0,80 показалась цемянка. Слой цемянки идет наклонно, резко падая с юга на север (см[отри] ч[ертежи] на л[исте] и об[ороте]).

Во второй яме работу хоз[яйственной] части так же прекратили и заменили рабочих хоз[яйственной] части рабочими экспедиции. Решено соединить обе ямы в один раскоп, назвав “Разведкой № 2” (см[отри] черт[еж] № 1).

28–VIII–46 г.¹⁰²

Работали Каргер, Корзухина, Торопчинова и 12 рабочих.

Идет съемка верхних слоев между обеими известковыми ямами. Одновременно идет выемка щебня из ямы № 1. На гл. 2,00–2,30 в ней показался гумус очень черный, перемешанный с углем. Слой гумуса падает не в направлении с ю[га] на с[евер], как щебень великокняжеского времени, а с запада на восток. На границе щебня и гумуса на гл. 2,00 найдена польская монета XVII в., кубики мозаики, кусочки свинца. До выведения всего раскопа на один уровень снятие гумусного слоя не начинается.

29–VIII–46 г.¹⁰³

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Тупиц, Лаурина и 10 рабочих.

К середине дня весь раскоп выведен на один уровень, вернее, вынут весь щебень великокняжеской поры до начала гумусного слоя. В щебне – голосники (ок[оло] 3000), фрески (ок[оло] 600), куски раствора с отпечатками голосников, битый кирпич (больших и целых кирпичей нет), куски свинца, куски пола (раствор со смальтой и раствор с поливными плитами), кубики мозаики, несколько фр[агментов] в раствора с мозаичными кубиками, большие поливные плиты (как в Михайловском приделе Соф[ийского] собора), фр[агмент] брускового кирпича с канелюрами великокняжеской поры. Среди щебня же, на глубине 1,80 найдена вторая польская монета 1660 г.

Слой гумуса резко падает в направлении восток–запад (см[отри] черт[еж] № 12).

¹⁰¹ В оригіналі далі вдруге повторене речення: “Рытье ямы было прекращено”.

¹⁰² Ліворуч на арк. 116зв. міститься малюнок 28.

¹⁰³ Ліворуч на арк. 118зв. напис: “Черт[еж] № 12. Профиль дна раскопа на гл. 200–230. М[асштаб] 1:100”.

30–VIII–46 г.

Работали Каргер, Корзухина, Агаронян, Пестрякова, Тупиц, Торопчинова и 16 рабочих.

Идет снятие гумусного слоя. Гумус насыщен углем и кусками обожженной глины. Начинается он с глубины 200–230. В одном месте, в юго-вост[очной] части раскопа сразу под щебнем великокняжеской поры начинается скопление кирпича литовского времени (целые кирпичи и крупные куски в пол кирпича). Гумусный слой прокопан до 3,10, но материк еще не показывается. В этом слое много керамики с линейным, волнистым и ногтевым орнаментом, фрагменты амфор, поливная зеленая и желтая керамика, фрагменты стеклянных браслетов, железное кресало, стрелка, фр[агмен]т косы, свинец, фрески, кубики мозаики и смальты¹⁰⁴, бронзовое острие и наконеч[ник], около двух десятков фр[агменто]в поливной среднеазиатской (бело-глиняной) керамики от 4^x сосудов или блюд, фр[агмен]т китайской (?) керамики и три фрагмента крымского зеленого поливного блюда. Кроме того, найден кусок красной смальты с орнаментом из зеленой черной смальты. На гл. ок[оло] 300 найдено несколько фрагментов лепной керамики – стенки, венчики, донца.

31–VIII–46 г.¹⁰⁵

Работали Каргер, Корзухина, Пестрякова, Тупиц, Торопчинова и 13 рабочих.

Продолжается снятие гумусного слоя. Гумус начинает постепенно светлеть и на гл. 4,20 переходит в материковый лесс. До гл. 4,00 попадает керамика простая и расписная, поливная. На гл. 3,50 у южной стенки раскопа найдена резная шиферная плита, разбитая на множество кусков (из них много мелких без орнамента). Судя по рисунку резьбы, это один из недостающих на хорах парпетов. Разведка № 2 на этом закончена. Прослеженное чередование слоев приводит к след[ующим] выводам.

В XVII в. при Петре Могиле во время ремонта Софийского собора строительный мусор от упавшей части собора был сброшен в яму или какое-то углубление, склоняющееся к востоку. Об это свидетельствует как сам материал (куски полов со смальтой и поливными плитами, большие поливные плиты, аналогичные плитам Мих[айловского] придела), так и находки среди щебня двух польских монет XVII в. Кроме того, совершенно очевидно, что слой щебня лежит не *in situ*, т[ак] к[ак] ниже его идут слои более ранней поры. По-видимому, гумусный слой, лежащий под щебнем, относится к XIII–XIV вв. (литовский кирпич лежит в одном месте,

¹⁰⁴ Починаючи від слова “свинец” речення дописане над рядком.

¹⁰⁵ Ліворуч на с. 122зв. напис: “Черт[еж] № 13. Профиль северной, восточной и южной стенок раскопа. М[асштаб] 1:20”, “Черт[еж] № 14. Профиль западной стенки раскопа. М[асштаб] 1:20”, “Фото. Профиль стенок раскопа”.

по-видим[ому] в яме), т[ак] к[ак] в нем найдена поливная среднеазиатская керамика, попавшая в Киев вернее всего вместе с татарами. В этом же слое налицо отд[ельные] находки, свидетельствующие о разрушении Софии – шиферный парпет, куски свинца, фрески, кубики мозаики. Следует отметить, что вместе с азиатской керамикой XIV в. найдено значительное количество стеклянных браслетов (тонких – гладких и расписных), что изменяет принятую датировку их XII–XIII в. Большой интерес представляет находка совместно с азиатской керамикой XIV в. местной поливной и простой керамики, чрезвычайно плохо известной в Киеве. Находка в нижних слоях фр[агментов] в лепной керамики также очень интересна.

НАДР 920, арк. 97–126, рукопис

№ 15

Расписка

Получил от проф[ессора] М. К. Каргера дневники археологических раскопок 1946 года на территории Софийского заповедника.

Ученый секретарь *подпись* (Горбовский А. Г.)

НАДР 920, арк. 245, машинопис

№ 16

Акт

г. Киев, 19 сентября 1946 г.

Мы, нижеподписавшиеся и[сполняющий] о[бязанности] директора Софийского заповедника А. Д. Радченко и начальник Киевской археологической экспедиции проф[ессор] М. К. Каргер составили настоящий акт в том, что первый принял, а второй сдал следующие материалы по Киевской археологической экспедиции 1946 г.:

1. Дневник раскопок на ус[адьбе] Софийского собора, ч. I, на 49 лл.
2. Дневник раскопок на ус[адьбе] Софийского собора, ч. II, на 28 лл.
3. Дневник раскопок на ус[адьбе] Софийского собора, на 8 лл.
4. Полевая инвентарная опись на 17 лл., на 600 №№.
5. Полевая инвентарная опись на 8 лл., на 149 №№.
6. Чертежи черновые на миллиметровке на 47 лл¹⁰⁶.
7. Опись чертежей на 3 лл. на 47 №№.

Сдал начальник археолог[ической] экспедиции *проф. М. Каргер*
Принял *А. Радченко*.

НАДР 920, арк. 243, рукопис

¹⁰⁶ Креслення 1946 р. не виявлено, окрім малюнка на кальці (мал. 15).

№ 17

Акт

г. Киев, 20 сентября 1946 г. Мы, нижеподписавшиеся начальник Киевской археологической экспедиции 1946 г. проф[ессор] М. К. Каргер и и[сполняющий] о[бязанности] директора Софийского заповедника А. Д. Радченко составили настоящий акт в том, что первый сдал, а второй принял материалы, добытые раскопками 1946 года в количестве: по первой полевой описи 600 (шестьсот) номеров, по второй полевой описи 149 (сто сорок девять) номеров.

Сдал *проф. М. Каргер*

Принял *А. Радченко*.

НАДР 920, арк. 246, рукопис

№ 18

Акт

г. Киев. 9 октября 1946 г.

Мы, нижеподписавшиеся и[сполняющий] о[бязанности] директора Радченко А. Д. и зав[едующая] фондовым отделом Софийского заповедника составили настоящий акт в том, что первый сдал, а второй принял материалы, добытые раскопками 1946 года в количестве: по первой полевой описи 600 (шестьсот) номеров, по второй полевой описи 149 (сто сорок девять) номеров.

Сдал *подпись* (Радченко)

Принял *подпись* (Левицкая)

НАДР 920, арк. 247, машинопис

№ 19

Акт

г. Киев. 19 сентября 1946 г.

Мы, нижеподписавшиеся, и[сполняющий] о[бязанности] директора Софийского заповедника А. Д. Радченко и начальник Киевской археологической экспедиции проф[ессор] М. К. Каргер, составили настоящий акт в том, что после окончания раскопок на территории Софийского заповедника и производства надлежащей фиксации раскрытия раскопками фунда-

ментов¹⁰⁷ древнего сооружения термического характера¹⁰⁸, согласно решения, принятого Президиумом Академии архитектуры УССР в лице президента академии акад[емика] В. И. Заболотного, дирекцией Софийского¹⁰⁹ заповедника, в лице директора Г. И. Говденко и начальником экспедиции проф[ессором] М. К. Каргером древние фундаменты были закрыты землей под наблюдением проф[ессора] М. К. Каргера.

И[сполняющий] о[бязанности] директора Софийского заповедника,
подпись (Радченко А. Д.)

Начальник¹¹⁰ археол[огической] экспедиции *подпись* (проф[ессор]
М. К. Каргер)

НАДР 923, арк. 20, рукопис

№ 20¹¹¹

Проф[ессор] М. К. Каргер.

Предварительный отчет о раскопках на территории Софийского
заповедника Академии архитектуры УССР в 1946 г.

В план раскопок 1946 г. входило:

а) исследование развалин древнего сооружения, незначительный участок кладки которого был обнаружен осенью 1945 года при прокладке траншеи теплоцентрали к северу от сев[еро]-зап[адного] угла Софийского собора;

б) разведочные работы на территории Заповедника к северу от северной стены Софийского собора.

Раскопки проведены с 21 июля по 31 августа 1946 года.

В работах принимали участие: руководитель работ – проф[ессор] М. К. Каргер, научн[ый] сотр[удник] ИИМК АН СССР – Г. Ф. Корзухина, научн[ый] сотр[удник] ЦИМ УССР – Н. В. Линка, научн[ый] сотр[удник] З. А. Володченко, ст[арший] лаборант ИИМК АН СССР – М. Г. Агаронян и студенты-практиканты Всероссийской академии художеств, Ленинградского гос[ударственного] ордена Ленина университета и Киевского гос[ударственного] университета.

---

¹⁰⁷ Дописано над рядком, ліворуч знаходиться так само виписане у надрядковий про- стір закреслене слово “развалин”.

¹⁰⁸ Далі знаходиться закреслене слово “последние”, над ним – закреслене нерозбірливе слово.

¹⁰⁹ Слово дописане над рядком.

¹¹⁰ Слово начальник написане двічі, верхнє закреслене.

¹¹¹ У теці є також машинопис звіту з правками (арк. 1–3 та 129–131), що повторює текст рукописного варіанту.

Раскопками вскрыта и исследована площадь: а) на основном участке работ – 326 кв. м; б) на разведочных участках 65 кв. м – всего 391 кв. м.

На основном участке раскопками вскрыты развалины большого сооружения, сложенного из бутового камня и древнего (“великокняжеского”) плоского кирпича квадратной формы на растворе извести с примесью толченого кирпича. Сооружение состоит из двух примыкающих одна к другой камер. Большая по размеру камера имеет квадратный план. Сохранилась лишь нижние части стен, сложенные из бутового камня на растворе и кирпичная вымостка пола. Внутренняя поверхность стен облицована кирпичом в один ряд. На внутренней поверхности стен хорошо прослеживались остатки выступов (лопаток), по четыре с каждой стороны. В растворе кладки стен сохранились следы бревен (связей), положенных вдоль стен.

На полу этой камеры лежал слой золы и мелкого угля, сплошь покрывавший всю площадь пола камеры.

С северной стороны к камере примыкала вплотную какая-то другая, несколько меньшая по ширине камера, но от нее сохранилась лишь незначительная часть. Остальное уничтожено поздней глубокой ямой, обложенной деревом.

На всей площади камеры лежал мощный слой развала верхних частей сооружения, состоявший из плоских квадратных кирпичей с остатками раствора на них и значительное количество бутового камня.

С юга к камере вплотную примыкала вторая, меньшая по площади камера, западная часть которой разрушена поздней ямой. По-видимому камера имела тоже квадратный план. Стены ее сложены из мелкого буттового битого камня; внутренняя поверхность их облицована кирпичом, поставленным на ребро. На кирпичном полу камеры сохранились нижние части кирпичных столбиков, между которыми образуются узкие продольные и поперечные каналы.

С восточной стороны к камере примыкает овальная в плане небольшая камера, стенки которой обложены кирпичом (в один ряд). Кирпич сильно обожжен. На полу этой овальной камеры мощный завал золы и угля.

Кладка стен второй (малой) камеры значительно хуже, чем кладка первой (большой) камеры. Основной массив ее стен состоит из мелкого каменного и кирпичного щебня и даже кусков глины.

От сев[ерного] угла камеры начинается узкий канал, выложенный из кирпичей, поставленных на ребро, дно которого также выстлано кирпичом. Канал этот имеет направление к северо-востоку; сохранился он на протяжении ок[оло] 1,5 м.

К востоку от обеих камер обнаружен большой глубокий котлован (вскрыт лишь частично), вырытый в материке, с круто падающими стенками. Котлован сплошь заполнен обломками бракованного (пережженного)

кирпича, размеры и керамическое качество которого аналогичны кирпичу, из которого сложены камеры.

Анализ плана и конструктивных особенностей обеих камер позволил с несомненностью установить назначение открытого сооружения. Перед нами керамические печи для обжига кирпича. Время их сооружения и работы не может быть связано с постройкой древнейшей части Софийского собора (30^е годы XI в.). И кирпич, из которого сложены печи, и обломки бракованной продукции, найденные в котловане в огромном количестве, относятся к типу, широко распространенному в киевском зодчестве XII века.

Сравнительно-историческое изучение конструктивных особенностей и плана открытого сооружения позволили установить древнюю техническую традицию, лежащую в основе этого типа¹¹² керамических печей, восходящую к римскому времени. Аналогичные по плану и конструкции печи удалось обнаружить в разнообразных центрах, связанных с распространением византийской культуры (Херсонес, Болгария).

Софийская печь стоит совершенно особняком среди известных в настоящее время древнерусских керамических (кирпичных) печей.

Разведки, проведенные на незначительных по площади участках в северо-вост[очном] углу усадьбы Софийского заповедника, дали интересные предварительные данные для планирования последующих археологических работ. Особый интерес представляет разведочный шурф, заложенный у сев[ерной] стены гаража. Колоссальной мощности напластования культурных слоев, достигавшее до 5 м глубины, насыщено разнообразными находками. Разведка показала, что в северо-вост[очном] углу усадьбы залегает мощный слой обломков¹¹³ строительных материалов¹¹⁴ (кирпичи, обломки шиферных плит, фрагменты мозаик и фресок), по-видимому свезенных сюда во время реставрационных работ в соборе в XVII–XVIII вв.

В процессе раскопок и разведочных работ обнаружено значительное количество разнообразных предметов великокняжеской эпохи (керамика, стекло, свинцовые печати, металл и мн[огое] другое).

Особый интерес представляют многочисленные обломки строительных материалов и фрагменты декоративного оформления древних построек. Собраны¹¹⁵ образцы кирпичей различного времени, растворы, различные виды строит[ельного] камня (шифер, кварцит, песчаник, известняки, мраморы), фрагменты фресок и мозаик, куски свинцовой кровли, оконные стекла и пр[очее].

---

¹¹² Попереду написано закреслене “сооружения”.

¹¹³ Слово дописане над рядком.

¹¹⁴ Дописане над рядком над закреслением “остатков”.

¹¹⁵ Дописано на лівому березі перед початком рядка.

Особого внимания заслуживают фрагменты большой резной шиферной плиты, по-видимому один из древних парапетов западной части¹¹⁶ хор собора, рухнувших в XVII веке.

Руководитель работ, проф[ессор] *М. Каргер*.
Ленинград, 29 февр[аля] 1947 г.

НАДР 920, арк. 231–234, рукопис

№ 21¹¹⁷

Президенту Академии архитектуры
д[ействительному] чл[ену] А[кадемии] а[рхитектуры] УССР
В. И. Заболотному
и[сполняющего] о[бязанности] директора
Софийского музея
Говденко Г. И.

Докладная записка.

На территории усадьбы № 4 по улице Житомирской археологической экспедицией Академии наук УССР обнаружено жилье домонгольского периода. Это большой (для такого времени) дом, деревянный, обрушившийся во время какой-то катастрофы, с хорошо сохранившейся печью из кирпича. Кирпич, из которого сложена печь, до сего времени во время раскопок памятников великокняжеского периода не встречался. В связи с тем, что вопросы формы и оборудования жилья домонгольского периода являются весьма актуальными и еще малоизученными, считаю необходимым изготовить макет раскопанного дома, который явится ценным экспонатом в Музее архитектуры по разделу – жилье.

Кроме того, по согласованию с начальником археологической экспедиции Академии наук УССР, в связи с тем, что указанный выше жилой дом великокняжеского периода будет засыпаться после окончательного его изучения, предоставляется возможность печь этого дома забрать в Музей, о чем прошу дать указание музею архитектуры или разрешить забрать печь Софийскому музею.

И[сполняющий] о[бязанности]¹¹⁸ директор[а] Софийского музея *подпись* (Говденко)

НАДР 923, арк. 21, машинопис

¹¹⁶ Слова “западной части” написані над рядком.

¹¹⁷ У правому верхньому куті резолюція В. Заболотного у три рядки: “Согласен, если это возможно. 13/VIII. [19]46 А. Заболотный”.

¹¹⁸ Слова дописані від руки.

№ 22¹¹⁹

Вице Президенту Академии архитектуры УССР
д[ействительному] чл[ену] А[кадемии] а[рхитектуры] Алешину П. Ф.

3/Х 1946 г. начата работа по рытью траншей для прокладки труб ТЭЦ на территории заповедника. Значительный участок трассы проходит по площади, не исследованной в археологическом отношении.

Согласно существующему положению подобные работы должны производиться под контролем специалиста-археолога.

Между тем, никакого археолога на месте работы нет.

Просим В[ашего] распоряжения о прекращении работ впредь до приглашения представителя от Института археологии АН УССР организациями, заинтересованными в прокладке труб ТЭЦ.

И[сполняющий] о[бязанности] директора Софийского заповедника,
подпись (Радченко)

Уч[еный] секретарь *подпись* (Горбовский)

НАДР 923, арк. 22, машинопис

№ 23¹²⁰

Акт

гор. Киев от 14 ноября 1946 г.

Обследование работ по рытью траншеи для проводки ТЭЦ через
территорию Софийского заповедника

Мы, ниже подписавшиеся, и[сполняющий] о[бязанности] директора И[нститу]та теории и истории архитектуры А[кадемии] а[рхитектуры] УССР т[оварищ] Юрченко, ст[арший] научный сотрудник И[нститу]та археологии Академии наук УССР И. М. Самойловский, директор Софийского заповедника Говденко Г. И., зав[едующий] арх[итектурного] отдела Софийского заповедника Асеев Ю. С., начальник ОКС’а Академии архитектуры Тучинский и представители Института теории истории архитектуры УССР и Института археологии Академии наук УССР составили настоящий акт в том, что нами была осмотрена траншея для проводки ТЭЦ,

¹¹⁹ Ліворуч у верхньому куті вхідний номер з датою у два рядки: “120. 3/Х [19]46”; а також у дев’ять рядків резолюція П. Альошина: “Т[оварищ] Радченко. Договорено с т[оварищем] Говденко, что на время работ Соф[ийский] заповедник организует наблюдение за работами. А Вы предлагаете прекратить работы, т[о] е[сть] лишить тепла Академию. 4/Х [19]46 *підпис*”.

¹²⁰ У теці зберігається другий екземпляр цього акта.

проходящая через территорию Софийского заповедника согласно прилагаемому плану.

Во время производства работ по рытью траншеи было установлено постоянное научное наблюдение за работами научными сотрудниками Софийского заповедника и периодическое наблюдение научными сотрудниками Института археологии Академии наук УССР и Института теории и истории архитектуры Академии архитектуры УССР.

Наблюдениями установлено, что на расстоянии 8,6 метра от здания Академии архитектуры УССР (бывшего) Митрополичьего дома) траншея пересекла фундаменты неизвестной постройки 18 ст. (ориентировочно), показанные на плане буквой “А”.

Глубина траншеи 1,00 м, ширина 1,00 м.

Никаких других находок обнаружено¹²¹ не было.

Представитель И[нститу]та археологии, ст[арший] научн[ый] сотрудник[ник] АН УССР *подпись* (Самойловский)

И[сполняющий] о[бязанности] директора И[ститу]та теории и ист[ории] арх[итектуры] *подпись* (Юрченко)

Директор Софийского заповедника *подпись* (Говденко)

Зав[едующий] арх[итектурного] отдела Соф[ийского] зап[оведника] *подпись* (Асеев)

Нач[альник] ОКС'а А[кадемии] а[рхитектуры] *подпись* (Тучинский)

НАДР 923, арк. 23, машинопис

---

¹²¹ Слово дописане над рядком, під ним закреслене “произведено”.

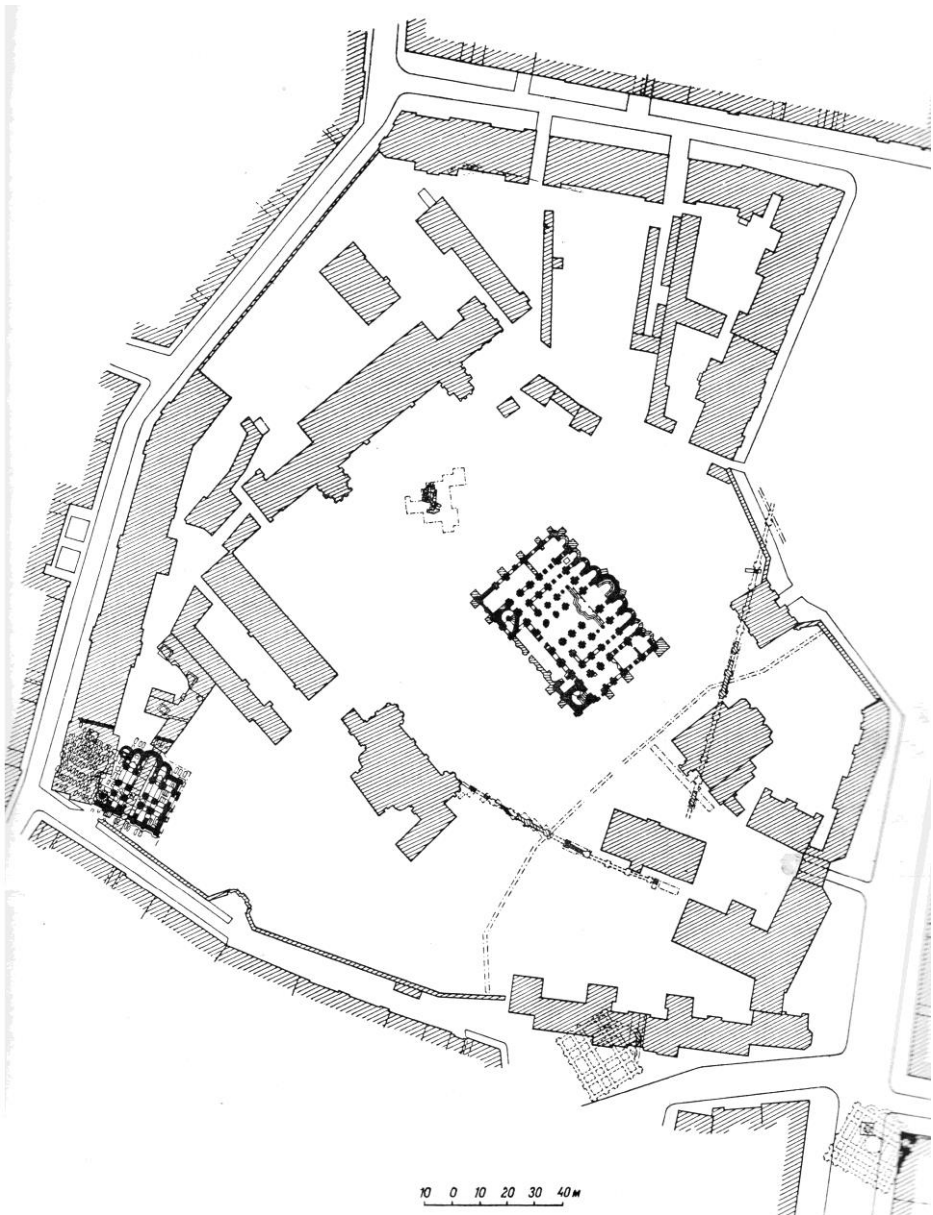
Мал. 14. Видгляд залишків фундаментів трикамерної споруди. 1946 р.
(М. К. КАРТЕР, *Древний Киев*, т. 1, табл. LXXXV)

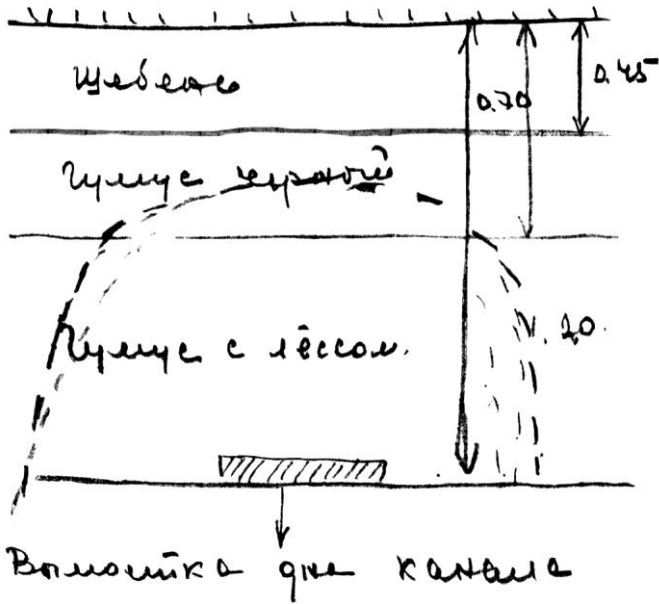
Мал. 15. Схема залишків фундаментів трикамерної споруди на калії (складається з двох окремих частин, більшої за розміром правої та меншої лівої). 1946 р. (НАДР, 923, арк. 28, 29)

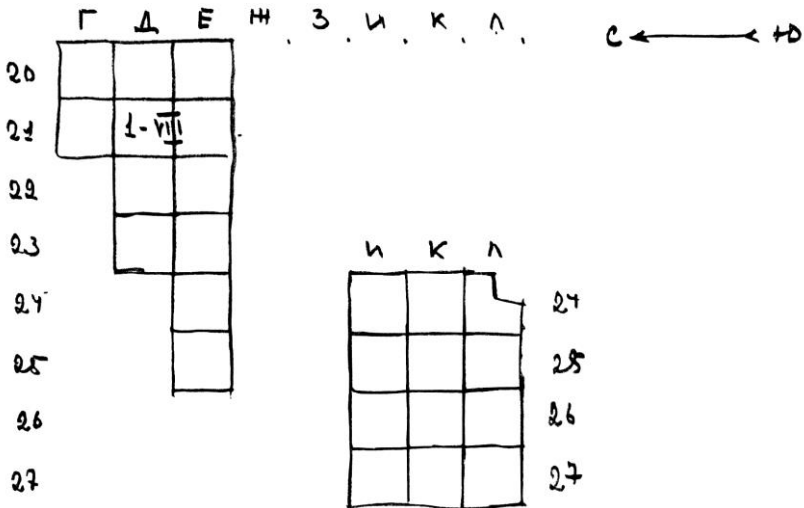
Мал. 16. Схема залишків фундаментів трикамерної споруди.
1946 р. (М. К. КАРТЕР, *Древний Киев*, т. 1, рис. 126)

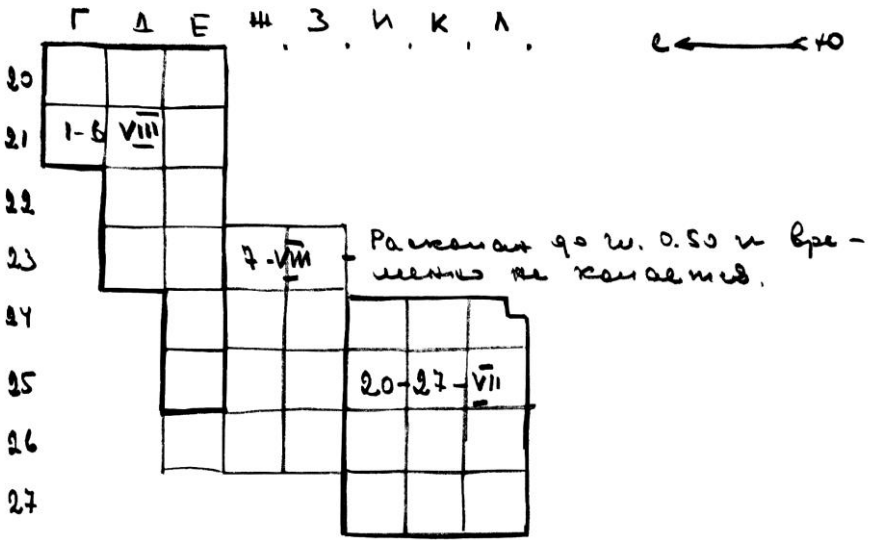
Мал. 17. Схема Софійського подвір'я з позначенням головного розкопу 1946 р., у якому виявлені залишки фундаментів трикамерної споруди (М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. 2, рис. 81)

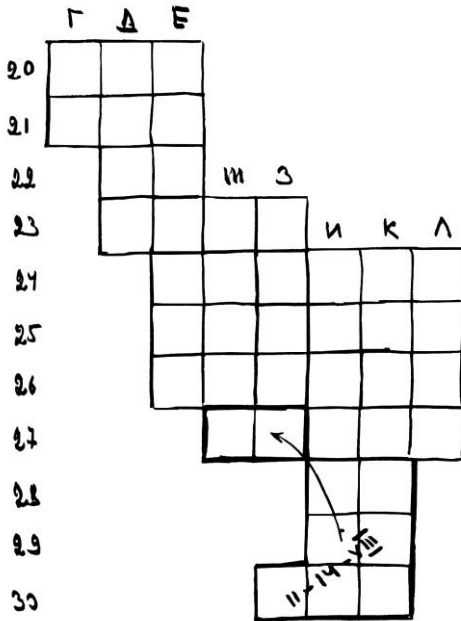
Мал. 18. Креслення у щоденнику археологічних розкопок за 27 липня – 21 серпня 1946. (НАДР, 920, арк. 6зв.; див. пос. 77)

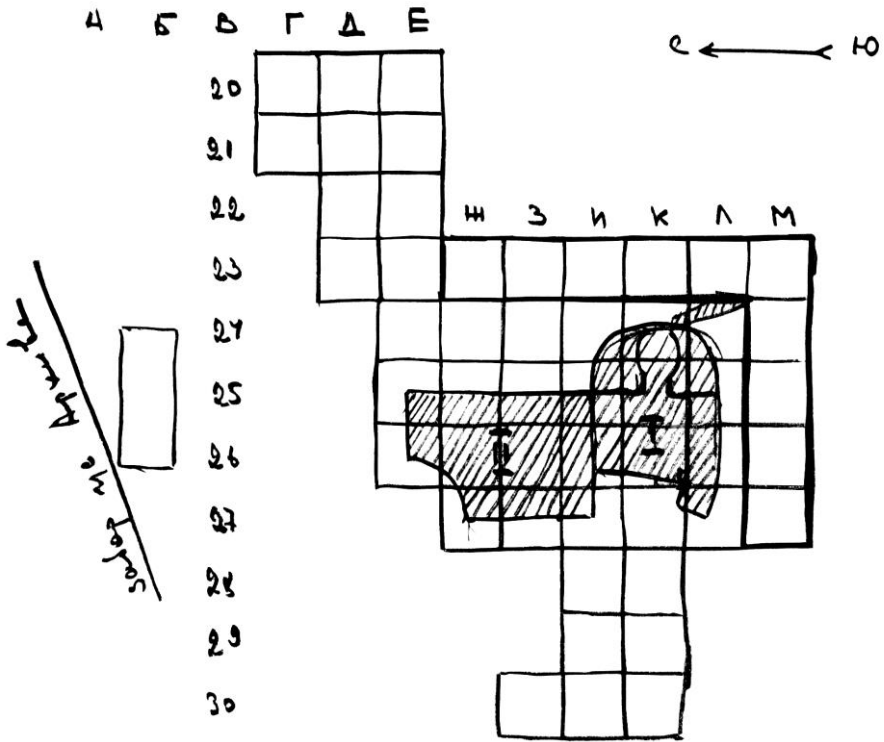
Мал. 19. Креслення у щоденнику археологічних розкопок за 27 липня – 21 серпня 1946. (НАДР, 920, арк. 8зв.; див. пос. 78)

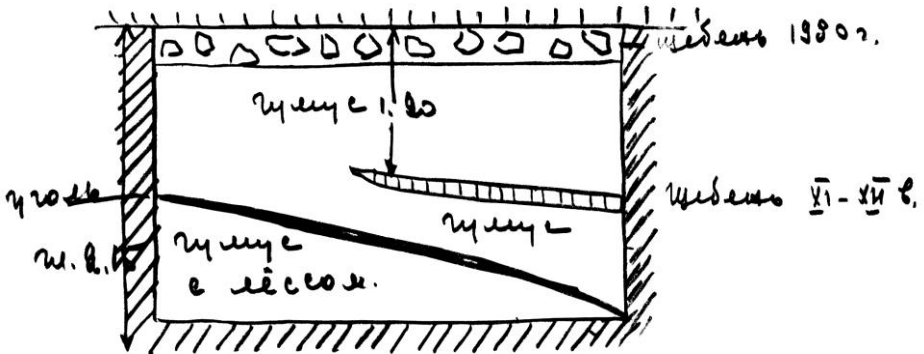
Мал. 20. Креслення у щоденнику археологічних розкопок за 27 липня – 21 серпня 1946. (НАДР, 920, арк. 24зв.; див. пос. 81)

Мал. 21. Креслення у щоденнику археологічних розкопок за 27 липня – 21 серпня 1946. (НАДР, 920, арк. 32зв.; див. пос. 84)

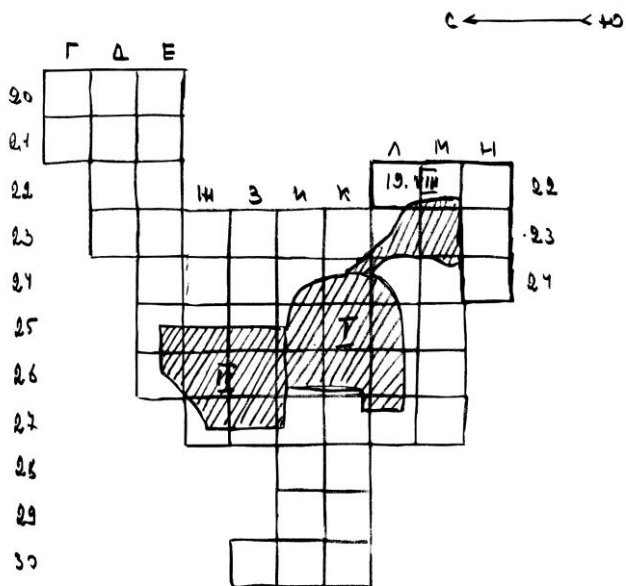

Мал. 22. Креслення у щоденнику археологічних розкопок за 27 липня – 21 серпня 1946. (НАДР, 920, арк. 37зв.; див. пос. 86)

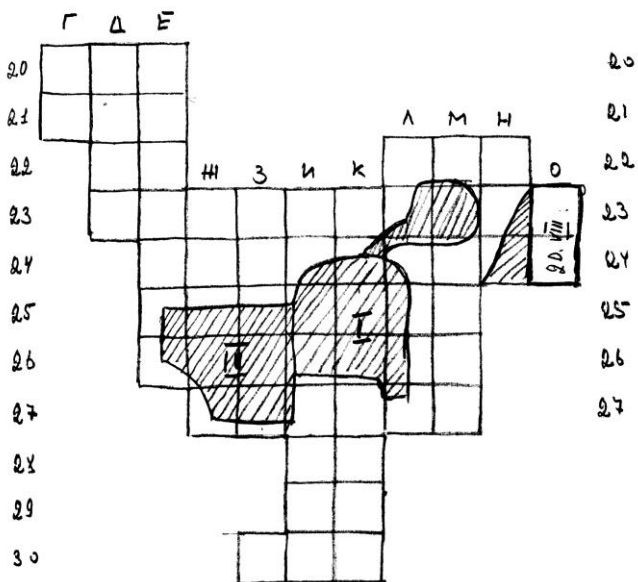

Мал. 23. Креслення у щоденнику археологічних розкопок за 27 липня – 21 серпня 1946. (НАДР, 920, арк. 39зв.; див. пос. 87)

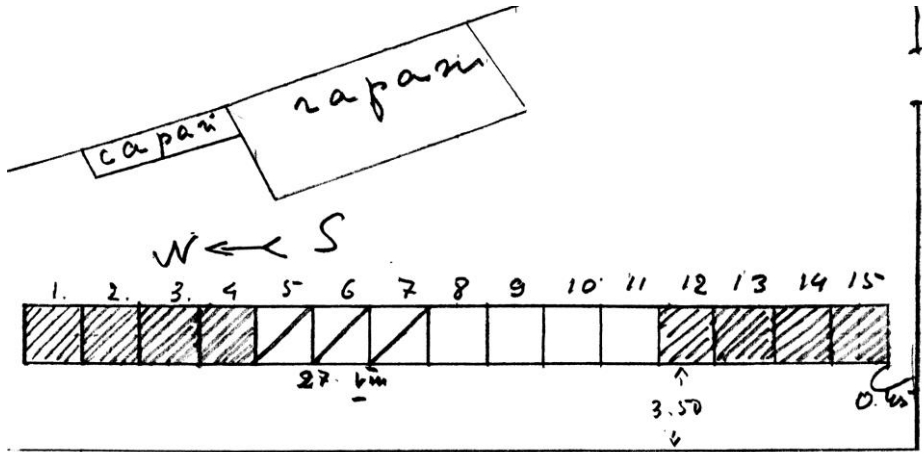

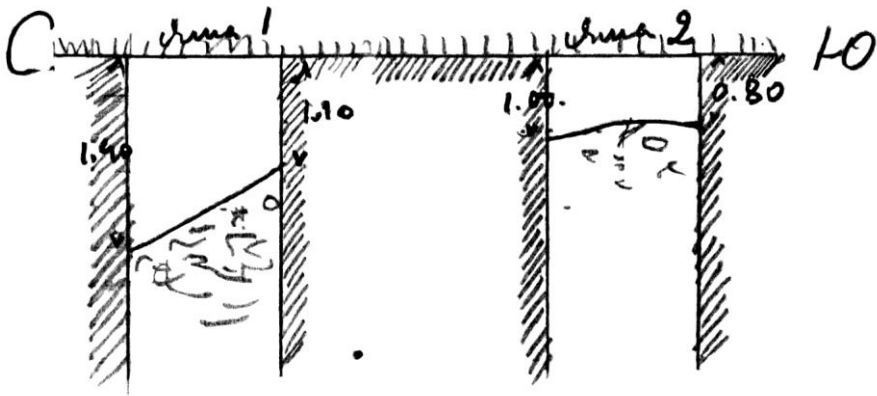
Мал. 24. Креслення у щоденнику археологічних розкопок за 27 липня – 21 серпня 1946. (НАДР, 920, арк. 46зв.; див. пос. 88)

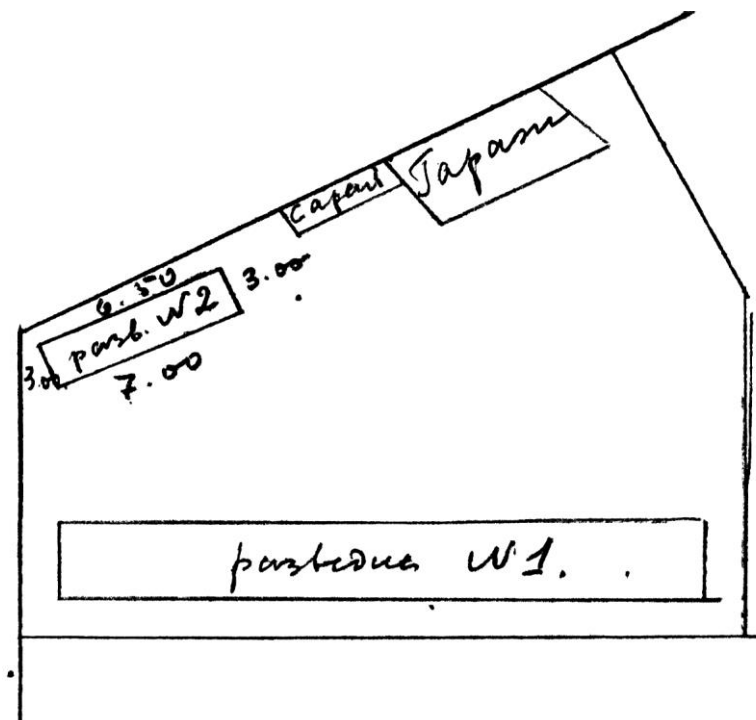
Мал. 25. Креслення у щоденнику археологічних розкопок за 27 липня – 21 серпня 1946. (НАДР, 920, арк. 49зв.; див. пос. 89)

Мал. 26. Креслення у щоденнику археологічних розкопок за 22–31 серпня 1946. (НАДР, 920, арк. 107зв.; див. пос. 97)

Мал. 27. Креслення у щоденнику археологічних розкопок за 22–31 серпня 1946. (НАДР, 920, арк. 116зв.; див. пос. 100)

Мал. 28. Креслення у щоденнику археологічних розкопок за 22–31 серпня 1946. (НАДР, 920, арк. 117зв.; див. пос. 102)

Проекти досліджень 1947 року

Цього року планувалось продовження археологічного вивчення території Софійського заповідника, що передбачали низку робіт розвідкового характеру. Насамперед, планувались продовжити вивчення ділянки між Софійським собором та дослідженими попереднього року залишками середньовічної споруди, а також біля веж Софії Київської. Ще одним напрямком мали стати розвідки на південь від Будинку митрополита та на схід від абсид Трапезної церкви, а також на території господарського двору, де під час розвідок 1946 р. було виявлено низку поховань. Ще одним об’єктом наукового дослідження мала стати церква святого Георгія, що знаходилась поза межами Заповідника, але в історико-топографічному плані була пов’язана із митрополитичною частиною забудови міста.

Відповідно до окреслених завдань, М. Каргером був підготовлений план робіт на 1947 р. та складений кошторис¹²², які, вочевидь, були додатком листа-звернення Академії архітектури УРСР до Ради міністрів УРСР щодо виділення необхідних асигнувань, проект якого зберігся у справі¹²³. Утім, у зв’язку з відсутністю асигнувань дослідження 1947 р. не проводились.

Ще одним напрямком роботи Заповідника на цей рік стала розробка проекту формування при фондах колекції архітектурних деталей, виявлених під час археологічних розкопок середньовічних пам’яток архітектури по всій Україні¹²⁴. На жаль, у тому вигляді, в якому цю колекцію вбачали автори проекту, його реалізовано не було.

№ 24¹²⁵

17 февраля 1947 г.

Т[оварищ] Говденко.

Прошу представить проект письма в Совет министров об ассигновании средств на продолжение археологических раскопок, согласно решения президиума.

Г. Фрумиц.

НАДР 920, арк. 241, рукопис

---

¹²² Документи № 26 та № 27.

¹²³ Документ № 24 та № 25.

¹²⁴ Документ № 28.

¹²⁵ Виконано на бланку вченого секретаря Академії архітектури УРСР.

В Совет министров УССР

В течение лета 1946 года на территории Государственного архитектурно-исторического заповедника “Софийский музей” производились прерванные войной археологические раскопки.

Академией архитектуры на 1946 год на проведение археологических раскопок было отпущено согласно смете 65000 руб.

Раскопки 1946 года, проводимые под руководством проф[ессора] М. К. Каргера (Ленинград) дали чрезвычайно ценные для науки результаты, что неоднократно отмечалось в прессе.

На север от Софийского собора было раскопано сооружение XI в., аналогичных которому не было известно в нашей истории. По предварительным предположениям, возможно, что это здание представляет собой техническое сооружение, может быть мастерскую для керамического производства.

Ответ на вопрос, что представляет собой раскопанное на территории Софийского заповедника здание может дать лишь запланированное на 1947 год продолжение археологических раскопок. Материалы, полученные от этих раскопок, дадут ценнейшие сведения о культуре и технике Киевской Руси, что должно будет явиться значительным вкладом в советскую науку.

Согласно сметы, расходы на проведение археологических раскопок в 1947 году определяются суммой 65000 рублей. Академия архитектуры не имеет средств на 1947 год финансировать эти работы, а поэтому просим Совет министров УССР отпустить вышеозначенную сумму для продолжения археологических раскопок на территории Софийского заповедника в 1947 году за счет ассигнований комитета по охране памятников.

Президент Академии архитектуры УССР,
действительный член А[кадемии] а[рхитектуры], профессор --- (Заболотный)

Директор Софийского заповедника ----- (Говденко)¹²⁷

НАДР 920, арк. 242, рукопис

¹²⁶ У лівому верхньому куті ручкою написано: “Представлен в А[кадемию] а[рхитектуры] 17/ІІ.47 г. А. Говденко”.

¹²⁷ Підписи відсутні.

Проф[ессор] М. К. Каргер

Докладная записка о плане археологических исследований на территории Софийского заповедника в 1947 году.

1. Задачей археологических исследований на территории заповедника считаю систематические раскопки всей площади заповедника, вне зависимости от степени эффективности открытых памятников.

2. Для планирования и направления систематических археологических раскопок, ввиду почти полной неизученности территории заповедника, крайне важно производство разведочных работ. Разведочные работы должны составить, по моему мнению, основной объем работ 1947 г.

3. Участки, на которых необходимо провести разведочные работы в первую очередь:

1. Территория к западу от собора – для выяснения вопроса о связи собора с гражданским сооружением XI в. Особенно важны раскопки в районе с[еверо]-з[ападной] и ю[го]-з[ападной] башен собора.

2. Территория к югу от здания Академии архитектуры, для чего желательно в текущем году воздержаться от использования ее под огород.

3. Территория к востоку от апсиды Трапезной церкви.

4. Несмотря на то, что развалины храма Георгия формально не входят в усадьбу Заповедника, исследование этих развалин, в основной их части застроенных в недавнее время без какого-либо предварительного исследования, считаю важнейшей научной задачей. Для изучения развалин необходимы разведочные раскопки во дворе дома Военведа, на улице около этого дома (возле подземного водохранилища) и в проезде ворот, где в 1938 г. были обнаружены апсиды храма.

5. Территория двора, примыкающего с с[еверо]-вост[ока] к усадьбе Софийского заповедника.

4. Работы желательно производить в течении двух месяцев (июль, август).

5. Возможность проведения работ в большой степени зависит от обеспеченности раб[очей] силой.

6. Научный и научно-технический персонал, необходимый для проведения работ, могу обеспечить при условии своевременного утверждения плана работ.

Проф[ессор] М. Каргер.

20 февр[аля] 1947 г.

НАДР 920, арк. 237–238, рукопис

¹²⁸ У НАДР 920 зберігається ще машинописний варіант доповідної (арк. 235–236).

№ 27¹²⁹

Смета на проведение археологических раскопок на территории
Софийского заповедника в 1947 р.

I. Личный состав
а) научный персонал

	<u>Колич[ество]</u>	<u>Зарплата в</u> <u>месяц</u>	<u>2 месяца</u>	<u>Всего</u>
Руководитель работ (начальник экспедиции)	1	3000	6000	6000
Руководитель участка	3	1500	3000	9000
Ст[аршие] научн[ые] сотрудн[ики]	6	1000	2000	12000
Фотограф	1	750	1500	1500
Мл[адшие] научн[ые] сотр[удники]	12	740	1500	18000
				46500

б) раб[очая] сила

Землекопы	50	12 р. 50 к. (в сутки)	50 раб[очих] дней	31.250 р.
			Итого	77750

II. Оборудование

Фотоматериалы (пластинки, химикаты, бумага)	2000
Канц[елярские] принадлежности (ватман, дневники, карандаши, миллиметровка, тушь и пр[очее])	750
Раскопочный инвентарь (лопаты, тачки, кирки, лестницы и пр[очее])	2500
Упаковочный материал	1000
Непредвиденные расходы	2000
	8250
	86000

III. Камеральная обработка

Обработка материала (консервация, реставрация, инвентаризация)	3000
--	------

¹²⁹ У НАДР 920 зберігається ще машинописний варіант кошторису (арк. 239).

Изготовление чистовых чертежей и фото	4000 ¹³⁰
Подготовка научного отчета (3 экз. × 2500 руб.)	7000 ¹³¹
	14000
	100000 руб

Руководитель работ проф[ессор] *М. Каргер*
НАДР 920, арк. 240, рукопис

№ 28¹³²

Президиуму Академии архитектуры УССР

За последние годы на территории УССР многочисленные археологические экспедиции провели значительное количество раскопок и исследований, в результате которых было обнаружено большое количество архитектурных фрагментов, деталей и конструкций, зачастую имеющих уникальный историко-художественный и историко-архитектурный интерес.

К таковым, например, принадлежат обнаруженные в прошлом году проф[ессором] Б. А. Рыбаковым фрагменты мозаичных полов Благовещенской церкви XII ст. в Чернигове, большая коллекция кирпичей с клеймами и знаками, собранная проф[ессором] П. Д. Барановским во время работ на руинах Пятницкой церкви в Чернигове¹³³ (уже, по слухам, исчезнувшая) и др[угие].

Просим Президиум Академии архитектуры УССР возбудить ходатайство перед соответствующими организациями о концентрации подобных материалов в Государственном архитектурно-историческом заповеднике Академии архитектуры УССР или музее архитектуры.

Директор государственного архитектурно-исторического заповедника “Софийский музей” (Говденко)

Директор музея архитектуры (Гридин)¹³⁴

НАДР 923, арк. 16, машинопис

---

¹³⁰ Цифри виправлені.

¹³¹ Цифри виправлені.

¹³² Рік 1947-й визначений на підставі наведених у тексті відомостей про виявлення Б. Рыбаковым “фрагментів мозаїчних підлог Благовіщенської церкви в Чернігові” минулого року. Оскільки дослідження тривали у 1946–1947 рр., чернетка датована 1947 р. Див.: Б. А. РЫБАКОВ, ‘Раскопки в Чернигове’, *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 21 (1947): 40–44.

¹³³ Під час досліджень П’ятницької церкви у Чернігові П. Барановський відібрав близько сотні відібраних зразків цегли з клеймами. Докл. див.: П. Д. БАРАНОВСКИЙ, ‘Собор Пятницкого монастыря в Чернигове’ [в:] *Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР: Сб. статей* (Москва; Ленинград, 1948): 13–34.

¹³⁴ Підписи обох відсутні. На звороті запис чорнилом: “АН. На чем балансе м. София?”

Дослідження 1948 року

Цьогорічні археологічні розкопки, що здійснювались на подвір'ї Софії Київської, зосередились у двох основних напрямках. Перший був обумовлений утворенням у березні на газоні між спорудами Бурси, Братського корпусу та Софійського собору проваллям, а другий – прокладанням траншеї газопроводу через територію Софійського подвір'я, у якій були виявлені залишки середньовічних споруд, що їх і планувалось дослідити силами Київської археологічної експедиції.

Дослідження провалля на подвір'ї Софійського собору. 13 березня 1948 р. на північний захід за 37,5 м від північно-західного рогу Софійського собору стався провал ґрунту. Спеціально утворена для вивчення стану провалля комісія¹³⁵ оглянула цю ділянку (мал. 29–30) та дійшла висновку, що воно сталося на місці підземної галереї XVII ст., що досліджувалась у 1916 р. Д. Ертелем. Комісія планувала дослідити означене провалля влітку цього ж року, проте тоді ці плани реалізувати не вдалося¹³⁶.

Археологічний супровід прокладання траншеї газопроводу та подальші археологічні розкопки. Під час прокладання магістралі газопроводу через Софійське подвір'я археологом І. Самойловським здійснювався нагляд за земляними роботами, під час яких поблизу храму було виявлено давні фундаменти. Траншея газопроводу перетнула південно-східну частину подвір'я заповідника у напрямку з північного сходу на південний захід, від сучасної Софійської площі до Георгіївського провулку. У напрямку до Георгіївського провулку траншея перерізала частину південної прибудови середньовічної церкви, що досліджувалась Д. Мілеєвим у 1910 р. У результаті було підтверджено, що мурування південної прибудови храму дійсно збереглося¹³⁷.

Інший фундамент, влаштований з бутового каміння на вапняно-цем'янковому розчині, було виявлено у двох місцях по вулиці Володимирській 24 ліворуч від Південної брами Софійського заповідника. По цій самій вулиці, з боку Софійської площі, давній фундамент у траншеї газопроводу також було відкрито між дзвіницею та в'їздом на подвір'я будинку за адресою Володимирська № 22-а. Виявлений фундамент проходив майже паралельно муру Софійського заповідника, за 7 метрів від нього та за 59 м на схід від центральної абсиди Софійського собору. Траншея перерізала буютову кладку на вапняно-цем'янковому розчині, що мала товщину 0,44 м,

¹³⁵ Документи № 29 та № 30.

¹³⁶ Пізніше ця галерея досліджувалась експедицією під керівництвом І. Тоцької у 1970-ті рр.; наразі дослідження галереї поновлені з 2019 р.

¹³⁷ І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ, 'Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947–1948 рр.', *Археологічні пам'ятки УРСР*, т. III (К., 1952): 74.

довжину 2,68 м та залягала на лесовому материку на глибині 1,25 м від рівня сучасної поверхні. За слідами від лежнів під кладкою та деякими іншими ознаками залишки муру археологом були датовані XI ст.¹³⁸ Зазначимо, що за своїми ознаками та спрямуванням це мурування відповідає іншим подібним знахідкам, зробленим надалі на території Софійського подвір’я не лише 1948 р., але й у наступні роки досліджень.

Залишки мурованих споруд були виявлені власне й у межах садиби Софії Київської. Одна ділянка цього мурування була зафіксована за напрямком траншеї на південний захід, за 37 м від муру заповідника, що біля дзвіниці. Ще один відрізок давнього фундаменту було виявлено за 84 м на південний захід від першого, вона перетинала усю південно-західну частину подвір’я між спорудами Будинку митрополита та корпусом № 3 (колишнім будинком Інститутів Академії архітектури УРСР)¹³⁹. Також І. Самойловський відмітив знахідку за 54 м на південний захід від останнього відкритого мурування середньовічної гончарної печі з п’ятьма невеликими цілими прикрашеними лінійним орнаментом вузькогорлими амфорками київського типу 14–21,7 см заввишки¹⁴⁰.

Виявлені І. Самойловським фундаменти стали предметом археологічних розкопок Київської археологічної експедиції під керівництвом М. Каргера, вочевидь, після виділення відповідних коштів, про що свідчить лист О. Радченка до Президії Академії архітектури та прикладений до нього кошторис¹⁴¹.

Археологічні розкопки були здійснені восени 1948 р. на двох ділянках: перша охоплювала фундамент огорожі на відстані 42 м на південь від південно-західного кута Софійського собору, між Митрополічим будинком та корпусом № 3, а друга – на відстані 26,5 м від південно-східного рогу Софійського собору. Документи, що висвітлюють особливості дослідження цих об’єктів, представлені звітом та щоденниками¹⁴², а також іншими супровідними документами, які свідчать про видачу М. Каргеру польової документації для підготовки звіту та її повернення до Заповідника¹⁴³. На жаль, згадані в останньому документі креслення, які були повернуті дослідником, наразі не виявлені. Так само у справі зберігається перелік ілюстрацій до звіту М. Каргера 1948 р.¹⁴⁴, проте з наявним переліком збігаються лише три фотографії з підписами на зворотній стороні, інші

---

¹³⁸ І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 74.

¹³⁹ *Ibid.*, с. 74–75.

¹⁴⁰ *Ibid.*, с. 75.

¹⁴¹ Документи № 32 та № 33.

¹⁴² Документи №№ 34–35, 38. Результати досліджень цих фрагментів монастирського муру опубліковані: М. К. КАРГЕР, *Op. cit.*, т. II, с. 206–210.

¹⁴³ Документи №№ 36–37, 39.

¹⁴⁴ НАДР 921, арк. 139.

наявні у справі фотографії є відбитками з негативів (що теж зберігаються у справі) на менш якісному папері. Визначення фотографій здійснене на підставі списку М. Каргера, натурних досліджень та опублікованих ним фотографій, що дозволило прив'язати наявні фото до певної ділянки розкопу.

Розкопками на *першій ділянці* було відкрито фундамент муру, протяжність якого вдалося прослідкувати на відстані 77 м від східного кута Митрополичого будинку до корпусу № 3 (мал. 31, 33–39). Окрім бутового каміння, в окремих місцях виявлених фундаментів збереглася плінфа, на підставі якої мурування було датоване XI ст.

Варто зазначити, що на цій же ділянці розкопу біля самого східного рогу Митрополичого будинку було знайдено житло напівземлянкового типу з глинобитною піччю доброї збереженості (мал. 51). Проте дослідити цей об'єкт не вдалося у зв'язку із безпосередньою близькістю фундаментів Митрополичого будинку.

Другий відрізок давнього муру було відкрито у траншеї газопроводу на відстані 26,5 м від південно-східного кута собору. Відкрита ділянка була спрямована на дзвіницю та північно-східний кут Трапезної церкви, простежена вона була на довжину 21,3 м (мал. 32, 40–50). Конструктивні особливості цього фундаменту дозволяють розглядати його як продовження дослідженого муру на першій ділянці. Виявлені фрагменти муру найвірогідніше інтерпретувати як залишки церковної огорожі резиденції київського митрополита.

№ 29¹⁴⁵

Акт

гор. Киев

15 марта 1948 г.

Комиссия в составе: вице-президента А[кадемии] а[рхитектуры] УССР, действительного члена А[кадемии] а[рхитектуры] УССР профессора П. Ф. Алешина, директора И[нститу]та истории и теории архитектуры А[кадемии] а[рхитектуры] УССР П. Г. Юрченко, нач[альника] отдела охраны памятников архитектуры Управления по делам архитектуры при Совете министров УССР Игнаткина И. А., директора Софийского заповедника Г. И. Говденко, руковод[ителя] сектора обмеров и реставрации доцента И. А. Грабовского, старшего научн[ого] сотрудника И[нститу]та археологии АН УССР, канд[идата] наук Д. И. Блительда, осмотрев провал земли на территории Софийского заповедника установили следующее:

¹⁴⁵ У НАДР 921 зберігаються ще три примірники документа (арк. 14–16).

На северо-запад от Софийского собора (см[отри] прилагаемую схему¹⁴⁶) был обнаружен, образовавшийся 13 марта 1948 г., провал земли в диаметре до 1 метра и глубиной до 4,5 м.

Провал произошел в результате оттаивания земли. На дне провала обнаружены галереи, обложенные кирпичом, с кирпичными сводами, идущие в две стороны, согласно приложенному плану.

Настоящие подземные помещения были обследованы комиссией Эртеля в 1916 году и тогда же были начаты работы по раскопкам остальных частей древних подземных ходов, составляющих по предположению Эртеля, ответвление системы подземных ходов древнего Киева, относящиеся к XVII веку, а возможно и к более древней эпохе, на что указывает ряд приводимых автором отчета данных (см[отри] Известия Археологической комиссии, выпуск 64 (вопросы реставрации, вып[уск] 18), Петроград 1917, ст. 109–119).

Раскопки 1916 г. были прерваны в результате военных действий.

Комиссия считает необходимым:

1. Принять меры для предотвращения обвалов в связи с весенними водами, путем укрепления стенок провала.

2. Продолжить летом 1948 года исследование и раскопки древних подземных ходов, представляющих значительный интерес для изучения архитектуры древнего Киева.

3. Возбудить ходатайство перед Президиумом А[кадемии] а[рхитектуры] об отпуске средств на проведение вышеуказанных работ в 1948 г.

Вице-президент А[кадемии] а[рхитектуры] УССР,
действительный член А[кадемии] а[рхитектуры] УССР,
проф[ессор] *Подпись* (П. Ф. Алешин)

И[сполняющий] о[бязанности] директора
И[нститу]та истории и теории архитектуры
А[кадемии] а[рхитектуры] УССР *Подпись* (П. Г. Юрченко)

Нач[альник] отд[ела] охраны памятников арх[итектуры]
Управления по делам арх[итектуры]
при Совете министров УССР *Подпись* (И. А. Игнаткин)

Руков[одитель] сектор[а] обмеров
и реставрации доц[ент] *Подпись* И. А. Грабовский

Ст[арший] научный сотр[удник] И[нститу]та археолог[ии]
АН УССР, канд[идат] наук *Подпись* (Д. И. Блифельд)

И[сполняющий] о[бязанности] директора
Софийского заповедника *Подпись* Г. И. Говденко,

НАДР 921, арк. 13, машинопис

¹⁴⁶ Мал. 29–30.

№ 30¹⁴⁷

Приказ
Академии архитектуры УССР

17 марта 1948 г.   № 27   гор. Киев

Для выяснения причин обнаруженного провала на территории Софийского заповедника и фиксации состояния этого провала назначаю комиссию в составе:

1. Вице-президента А[кадемии] а[рхитектуры]
П. Ф. Алешина   председатель
2. И[сполняющего] о[бязанности] директора
Ин[ститу]та истории и теории архитектуры
П. Г. Юрченко
3. И[сполняющего] о[бязанности] руководителя
Сектора обмеров и реставрации Ин[ститу]та истории
и теории архитектуры   члены
И. А. Грабовского   комиссии
4. И[сполняющего] о[бязанности] директора
Софийского заповедника Г. И. Говденко

Просить Управление по делам архитектуры при Совете министров УССР, а также Институт археологии Академии наук УССР выделить в состав комиссии – начальника отдела охраны памятников И. А. Игнаткина и ст[аршего] научн[ого] сотрудника Института археологии Д. И. Блительда.

Президент Академии архитектуры УССР
действительный член А[кадемии] а[рхитектуры] (Заболотный В. И.)
Підпис, печатка

НАДР 921, арк. 17, машинопис

№ 31

И[сполняющему] о[бязанности] директора
Софийского заповедника Г. И. Говденко

Прошу принять участие в заседании комиссии, которое состоится у меня в среду, 24/III–1948 г. в 10 часов 30 минут утра по вопросу:

---

¹⁴⁷ У НАДР 921 зберігаються ще два примірники документа (арк. 18–19).

Выяснения причин обнаруженного провала на территории Софиевского заповедника и фиксирования состояния этого провала.

Вице-президент Академии архитектуры УССР,
д[ействительный] ч[лен] А[кадемии] а[рхитектуры] УССР
доктор архитектуры, профессор *подпись* (Алешин П. Ф.)

НАДР 921, арк. 22, машинопис

№ 32

Президиуму Академии архитектуры УССР¹⁴⁸

При прокладке газопровода по территории Софийского заповедника в траншее обнаружен ряд интересных археологических находок: остатки древних фундаментов, керамические сосуды XIII в., фрагменты древних мраморных и шиферных архитектурных деталей и пр[очее].

Таким образом определились пункты, в которых весьма желательно сейчас провести систематические археологические раскопки и исследования, что можно осуществить, используя пребывание в гор[оде] Киеве проф[ессора] М. К. Каргера и его группы.

Проведение археологических раскопок в этом году даст ценный материал для тематики ряда институтов Академии архитектуры УССР.

Софийский заповедник просит:

1. Выделить для проведения этих работ ассигнования в сумме 17 161 руб., согласно прилагаемой сметы, по безлюдному фонду зарплаты, или обязать проектно-техническое бюро А[кадемии] а[рхитектуры] УССР принять на себя проведение работ по археологическим раскопкам.

2. Предложить Институту истории и теории архитектуры, Институту художественной промышленности, Софийскому заповеднику и Музею архитектуры выделить по одному научному сотруднику для постоянного участия в работах под руководством проф[ессора] М. К. Каргера.

Вр[еменно] и [сполняющий] о[бязанности] директора Государственного архитектурно-исторического заповедника “Софийский музей” А[кадемии] а[рхитектуры] УССР

Подпись (А. Д. Радченко)

Вр[еменно] и [сполняющий] о[бязанности] ученого секретаря

Подпись (В. П. Волков)

НАДР 921, арк. 21, машинопис

¹⁴⁸ У лівому верхньому кутку виконаний напис: “237 | 7/IX.[1948]”.

№ 33

Предварительная смета на проведение археологических раскопок на территории Софийского заповедника в 1948 г.

1. Научный руководитель работ, профессор 1 мес. 2,500 р. – 2,500
2. Фотофиксация процесса раскопок 100 фотоснимков 13×18 (з отпечатка) по 27,36, 2,736 – 2,736
3. Землекопы 30 чел. На 25 раб[очих] д[ней] по 15.90, 11,925 р. – 11,925

Итого 17,161 р.

Вр[еменно] и[сполняющий] о[бязанности] директора Государственного архитектурно-исторического заповедника “Софийский музей” А[кадемии] а[рхитектуры] УССР

Подпись (А. Д. Радченко)

Научный руководитель работ, профессор *Подпись* (М. К. Каргер)

НАДР 921, арк. 20, машинопис

№ 34¹⁴⁹

Академия архитектуры УССР
Софийский архитектурно-исторический заповедник

Дневник № 1
Археологических раскопок на территории заповедника
(сентябрь 1948 г.)

Участок I.
Руководитель работ
М. К. Каргер

6 сентября 1948.

В начале сентября 1948 г. при прокладке труб газопровода на территории Софийского заповедника, в траншее, прорезавшей территорию заповедника вдоль южного фасада Софийского собора и далее на запад через фруктовый сад Академии, были обнаружены в двух местах остатки мощных фундаментов бутовой кладки на растворе извести и толченого

¹⁴⁹ Перша частина виконана у зошиті у клітинку без обкладинки, запис ведеться тільки на лицевих сторінках. Наприкінці декілька сторінок залишились чистими. Друга частина виконана на листках блокноту, що був вкладений до зошита. Аркуші 69–71 чисті.

кирпича. Первый фундамент был перерезан траншеей газопровода на участке к юго-западу от собора на территории сада Академии. Он представлял собою отлично сохранившуюся каменную кладку на цемянке, лежавшую на глубине <...> м¹⁵⁰ от уровня совр[еменной] дневной¹⁵¹ поверхности. Глубина залегания фундамента не прослеживалась, так как дно траншеи, перерезавшей фундамент, было выше подошвы фундамента. Верхняя часть кладки была повреждена рабочими-землекопами, рывшими траншею, но незначительно¹⁵², так как заметившие древнюю¹⁵³ кладку сотрудники Заповедника приостановили работу по пробивке¹⁵⁴ траншеи сквозь кладку. Ширина открытого фундамента точно не прослеживалась, так как траншея газопровода прорезала фундамент несколько под углом (не перпендикулярно) и установить точное направление фундамента было затруднительно. Поверхность кладки была не расчищена, ввиду¹⁵⁵ чего¹⁵⁶ уточнить характер кладки было невозможно.

Второй фундамент был перерезан траншеей газопровода, проложенной параллельно южному фасаду собора на расстоянии <...> м¹⁵⁷ от юго-восточного угла собора. Траншея¹⁵⁸ перерезала фундамент также под углом. Поверхность фундамента не была повреждена, так как пробивка траншеи через кладку была своевременно предотвращена.

Президиум¹⁵⁹ Академии архитектуры УССР вынес решение провести археологические исследования открывшихся фундаментов, поручив эту работу Киевской¹⁶⁰ археологической экспедиции АН СССР под руководством проф. М. К. Каргера, которая в начале сентября возвратилась в Киев, закончив¹⁶¹ раскопки развала храма XI в. в Зарубском монастыре.

В составе группы участвовали под руководством М. К. Каргера архитектор Е. М. Лавровская, археологи М. Д. Малченко, Т. А. Шубникова, В. В. Фролова, Л. Р. Никифорова, Е. В. Федоровская, Р. М. Левина¹⁶² и сотрудница Соф[ийского] заповедника Г. Винницкая.

Работу начали в 9 ч[асов] утра.

---

¹⁵⁰ Глибина не зазначена.

¹⁵¹ Слово дописане над рядком.

¹⁵² Попереду знаходиться закреслене слово.

¹⁵³ Попереду знаходиться закреслене слово.

¹⁵⁴ Попереду знаходиться закреслене “прокладк”.

¹⁵⁵ Написане над закресленим “благодаря”.

¹⁵⁶ Виправлено з “чому”.

¹⁵⁷ Відстань не зазначена.

¹⁵⁸ Виправлене з “траншеей”, далі знаходиться закреслене “был вскрыт”.

¹⁵⁹ Попереду знаходиться закреслене “Решением”.

¹⁶⁰ Попереду знаходиться кілька закреслених слів.

¹⁶¹ Попереду знаходиться закреслене слово.

¹⁶² Прізвище дописане над рядком.

Произвели зачистку кладки фундамента І. Разбили сетку квадратов, ориентированных параллельно деревянному¹⁶³ забору сада, вдоль которого развернутся раскопки, в направлении к зданию Академии. Задача – открыть продолжение фундамента.

Расчистка кладки и расширение раскопа позволили установить, что на участке, перерезанном траншеей, фундамент имеет с двух сторон мощные выступающие лопатки, шириною 1,6 м (выступают из плоскости стены на 0,45–0,6¹⁶⁴ м). Кладка¹⁶⁵ бутовая на растворе извести с цемянкой; состоит в основном из крупных валунов и блоков песчаника. Выяснилась ширина фундамента – 1,40 м. Кладка обнаружилась на глубине <...> м¹⁶⁶ под уровнем совр[еменной] поверхности, местами несколько опускаясь, так как верхняя часть фундамента частично выбрана, очевидно при разборке кладки стены¹⁶⁷. Вся обнаруженная кладка является фундаментом; никаких частей кладки самой стены нет.

7 сентября 1948 г.¹⁶⁸

Работу начали в 9⁰⁰ час[ов].

Продолжили зачищать открытые частично еще вчера части кладки к северо-западу от участка, вырытого траншеей. Работа идет на квадраты (см. генплан) Н¹⁷ и Н¹⁸ М¹⁸ (половина квадрата).

К концу дня прирезали дополнительно кв[адрат] Н¹⁶. Сняли верхний слой чернозема¹⁶⁹, почти без находок. Поражает полное отсутствие в верхних слоях каких-либо строительных остатков. По-видимому стена была выбрана одновременно вплоть до бут[овой] кладки.

Работу окончили в 18³⁰.

8 сентября 1948.

Работу начали в 9⁰⁰.

Продолжали раскрывать кладку фундамента в кв[адрате]¹⁷⁰ Н¹⁶. Верхняя часть кладки сохранилась хуже. Для выяснения южной¹⁷¹ границы фундамента пришлось прирезать дополнительно половину квадрата О¹⁶ и четверть кв[адрата] О¹⁷.

¹⁶³ Три попередні слова дописані над рядком над закресленими словами.

¹⁶⁴ Цифри дописані над рядком.

¹⁶⁵ Попереду знаходиться закреслене слово.

¹⁶⁶ Глибина не зазначена.

¹⁶⁷ Попереду знаходиться закреслене “выше”.

¹⁶⁸ У щоденнику помилково вказаний 1949 р.

¹⁶⁹ Попереду знаходиться закреслене “состоящий”.

¹⁷⁰ Попереду знаходиться закреслене “Поверх”.

¹⁷¹ Попереду знаходиться закреслене “направления”.

К концу раб[очего] дня южная граница фундамента в этих квадратах была обнаружена. В углу кв[адрата] О¹⁶ открыт угол лопатки, выступающей от¹⁷² южной линии фундамента на 0,4 м. Для уточнения границ лопатки сделана небольшая прирезка в кв[адрате] О¹⁶. Раскоп за границами фундамента углубляется лишь настолько, чтобы уточнить¹⁷³ направление фундамента. Ввиду сложности работ, связанных со строительством газопровода, вскрыть¹⁷⁴ раскапываемые квадраты полностью (до материка) пока не представляется возможным.

9 сентября 1948.

Работу начали в 9⁰⁰.

Продолжили раскрытие фонд[амента]. Прирезаны кв[адраты] О¹⁵, О¹⁴. Под дерном лежит жирная огородная земля без находок. Кладка стены открывается на глубине <...> м¹⁷⁵. Сохранность верхней части кладки также, как и на предыдущ[их] квадратах хуже, чем на квадратах, раскрытых в первые дни раскопок. Для уточнения границ фундамента к концу дня расширили раскоп, прирезав часть кв[адра]тов Н¹⁴⁻¹⁵ и П¹⁴⁻¹⁵.

10 сентября 1948.

Работу начали в 9⁰⁰.

Продолжили зачистку на всех квадратах. Полностью обрисовались очертания лопаток с двух сторон фундамента. Расстояние этих лопаток от первых раскрытых в траншее 6,2 м.

Возле фундамента¹⁷⁶ найдены фр[агменты] домонгольской керамики и два обломка стекл[яных] браслетов.

11 сентября 1948 г.

Работу начали в 9¹⁵.

Дальнейшему раскрытию фундамента препятствует дерево с сев[ерной] стороны и деревян[ый] забор с южной. По согласованию с администрацией Академии решено разбить пять полуквадратов вдоль забора (кв[адраты] П¹³⁻¹⁹).

Приступили к снятию дернового и гумусного слоя. Как и в прежде раскрытых квадратах гумусный слой почти не содержит находок. Особенно поражает полное отсутствие строит[ельных] материалов. Подтверждается высказанное выше предположение о том, что стена была разобрана

---

¹⁷² Попереду находится закреплена “по отношению”.

¹⁷³ Попереду находится закреплена “вскрыть”.

¹⁷⁴ Попереду находится закреплена “квадраты полностью”.

¹⁷⁵ Глубина не зазначена.

¹⁷⁶ Попереду находится закреплена слово.

единовременно и, по-видимому, в сравнительно недавнее время (XVIII в.?). Сохранность кладки в новых квадратах лучше. К концу дня на южной линии фундамента наметился угол новой (3-ей) лопатки. Для раскрытия ее пришлось сделать прирезку за забором (в саду Академии).

12 сентября 1948.

Работу начали в 9⁰⁰.

Заканчиваем расчистку поверхности фундамента на квадрате П⁹⁻¹³. За забором расчищается лопатка. С противоположной стороны лопатку раскрыть невозможно – она находится под корнями дерева. В поисках продолжения фундамента заложили поперечную траншею в саду, отступя на 4 м от последнего квадрата П⁹ (разм[ером] 2×4 м).

На глубине 1,25 обнаружено продолжение фундамента. Кладка частично выбита поздней ямой.

Характер и назначение раскрываемого сооружения остается пока невыясненным. Длина стены достигает уже 28 м. Ширина фундамента (1,5 м) не препятствует отнести его к числу фундамента церковного или гражданского здания. Однако в траншее газопровода не обнаружено, ни к северу, ни к югу от стены никаких следов параллельных фундамента.

13 сентября 1948.

Работу начали в 8⁰⁰.

Для выяснения дальнейшего направления фундамента заложили новую поперечную траншею (2×4 м), отступя на 3 м от предыдущей.

К концу дня на глуб[ине] 1,5 м обнаружили продолжение фундамента (в сев[ерной] половине траншеи). Заложили¹⁷⁷ по направлению фундамента прирезку. Начали¹⁷⁸ снимать гумусовый слой. Работу затрудняет поздняя кирпичная кладка какой-то небольшой постройки, которую приходится выбирать.

14 сентября 1948.

Работу начали в 9⁰⁰.

После¹⁷⁹ зачистки поверхности кладки фундамента выяснилось, что фундамент обрывается по прямой линии, перпендикулярной к направлению стены. Для выяснения того, является ли этот обрыв концом фундамента, или лишь перерывом, заложили еще одну прирезку¹⁸⁰ по направ-

---

¹⁷⁷ Попереду находится закреплена “Прирезку”.

¹⁷⁸ Попереду находится закреплена слово.

¹⁷⁹ Дописано над рядком.

¹⁸⁰ Попереду находится закреплена “прирезку траншеи”.

лению к зданию Академии. К концу дня у самого фундамента Академии обнаружили на глубине 2,5 м отлично сохранившуюся глинобитную печь полусферической формы. Продолжения каменной кладки не обнаружено. Одновременно заложили раскоп к востоку от траншеи с задачей выяснить¹⁸¹ продолжение фундамента в противоположном направлении. Раскоп разбит¹⁸² вне сетки квадратов по направлению стены на расстоянии 5 м от траншеи (ближе заложить раскоп нельзя из-за больших деревьев). На оси квадратов Л²²⁻²³⁻²⁴ вскрыто на глуб[ину] 1,20 м продолжение стены. В кв[адрате]¹⁸³ Л²² вскрыта еще одна лопатка. Расстояние между этой лопаткой и первой лопаткой (в траншее) 6 м. Т[аким] образом всего вскрыто уже 4 пары лопаток с равным расстоянием между ними. Для расчистки лопатки на южной линии фундамента сделана небольшая прирезка вдоль южной линии фундамента.

15 сентября 1948.

Работу начали в 8⁰⁰.

Продолжается выемка грунта, состоящего в основном из поздних строительных материалов и мусора к[онца] XIX в.

16 сентября 1948.

Выходной день.

17/IX–[19]48 г. пятница¹⁸⁴

Работа начата в 8 ч[асов] утра.

На участке те же.

Продолжаем углубляться в прирезанной части кв[адрата] Л²²⁻²⁴. Идет сероглинистый слой с небольшим количеством находок кухонной посуды, возможно XI в. На глубине 0,70–0,80¹⁸⁵ м появляется кладка. Теперь уже кладка раскрыта на всю ее ширину, но углубляемся еще ниже по бокам кладки, чтобы определить ее боковые стороны. В квадрате¹⁸⁶ М²²⁻²³, с южной¹⁸⁷ стороны кладки, причем с зап[адной] стороны она несколько разрушена в своей верхней части и сохранилась лишь частично только внизу, восточная же сохранилась очень хорошо и дает ее четкое очертание.

---

¹⁸¹ Попереду знаходиться закреслене “исследовать”.

¹⁸² Дописане над рядком над закресленим “сложен”.

¹⁸³ Попереду знаходиться закреслене “На ранее”.

¹⁸⁴ Дні дослідження від 17 по 23 вересня виконані в іншому блокноті іншим почерком.

¹⁸⁵ Попереду знаходиться закреслене “приблизительно”.

¹⁸⁶ Попереду знаходиться закреслене слово.

¹⁸⁷ Дописане над рядком, попереду знаходиться закреслене “восточной и зап.”

Окончив углубляться на этом квадрате, зачищали всю открытую часть кладки. Характер ее такой же, как и в предыдущих открытых квкв, продолжением которой она и является. Как и там, кладка здесь состоит из больших камней и булыжников, скрепленных цемянкой. Кладка же по своему характеру, бесспорно, XI в.

В прирезанных с востока¹⁸⁸ квадратах продолжаем дальнейшее углубление. Идет все та же мусорная яма.

Работа закончена в 5 ч[асов] вечера.

18/IX–[19]48 г. суббота

Работа начата в 8 ч[асов] утра.

На участке те же, но рабочих к концу дня не 5, а 3.

Ведем работу на прирезанных с вост[очной] стороны квадратах. Идет все та же мусорная яма, но появляется довольно много булыжников, возможно из разрушенной кладки.

На глубине 1,5¹⁸⁹ м в сев[ерной] части этого квадрата появляется¹⁹⁰ кладка, служащая продолжением кладки предыдущего кв[адрата] и идущая в том же направлении (с запада на восток). Но это только самый нижний ряд кладки, весь ее верх разрушен и выбран. Нижний ряд также сохранился плохо, середина его выбрана, отчего камни с восточной стороны наклонились к середине.

Ширина кладки такая же, как в кв[адрате] <...>¹⁹¹, длина же ее незначительна, менее метра, а далее она совершенно разрушена, идет насыпной мусорный слой и начинается (юж[ная] часть кв[адрата]) современное цементированное сооружение. Очевидно устройство его и прервало кладку.

Работа закончена в 5 ч[асов] вечера.

20/IX–[19]48 г. понедельник

Работа начата в 7 ч[асов] утра. Дождь. На участке кроме меня 2 рабочих. Ведем работу по зачистке кладки в кв[адрате] К^{22–25} и остатков кладки в кв[адрате] К^{24–25}, подготавливаем участок к фотографированию его. Остатки кладки в кв[адрате] К^{24–25} по своему¹⁹² характеру такие же, как кладка в предыдущих квкв – те же бутовые камни в цемянке. Нет сомнения в том, что они являются продолжением кладки. Находок при зачистке кладки оказалось немного, среди них обломки керамики XI–XII вв. и несколько обломков стеклянных браслетов XI–XII вв.

¹⁸⁸ Написане над закреслением “с востока”.

¹⁸⁹ Попереду находится закреслене “приблизительно”.

¹⁹⁰ Попереду находится закреслене речення.

¹⁹¹ Номер квадрату не зазначено.

¹⁹² Дописане над рядком.

21/IX–[19]48 г. вторник

Работа начата в 8 ч[асов] утра. Рабочих 4.

С целью проследить, насколько продолжается кладка далее на восток, закладываем новый шурф¹⁹³ приблизительно на 28 метров восточнее¹⁹⁴ по направлению¹⁹⁵ кладки. Шурф ориентируем по оси¹⁹⁶ сев[ер]–юг¹⁹⁷, чтобы уловить кладку. Размеры его 1,5×4 м¹⁹⁸. Начинаем углубляться. Идет насыпной слой с большим количеством современного кирпича, но случайно обнаружен кусок шифера, он не обработан.

Работа продолжалась до 5 ч[асов] вечера.

22/IX–[19]48 г. среда

Работа начата в 8 ч[асов] утра. Рабочих 4.

Продолжаем углубляться в новом кв[адрате]. В северной¹⁹⁹ части его, на гл[убине] 1,10–1,20 [м] (приблизительно) начинает появляться большое количество щебенки, состоящей из древней цемянки, кирпича XI в., кусочков шифера, но преобладает цемянка. Ее так много, что слой почти целиком состоит из нее. Среди находок – фрагменты древних голосников и кухонной посуды, но находок немного. Найдено 2 фрагмента стеклянных браслетов XI–XII вв. и стеклянная буса.

Работа закончена в 5 ч[асов] вечера.

23/IX–[19]48 г. четверг

Работа начата в 8 ч[асов] утра. На участке я и 3 рабочих.

Продолжаем углубляться. В сев[ерной]²⁰⁰ части кв[адрата] <...>²⁰¹ идет тот же грунт с большим количеством цемянки, причем начинают обрисовываться контуры этого слоя. С сев[ерной]²⁰² и с юж[ной]²⁰³ стороны его появляется лес, а слой с цемянкой идет широкой полосой (соответствующей ширине кладки) в направлении с востока²⁰⁴ на зап[ад]²⁰⁵. Все это

---

¹⁹³ Написано над закреслением “квадрат”.

¹⁹⁴ Дописано над закреслением “южнее”.

¹⁹⁵ Попереду находится закреслено “приблизительно на глаз”.

¹⁹⁶ Попереду находится закреслено “востоке”.

¹⁹⁷ Написано над закреслением “на зап.”

¹⁹⁸ Попереду находится закреслено “приблизительно”.

¹⁹⁹ Находится над закреслением “восточной”.

²⁰⁰ Исправлено з “вост”.

²⁰¹ Номер не вказано.

²⁰² Исправлено з “зап”.

²⁰³ Исправлено з “вост”.

²⁰⁴ Исправлено з “севера”.

²⁰⁵ Исправлено з “юг”.

указывает, что кладка проходила здесь, но было очевидно, разрушена в последующие периоды.

И действительно, при дальнейшем углублении выявляется дно кладки, состоящее из кусков цемянки XI в. Сохранилась она довольно хорошо и плотно выстилает небольшую выемку (см 20–30) в земле. Поверх, очевидно, укладывался бут. После зачистки ее, работа на этом участке прекращается. Ясно, что кладка тянется еще дальше на восток.

24 сентября 1948.

Заложили новый шурф перед входом в Управление по делам архитектуры с целью проследить продолжение фундамента. Шурф размера 1,5×6,5 по оси в[осток]-з[апад]. Снят верхний слой черноземной земли на глуб[ину] 0,5 м. На глубине до 0,6 находится кучка современного кирпича, стеклянная посуда, бутылка. На глуб[ине] 0,8 м в вост[очной] части шурфа находилась мусорная яма. В зап[адной] части шурфа на глуб[ине] 0,8 м найден жернов. Характерно обилие фрагм[ен]тов стекл[яных] сосудов, керамики (распис[ной], поливной), поливных изразцов. В центр[альной] части шурфа завал соврем[енного] кирпича. Углубились до 1,20 м. Характер находок тот же. В зап[адной] части шурфа черное гумусовое пятно, перебитое мусорной ямой.

25 сентября 1948.

Работа начата в 8⁰⁰.

Углубились до 1,40 м. В зап[адной] ч[асти] продолжается поздняя мусорная яма, в центр[альной] части шурфа в гумусирован[ном] слое несколько кусков шифера, часть шиферной плиты, фр[агмен]ты керамики. На глуб[ине] 1,60 м найдено 2 фр[агмента] фрески. На глуб[ине] 1,80 м кончился завал кирпичей. В центр[альной] и зап[адной]²⁰⁶ части шурфа дошли до материка. Мусорная яма кончилась на глуб[ине] 2,40 [м].

На глуб[ине] 2,5 [м] в вост[очной] части шурфа дошли до материка.

26 сентября 1948.

Шурф засыпан.

Работа полностью закончена.

НАДР 921, арк. 41–68, рукопис

²⁰⁶ Попереду знаходиться закреслене “В цент. части на гл.”.

Академия архитектуры УССР
Софийский архитектурно-исторический заповедник

Дневник № 2
Археологических раскопок на территории заповедника
(сентябрь 1948 г.)

Участок II.
Руководитель работ
М. К. Каргер

Дневник вела
М. Малченко

16/IX – [19]48.

Работу начали в 9 ч[асов] утра.

Работали: Малченко и студенты киевского гос[ударственного] университета им. Т. Г. Шевченко.

Участок раскопа расположен на территории Софийского музея-заповедника, к востоку от Софийского собора (и к северу от траншеи газопровода, где были вскрыты фундаменты сооружения домонгольского времени).

Был разбит участок площ[адью] 2×10 м по направлению север–юг.

До 1 ч[аса] дня сняли слой дерна в 0,20 м. Во второй половине дня работали Малченко, Фролова и 3^е рабочих. До конца дня сняли слой со всего уч[астка] 0,60 см.

Южная стенка раскопа упирается в траншею газопровода. Траншея расположена в 8 м от т[ак] наз[ываемой] Теплой Софии и 19,70 м от колокольни Софийского собора.

При снятии верхнего дернового слоя обнаружена вымостка (аналогичная нашей вымостке, ведет к Софийскому собору). Вымостка имеет направление параллельное южной стенке раскопа. Вымостка отступает от стенки на 0,40 м. Ее длинна 2 м, ширина 0,90 м. Вымостка сложена из кирпича, очевидно, XIX в.

На глубине 0,60 м, на расст[оянии] 1 м от юж[ной] стенки раскопа найдено шиферное пряслице, там же фр[агменты] стеклянных браслетов и домонгольской керамики.

Работу окончили в 6 ч[асов] вечера.

---

²⁰⁷ Виконано у зошиті у клітинку, запис ведеться тільки на лицевих сторінках. Аркуші 86–91 – чисті.

17/IX – [19]48 г.

Работу начали в 8 ч[асов] утра.

Работали: Малченко, Фролова и 7 рабочих.

Продолжали углубление участка. Расчистили кладку, начиная от юж[ной] стенки раскопа, по зап[адной] стенке 3,20 м, по вост[очной] – 2,60 м. С 4,40 м (от юж[ной] стенки траншеи) берет начало лопатка, она оканч[ивается] на 5,60 м. На 8,70 м кладку перебивает ТЭЦ (ширина ее 2 м). С 10,80 м она опять восстанавливается и прослеживается до 11,70 м, т[о] е[сть] до северной стенки раскопа (счет ведется от траншеи).

Ширина стены различна – от 1,25 м до 1,40 м.

Найдены фр[агменты] фресок с изображением орнаментального характера (штукатурка плотная и тонко тертая), фр[агменты] стеклянных brasлетов; керамика (амфорная, голосники в цемянке).

Работу окончили в 5 ч[асов] веч[ера].

18/IX – [19]48 г.

Работу начали в 8 ч[асов] утра.

Работали: Малченко, Левина, Федоровская и 7 рабочих.

Сделана прирезка к уч[астку] раскопа к югу от траншеи газопровода до т[ак] наз[ываемой] Теплой Софии. Ширина прирезки 2 м. К концу дня на этом участке был снят слой от 1,30 м до 1,70 м. Здесь расчищена кладка фундамента протяженностью 1,50 м – 2,00 м. Ширина кладки 1,30 м, высота 0,70²⁰⁸.

После расчистки лопатки, которая выступает за пределы стены на 90 см, были произведены промеры, показавшие, что лопатка, примыкающая к вост[очной] стенке раскопа, имеет лучшую сохранность из всего раскрытого участка. Высота ее, от подошвы, достигает 0,90 м. В верхней ч[асти] лопатки проложена шиферная плита (толщина 0,06 м). На ш[иферной] плите сверху лежит слой раствора, кирпич и опять слой раствора.

Хорошую сохр[анность] стены можно проследить в 0,40 м к югу от лопатки по вост[очной] стенке раскопа. Здесь кладка фундамента завершается гладко затертой поверхностью, в некоторых местах с остатками кирпича. К востоку она распространяется и за пределы стены на 0,20–0,25 м, образуя тем самым как бы²⁰⁹ подмазку под нее.

В этом месте, где к стене примыкает лопатка, весь массив стены почти начисто выбран (высота 0,10 м от подошвы фундамента).

От начала лопатки 4,40 м и до 8,70 м кладка стены в большей или меньшей мере разрушена прицерковными захоронениями. Кладка здесь колеблется от 0,10–0,70 м.

²⁰⁸ Ліворуч дописано – “Глубина 0,70”.

²⁰⁹ Слово дописане над рядком.

Лопатке, примыкающей к вост[очной] ч[асти] стены, отвечает лопатка с зап[адной] ч[асти] -//-. Ширина их одинакова – 1,30 м. Пилястра выдается на 0,87–0,90 от плоскости стены под прямым углом.

Найдены фр[агменты] керамики (голосники, амфоры, орнаментированная домонгольская кер[амика]. Несколько фр[агментов] фресок.

Работу окончили в 5 ч[асов] веч[ера].

19/IX – [19]48 г.

Воскресенье – выходной день.

20/IX – [19]48 г.

Работу начали в 8 ч[асов] утра.

Работали: Малченко, Левина и 7 рабочих.

Продолжали работу на всем уч[астке]. На 5 м к югу от траншеи газопровода на лессе просматривалась кладка фундамента (выс[отой] 0,10–0,15 м).

Работа была осложнена дождливой погодой и оч[ень] плохой сохр[анностью] стены в этом месте.

Очевидно, фундамент был выбран при строительстве Теплой Софии в XVII–XVIII вв.

На уч[астке] раскопа, располож[енном] к сев[ерной] ст[ене] траншеи на 4,50 м от конца лопатки, кладка фундамента прерывалась ТЭЦ на 2 м. За линией ТЭЦ кладка снова появилась на глубине 1,50 м. В этом месте удалось проследить лопатку 0,10–0,25 м высотой²¹⁰.

Кладка прослеживалась до сев[ерной] стенки раскопа.

По этому направл[ению] (на север) был прирезан один квадрат, со смещением к западу на 0,50 м (для обнаружения искомой стены по всей ширине).

Работу окончили в 5 ч[асов] вечера.

21/IX – [19]48 г.

Работу начали в 8 ч[асов] утра.

Работали: Малченко, Петрова и 6 рабочих.

Продолжали исследование участка к югу от траншеи. В 0,5 м от Тепл[ой] Софии была обнаружена лопатка, выступающая на 1 м от вост[очной] стенки раскопа. Ширина лопатки 1,40 м.

Расстояние от сев[ерной] точки до юж[ной] точки – 2^й лопатки (к сев[ерной] ст[ене] траншеи) – 6,50 м.

²¹⁰ Ліворуч перед цим абзацом прокреслена вертикальна риска, перед якою цифра “1”.

В 3 часа начали производить обмеры. К концу дня обмеряли 9 м стены.

Работу окончили в 5 ч[асов] вечера.

22/IX – [19]48 г.

Работу начали в 8 ч[асов] утра.

Работали: Малченко, Петрова и 2 рабочих.

Полностью закончили исследование сев[ерной] части участка. Сделали прирезку к зап[аду], шириной в 1 м, длиной 5 м. Здесь на протяж[ении] 4,40 [м] прослеживалась кладка фундамента (камень окруженный раствором выс[отой] 0,20–0,30 м).

При снятии слоев найдены фр[агменты] фресок орнаментального характера и керамика.

Работы окончили в 5 ч[асов] веч[ера].

23/IX – [19]48 г.

Работу начали в 8 ч[асов] утра.

Работали: Малченко и Петрова.

Продолжали обмеры раскопа. Уч[асток]²¹¹ раскопа растянулся на 21,50 м по оси север–юг.

Кладка прослеживается на всем протяжении раскопа за искл[ючени-ем] 2 м ТЭЦ.

К северу от ТЭЦ расстояние²¹² до конца раскопа равно²¹³ 4,70 м (от сев[ерной] стены раскопа до колон Соф[ийского] собора 4,10 м.

Работу окончили в 5 ч[асов] веч[ера].

24/IX – [19]48 г.

Работу начали в 8 ч[асов] утра.

Работали: Малченко, Петрова, Пшеничный.

Продолжали обмеры стены. В процессе обмерных работ выяснились некоторые детали, которые я считаю возможными здесь привести.

Перед нами фундамент сооружения домонгольского периода, очевидно, XI в. (об этом говорит конструкция фундамента и находки, характеризующие слой домонгольским периодом сущ[ествования]). Фундамент сложен из камня, скрепленного раствором извести с примесью толченого кирпича. Глубина залегания фундамента от 0,70 м до 0,90 м.

---

²¹¹ Попереду находиться закреплена речення “В результате было выяснено, что”.

²¹² Дописане над рядком.

²¹³ Дописано над рядком.

Стена расположена к востоку от Соф[ийского] собора, к ю[го]-з[ападу] от колокольни Соф[ийского] собора и сев[еро]-зап[аду] от так наз[ываемой] Теплой Софии (сооруженной в XVII–XVIII вв.).

Стена направляется по оси с[евер]–ю[г].

Описание сохранности кладки буду вести в направлении с юга на север (т[о] е[сть] от Теплой Софии к Колокольне).

Кладка у юж[ной] стены раскопа в зап[адной] углу сохранилась с 0,30 м, высотой 0,10 м в ю[го]-вост[очном] углу длиной 0,80 м по линии стены до лопатки. Лопатка же возвышается на 30 см от подошвы фундамента. По зап[адной] стене, от южн[ой], следов раствора нет, но в лессе на 0,75 м есть углубление, где помещалась лопатка. От этого выступа до сев[ерной] стенки лопатка, где сохр[анились] камни, скрепленные раствором, расстояние = 1,40 м.

Глубина раскопа в этом отрезке 1,70 м.

По середине стены от начала лопатки шириной в 0,25 м при длине 0,5 м и высотой 0,15 м начинается выступ кладки, кот[орый] затем переходит в массив стенки.

Вост[очная] лопатка в сев[ерной] части сохранила[сь], выс[ота] кладки на 0,8 м, здесь она выступает от стены на 6,95 м. Стена имеет высоту в этой точке 0,20 м.

Затем стена сплошным массивом продолжается до 5,70 м при выс[оте] 0,20–0,50 м. Следующие 6,80 м стена имеет 0,65 м высоты.

До 2^й лопатки на раст[ояние] 8,30 м начало кладки (если вести счет по напрвл[ению] на север). По вост[очной] стороне кл[адка] сохранилась на выс[оту] 0,45 [м]. Ширина – 1,25 м.

Затем кладка обрывается и прослеживается только по заливке фундамента] цемянкой на расстоянии 8,30 до 8,80 м при выс[оте] на 0,20–0,35 м.

Лопатка шириной 1,30 м сохр[анилась] на высоту по зап[адной] ст[енке] 0,20–0,40 м, по вост[очной] 0,60–0,75 м, отступает от стены зап[адной] на 0,85–0,88 м, вост[очной] – 90 см.

На 11 м, отступая от северн[ой] стены, 2^й лопатки по вост[очной] стене фундамент в последней распознается до уровня 70 см (т[о] е[сть] до максимальной выс[оты] фундамента до подошвы стены) и выходит за ее пределы, отступая на вост[ок] на 25 см (вымостка под нее). То же и с противоположн[ой] стороны на этом расстоянии.

После 12.30 м фундамент резко падает вниз до ур[овня] 0,10–0,25 м и, таким образом, следует на протяжении 2 м до ТЭЦ.

К концу дня обмеры были закончены. 10 рабочих приступили к засыпке раскопа.

Работу кончили в 5 часов.

25/IX – [19]48 г.

Работу начали в 8 ч[асов] утра.
Работали: Малченко и 10 рабочих.
Засыпали раскоп.
Работу окончили в 3 ч[аса] дня.

НАДР 921, арк. 72–85, рукопис

№ 36²¹⁴

Акт
г. Киев 28 сентября 1948 года

Составлен настоящий акт в том, что руководитель археологических раскопок проф[ессор] М. К. Каргер сдал, а и[сполняющий] о[бязанности] директора Государственного архитектурно-исторического заповедника “Софийский музей” Академии архитектуры УССР А. Д. Радченко принял полевую отчетную документацию по раскопкам 1948 года на территории Заповедника (дневник, полевые обмерные чертежи раскопок²¹⁵).

Сдал *Подпись* (проф. М. К. Каргер)
Принял *Подпись* (А. Д. Радченко)

НАДР 921, арк. 142, машинопис

№ 37

Расписка

Дневник и полевые чертежи раскопок 1948 года на территории Софийского заповедника получил для подготовки научного отчета о раскопках, сроком до 30 декабря 1948 г.

Руководитель раскопок *Подпись* (проф. М. К. Каргер)
3 октября 1948 г.

НАДР 921, арк. 141, машинопис

---

²¹⁴ У НАДР 921 зберігається ще один примірник акта (арк. 143).

²¹⁵ Креслення розкопок 1948 р. відсутні.

М. К. Каргер

Отчет о раскопках на территории Софийского заповедника
Академии архитектуры УССР в 1948 году

В начале сентября 1948 года при прокладке труб газопровода на территорию Софийского заповедника, были обнаружены в двух местах мощные фундаменты, сложенные из булыг и крупных блоков песчаника на растворе извести с примесью мелкотолченого кирпича (“цемянки”).

Первый фундамент был раскрыт в траншее газопровода на участке к юго-западу от Софийского собора на территории сада Академии архитектуры. Он представлял отлично сохранившуюся каменную бутовую кладку, лежавшую на глубине 0,45 мтр. От уровня современной дневной поверхности. Глубина заложения фундамента не прослеживалась, так как дно траншеи, перерезавшей фундамент, было выше подошвы фундамента. Верхняя часть кладки была повреждена рабочими-землекопами, рывшими траншею, но незначительно, так как работа по пробивке траншеи сквозь кладку была вскоре приостановлена.

Ширина открытого фундамента точно не прослеживалась, так как траншея газопровода прорезала фундамент не перпендикулярно и установить точное направление фундамента было затруднительно.

Второй фундамент был перерезан траншеей газопровода, проложенной параллельно южному фасаду собора на расстоянии <...>²¹⁷ м от юго-восточного угла собора. Траншея перерезала фундамент также под углом. Поверхность фундамента не была повреждена, так как²¹⁸ пробивка траншеи через кладку была своевременно предотвращена.

Президиум Академии архитектуры Украинской ССР вынес решение произвести археологическое исследование открывшихся фундаментов, предложив проведение этой работы Киевской археологической экспедиции академии наук СССР, под руководством автора настоящего отчета.

Работы были произведены с 6 по 26 сентября 1948 года. В работах приняли участие: М. К. Каргер (научный руководитель), Е. М. Лавровская (архитектор), Р. Ш. Левина, М. Д. Малченко, Т. А. Шубникова, В. В. Фролова, Л. Р. Никифорова, Е. В. Федоровская (мл[адшие] научные сотрудники экспедиции), Г. Винницкая (науч[ный] сотр[удник] Заповедника).

Раскопками был вскрыт фундамент мощной стены, прослеженной на протяжении более 77 м. Фундамент тянется от северо-восточного угла здания Академии к зданию Институту академии, проходя параллельно южному фасаду последнего.

---

²¹⁶ У НАДР 921 зберігається другий машинописний примірник звіту (арк. 7–12).

²¹⁷ Так у тексті.

²¹⁸ Слово “как” написано над рядком ручкою.

Верхняя часть кладки обнаруживалась на различной глубине. Местами она была перекрыта только незначительным слоем гумуса (от 0,5 до 0,75 м), на других участках опускалась до глубины 1,5–2,5 м. Вскрытое раскопками сооружение на всех участках представляет бутовую кладку фундамента; только на одном месте, у второй (с востока) лопатки на поверхности фундамента сохранились отпечатки квадратных кирпичей в растворе и один кирпич “in situ”. Размер и керамические качества кирпича позволяют отнести постройку к серед[ине] XI века.

Ширина фундамента 1,40–1,60 м, глубина заложения 1,20 м. По обеим сторонам фундамента через каждые 6–6,2 м выступают мощные лопатки (на вскрытых частях стены обнаружено четыре пары лопаток). Ширина лопаток 1,2–1,6 м. Лопатки выступают из плоскости стены на 0,2–0,4 м.

К западу от траншеи фундамент был вскрыт на протяжении 34 м, хотя местами по техническим причинам (забор, деревья) раскапывался не полностью. Не доходя ок[оло] 4 м до северо-восточного угла главного здания Академии фундамент обрывается по прямой линии, перпендикулярно направлению стены. Обрыв этот не является результатом позднейшего разрушения – сооружение либо заканчивалось, либо имело перерыв. Несколько дальше, почти у самого угла здания Академии была открыта глинобитная печь с полусферическим сводом, типичная для киевских жилищ домонгольского периода. Свод печи находился несколько ниже уровня подошвы фундамента, однако никаких оснований для заключения, что печь древнее стены – нет. Она сооружена в углубленной, полуземляночного типа постройке, раскрыть которую не удалось в виду непосредственной близости фундаментов здания. К востоку от траншеи раскрытию фундамента препятствовали три дерева, вследствие чего раскоп был заложен отступя 5 м. В этом раскопе было вскрыто продолжение того же фундамента с хорошо сохранившейся парой лопаток у западного конца. В восточном конце кладка фундамента выбита до подошвы при постройке в XIX в. бетонированного коллектора. Эта часть фундамента была раскрыта под поздней глубокой мусорной ямой.

В поисках продолжения стены на расстоянии 30 м к востоку, у южного фасада здания Институтов академии был заложен шурф (2×4 м), в северной части которого удалось обнаружить незначительные остатки нижней части того же фундамента. Бутовая кладка фундамента почти полностью выбрана. Лишь у подошвы фундамента сохранились остатки кладки и раствор. Хорошо прослеживалось направление фундаментного рва в материковом лесе. Вместе с этим отрезком фундамент имеет общее протяжение 77,5 м. Направление стены на описанном отрезке обнаруживает ясно выраженное отклонение, что свидетельствует если не о повороте стены, то во всяком случае о ее закруглении. Противоположный западный отрезок фундамента также имеет некоторое отклонение к северу, начиная с четвер-

той пары лопаток. В целом линия фундамента образует очень слабо выгнутую дугу. Следует обратить внимание на то, что в траншее газопровода, прорезавшей территорию сада на большом расстоянии от обнаруженного фундамента, нигде не было обнаружено никаких признаков других линий фундамента, параллельных вышеописанной. Этот факт исключает возможность видеть в открытой стене часть какого-либо церковного или гражданского здания. Большая протяженность стены и ее дугообразный изгиб окончательно убеждают в том же.

Открытый в 1948 году фундамент, по-видимому, является остатками мощной стены, укрепленной лопатками, ограждавшей некогда княжеский или митрополичий двор, располагавшийся в самом центре “Ярослава города”. Судя по данным строительной техники, постройка ее относится к первой половине XI века, т[о] е[сть] перед нами сооружение, современное Софийскому собору, выстроенному князем Ярославом Мудрым в 30-х годах XI века.

Выше отмечалось, что в траншее газопровода, проложенной параллельно южному фасаду Софийского собора, на расстоянии <...> м²¹⁹ от юго-восточного угла собора, был обнаружен второй древний фундамент, продолжавшийся в обе стены траншеи, т[о] е[сть] в направлении на колокольню и на северо-восточный угол “Теплой Софии”.

В обе стороны от траншеи раскопками вскрыт фундамент общим протяжением 21,3 м. В обе стороны фундамент продолжается и дальше; в одном направлении он уходит под здание Теплой Софии, в другом направлении – под Софийскую колокольню. Как и фундамент, описанный выше, второй фундамент представляет бутовую кладку на розоватом растворе извести с цемянкой. В конструктивном отношении второй фундамент имеет некоторые отличия: ширина его меньше (1,1–1,4 м), по глубине заложения он значительно уступает первому (0,5–0,6 м). На открытом отрезке фундамента были обнаружены три пары лопаток. По ширине (1,3–1,5 м) лопатки близки к лопаткам первого фундамента, но они несколько больше выступают от линии стены (0,70 м).

Однако, несмотря на эти отличия, общность этих двух фундаментов подчеркивается почти одинаковым расстоянием между лопатками, что позволяет рассматривать их как части единого сооружения.

Для окончательного выяснений вопроса о связи этих двух отрезков стен между собою и о назначении всего сооружения в целом необходимо продолжение поисков остатков этой постройки на территории Заповедника. Необходимо вскрыть продолжение стены за зданием Институтов Академии. Несомненный результат обещают также раскопки к югу от здания Теплой Софии. Раскопки на этих двух участках позволят решить

---

²¹⁹ Відстань не вказана.

вопрос о связи двух вскрытых в 1948 г. участков стены между собою. Необходимо также продолжить поиски стены на территории хозяйственного двора Академии, где может быть обнаружено продолжение линии стены, прервавшейся у главного здания академии.

Стена, показанная на чертеже Д. В. Милеева к востоку от раскопанного им в 1909 г. храма, не определена им в хронологическом отношении. Судя по тому, что она не упомянута в отчетных публикациях исследователя, едва ли она относилась к числу древних сооружений.

Несмотря на незавершенность исследования, вновь открытый памятник киевского зодчества XI века представляет огромный интерес для исторической топографии древнего Киева. Он вносит совершенно новую черту в характеристику архитектурного ансамбля центральной части Ярославового города, для реконструкции которого наша наука располагает пока еще очень недостаточными материалами.

Ленинград
1949 г.

Профессор *М. Каргер* (М. Каргер)

НАДР 921, арк. 1–6, машинопис

№ 39²²⁰

Акт

г. Киев, 27 сентября 1949 г.

Составлен настоящий зав[едующей] отделом учета и хранения Софийского заповедника Левицкой В. И. и руководителем археологических работ проф. М. К. Каргером в том, что Левицкая В. И. приняла, а М. К. Каргер сдал научную документацию археологических раскопок.

1. Дневник № 1 (на 27 листах).
2. Дневник № 2 (на 13 листах).
3. Рукописный отчет о раскопках 1948 г. на 9 стр.
4. Приложение к отчету – фотографии и фото с чистовых чертежей в количестве 9 экз²²¹.

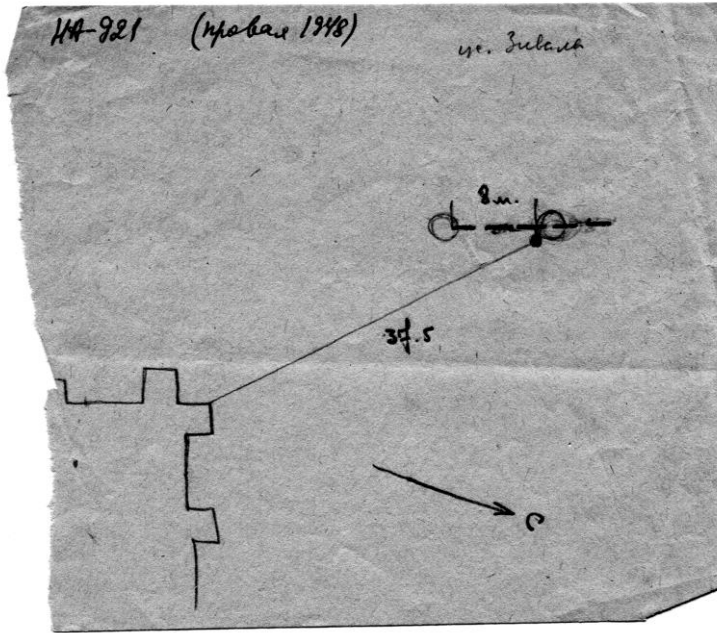
Сдал *Подпись* (проф. М. К. Каргер)

Приняла *Подпись* (В. И. Левицкая)

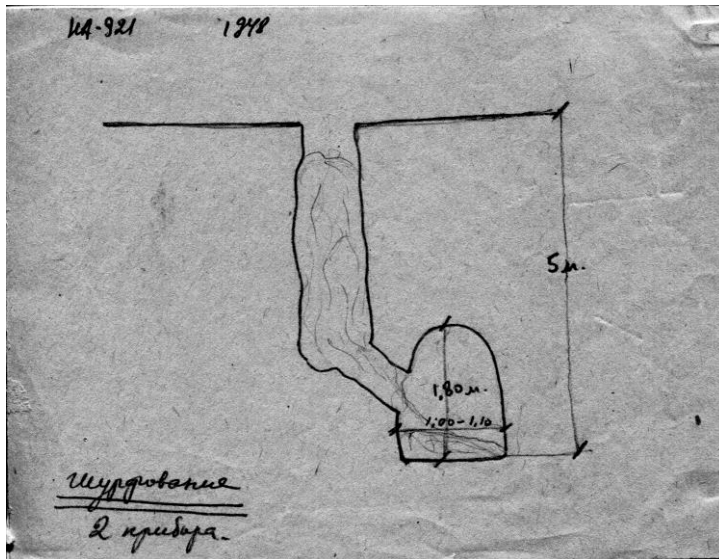
НАДР 921, арк. 140, машинопис

²²⁰ У НАДР 919 зберігається ще два машинописні примірники акта (арк. 16–17).

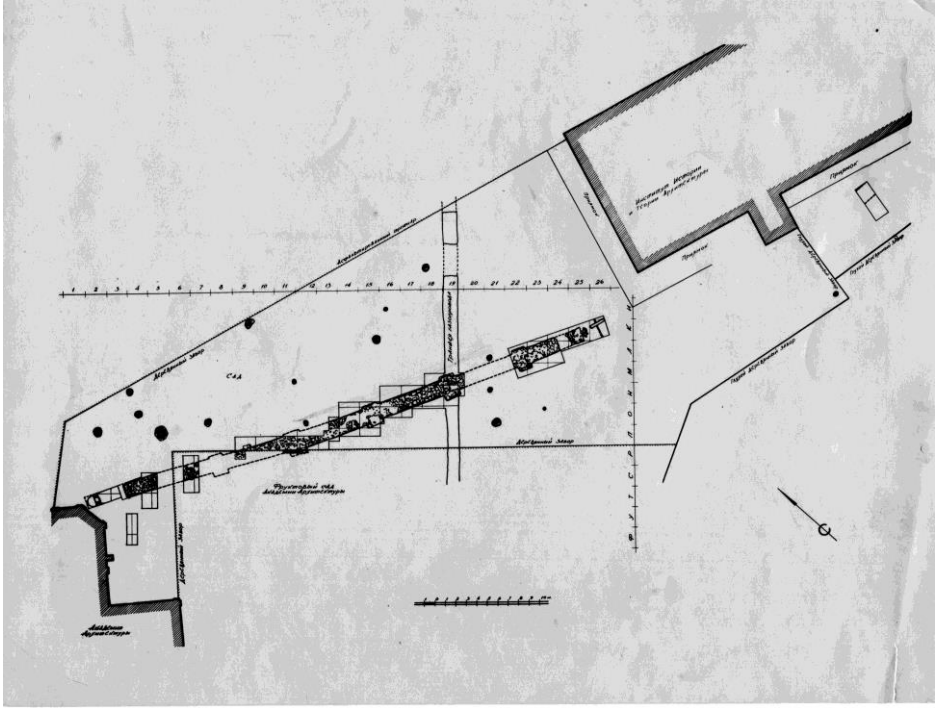
²²¹ Підписаних М. Каргером фотографій збереглось лише 3, а також одне фото з польового креслення.

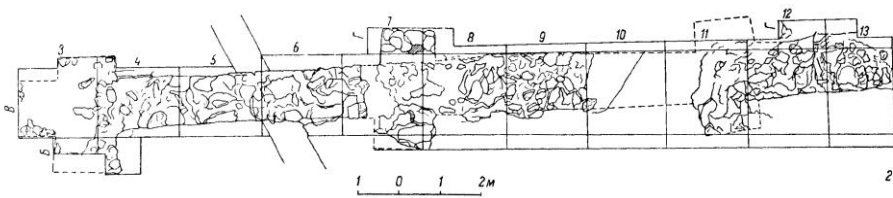
Мал. 29. Схема розташування провалу 13 березня 1948 р.
від північно-західного рогу Софійського собору (НАДР, 921, арк. 23)

Мал. 30. Схема оглянутого комісією провалу 13 березня 1948 р.
(НАДР, 921, арк. 24)

Мал. 31. План першої ділянки розкопок 1948 р.
(НАДР, 921, арк. 92; опубліковано: М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. 2, рис. 77)

Мал. 32. План другої ділянки розкопок 1948 р.
(М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. 2, рис. 78, 2)

Мал. 33. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р. Перша ділянка. Вигляд з боку 3 корпусу. М. Каргер та Г. Мезенцева (НАДР, 921, арк. 108)

Мал. 34. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р. Перша ділянка. Вигляд з боку 3 корпусу (НАДР, 921, арк. 93)

Мал. 36. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р. Перша ділянка
(НАДР, 921, арк. 98; дещо збільшене фото: М. К. КАРТЕР, *Древний Киев*, т. 2, табл. XL, 2)

Мал. 35. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р.
Перша ділянка. Вигляд з боку Будинку митрополита
(НАДР, 921, арк. 94)

Мал. 38. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р.
Перша ділянка (НАДР, 921, арк. 100)

Мал. 37. Розкопки фундаментів огорожі
1948 р. Перша ділянка (НАДР, 921, арк. 101;
М. К. КАРТЕР, *Древний Киев*, т. 2, табл. XL, 1)

Мал. 39. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р. Перша ділянка
(НАДР, 921, арк. 96)

Мал. 40. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р. Друга ділянка. Вигляд з дзвіниці
(НАДР, 921, арк. 103)

Мал. 42. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р. Друга ділянка. Вигляд з боку Дзвіниці (НАДР, 921, арк. 95)

Мал. 41. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р. Друга ділянка. Вигляд з боку Трапезної церкви (НАДР, 921, арк. 105)

Мал. 43. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р.
Друга ділянка. Вигляд з боку Дзвіниці (НАДР, 921, арк. 97)

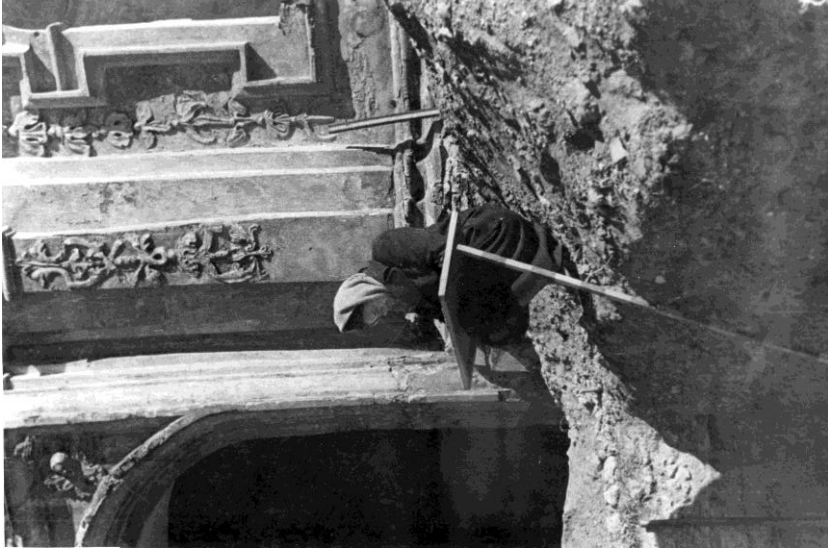
Мал. 44. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р. Друга
ділянка. Вигляд з боку Дзвіниці (НАДР, 921, арк. 99;
М.К. КАРТЕР, *Древний Киев*, т. 2, рис. 78, 1)

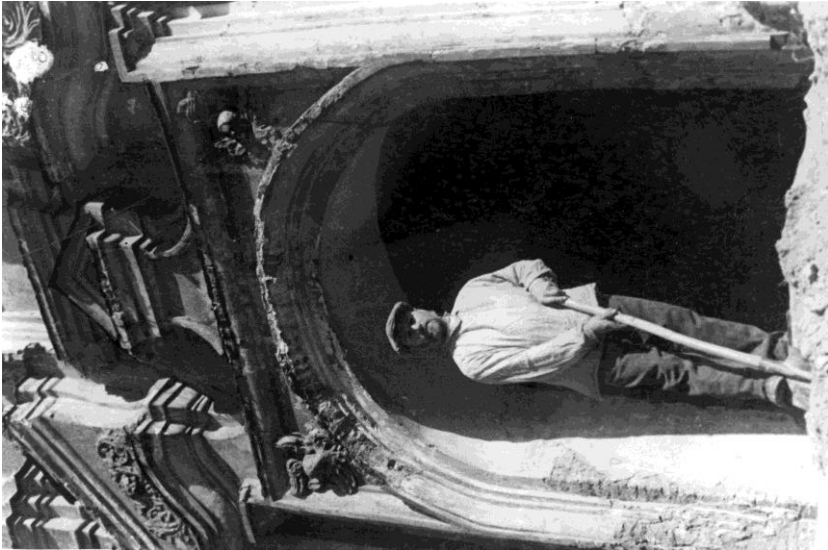
Мал. 46. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р.
Друга ділянка (Н, 1586)

Мал. 45. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р.
Друга ділянка (Н, № 1586)

Мал. 48. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р.
Друга ділянка (Н, 1586)

Мал. 47. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р.
Друга ділянка (Н, 1586)

Мал. 49. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р. Друга ділянка (Н, 1586)

Мал. 50. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р. Друга ділянка (Н, 1586)

Мал. 51. Розкопки фундаментів огорожі 1948 р. Перша ділянка. Глинобитна пічка, виявлена біля рогу Будинку митрополита (НАДР, 921, арк. 106)

Дослідження 1949 року

Цього року Київська археологічна експедиція з досліджень подвір’я перемістила увагу безпосередньо до Софійського собору. У софійському архіві зберігся щоденник тогорічних археологічних досліджень та підготовлений М. Каргером звіт²²², а також креслення та кілька непідписаних фотографій²²³. У звіті та в опублікованих працях вчений згадав лише про частину шурфів у соборі, інші ж згадувались виключно у щоденнику, тому залишались невідомими науковцям.

Вивчення північно-західної вежі собору. Для з’ясування особливостей будівельної конструкції північно-західної вежі собору М. Каргером було закладено три розкопи – один із зовнішнього боку вежі (шурф № 1), а два – всередині (шурфи № 2 та № 4).

Перший шурф було закладено вздовж західної стіни північно-західної вежі, впритул до неї та південної лопатки її західного фасаду, його метою було з’ясування особливостей конструкції давнього зовнішнього входу²²⁴. Завдяки розкопкам була відкрита нижня частина мурування з плінфи із утопленням рядом, а також її фундамент. Як вдалося з’ясувати, бутова кладка складалася з великих валунів граніту та кварциту на вапняно-цем’янковому розчині; окрім того, у підшві фундаменту були виявлені розташовані вертикально відбитки дерев’яних кілочків, прямокутних у перетині та загострених знизу. Невеликий шурф під підшвою фундаменту дозволив виявити ще й відбиток дерев’яного поперечного лежня у вигляді прямокутної у перетині балки, укладеної поперек фундаментів. Незважаючи на те, що технічні умови не дозволили в цьому розкопі прослідкувати залишки поздовжніх лежнів, питання щодо наявності дерев’яних субструкцій собору, як зазначав сам дослідник, завдяки результатам робіт 1949 р. було в основному вирішено²²⁵.

Інші два розкопи були закладені у внутрішній частині вежі для з’ясування її первісного устрою, зокрема давніх сходів у нижній частині споруди та їх зв’язок із первісним, зовнішнім, входом. Розкопками були відкриті три первісні сходинок, викладені з плінфи на вапняно-цем’янковому розчині та накріті великими шиферними плитами, щільно підігнаними до

---

²²² Документи № 40 та 41.

²²³ У звіті М. Каргер посилається на фотографії, проте прив’язаних до звіту 1949 р. у справі немає. Натомість серед роздруковок із групи зберігання “Негативи” є кілька фотографій, підписаних В. Волковим, що стосуються досліджень 1949 р.

²²⁴ Вочевидь, означений шурф планувався програмою досліджень 1947 р., яка не була реалізована.

²²⁵ М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. 2, с. 178–179.

західної стіни вежі. Згодом були відкриті ще три сходинок, розташовані майже перпендикулярно до згаданих вище та паралельно західній стіні башти, що починалися від проїми західного порталу башти. На трьох підсходинах збереглися залишки орнаментальної мозаїки з дрібних шматків смальти, ідентичній тим, з яких набрані мозаїки центральної частини храму. У східній частині розкопу, під пізнішою цегляною вимосткою, була відкрита ділянка, вкрита міцною вапняною підмазкою, яка, на думку М. Каргера, була у давнину або вкрита шиферними плитами, або декорована мозаїкою, фрагменти якої були знайдені тут у значній кількості.

Отримані результати дозволили авторові розкопок реконструювати вигляд композиції сходів так: від західного входу до вежі піднімалися чотири вкриті шиферними плитами сходинок, підсходинок яких було декоровано мозаїкою. Сходинок вели на майданчик, з якого надалі вони розгорталися у північному напрямку та вели на другий поверх собору; щодо східного боку від цього майданчика, то М. Каргер припускав можливість існування сходів у цьому напрямку, проте розкопки у шурфі № 4 їх не виявили, а від подальших розшуків у цьому місці археологу довелося утриматися з технічних причин²²⁶.

Вивчення центральної абсиди собору. Розкоп було закладено на ділянці між східною парою підкупольних стовпів (за іконостасом) у місці попередніх розвідкових досліджень 1945 р., які не були завершені. У результаті досліджень 1949 р. були виявлені значні ділянки мозаїчної підлоги: біля північної лопатки північно-східного стовпа зберігся фрагмент шиферної кайми та два фрагменти концентричних смуг з мозаїчним набором із трикутної форми смальт, що оточували коло всередині цих смуг; схожий фрагмент було виявлено і біля південно-східного підкупольного стовпа. Також була виявлена граф'я для оформлення візерунку підлоги, у тому числі й над другим, підготовчим, шаром розчину. Важливим результатом розкопок у цій частині храму стало виявлення відбитків кам'яних продовговатих блоків, дещо різних за розмірами, але викладених в одну лінію, які М. Каргер інтерпретував як нижню частину давньої вівтарної перегородки²²⁷.

Також було закладено невеликий шурф у солеї з метою встановлення наявності тут давньої мозаїчної підлоги; розкопки зафіксували в цьому місці вапняну підготовку під підлогу та фрагмент шиферної плити *in situ* у північно-західному куті шурфа. Ретельніші дослідження в цьому місці будуть здійснені М. Каргером пізніше, під час подальших архітектурно-археологічних розкопок.

Вивчення південної зовнішньої галереї собору. Закладаючи розкоп у цій частині храму, М. Каргер мав на меті встановити наявність залишків

²²⁶ М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. 2, с. 173–175.

²²⁷ *Ibid.*, с. 197–178.

аркбутанів, на існування яких вказував малюнок А. Вестерфельда та аналогі з віцілілими аркбутанами у західній галереї. Дійсно, під час розкопок були виявлені основи цегляного мурування двох аркбутанів та бутовий фундамент під ними. Це переконало дослідника у достовірності архітектурних малюнків А. Вестерфельда та дало можливість реконструювати первісний вигляд південної зовнішньої галереї собору²²⁸.

Дослідження у хрещальні собору. Шурф було закладено в абсиді хрещальні, розкопками М. Каргер сподівався виявити та дослідити особливості побудови цієї частини храму та виявити залишки первісної купелі. Було виявлено залишки цегляної вимостки підлоги, до якої доходили фрагментарно збережені стіни абсиди із залишками фрескового розпису. Під вимосткою підлоги археологи розкопали та дослідили бутове мурування стрічкового фундаменту без розчину²²⁹. Залишків слідів первісної купелі виявлено не було.

Дослідження на західних хорах собору. Розкоп було закладено у західній частині північних хорів, вочевидь, для з’ясування особливостей переходу між внутрішніми та зовнішніми архітектурними об’ємами. Розкопками в цьому місці були виявлені сліди ремонтних робіт XVII–XVIII ст. з використанням у тому числі фрагментів будівельних матеріалів первісного мурування собору.

Відтак, дослідження 1949 р. дозволили здійснити низку цікавих спостережень щодо історії будівництва та подальших перебудов Софійського собору, відповісти на низку важливих дослідницьких завдань та поставити нові проблеми, розв’язати які були покликані подальші архітектурно-археологічні дослідження в інтер’єрі Софії Київської.

---

²²⁸ М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. 2, с. 162–164.

²²⁹ Схожий фундамент виявлено під час наступних досліджень у Софійському соборі (див. нижче), а також під час досліджень 2018 р. у північній частині західної внутрішньої галереї софійською археологічною експедицією під керівництвом Т. Бобровського.

№ 40²³⁰

Академия Архитектуры УССР
 Софийский архитектурно-исторический заповедник
 Дневник археологических исследований
 в Киево-Софийском соборе
 в 1949 году

Научный руководитель работ М. К. Каргер

29 августа 1949.

Работы начались в 8 час[ов] утра. На работе: М. К. Каргер, Т. А. Шубникова, рабочие Кушнаренко, Пономаренко, Калита Г., Калита И. Заложен шурф № 1 на участке у западной стены северо-западной башни Софийского собора. Размер шурфа 2,5×1,5 м (вдоль стены башни). Снята кирпичная вымостка. Ниже – мешаный культурный слой с остатками древних и новых строительных материалов. На глубине 0,45 м современный кирпичный цоколь собора заканчивается. За ним открывается древняя неоштукатуренная поверхность з[ападной] стены башни²³¹. Кладка представляет²³² чередование рядов плиточного кирпича (плинфы) и розоватого от примеси толченого кирпича известкового раствора, за которым утоплен еще один ряд кирпича. Кладка отличной сохранности. Местами потеки цементного раствора (XIX века). Кирпичная кладка стены идет до глубины 0,82 м от уровня дневной поверхности. Ниже открывается бутовая кладка фундамента²³³. Кладка состоит из²³⁴ гранитных валунов и крупных кусков красного кварцита на растворе извести с толченым кирпичом. Обрез фундамента выступает от линии зап[адной] поверхности стены на 0,44 м. Глубина заложения фундамента 0,86 м (от соврем[енной] поверхности – 1,68 м).

К концу дня шурф расширен к югу на 0,50 м. Обнаружена древняя южная лопатка зап[адной] стены башни. Лопатка выступает за линию стены на 0,30 м и опирается на обрез фундамента, каковой в этом месте уширения не имеет так как лопатка уже обреза фундамента на 0,14 м.

Ниже основания фундамента лежит плотный материковый лесс, который прошурфован на глубину до 0,20 м.

Зачистка западной поверхности фундамента кладки позволила обнаружить²³⁵ в растворе глубокие отпечатки деревянных заостренных внизу

²³⁰ Щоденник виконаний олівцем у зошиті в лінійку. Аркуші 54–59 – чисті.

²³¹ Далі над рядком написано закреслене “Поверхность”.

²³² Далі знаходиться закреслене “собой”.

²³³ Далі знаходиться закреслене “на растворе извести с толченым кирпичом”.

²³⁴ Далі знаходиться закреслене “кусков”.

²³⁵ Далі знаходиться закреслене “отпеча”.

колышков, прямоугольных в сечении, забитых почти вертикально в подошву фундаментного рва на глубину ниже уровня фундамента [на] 0,20 м. Верхняя часть колышков на высоту до 0,28 м была залита раствором при выкладке фундаментной кладки, в котором и сохранились отпечатки колышков. На открытой раскопкой поверхности фундамента видны отпечатки четырех колышков, расстояние между ними от 40 до 58 [см].

В конце дня наружный раскоп был закончен²³⁶. Работы переведены внутрь сев[ерной] башни собора.

В юго-зап[адном] углу башни со ступенек были сняты три чугунные плиты. Под ними между кирпичной выкладка под ступени на известковом растворе (серед[ины] XIX в.).

Ниже засыпки строительного мусора на глубине 0,60 м от чугунной ступени обнаружен настил из кирпича размером 0,27×0,14×0,15, на растворе извести.

На этом же уровне в северной части шурфа обнаружена большая шиферная плита²³⁷, [которая] западным своим краем вплотную прилегает поверхности зап[адной] стены башни. Древняя штукатурка почти до уровня плиты, что свидетельствует о том, что плита лежит in situ. Южный край плиты точно подходит²³⁸ к²³⁹ северному углу заложенного западного портала башни. Ширина плиты по оси с[евер]–ю[г] 0,76 м. Над ней (в сев[ерном] направл[ении]) поднимается подступенок древней²⁴⁰ ступени высотой 0,23 м, над которым лежит засыпка щебнем под чугунные ступени.

Работа закончена в 5 час[ов].

30 августа 1949.

Работа начата в 8 час[ов] утра.

На работе Каргер М. К., Шубникова Т. А. и три рабочих.

Продолжали расчищать поверхность кирпичной выстилки шиферной плиты на том же уровне.

Над подступенком, открытым вчера, обнаружена шиферная плита (шир[иной] 1,18 м) выше лежащей ступени. После зачистки ее обнаружилась подступенок еще одной вышележащей ступени.

Во второй половине дня приступили к удалению кирпичной выстилки, лежащей на уровне нижней шиферной плиты, предварительно сделав обмер кирпичной выстилки. Под ней на глубине 0,11 м открылась засыпка, состоящая из древнего строит[ельного] мусора²⁴¹. По удалении мусора обнару-

---

²³⁶ Див. мал. 59–60.

²³⁷ Далі знаходиться закреслене “одним”.

²³⁸ Написане над закресленим “совпадает”.

²³⁹ Виправлено замість “с линией”.

²⁴⁰ Далі знаходиться закреслене “кладки) следующей”.

²⁴¹ Далі знаходиться закреслене “ниже уров”.

жен надступенок ступени (лежащий под прямым углом к открытым ранее ступеням) ведущий вниз в проем портала башни²⁴². Подступенок покрыт орнаментальной мозаикой из мелких кусков стеклянкой смальты.

Ниже открыта еще одна ступень, подступенок которой также покрыт мозаикой. Зачистка ее отложена на след[ующий] день. Ширина ступени 0,35 м.²⁴³

В засыпи под снятой кирпичной вымосткой обнаружены фрагменты мозаичного пола, в виде кусков раствора с отпечатками смальт и с сохранившимися смальтами, а также большое количество отдельных смальт.

Работа закончена в 17⁰⁰.

31 августа 1949 г.

Работа началась в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и трое рабочих.

Продолжаем вынос строит[ельного] мусора из башни.

Участок сфотографирован²⁴⁴.

Приступили к дальнейшей расчистке древней лестницы башни. На глубине 0,38 м от открытой ранее ступени обнаружена еще одна ступень покрытая шиферной плитой. Западный край ступени²⁴⁵ лежит по²⁴⁶ вос-т[очной] линии проема портала башни. Ниже ее под засыпкой открывается подступенок еще одной ступени. Раскрыть эту ступень невозможно, так как на ней лежит бутовая закладка проема портала.

В закладке обнаружено еще несколько фр[агмен]тов мозаичного пола, 3 куски мозаики, аналогичных мозаикам подступенка 1ой ступени и фр[агмен]ты керамики. Там же найдены куски свинцовой кровли.

После зачистки мозаик второго подступенка выяснилось, что рисунок этой мозаики отличается от рисунка верхнего подступенка, представляя чередование треугольников с растительным орнаментом внутри. Сохранность этой мозаики плохая.

Работа закончена в 17⁰⁰.

²⁴² Далі знаходиться закреслене “выше”.

²⁴³ Далі знаходиться закреслене “сделали чертеж участка”.

²⁴⁴ Див. мал. 61–63.

²⁴⁵ Далі знаходиться закреслене “тоже”.

²⁴⁶ Далі знаходиться закреслене “линии”.

1 сентября 1949

Работы начаты в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и три рабочих.

Продолжали удалять кирпичную вымостку. После удаления ее открылась прочная розоватого цвета подмазка под древний пол²⁴⁷. В вост[очной] части ее обнаружены две поздних выбоины, сделанные при установке чугу[нной] лестницы. В выбоинах видно, что под розовой подмазкой лежит древняя каменная кладка на растворе извести с цемянкой. Общая композиция древней лестницы вырисовывается в след[ующем] виде. Через зап[адный] портал поднимались две расчищенные и две нераскрытые ступени покрытые шиферными плитами, кот[орые] вели на площадку, с которой лестница вероятно поворачивала в сев[ерную] сторону вверх. С площадки²⁴⁸ в вост[очную] сторону (в храм) по-видимому²⁴⁹ был лестничный спуск, кот[орый] однако раскопками вскрыт не был, так как эта задача требовала удаления еще двух–трех чугунных плит, на что разрешения не было. Площадка была вероятно покрыта мозаичным ковром, фрагменты которого были найдены, однако не in situ.

Работы закончены в 17⁰⁰.

2 сентября 1949.

Работы начаты в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова, П. А. Раппопорт и трое рабочих.

Произвели обмер раскрытых частей лестницы (чертеж № 3)²⁵⁰. Сфотографирован шурф № 1.

В 12 час[ов] начали раскоп № 3 в центральном алтаре собора между с[еверо]-в[осточным] и ю[го]-в[осточным] подкупольными столбами. Задача раскопа № 3 – исследование вопроса о древней алтарной преграде храма.

Под современным паркетным полом к востоку от иконостаса в 1945 году была частично, в сев[ерной] части, вынута земляная засыпка до уровня древнего ленточного фундамента. Раскрытый в 1945 г. участок был засорен обвалами. В с[еверо]-в[осточной] части площадки поздняя засыпка в 1945 г. удалена не была.

Раскопками этой части у южн[ой] лопатки с[еверо]-в[осточного] столба был раскрыт фр[агмент] половой мозаики in situ. Сохранился кусок шиферной каймы и два²⁵¹ куска концентрических лент, выложенных смаль-

---

²⁴⁷ Далі знаходиться закреслене “на всей площади раскопа”.

²⁴⁸ Далі знаходиться закреслене “по видимому”.

²⁴⁹ Далі знаходиться закреслене “так”.

²⁵⁰ Див. мал. 54.

²⁵¹ Далі знаходиться закреслене “ряда”.

тами. Кроме того, значительно большие²⁵² части мозаичной композиции сохранились в виде графьи на подмазке под пол, причем графья открыта и на первом (нижнем) и на втором слое подмазки (см[отри] черт[еж] № 8)²⁵³.

К западу от мозаичных фр[агмен]тов²⁵⁴ на древнем растворе, покрывающем ленточный фундамент, ясно прослеживаются отпечатки каменных продольных блоков, лежащих по оси с[евер]–ю[г], западная линия которых лежит на²⁵⁵ зап[адной]²⁵⁶ границе лент[очного] фундамента.

Работы закончены в 17³⁰.

3 сентября 1949.

Работу начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова, П. А. Раппопорт и 4 рабочих.

Продолжали удалять позднюю засыпку из-под паркетного пола, не снимая последнего.

Обмерен (чертеж № 1)²⁵⁷ и сфотографирован раскоп у зап[адной] стены²⁵⁸ башни собора.

Под засыпкой в средней части (м[ежду] столбами) обнаружено продолжение отпечатков кам[енных] блоков от алтарной преграды.

Расчистка их продолжается.

Найдены два куска мрамора с профилировкой и много мозаичных смальт.

Работу окончили в 17⁰⁰.

4 сентября 1949.

Выходной день.

5 сентября 1949.

Работа начата в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и 4 рабочих.

Продолжали расчищать участок под паркетным полом. В юго-вост[очном] углу обнаружен фр[агмен]т мозаичного пола in situ. Рисунок пола аналогичен фрагменту, обнаруженному в с[еверо]-в[осточном] углу раскопа²⁵⁹. Отпечатки блоков алтарной преграды упираются в южн[ую] лопатку

²⁵² Далі знаходиться закреслене “куски”.

²⁵³ Див. мал. 58.

²⁵⁴ Далі знаходиться закреслене “ясно прослеживаются”.

²⁵⁵ Далі знаходиться закреслене “линии”.

²⁵⁶ Далі знаходиться закреслене “обреза”.

²⁵⁷ Див. мал. 52.

²⁵⁸ Далі знаходиться закреслене “сев.”.

²⁵⁹ Далі знаходиться закреслене “от линии”.

ю[го]-в[осточного] столба. Вся преграда теперь расчищена полностью. Она состоит из 5 блоков камня различной ширины и длины (см[отри] черт[еж] № 8)²⁶⁰. К востоку от них подмазка под пол с рисунком (графьей) по кот[орой] набирался мозаичный набор. К западу от кам[енных] блоков преграды никаких²⁶¹ остатков мозаичного пола не обнаружено.

Работу закончили в 17³⁵.

6 сентября 1949.

Работу начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и 1 рабочий.

Заложили шурф № 4 в сев[ерной] башне собора для выяснения устройства лестничного хода с площадки на уровень внутр[еннего] пола храма. Сняты 3 чугунных ступени, под которыми²⁶² обнаружена засыпка строят[ельного] мусора. Ниже открыта древняя подмазка под пол на уровне²⁶³ ниже уровня древнего пола верхней площадки²⁶⁴ башни на 1,5 м. На этом участке никаких древних ступеней связывающих обе эти площадки не обнаружено. Для раскрытия ступенек нужно снять еще 2–3 чугунных ступени, от чего, однако, решено было воздержаться.

Перед засыпкой²⁶⁵ раскопа № 1 (у зап[адной] стены собора) был сделан дополнительно шурф под подошву фундамента (шириною 0,75 м)²⁶⁶. На подошве фундамента в растворе хорошо виден отпечаток поперечного дерев[янного] лежня. Следов продольных лежней обнаружить не удалось.

Работу закончили в 17⁰⁰.

7 сентября 1949.

Работу начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и 3 рабочих.

Засыпали раскоп у зап[адной] стены (раскоп № 1). Сделаны фотографии алтарной преграды и мозаичного пола (под паркетным полом). Заложили раскоп № 5 на хорах собора. Раскоп заложен в западной части хор, у лопатки зап[адной] стены, отделяющей внутренний северный неф от наружного²⁶⁷. Сняты 8 чугунных плит. Под ними открылась²⁶⁸ известковая подмазка, под которой засыпка, состоящая почти целиком из обломков древ-

---

²⁶⁰ Див. мал. 58.

²⁶¹ Далі знаходиться закреслене “отпечатков”.

²⁶² Далі знаходиться закреслене “под”.

²⁶³ Далі знаходиться закреслене “превышающем”.

²⁶⁴ Далі знаходиться закреслене “на ? м”.

²⁶⁵ Далі знаходиться закреслене “шурфа”.

²⁶⁶ Далі знаходиться закреслене “Шурфом”.

²⁶⁷ Див. мал. 64.

²⁶⁸ Далі знаходиться закреслене “подсыпка, а ниже”.

него плиточного кирпича и кусков древнего раствора с остатками голосников. В большом количестве встречались также обломки голосников, в том числе с разнообразными клеймами.

Работу окончили в 17⁰⁰.

8 сентября 1949.

Работу начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и 2 рабочих.

Закончили засыпку шурфа № 1, западной стены собора.

Продолжали раскоп № 5 на хорах собора²⁶⁹. В южной части раскопа обнаружена бутовая кладка по оси восток–запад на древнем растворе. В западной части раскопа раскрыта кладка зап[адной] стены внутр[енней] галереи со следами (отпечатками) голосников в растворе извести с цемянкой²⁷⁰. На глубине 1,40 под засыпью открыт кирпичный купольный свод внутр[енней] галереи, сложенный из продолговатого кирпича XVII–XVIII в.²⁷¹ Собрано значительное количество фр[агмен]тов голосников и крупные куски раствора с отпечатками голосников. К концу дня раскоп засыпан.

9 сентября 1949.²⁷²

Работу начали в 8:00

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова, П. А. Раппопорт и 1 рабочий. Произведен обмер раскопа № 4 (в башне), разрез раскопа № 2 и привязка раскопа № 2 к раскопу № 4, а также к раскопу № 1.

Засыпали раскоп № 4.

Работу окончили в 17³⁵.

10 сентября 1949.

Работу начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и П. А. Раппопорт. Рабочих нет.

Произвели обмер остатков алтарной преграды и мозаик пола в алтаре (чертеж № 8)²⁷³.

Работу окончили в 17⁴⁰.

---

²⁶⁹ Далі знаходиться закреслене “Под засыпкой”.

²⁷⁰ Див. мал. 65–66.

²⁷¹ Далі знаходиться закреслене “По видимому им”.

²⁷² Ліворуч на зв. арк. 43 записано у два рядки: “чертеж № 4” та “чертеж № 3”.

²⁷³ Див. мал. 58.

11 сентября 1949.

Выходной день.

12 сентября 1949.

Работу начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Шубникова Т. А. и 1 рабочий.

Заложили раскоп № 6 в центральном подкупольном пространстве (на солее). Снята круглая чугунная плита диам[етром] 1,70 м. Под ней заложен шурф размером 1,40×0,8 м. Под чугунной плитой лежит²⁷⁴ в пять²⁷⁵ рядов кирпичной кладки на извести (времени реставрации собора серед[и-ны] XIX в.), общей глубиной до 0,36 м.

Ниже лежит подсыпка из земли и строит[ельного] мусора. Углубились до 0,5 м.

Работу закончили в 17⁰⁵.

13 сентября 1949.

Работу начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и 1 рабочий.

Продолжили выемку засыпки в раскопе № 6. На глубине 0,92 м от уровня чугунного пола обнаружилась древняя розовая подмазка под мозаичный пол. В подмазке²⁷⁶ в с[еверо]-з[ападном] углу шурфа лежит in situ кусок шиферной плиты от древнего пола с оббитыми краями. В ю[го]-в[осточном] углу под обмазкой ниже уровня верхней мозаики сохранился нижний слой подмазки (ниже на 0,04 м). В ю[жном] углу шурфа глубокая выбоина, заполненная землей и строит[ельным] мусором. Выбоина уходит за границу шурфа и расчищена не была.

В конце дня раскоп засыпан.

Работы окончили в 17³⁵.

14 сентября 1949.

Работы начали в 8⁰⁰.

На работе Каргер М. К., Шубникова Т. А. и 1 рабочий.

Заложили раскоп № 7 в апсиде крещальни собора.

Вынута 4 чугунных плиты. Ниже – кирпичная вымостка, под которой засыпка состоящая из строит[ельного] щебня и земли.

На глубине 0,79 м обнаружены остатки кирпичной вымостки пола апсиды. До этого уровня на стена апсиды сохранились (фрагментарно)

---

²⁷⁴ Далі знаходиться закреслене “слой белого”.

²⁷⁵ Дописане над закресленим “несколько”.

²⁷⁶ Далі знаходиться закреслене “сохран”.

остатки фресковой росписи. Роспись представляет белый пласт с зелеными складками.

Ниже вымостки лежит каменная бутовая кладка ленточного фундамента (без раствора). Глубина раскопа 1,50 м. На этой глубине подошва фундамента не была обнаружена. Никаких следов и остатков купели не найдено.

Работу закончили в 17³⁰.

15 сентября 1949.

Работу начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и 1 рабочий.

Сделана фотография²⁷⁷.

Раскоп засыпан полностью.

Работы закончены в 17⁰⁰.

16 сентября 1949.

Работы начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и 3 рабочих.

Приступили к раскопу № 8 в зап[адной] части южной галереи собора, с задачей выравнивания уровня пола галереи.

Сняли чугунные плиты. У южной стены галереи против второй лопатки обнаружено основание кирпич[ной] кладки аркбутана и фундамент под ним²⁷⁸. Аркбутан имеет основание 2,10×1,15 м. Фундамент под ним²⁷⁹ продолжается к югу еще на 0,5 м, но далее обрывается. Глуб[ина] шурф[а] 0,64. Так[им] образом, поперечные фундаменты наружных галерей не принадлежат к числу ленточных.

Остатки второго аркбутана и фундаменты под ним были обнаружены также под новой кладкой вост[очной] стены б[ывшего] Апостольского придела. Глубина этого фундамента несколько больше (0,95 м).

17 сентября 1949.

Работу начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и 3 рабочих.

Сделали шурф у²⁸⁰ столбов²⁸¹ северной стены Апост[ольского] придела²⁸². Ниже уровня пола – древняя кладка на глуб[ину] до 0,38 м. Ниже

²⁷⁷ Див. мал. 67.

²⁷⁸ Далі знаходиться закреслене “фундамент имеет глубину и не продолжается в”.

²⁷⁹ Далі знаходиться закреслене “несколько”.

²⁸⁰ Далі знаходиться закреслене “южных”.

²⁸¹ Далі знаходиться закреслене “южной”.

²⁸² Далі знаходиться закреслене “Глуб”.

бутовая кладка насухо (без раствора) глубина 0,53 м. Ниже плотный материковый лесс.

18 сентября 1949.

Выходной день.

19 сентября 1949.

Работу начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и А. П. Раппопорт и 3 рабочих.

Сделаны обмеры обоих аркбутанов, план и разрез зап[адного] аркбутана (чертеж № 5–6)²⁸³ и разрез вост[очного] аркбутана (чертеж № 7)²⁸⁴. Продолжали планировку участка. Сделаны фото²⁸⁵.

20 сентября 1949.

Работу начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и 2 рабочих.

Продолжали планировку участка. Вынесли плиты из сев[ерной] башни и восстановили нижние чугунные ступ[ени].

21 сентября 1949.

Работу начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и 2 рабочих.

Продолжили планировку участка и укладку чугунных плит.

Разбирали материал раскопок.

Консультировал реставрацию мозаик.

22 сентября 1949.

Работу начали в 8⁰⁰.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и 2 рабочих.

Продолжали укладку чугунных плит. Разбирали и систематизировали материалы из раскопок.

23 сентября 1949²⁸⁶.

Работу начали в 8⁰⁰.

---

²⁸³ Див. мал. 56.

²⁸⁴ Див. мал. 57.

²⁸⁵ Див. мал. 68–69.

²⁸⁶ Тут і далі до кінця щоденника помилково вказаний 1948 р.

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова и двое рабочих.
Заканчивали укладку плит. Работы закончили к 5 час[ам].
Оформляли обмерные материалы.
Составлял полевую опись.
Передал полевые обмеры в Тех[ническое] бюро.
Консультировал реставрацию мозаик.

24 сентября 1949.

Произвели сдачу материалов из раскопок в фонд Заповедника.
Обрабатывал чертежные материалы.
Консультировал реставрацию открытых в башне мозаик.

25 сентября 1949.

Выходной день.

26 сентября 1949.

Произведена сдача материалов и документации в Заповедник.

НАДР 919, арк. 26–53, рукопис

№ 41

Академия архитектуры УССР
Софийский архитектурно-исторический заповедник

М. К. Каргер

Отчет об археологических исследованиях в киевском Софийском соборе,
проведенных летом 1949 года

Ленинград 1950

Археологические исследования, проведенный Софийским архитектурно-историческим заповедником Академии архитектуры УССР в 1949 г. по своим задачам представляли продолжение работ по изучению архитектуры Софийского собора, и территории заповедника, проводившихся заповедником, под руководством автора настоящего отчета, в 1939, 1940, 1946 и 1948 гг. План работ утвержденный Ученым советом Заповедника и От-

делом охраны памятников Управления по делам архитектуры УССР включал²⁸⁷ следующие задачи:

1. Исследование устройства древней лестницы внутри северной башни Софийского собора и заложенного в позднейшее время древнего западного входа в башню. С этой целью было решено провести раскопки а) у западного фасада башни и б) внутри ее в юго-западном углу.

2. Исследование древнего пола собора на участке между восточной парой подкупольных столбов с задачей поисков остатков, или хотя бы следов древней алтарной преграды. С этой целью было решено провести раскопки под новым паркетным полом, не снимая его. Кроме того, для выяснения степени сохранности древнего мозаичного пола перед алтарной преградой намечалось сделать небольшой шурф на солее (в подкупольной части собора).

3. Исследование западной части южной наружной галереи собора с целью поисков оснований древних аркбутанов.

Работы проведены с 29.VIII по 27.IX 1949 г. В работах под руководством автора настоящего отчета приняли участие научный сотрудник П. А. Раппопорт и ст[аршие] лаборанты М. Г. Агаронян и Т. А. Шубникова.

1. Раскоп у западного фасада северной башни Софийского собора.

Раскопки у западного фасада северной башни собора имели целью выяснить устройство западного входа в башню, уточнить глубину залегания древнего горизонта у западного фасада собора, а также исследовать конструкцию фундамента башни. По всем этим вопросам раскоп, заложенный у западного фасада башни (шурф № 1) дал исчерпывающие материалы.

Раскоп площадью 3,0×1,5 м был заложен вдоль западной стены башни, вплотную к ней (рис. 1)²⁸⁸. Южной границей раскоп примыкал к южной лопатке западного фасада башни. Под современной кирпичной вымосткой на глубину до 0,82 м лежит аморфный, многократно перекопанный культурный слой с незначительными остатками древних и новых строительных материалов. Под этим слоем на глубине 0,82 м плотный светло-желтый материковый лесс.

На глубине 0,45 м от уровня современной поверхности новый кирпичный цоколь собора кончается. За ним открывается неоштукатуренная поверхность древнего западного фасада башни. Кладка представляет чередование рядов плиточного кирпича (плинфы) и розового от примеси толченого кирпича известкового раствора, с гладко затертой поверхностью, прикрывающего утопленный в кладке ряд кирпича (рис. 2). Эта древняя кладка продолжается на глубину 0,82 м от уровня современной дневной по-

²⁸⁷ Далі знаходяться закреслене “в себя”.

²⁸⁸ Тут і далі малюнки, на які посилається М. Каргер у звіті, в справі відсутні.

верхности. Ниже уровня нового цоколя видны три ряда кирпичной кладки, лежащих в плоскости фасада, чередующиеся с двумя рядами, утопленными в кладке и прикрытыми гладко затертым известковым раствором (рис. 3). Узкий вертикальный зондаж, прорезавший новую кирпичную кладку цоколя, показывает, что выше лежит еще два ряда древней кирпичной кладки, выше которых уже начинается поздняя закладка древнего западного входа в башню.

Древняя кладка отличной сохранности, лишь местами она покрыта потеками цементного раствора, попавшими сюда при выкладке цоколя серед[ины] XIX в. В южной части раскопа под новым цоколем открылась древняя западная лопатка башни; толщина ее 0,30 м.

На глубине 0,82 м открылась бутовая кладка фундамента башни, состоящая из гранитных валунов и крупных кусков красного овручского кварцита на растворе извести с примесью толченого кирпича (цемянки). Обрез фундамента выступает от линии западного фасада на 0,44 м. Так как толщина лопатки (0,30 м) на 0,14 м уже ширины обреза фундамента, фундамент в этом месте уширения не имеет.

Глубина заложения фундамента от уровня древнего горизонта 0,86 м (от уровня современной поверхности 1,68 м).

Зачистка западной поверхности бутовой кладки фундамента позволила обнаружить в растворе кладки глубокие отпечатки деревянных заостренных внизу кольшкков, прямоугольных в сечении, забитых почти вертикально в подошву фундаментного рва на глубину 0,20 м ниже уровня кладки фундамента. Верхняя часть кольшкков на высоту до 0,28 м была залита раствором бутовой кладки, в котором и сохранились отпечатки кольшкков. На открытой раскопками 1949 г. западной поверхности фундамента прослежены отпечатки шести кольшкков; расстояние между ними 0,4–0,58 м²⁸⁹. Небольшой шурф (шириной 0,75 м), заложенный под подошвой фундамента, позволил выяснить еще одну весьма существенную конструктивную особенность кладки фундамента. На подошве фундамента в растворе кладки отчетливо прослеживается отпечаток деревянного поперечного лежня, представляющего прямоугольную в сечении балку (12×10 см). Следов лежней, уложенных вдоль фундаментов, по техническим условиям проследить не удалось.

Несмотря на неоднократные археологические раскопки, проводившиеся на различных участках внутри собора и у его наружных стен, конструкция фундаментов собора до настоящего времени не изучена с надлежащей полнотой. Результаты раскопок 1949 г. у западного фасада северной башни дали весьма существенные новые данные по этому вопросу. Необходимо подчеркнуть, что конструкция фундамента башни, по своей

²⁸⁹ Далі знаходиться закреслений знак питания.

ширине значительно превышающего толщину стен собора, полностью повторяет конструкцию фундамента алтарных частей собора, исследованных нашими раскопками 1940 г. Незначительность площади шурфа, заложенного в 1940 г. у северной апсиды собора, не позволила тогда исследовать субструкции фундаментов с надлежащей полнотой. Вопрос о существовании деревянных субструкций под фундаментами собора тогда не мог быть решен окончательно, хотя некоторые данные, полученные в результате раскопок, говорили в пользу этого предположения.

В настоящее время вопрос о деревянных субструкциях фундаментов может считаться решенным безоговорочно. Отпечатки деревянных кол[ыш]-ков, сохранившиеся на западной поверхности фундамента, по-видимому, следует понимать как остатки тех деревянных конструкций, которые хорошо известны в субструкциях киевских построек X–XI вв. в виде следов от вертикально вбитых деревянных кол[ыш]ков на дне фундаментных рвов. Нельзя не обратить внимания на то, что эта конструкция крепления деревянных лежней характерна лишь для памятников киевского зодчества X – первой половины XI в. (постройки Владимира и Ярослава), сменяясь во второй половине XI в. (постройки сыновей и внуков Ярослава)²⁹⁰ креплением деревянных лежней железными костылями.

Наряду с отмеченной выше тождественностью структуры фундамента башни с фундаментами апсид, не говорит ли и эта особенность конструкции фундамента северной башни в пользу принадлежности ее к древнейшему ядру собора?

2. Раскоп внутри северной башни собора.

Раскоп внутри северной башни собора по своим задачам был тесно связан с раскопом у западного фасада той же башни. Выяснение первоначального устройства северной башни, и, в частности, изучение вопроса о древнем входе в башню, составляют одну из наиболее трудных задач реконструкции первоначального облика памятника в целом. К тому же реконструкция первоначального облика памятника собора связана с труднейшим и пока далеко нерешенным вопросом о времени появления двух лестничных башен храма.

В настоящее время вход в северную башню представляет собою пробитую в весьма позднее время дверь из внутренней западной галереи собора.

Зондажами на внешней и внутренней поверхности западной стены башни уже давно удалось установить наличие заложенного поздним кирпичом большого входного проема, однако на какую глубину уходит этот древний портал и каково было первоначальное устройство лестницы в нижней части башни, оставалось совершенно неясным.

---

²⁹⁰ Далі йде закреслене “конструкцией”.

Под огромными чугунными плитами современной лестницы, сделанной при капитальной реставрации собора в 40-х годах XIX в. Не только были скрыты древние кирпичные ступени лестницы, но и совершенно изменена общая конфигурация лестничного подъема. Нижняя часть древнего заложенного портала оказалась вследствие этого глубоко под новыми чугунными ступенями.

Раскоп (№ 2) был заложен в юго-западном углу башни (рис. 4). После удаления трех огромных чугунных ступеней открылась кирпичная выкладка на растворе извести с песком (серед[ины] XIX в.), а под ней – подсыпка из строительного щебня, среди которого попадались в большом количестве обломки древнего кирпича и раствора с цемянкой.

На глубине 0,60 м от уровня чугунной плиты в северо-западной части раскопа была обнаружена первая ступень лестницы, выложенной из древнего кирпича на растворе извести с цемянкой и покрытой большой гладко отесанной шиферной плитой (рис. 5). Западный край плиты был вплотную пригнан к западной стене башни, причем древняя фресковая штукатурка на этой стене доходит только до уровня плиты, что свидетельствует о том, что шиферная плита лежит *in situ*.

Юго-западный угол плиты лежит у северного угла заложенного западного входа в башню. Ширина плиты 0,76 м. Расширение раскопа в северном направлении (под чугунной лестницей) позволило расчистить вторую и третью ступени, также перекрытые шиферными плитами. И эти плиты были точно пригнаны к западной стене башни. Древняя штукатурка также доходит только до уровня плит. Подступенки этой древней лестницы (высотой 0,23 м) покрыты гладко-затертой обмазкой раствора извести с примесью цемянки.

К югу от южного края нижней ступени на одном уровне с нею открылась вымостка из кирпичей, размером 0,27×0,14×0,05 м на растворе извести с песком. После расчистки и фиксации этой поздней кирпичной вымостки она была удалена. Ниже лежал слой плотно слежавшегося щебня, состоящего в основном из обломков древнего кирпича, кусков раствора, обломков мозаичного пола и разнообразной древней керамики. После удаления этого слоя открылись три ступени, расположенные почти перпендикулярно к только что описанным и параллельно западной стене башни. На верхней ступени шиферная плита, перекрывавшая ее первоначально²⁹¹, не сохранилась, однако о существовании ее свидетельствовал отпечаток ее в растворе, на который она была положена в древности. На второй и третьей ступенях хорошо сохранились шиферные плиты. Западный край второй ступени лежит вдоль восточной линии проема портала башни, третья ступень лежит внутри этого проема.

²⁹¹ Слово написано над закреслением “в древности”.

На подступенке верхней ступени сохранилась орнаментальная мозаика из мелких кусочков смальты. Следующий подступенок также покрыт мозаичной росписью, но иного рисунка. Мозаика представляет ряд²⁹² треугольников с растительным орнаментом внутри них. Сохранность мозаики на втором подступенке крайне плохая.

На подступенке третьей ступени также сохранились остатки мозаики, но по техническим условиям от раскрытия этого подступенка пришлось временно отказаться.

После удаления поздней кирпичной вымостки в восточной части раскопа открылась площадка, покрытая очень прочной розового цвета известковой подмазкой.

На этой подмазке в древности либо лежали шиферные плиты, либо (что нам кажется вероятнее) площадка была декорирована половой мозаикой, фрагменты которой, в виде кусков раствора с инкрустированными смальтами, в значительном количестве были найдены тут же в завале строительного щебня.

В выбоине, сделанной по-видимому при устройстве новой чугунной лестницы, видно, что под известковой подмазкой этой площадки лежит древняя кирпичная кладка свода башни.

Общая композиция древней лестницы в северной башне вырисовывается в следующем виде. Через западный входной проем башни поднимались четыре покрытые шиферными плитами ступени, подступенки которых были декорированы стенной мозаикой. Ступени вели на площадку, с которой лестница, веерообразно поворачиваясь в северную сторону, вела вверх на полаты собора. В восточную сторону с площадки, по-видимому, был лестничный спуск, который вел в восточную часть башни. Уровень древнего пола в этой части башни лежит на уровне древнего пола храма, т[о] е[сть] на 1,5 м ниже уровня пола площадки. Устройство восточной части башни, к сожалению исследовать в полной мере по техническим условиям оказалось пока невозможным.

Результаты раскопок внутри северной башни, представляющие значительный интерес для реконструкции первоначального облика лестничных башен собора, дают на наш взгляд новые данные к вопросу о времени постройки северной башни собора.

Подступенки лестницы в западном портале башни декорированы с неизвестной в других памятниках этой эпохи роскошью – стенной мозаикой, близость которой к орнаментальным мозаикам, сохранившимся внутри основного здания собора, бросается в глаза. Так, орнаментальный рисунок мозаики, сохранившейся на верхнем подступенке, близко повторяет орнаментальный мотив, широко примененный в центральном куполе храма,

---

²⁹² Написане над закреслением “чередование”.

орнаментальный рисунок мозаики второго подступенка встречается в мозаичной росписи апсиды.

Сказанное позволяет высказать предположение об одновременности мозаик храма и мозаичного убранства северной башни, что, вместе с отмеченной особенностью конструкции и фундаментов башни, дает новый веский аргумент в пользу одновременности северной башни с основным массивом храма.

3. Раскопки в центральной апсиде собора.

Раскоп № 3 в центральной алтарной апсиде собора ставил задачей выяснение вопроса о местоположении и устройстве древней алтарной преграды Софии. Как известно, вся площадь центральной апсиды собора была вскрыта до уровня древнего пола нашими раскопками в 1939 году. Однако по условиям эксплуатации храма-музея, тогда было признано желательным сохранить новый паркетный пол на участке между восточной парой подкупольных столбов (за иконостасом). В 1945 г. под паркетным полом были проведены небольшие раскопки. Однако эти работы, вследствие их незначительности, не только не выяснили основного вопроса о характере древней алтарной преграды храма, но и не обнаружили замечательных фрагментов мозаичного пола, оставшихся нерасчищенными под завалом щебня и земли.

В²⁹³ 1949 г. на участке между восточной парой подкупольных столбов собора под паркетным полом (не снимая последнего) были проведены тщательные раскопки, увенчавшиеся несомненным успехом. Удаление засыпи щебня и земли, заполнявшей все подполье, позволило расчистить весьма значительные участки древнейшего мозаичного пола собора (рис. 6–7).

Как это было установлено нашими раскопками 1939–1940 гг. на различных участках храма древнейший пол Софийского собора состоял из трех слоев. Нижний слой представлял известковую заливку с примесью толченого кирпича, лежавшую непосредственно на грунте или же на ленточных фундаментах между столбами. Второй слой раствора был более тщательно промешан и поверхность его делалась более заглаженной. На еще незатвердевшей поверхности этого слоя острым инструментом наносились основные контуры (графья) будущего рисунка мозаичных наборов пола. Наконец в верхний слой раствора, исключительной прочности, инкрустировались наборы смальт. Участки пола, вновь раскрытые между восточной парой столбов, в отличие от ранее изученных, имели графью не только на втором (верхнем) слое известковой подготовки, но отчасти на первом (нижнем). В верхнем (третьем) слое местами отлично сохранились наборы смальт, или углубленные отпечатки от них в растворе.

²⁹³ Написане над закреслением “Работами”.

У северо-восточного столба был раскрыт фрагмент мозаики *in situ* (рис. 8). У северной лопатки столба сохранился кусок шиферной каймы и два фрагмента концентрических полос с мозаичным набором треугольных смальт, окаймлявших находившийся внутри этих полос круг. Несколько южнее на втором слое подмазки был расчищен еще один круг, сохранившийся лишь в виде графьи.

У юго-восточного столба обнаружен *in situ* наиболее сохранившийся фрагмент мозаичного набора, также представляющий полосу из треугольных смальт, окаймляющую круг (рис. 9).

В средней части вскрытого раскопками участка была обнаружена сохранившаяся весьма фрагментарно графья на втором²⁹⁴ слое подмазки.

В западной части вскрытого участка на всем протяжении между столбами в древнем растворе, лежащем на поверхности ленточного фундамента у его западной линии, отчетливо прослеживаются отпечатки каменных (мраморных?) продольных блоков, несколько различных по ширине и неравных по длине (рис. 6–7).

По-видимому эти каменные блоки представляли нижнюю часть древней алтарной преграды, для более детальной реконструкции которой должны послужить хранящиеся в соборе разнообразные фрагменты его бывшего мраморного убранства.

Небольшой по площади шурф (№ 4) (1,40×0,8 м), заложенный в центральной части солеи (под главным куполом), имел задачей выяснить степень сохранности древнего пола собора. Под чугунными плитами солеи лежит кирпичная вымостка в пять рядов на растворе извести с песком, относящаяся ко времени реставрации собора серед[ины] XIX в. Ниже – подсыпка, состоящая из земли и строительного мусора. На глубине 0,91 м от уровня чугунного пола солеи обнаружена древняя розовая известковая подготовка под пол. В северо-западном углу шурфа обнаружен *in situ* кусок шиферной плиты от древнего пола, с оббитыми краями. В юго-восточном углу шурфа на 0,04 м ниже уровня верхней подмазки сохранился нижний слой известковой подготовки под пол. В южном углу глубокая выбоина, заполненная землей и строительным мусором. Выбоина уходит за границу шурфа.

4. Раскопки в южной галерее собора.

Раскоп (№ 5), заложенный в западной части южной галереи собора, имел задачей поиски оснований аркбутанов, о существовании которых в этой галерее можно было²⁹⁵ высказывать догадки, с одной стороны на основании рисунков Вестерфельда, с другой – по аналогии с сохранившимися

²⁹⁴ Далі надрукований закреслений знак питання.

²⁹⁵ Далі знаходиться закреслене “лишь”.

аркбутанами западной галереи. Раскоп у южной стены галереи, против второй (с запада) лопатки позволил обнаружить основание кирпичной кладки аркбутана и фундамент бутовой кладки под ним (рис. 10–11). Аркбутан имеет основание 2,10×1,15 м; фундамент под ним (глубина заложения 0,64 м) продолжается к югу еще на 0,5 м, но далее отвесно обрывается; там самым нужно признать, что поперечные фундаменты наружных галерей, в отличие от всех остальных фундаментов собора, не принадлежат к числу ленточных.

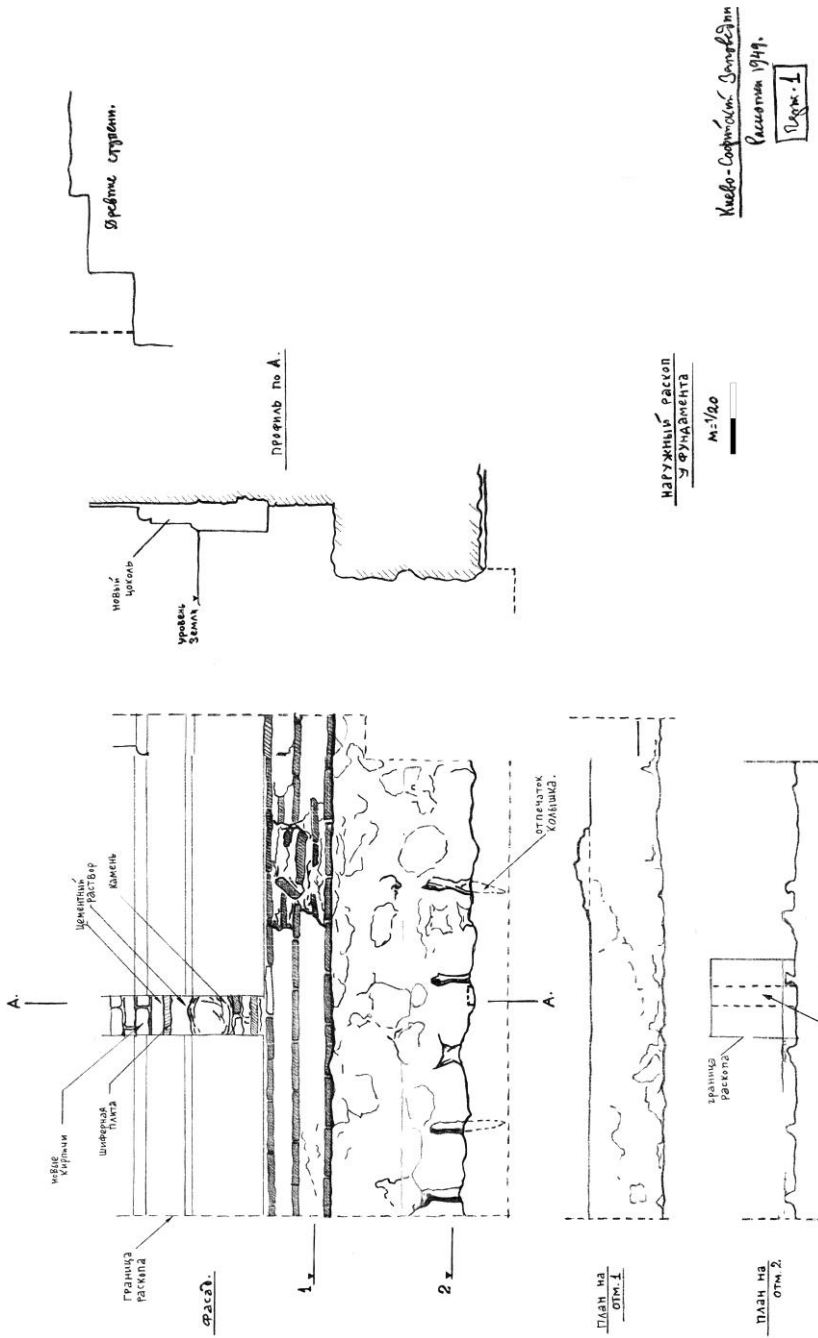
Остатки нижней части второго аркбутана и фундамент под ним были обнаружены под новой кирпичной кладкой восточной стены быв[шего] Апостольского придела, помещавшегося когда-то в западной части южной галереи. Глубина заложения фундамента этого аркбутана несколько больше (0,95 м).

Один из рисунков голландского художника Вестерфельда дает полное представление о первоначальном виде южной галереи собора, в 1651 г., когда делались упомянутые рисунки, находившейся уже в состоянии сильного разрушения. В глубине рисунка видны две упорных арки в четверть окружности и остатки нижней части третьей арки. Раскрытые раскопками 1949 г. фундаменты и нижние части двух аркбутанов южной галереи еще раз подтверждают точность архитектурных зарисовок Вестерфельда и дают возможность с уверенностью реконструировать первоначальный облик южной открытой галереи собора.

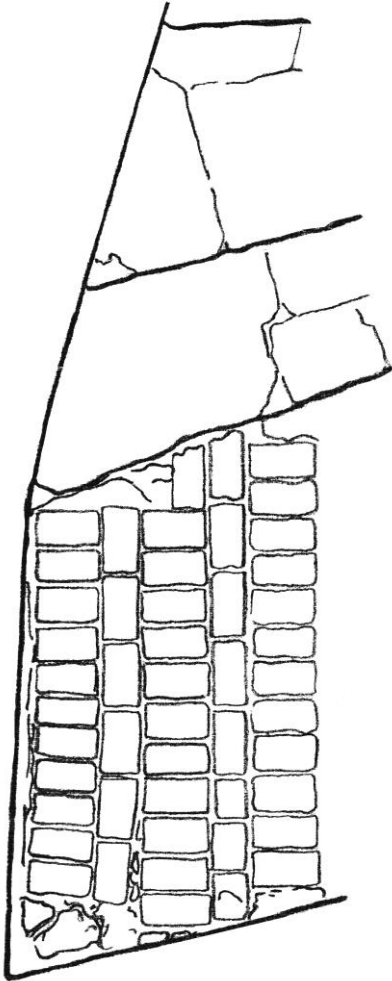
Научный руководитель работ М. Каргер. Ленинград 1950²⁹⁶.

НАДР 919, арк. 1–15, машинопис

²⁹⁶ Ці слова написані від руки у чотири рядки.

Мал. 52. Креслення № 1. Обміри розкопу біля західної стіни північно-західної сходової вежі (НАДР, 919, арк. 61)

Кирпичная вымостка XVIII века
в северной башне,
снятая для открытия ступеней
древнего входа.

M: 1/20

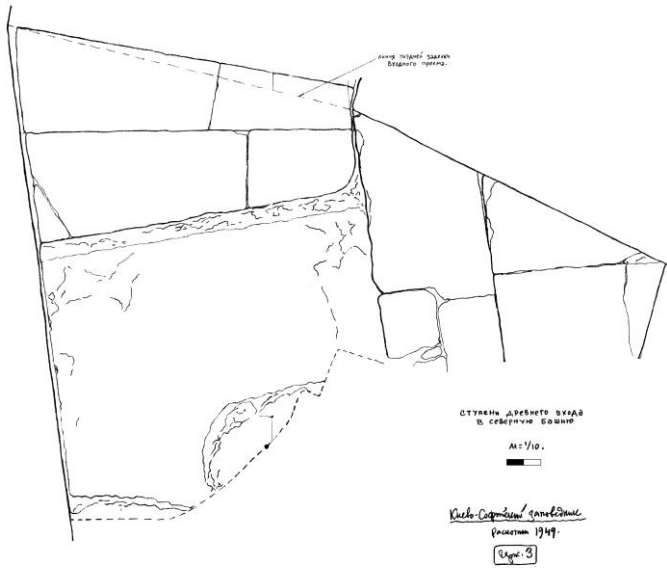

Киево-Софийський давньохристиянський

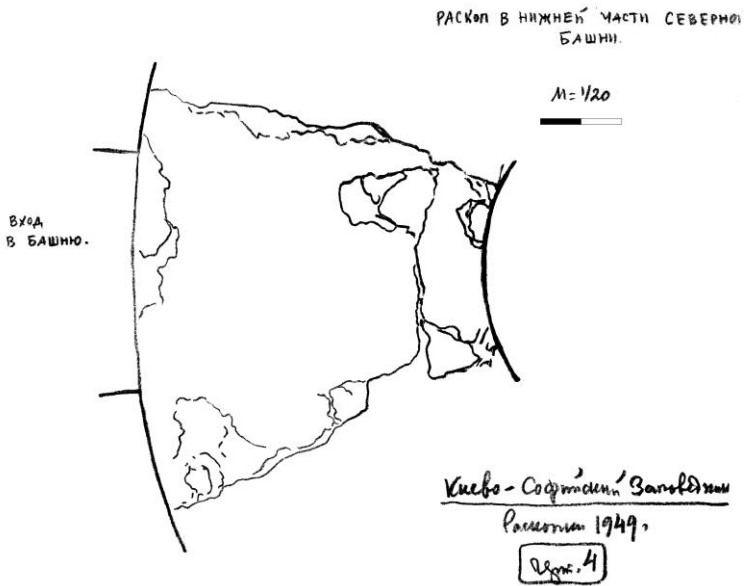
Рисунки 1949.

Числ. 2

Мал. 53. Креслення № 2. Цегляна вимостка XVIII ст. у північно-східній сходовій вежі, знята з метою відкриття сходинок давнього входу (НАДР, 919, арк. 63)

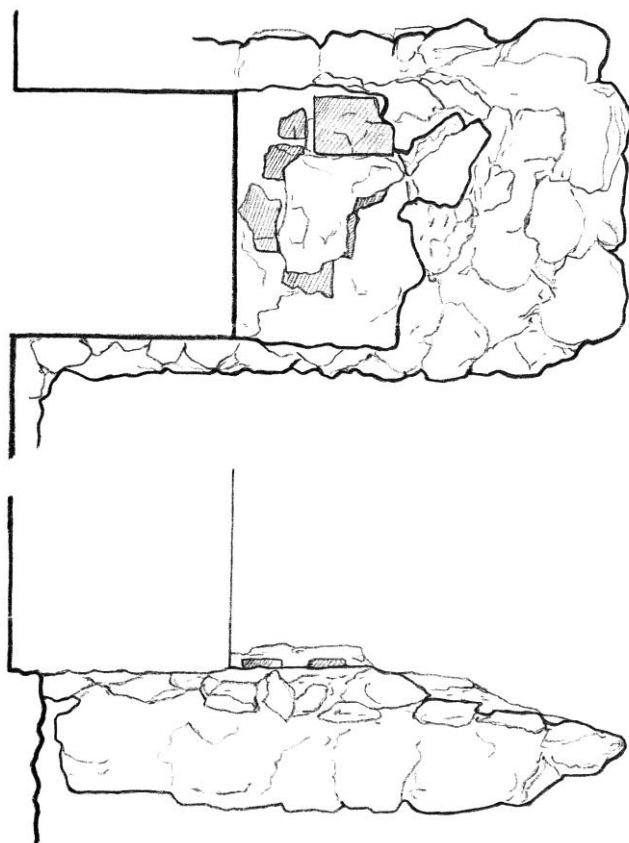
Мал. 54. Креслення № 3. Сходинок давнього входу до північно-східної сходової вежі (НАДР, 919, арк. 66)

Мал. 55. Креслення № 4. Розкоп біля нижньої частини північно-східної сходової вежі (НАДР, 919, арк. 60)

ПЛАН И ПРОФИЛЬ АРБУТАНА В ЮЖНОЙ ГАЛЕРЕЕ

M = 1/20.

Киево-Содружескі договори
Рисунки 1949.

Мал. 56. Креслення № 5 та № 6. План та профіль арбутана у південній галереї
(НАДР, 919, арк. 64)

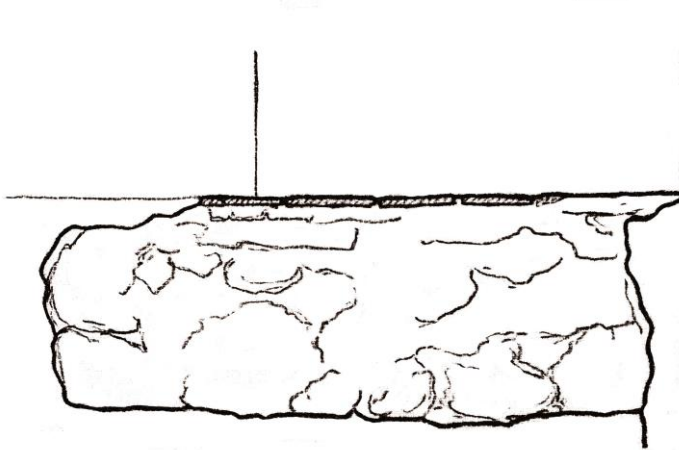
Києво-Софійський заповідник

Рисунки 1949.

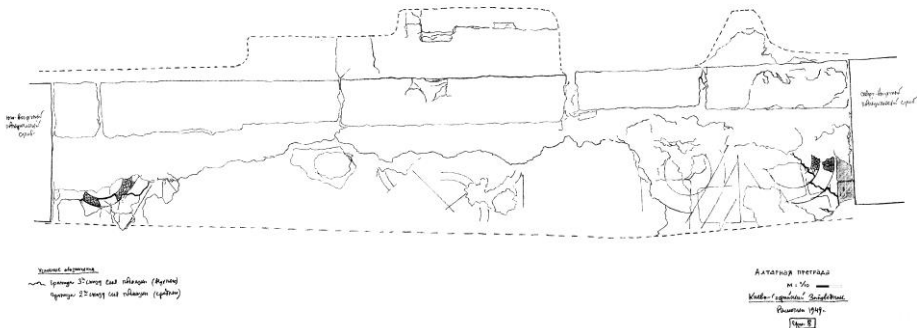
Дзн. 7

ПРОФІЛЬ АРКБУТАНА (ВТОРОГО) В ЮЖНОЇ
ГАЛЕРЕЄ.

М=1/20.

Мал. 57. Креслення № 7. Профіль аркбутана (другого) у південній галереї (НАДР, 919, арк. 65)

Мал. 58. Креслення № 8. Вітарна перегородка (НАДР, 919, арк. 65)

Мал. 59. Археологічний шурф біля західної стіни північної вежі.
Серпень 1949 р. Розкоп № 1 (Н, 1609)

Мал. 60. Археологічний шурф біля західної стіни північної вежі.
Серпень 1949 р. Розкоп № 1 (Н, 1609)

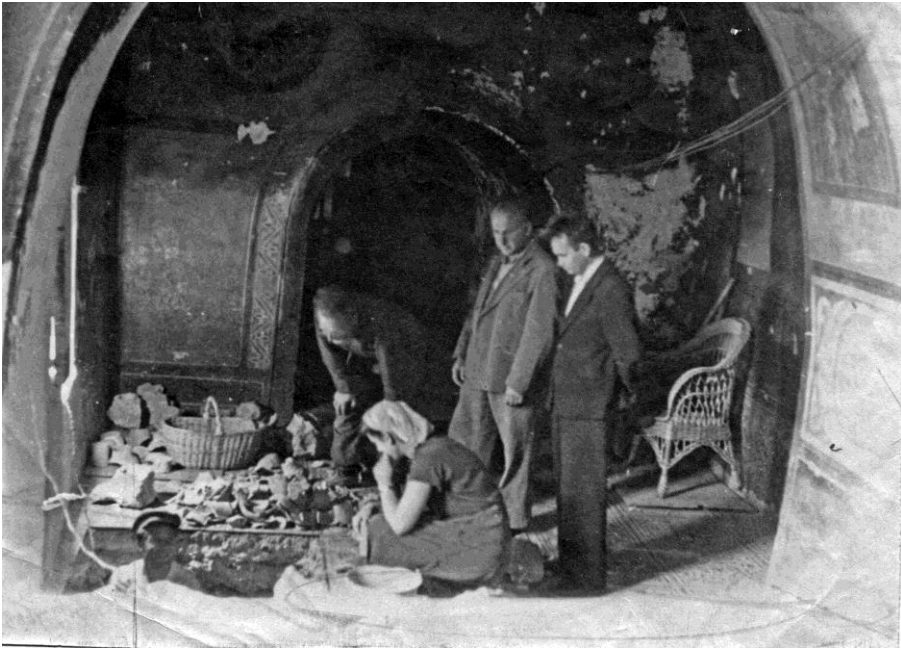
Мал. 62. Відкриття давніх сходинок у північній вежі.
Серпень 1949 р. Розкоп № 2 (Н, 1601)

Мал. 61. Відкриття давніх сходинок у північній вежі.
Серпень 1949 р. Розкоп № 2 (Н, 1602)

Мал. 63. Відкриття давніх сходинок у північній вежі. Серпень 1949 р.
Розкоп № 2 (Н, 1603)

Мал. 64. Археологічні роботи у західній частині хор. Серпень 1949 р.
Розкоп № 5 (Н, 1608)

Мал. 66. Археологічний зондаж у західній частині хор.
Серпень 1949 р. Розкоп № 5 (НАДР, 919, арк. 70; Н, 1606)

Мал. 65. Археологічний зондаж у західній частині хор.
Серпень 1949 р. Розкоп № 5 (НАДР, 919, арк. 68; Н, 1600)

Мал. 67. Археологічний зондаж в абсиді хрещальні. Серпень 1949 р.
Розкоп № 7 (НАДР, 919, арк. 69; Н, 1612)

Мал. 68. П'ята аркбутану у південній зовнішній галереї. Серпень 1949 р.
Розкоп № 8 (НАДР, 919, арк. 67; Н, 1605)

Мал. 69. П'ята аркбутану у південній зовнішній галереї. Серпень 1949 р.
Розкоп № 8 (Н, 1604)

Дослідження 1950 року

Цього року розкопки Київської археологічної експедиції під керівництвом М. Каргера, згідно підписаної між ним та Заповідником угоди²⁹⁷, зосередились у двох основних напрямках: на подальшому вивченні досліджуваної 1948 р. давньої огорожі довкола Софійського подвір'я та продовження минулорічного археологічного вивчення інтер'єру собору. Результати цих досліджень відбилися у археологічному щоденнику²⁹⁸, звіті²⁹⁹, кресленнях та фотографіях.

Вивчення давнього муру Митрополичого двору. Під час розкопок 1950 р. було продовжене дослідження другої ділянки фрагменту огорожі на північ від північно-східного кута Трапезної церкви. Цьогорічними розкопками залишки муру були простежені на відрізку довжиною 8,5 м. У південному напрямку цей фундамент продовжувався під асфальтову мостову, якою був обмежений розкоп, а у північному напрямку фундамент був прослідкований на відстані біля 4 м від західного фасаду Трапезної церкви, далі він був знищений пізнішими цегляними спорудами, що примикали до церкви. За спостереженнями керівника розкопок, відкритий фундамент за конструктивними ознаками відповідав раніше виявленим ділянкам муру, складеного з бутового каменю на вапняно-цементовому розчині; в середній частині відкритої ділянки фундаменту збереглося на незначну висоту мурування самої стіни шириною 1,1–1,2 м, викладеної з плінфи XI ст. Невелике розширення розкопу в східному напрямку, хоча й було здійснене на обмеженій для дослідження площі, показало, що безпосередньо до цієї стіни примикали якісь житлові та господарські прибудови зі значною кількістю різноманітного інвентарю (кераміки, виробів зі скла, заліза, бронзи тощо). Крім того, на північ від північної стіни дзвіниці М. Каргером була відкрита ще одна ділянка цього ж муру. І хоча розкопками 1948 та 1950 рр. була вивчена значна частина мурування, вченому довелось констатувати, що все ж отриманих даних недостатньо для відновлення бодай приблизного плану огорожі Митрополичого двору, адже здійснені цього року дослідження не дозволили виявити її північну ділянку³⁰⁰. Проте в низці закладених для пошуку її продовження на схід та північний схід від Софійського собору були виявлені 23 поховання XVII–XVIII ст.

Дослідження Софійського собору. Археологічне вивчення Софії Київської 1950 р. було зосереджене на трьох основних напрямках – вивчення

²⁹⁷ Документ № 42.

²⁹⁸ Документ № 43.

²⁹⁹ Документ № 44.

³⁰⁰ М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. 2, с. 210–213.

центральної абсиди храму для з’ясування особливостей конструктиву фундаментів та продовження пошуків давньої підлоги, в тому числі й під солеєю.

Невеликий шурф був закладений з боку зовнішньої стіни центральної абсиди. У розкопі відкрилось мурування, складене з бутового каменю на вапняно-цемент’янковому розчині, закладене в цьому місці на глибину 1,05 м від рівня давнього горизонту; залишків дерев’яних субструкцій на поверхні фундаменту у цьому місці прослідкувати не вдалось³⁰¹.

Були продовжені дослідження в центральній абсиді для виявлення інших ділянок збереженої мозаїчної підлоги заради створення її реконструкції, для чого проводились додаткові розшуки в окремих місцях під підлогою XVII ст. У більшості відкритих місць не зберігся навіть шар підмазки з граф’єю, проте біля південної стіни вдалось відкрити досить виразний фрагмент підлоги з відбитками від смальт і частково із залишками самих смальт, викладених у вигляді великого кола зі складним орнаментальним малюнком навколо нього³⁰².

Також був продовжений розпочатий попереднього року пошук залишків мозаїчної підлоги у різних частинах солеї собору. Шурф було закладено у південній її частині, між південно-східним хрещатим стовпом та східним восьмигранним стовпом південної потрійної арки. Завдяки дослідженням відкрився ще один фрагмент мозаїчної підлоги у доброму стані: біля західного стовпа цієї арки збереглася прямокутна шиферна плита *in situ*, з мозаїчним набором з різнокольорових смальт, що смугою обрамляв її по сторонах. Також на північ від цього фрагмента частково була відкрита невелика ділянка вапняної підмазки підлоги з граф’єю, малюнок якої доповнював граф’ю, що була відкрита у 1939 р. на північ від потрійної арки³⁰³.

№ 42³⁰⁴

Договор

1950 года августа 7-го дня   г. Киев.

Государственный Архитектурно-исторический Заповедник – “Софийский Музей” – Академии архитектуры Украинской ССР в г. Киеве, именуемый в дальнейшем “Заказчик”, в лице вр[еменно] и[сполняющего] об[язанности] директора Софийского заповедника тов[арища] Радченко Александра Дмитриевича, поручает группе археологов в лице профессора Каргера

³⁰¹ М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. 2, с. 176–177.

³⁰² *Ibid.*, с. 196.

³⁰³ *Ibid.*, с. 189–190.

³⁰⁴ У верхній частині рукою дописано: “Подлинник передан в бухгалтерию заповедника и т[оваришу] М. К. Каргеру”.

Михаила Константиновича, именуемой в дальнейшем “Исполнитель”, выполнение следующих археологических работ по теме: “Археологические раскопки”, предусмотренной планом научно-исследовательских работ по Софийском Заповеднику на 1950 год.

1. Раскопки разведочного порядка на территории Софийского Заповедника в целях поисков древних стен и других древних сооружений, согласно прилагаемой схеме № 1³⁰⁵.

2. Исследование древних полов и абсидной части Софийского собора, согласно прилагаемой схеме № 2³⁰⁶.

3.³⁰⁷ Раскопки должны быть произведены в полном соответствии с инструкцией комитета по делам архитектуры при Совете Министров СССР “О порядке учета, регистрации, содержания и реставрации памятников архитектуры”.

4. Стоимость работ определяется в сумме: девять тысяч сто пять рублей в соответствии со сметой по специальным средствам Софийского заповедника, утвержденной директором заповедника и зарегистрированной в Молотовском Райфинотделе.

5. Срок выполнения работ полтора месяца – с 1 августа по 15 сентября 1950 года.

6. По окончании археологических работ, профессор Каргер М. К. сдает Софийском заповеднику дневник археологических работ, чертежи, схемы и протокольные снимки, а к 1 января 1951 года – научный отчет о проведенной работе. По акту, подписываемому обеими сторонами³⁰⁸.

7. Все дефекты в отчете, обнаруженные при приемке-сдаче, исправляются профессором Каргером М. К. без особой платы в технически возможный срок, устанавливаемый Софийским заповедником.

8. За Софийским заповедником сохраняется право аннулировать настоящий договор, в случаях нарушения срока исполнения, отклонения от инструкции “О порядке учета, регистрации, содержания и реставрации памятников архитектуры” и взыскать с исполнителя все выплаченные ему суммы, если нарушения³⁰⁹, упомянутые в этом договоре, произошли по вине исполнителя.

9. Изменение условий настоящего договора, касающиеся объема работ, сроков исполнения и стоимости ее, должны быть оформлены особым соглашением.

10. Споры по настоящему договору решаются в установленном порядке в г. Киеве.

---

³⁰⁵ Частина речення після коми написана від руки.

³⁰⁶ Частина речення після коми написана від руки.

³⁰⁷ Тут і далі до п. 8 цифри проставлені від руки.

³⁰⁸ Речення дописане від руки.

³⁰⁹ Далі йде закреслена частина.

11. Софійському заповіднику предоставляется исключительное право на использование научного отчета и других материалов по проведенным археологическим раскопкам и на опубликование их с сохранением авторства исполнителя.

12. Расчеты за выполненную работу производятся в два срока по представленным актам – процентовкам: 1 сентября и 15 сентября 1950 года.

Оплата научных сотрудников проводится по ведомости из расчета повременной оплаты и ставок, согласованных с Молотовским Райфинотделом г. Киева. Оплата же³¹⁰ приглашенных рабочих производится по ведомости, составленной на основании табеля явки на работу, исходя из ставки, зарегистрированной в Молотовском Райфинотделе г. Киева.

18. Софійський заповідник забезпечує виготовлення чистових чертежів, схем і фотоснімків із своїх засобів.

Юридические адреса сторон:

- 1) Софійський Заповідник   г. Киев, ул. Владимирская, № 24
- 2) Профессор Каргер М. К.   г. Ленинград, Васильевский остров,
4 линия дом № 3 кв. 54.

“Заказчик”

Вр[еменно] и[сполняющий] об[язанности] директора софійського заповідника (Радченко А. Д.)

“Исполнитель”

руководитель научной археологической группы – профессор
(Каргер М. К.)

НАДР 922, арк. 90–91, машинопис

---

³¹⁰ Слово дописане від руки поперх надрукованого.

№ 43³¹¹

Академия архитектуры УССР
Софийский архитектурно-исторический заповедник

Дневник археологических раскопок на территории заповедника
и в Софийском соборе в августе 1950 г.

Научный руководитель работ М. К. Каргер

11 августа [19]50 г., пятница.

Начало работы 8 ч[асов] у[тра]

На работе: М. К. Каргер, Т. А. Шубникова, А. А. Шенников, А. И. Плешкова, Э. С. Смирнова, М. А. Сергеева, Б. А. Зернов; среди дня приехала Э. Д. Добровольская; прочие не приехали.

Произведена разбивка на участках КС–50¹ (место предполагаемого поворота стены во дворе здания Ин[ститу]тов Ак[адемии] арх[итектуры]) и КС–50-2 – участок перед³¹² западным фасадом ц[еркви] Теплой Софии (сплошное кирпичное замощение в елку кирпичом XIX в.)³¹³.

13 августа, воскресенье (раб[очий] день вместо субботы)

Начало работы 8 ч[асов] у[тра].

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова, А. А. Шенников, А. И. Плешкова, Э. Д. Добровольская, Э. С. Смирнова, М. А. Сергеева, Б. А. Зернов; среди дня приехали и приступили к работе Т. К. Леонтьева, М. А. Римская-Корсакова и И. П. Чурсина.

Начата раскопка на участке КС–50¹ на квадратах К–5, К–6, Л–5 (половина) и Л–6 (половина).

Вдоль ю[го]-з[ападной] стороны на глуб[ине] – 15 см от пов[ерхно]сти земли обнаружена кирпичная стена, занимающая всю длину раскопа. Стена сложена из светло-желтого кирпича 7×13×26 см и находится точно на продолжении стены здания, распол[оженного] к ю[го]-в[остоку] от участка (его нижний этаж XVIII века). Остальная часть раскопа до глуб[ины] – 30–50 см от пов[ерхно]сти – новый насыпной грунт с большим к[оличеством] строительного мусора

К 13 ч[асам] на глубине 3–50 см от пов[ерхно]сти на всей площади раскопа, кроме ямы в зап[адном] углу, очищена булыжная мостовая, примыкающая к кирпичной стене и понижающаяся к с[еверу]-в[осточной]

³¹¹ Щоденник написаний олівцем у зошиті в клітинку. Аркуші 67–89 – чисті.

³¹² Далі йде закреслене “главным фасадом”.

³¹³ Праворуч від запису за 11 серпня записано: “черт[еж] № 1” та “черт[еж] № 2”.

стороне раскопа. Вдоль с[еверо]-в[осточной] стороны раскопа поверх мостовой – слой плотного грунта от зарастания мостовой.

Начата разборка мостовой.

Обед[енный] перерыв с 13 ч[асов] до 15 ч[асов].

После обеда окончена разборка мостовой. Под ней насыпной грунт со щебнем.

В вост[очном] углу обнаружен плотный грунт на глубину – 70 см, ограниченный краем рва, идущего примерно параллельно ю[го]-в[осточной] стороне раскопа на расст[оянии] 80–100 см от нее. Ров засыпан землей со щебнем, в нем наряду с более поздними кирпичами и раствором попадаются куски древнего розового раствора с цемянкой, и шифер.

В с[еверо]-з[ападной] части раскопа – поздний насыпной грунт со строительным мусором, в зап[адном] углу – примыкающая к стене яма с большим количеством современного мусора (черепки, кости, кирпич).

К концу дня вынута грунта в среднем до – 50 см от пов[ерхно]сти.

Работа окончена в 18 ч[асов].

14 августа, понедельник.

Работа на участке КС–50¹.

Начало работы 8 ч[асов] у[тра].

На работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова, А. А. Шенников, А. И. Плешкова, Э. Д. Добровольская, Э. С. Смирнова, М. А. Сергеева, И. П. Чурсина, Б. А. Зернов, Г. К. Леонтьева, М. А. Римская-Корсакова и А. А. Шенников.

В течение всего дня производили зачистку края выемки, обнаруженной накануне, и выемку остальной части грунта до глубины ~ 1,5 м.

В крае выемки на глуб[ине] – 1,20 м обнаружен слой мелких кусков старого раствора с цемянкой. Грунт, оставленный выше него, удален, но края слоя не обнаружены.

Установлено, что упомянутая выемка является поздней ямой, которая занимает $\frac{3}{4}$ площади раскопа, врезается в материк и заполнена строительным мусором разного времени (наряду с новым кирпичом – куски шифера, кварцита и старого раствора). Ввиду этого раскопка в этой части прекращена, и сюда сваливается земля с других частей.

15 августа, вторник.

Работа на участках КС–50¹ и КС–50²

Начало работы 8 ч[асов] у[тра].

I. На участке КС–50².

Начата раскопка на квадратах:

1) от Г–5 до Г–8 (см[отри] генплан).

(на работе М. К. Каргер, Т. А. Шубникова, А. И. Плешкова, М. А. Сергеева, Б. А. Зернов, А. А. Шенников и 3 рабочих).

2) от Г–13 до Г–16
(на работе Г. К. Леонтьева, М. А. Римская-Корсакова, Э. С. Смирнова и 3 рабочих).

На обоих участках снята кирпичная отмостка XIX века и песчаная подсыпка под ней.

На квадратах Г–5, Г–6 и Г–7 сразу под песчаной подсыпкой обнаружены старая кладка и завалы камней от нее. Начата расчистка стены и удаление земли вокруг нее.

На квадр[атах] Г¹⁵–Г¹⁶ – под подсыпкой мостовой находится поздний светлый или слегка гумусированный грунт с кусками позднего кирпича, лежащий непосредственно на материковом лёссе (на глуб[ине] в среднем 70–80 см от пов[ерхн]ости). В квадр[атах] Г¹⁶ и Г¹⁷ под упомянутым поздним слоем начата раскопка ямы, заполненной древним строительным мусором от Софийского собора (кирпич, раствор, куски штукатурки с фреской, смальта от мозаики, керамика и т[ому] п[одобное]).

II. На участке КС–50¹.

(на работе: Добровольская Э. Д. и Чурсина И. П.).

В части раскопа, не затронутой упомянутой поздней ямой, продолжалась раскопка культурных слоев ниже слоя, содержащего куски раствора с цемянкой.

16 августа, среда.

Работа на участках КС–50¹ и КС–50².

Начало работы 8 ч[асов] у[тра].

На работе: М. К. Каргер, Т. А. Шубникова, А. И. Плешкова, Э. Д. Добровольская, М. А. Сергеева, Э. С. Смирнова, И. П. Чурсина, Б. А. Зернов, Г. К. Леонтьева, М. А. Римская-Корсакова и А. А. Шенников, и 7 рабочих.

На участке КС–50¹ в части, не нарушенной поздней ямой, на глубине ~ 185–190 см от поверхности, расчищена поверхность материкового лесса с лежащими на ней остатками древней каменной кладки и раствора с цемянкой. Границы кладки установить не удалось. Над материком до слоя древнего раствора – гумусный слой толщ[иной] ~ 40 см, постепенно светлеющий книзу, с немногочисленными древними находками.

Во второй половине дня зарисованы (черт[еж] 2)³¹⁴ и обмерены разрезы раскопа по юго-восточным и северо-восточным стенам, и начата засыпка раскопа. Решено сделать прирезку к юго-востоку, отступая на 1 м от первого раскопа.

На участке КС–50².

В квадратах Г⁵ и Г⁶ зачищен участок фундамента каменной стены, находящийся точно на продолжении стены, открытой раскопками 1948 г.

³¹⁴ Див. мал. 71.

на участке между колокольной и Теплой Софийской церковью. К юго-востоку от этого фундамента в жирном гумусном слое – отдельные камни, старая, керамика. К северо-западу, занимая почти весь квадрат Г⁷, расчищен завал камней от разрушенной стены, примыкающий вплотную к фундаменту, но ограниченный от сохранившейся кладки остатками затертой штукатурки. В квадрате Г⁶ стена к северу резко обрывается, пролом фундамента весь заполнен кусками камня и раствора.

Все завалы после расчистки удалены. Вскрыты и обеих сторон стены края цоколя из каменных плит и кирпича, над которым лежит³¹⁵ розоватый раствор со следами вышележащей каменной кладки. На с[еверо]-з[ападной] стороне стены (обращенной к собору) около цоколя – остатки штукатурки. Цоколь несколько выступает над подземной частью фундамента. Фундамент плотно заполняет всю траншею, вырытую в материковом лессе. С обеих сторон фундамента сделаны шурфы до его основания с целью выяснить его глубину и характер стенок.

Стенка, обращенная к ю[го]-в[остоку] – гладкая, повторяющая форму траншеи; в известковом растворе местами – плоские грани камней.

Стенка, обращенная к собору, – неправильной формы. Под фундаментом – небольшая, около 5 см, подсыпка из более серого, чем лесс, грунта.

Размеры см[отри] на чертежах 4, 5 и 6³¹⁶.

После обеда сделана прирезка с с[еверо]-з[апада] к квадратам Г⁶ и Г⁷ – в квадрата В⁶ и В⁷, на продолжении стены. Прирезка сделана на 140 см, до края кирпичной отмостки, и не доведена до краев квадрата, чтобы не повредить корни дерева, стоящего на краю квадрата В⁶. В этой прирезке начата расчистка завала в разрушенной части фундамента.

Сделана также прирезка к ю[го]-в[остоку] – на квадратах Г², Г³ и Г⁴. Разобрана отмостка и начата выемка верхних слоев.

На квадратах Г¹³, Г¹⁴, Г¹⁵ и Г¹⁶ сняты все слои до материкового лесса и сделан обмер с[еверо]-з[ападной] стенки во всех 4 квадратах. В квадратах (черт[еж] 5)³¹⁷ Г¹⁵ и Г¹⁶ расчищена до дна упомянутая яма со строительным мусором от Софийского собора.

Раскопаны до материка квадраты Г⁹, Г¹⁰, Г¹¹ и Г¹². В них, так же, как в кв[адратах] Г¹³ и Г¹⁴ (см[отри] выше) – поздние слои лежат прямо на материке, нарушенном лишь несколькими мелкими ямами с поздними кирпичами и костями животных. Никаких находок в этих квадратах нет.

---

³¹⁵ Далі знаходиться закреслене “свет”.

³¹⁶ Див. мал. 73–75.

³¹⁷ Див. мал. 74.

7 августа, четверг.

Работа на участках КС–50¹ и КС–50².

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А., и рабочих 6 чел[овек].

На участке КС–50¹ до обеда закончена засыпка первого раскопа и сделана разбивка следующего на квадратах К⁷ (ю[жная] половина), К⁸ и К⁹ (сев[ерная] половина). После обеда начата выемка верхних слоев – тот же строительный мусор, что и на квадратах К⁵ и К⁶.

На участке КС–50². Сделан обмер разреза с[еверо]-з[ападной] стены в квадр[атах] Г⁹, Г¹⁰, Г¹¹ и Г¹², (черт[еж] 5, продолжение)³¹⁸ и начата засыпка всех квадратов от Г⁹ до Г¹⁷.

В квадратах В⁷ и В⁸ (прирезка на продолжении стены) расчищен весь завал до нижних, сохранившихся частей фундамента, и расчищен противоположный край пролома, частично попадающий в квадрат В⁸.

В квадратах Г²–Г⁵, т[о] е[сть] во всей части раскопа к югу от стены, раскрыт мощный слой жирного черного гумуса, лежащий на материковом лессе, постепенно понижающемся от стены к югу. В этом слое – большое количество находок старых предметов – керамика, стекло, бронза, кирпичи, камни, куски известкового раствора (в т[ом] ч[исле] почти белого).

В числе этих находок – фрагмент свинцовой кровли, жел[езный] нож, бронз[овый] крест с эмалью, перламутровый крестик, шиферное пряслице, фрагменты стеклянных браслетов.

В квадрате Г² в слое гумуса на высоте около 10 см над уровнем материка – большое количество крупных камней, лежащих в беспорядке. Между ними – обломки кирпичей, раствора, очень много мелких осколков керамики, много обломков костей различных животных, а также лежащие в беспорядке в промежутке между двумя камнями части скелета ребенка (черепа нет).

18 августа, пятница.

Продолжение работы на участках КС–50¹ и КС–50².

Начало работы 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А., рабочих чел[овек] <...>.

³¹⁸ Див. мал. 74.

На участку КС–50¹ продолжалась выемка позднего насыпного грунта во втором раскопе (очень большое количество камней и строительного мусора). Расчищена и снята булыжная мостовая с асфальтовым покрытием.

На участке КС–50² продолжалась расчистка старого культурного слоя (жирный черный гумус) на квадратах Г²–Г⁵. Большое количество старых находок. Отдельные камни, найденные накануне, оказались свободными в толще гумуса, и удалены. Продолжалась засыпка кв[адратов] от Г⁹ до Г¹⁷.

19 августа, суббота.

Продолжение работы на уч[астках] КС–50¹ и КС–50².

Начало работы 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А.

Рабочие не работали.

На участке КС–50¹ под слоем позднего строительного мусора раскрыт слой черного гумуса со старыми находками, постепенно светлеющий книзу. Среди находок – старая керамика, старый кирпич, раствор с цемянкой.

К концу дня в северном углу раскопа открыт слой отдельных камней, лежащих на материковом лессе, а в средней части – слой осколков кирпича и печины. Расчистка всей пов[ерхно]сти материка не закончена.

На участке КС–50² продолжалась расчистка культурного слоя на квадратах Г²–Г⁵. Раскрыта поверхность лёсса, изрытая ямами. Расчистка отдельных ям не закончена.

Сделана прирезка на кв[адратах] В⁷, Б⁷, А⁷ – траншея шир[иной] 1 м.

В нескольких см от стенки раскопа начинается кирпичная кладка XVIII в., заполняющая всю площадь прирезки.

Верхний ряд кирпичей – 7-й – лежит под кирпичной отмосткой XIX в. Нижний ряд лежит на подсыпке из строительного мусора.

Кладка частично врезается в завал старых камней от фундамента, расчищено в кв.³¹⁹

Нижняя часть рва этого ф[ундамен]та, по-видимому, не нарушена и уходит под кладку. В месте пересечения в стене рва расчищен уступ, напоминающий край лопатки.

Дальнейшая работа здесь приостановлена до разборки кирпичной кладки.

---

³¹⁹ Номер не вказано.

21 августа, понедельник.

Продолжение работы на уч[астках] КС–50¹ и КС–50².

Начало работы в 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А., рабочих 6 чел[овек].

На участке КС–50¹.

Закончена расчистка поверхности материкового лесса с лежащими на ней отдельными камнями и слоем раствора, печины и осколков старого кирпича.

Сделан обмер плана и с[еверо]-в[осточной] стены раскопа – черт[еж] № 3³²⁰.

На участке КС–50².

Закончена расчистка культурного слоя в квадратах к югу от стены. Расчищено несколько глубоких, до 1,8 м, ям, заполненных тем же, что и выше, жирным черным гумусом с прослойками угля и старыми находками.

Сделан полный обмер разреза по всем квадратам от Г² до Г¹⁷ – черт[еж] № 5³²¹.

В квадратах Д⁶, Д⁵, Е⁵, Е⁴ частично сняты дерн и верхние слои, и верхняя часть фундамента открыта до забора, ограничивающего участок. Поверхность фундамента в этой части покрыта ровным слоем раствора без заметных следов вышележащей кладки. Близ ю[го]-з[ападного] конца расчищенного участка сквозь слой раствора выступают камни забутки фундамента. Под столб забора в фундаменте выбита яма. Линия газопровода, проходящая в этом месте параллельно основной траншее раскопа (Г²–Г), не нарушает кладку фундамента, а проходит под ним.

Следов пилястр на расчищенном участке нет.

22 августа, вторник.

Работы на участке КС–50¹, КС–50², КС–50³.

Начало работы 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А., рабочих 6 чел[овек].

На участке КС–50¹.

Закончена засыпка раскопов, и работа прекращена.

---

³²⁰ Див. мал. 72.

³²¹ Див. мал. 74.

На участке КС–50².

Проведен подробный обмер плана открытого участка стены – черт[еж] № 6³²².

Начата засыпка квадратов Г¹⁵, Г¹⁶, Г¹⁷.

Участок КС–50³ – пустая площадка у северо-восточного угла Софийского собора. Заложен раскоп в 5 квадратов 2×2 м, ориентированный по напр[авлению] в[осток]–з[апад] и привязанный к с[еверо]-вост[очному] углу цоколя крайнего северного контрфорса восточного фасада собора – черт[еж] № 7³²³.

Сделана разбивка и начата выемка верхних слоев. После лежащего под дерном слоя поздней щебенки, утолщающегося к востоку, идет однородный слой светлосерого грунта без находок. На глубине от 80 до 100 см от поверхности по всей площади раскопа обнаружены погребения. До конца дня расчищено 8 погребений (считая следы несохранившихся погребений и погребения, частично выходящие за пределы раскопа. Положение на плане и глубину от пов[ерхности] (считая до того основания, на котором в наст[оящее] время лежит костяк, независимо от наличия гроба и толщины его дна) см[отри] на черт[еже] № 8³²⁴.

Захоронения ориентированы приблизительно по оси собора и находятся на различной глубине (см[отри] план). Отдельные могилы врезаются одна в другую. Сохранность остатков – различная. Наряду с костяками, при которых не сохранилось никаких следов гробов, в отдельных захоронениях найдены как разрозненные гвозди и волокна дерева, так и сравнительно неплохо сохранившиеся гробы из сильно истлевшего, рассыпающегося дерева темнокоричневого цвета. У всех гробов разрушены крышки. Костяки – различных размеров и различной сохранности. Имеется скелет младенца со следами гроба (– 85 см) (№ 1). Около скелетов “2”, и “3”, (№ 3 врезан в № 2 на том же уровне – 90 см) найдены 2 разрозненных стеклянных бусины и сильно окисленная медная монета.

Среди засыпки могил – осколки кирпича и керамики разного времени, в т[ом] ч[исле] старой, и большое количество кусков железняка, желтого песчаника и шифера. Могилы находятся в светложелтом лессе, в котором намечаются пятна нижележащих захоронений.

Сделан план раскопа черт[еж] № 8³²⁵ и детальный обмер найденных захоронений – черт[еж] № 9³²⁶.

---

³²² Див. мал. 75.

³²³ Див. мал. 76.

³²⁴ Див. мал. 77.

³²⁵ Див. мал. 77.

³²⁶ Див. мал. 78.

23 августа, среда.

Работа на участках КС–50², КС–50³ и КС–50⁴.

Начало работы в 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А., рабочих ...³²⁷ чел[овек].

На участке КС–50² – засыпка квадратов к югу от стены. Сделана попытка разобрать часть кирпичной кладки XVIII века, перекрывающей фундамент. При этом выяснено, что следующие (кроме 1го от фасада) вертикальные ряды уходят вглубь, нарушая старую кладку стены. Работа прекращена.

На участке КС–50³ – продолжается расчистка погребений. Обнаружено еще несколько, лежащих глубже, также различной сохранности. Положение, глубина и подробный обмер – черт[еж] 8, 9 и 10³²⁸.

Сохранность захоронений – различная, частично сохранились стенки гробов. Никакого инвентаря не найдено. В захоронении № 9 (костьяк сохр[анился] полностью, волокна дерева от гроба – также полностью, в т[ом] ч[исле] и провалившаяся крышка) под головой – 2 кирпича, из них правый (ближний к краю раскопа) – старый, домонгольского типа, левый – красный, с “каннелюрами”. В захоронении № 14 весь костьяк покрыт белым кристаллическим налетом.

Все вновь обнаруженные захоронения занесены в план (черт[еж]³²⁹) и обмеры (черт[еж]³³⁰).

Участок КС–50⁴ – внутренний двор³³¹ на участке между площадью Б. Хмельницкого, пер[еулком] Рыльским и территорией Софийского заповедника (двор дома № 3 по Рыльскому пер[еулку]). Участок ограничен с севера – каменным жилым домом, с юга – деревянным забором (вдоль проезда с площади к зданию Архива), с в[остока] и з[апада] – деревянными сараями.

Заложены раскоп на 10 квадратах, ориентированных по напр[авлению] в[осток]–з[апад]. Сделана разбивка. На плане – черт[еж] № 11³³² – раскоп временно привязан к ближайшим деревянным сооружениям (заборы, сарай) и деревьям. За временный репер при нивелировке принята точка на деревянной проходной будке Архива – верхний край нижней брусовой обвязки на восточном углу (в месте примыкания забора).

³²⁷ Так у тексті.

³²⁸ Див. мал. 77–79.

³²⁹ Номер не вказаний. Мовиться про креслення № 8 (мал. 77).

³³⁰ Номер не вказаний. Мовиться про креслення № 9 та № 10 (мал. 78–79).

³³¹ Далі знаходиться закреслене “домов”.

³³² Див. мал. 80.

Начата выемка земли. Под тонким слоем песка – сплошной слой современного мусора, металлического и стеклянного лома и т[ому] п[одобного]. В квад[рате] Ц¹ раскоп пересекает немецкая траншея, засыпанная мусором.

24 августа, четверг.

Работа на участке КС–50⁴.

Начало работы в 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А., рабочих 6 чел[овек].

Все участники экспедиции и рабочие заняты на выемке земли по всей длине траншеи от 1,5 до 2 м в глубину. Под немецким окопом и мусором оставлен перешеек. Земля – слои планировки конца XVIII – начала XIX века. Чередуются прослойки песка, гумуса, строительного мусора. Много кирпича.

25 августа, пятница.

Работа на уч[астке] КС–50⁴.

Начало работы – 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А., рабочих 6 чел[овек].

Продолжается выемка земли, к концу дня – глубина 2,5–3 м. Те же слои планировки XVIII–XIX в. Среди нового мусора – отдельные куски старого кирпича.

26 августа, суббота.

Работа на уч[астках] КС–50³ и КС–50⁴.

Начало работы – 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А. и 6 рабочих.

На уч[астке] КС–50³ продолжалась расчистка погребения. Все ранее расчищенные и обмеренные погребения сняты, начата расчистка следующих, нижележащих погребений. Погребения – совершенно того же характера, что и предыдущие, подробно – см[отри] черт[ежи] 8 и 10³³³.

---

³³³ Див. мал. 77 та 79.

На уч[астке] КС–50⁴ ввиду значительной глубины продолжается углубление только на квадратах С¹, Х¹, Ц¹, остальные части траншеи используются в качестве промежуточных площадок для подъема земли. К концу дня на указанных 3 квадратах глубина доведена до 4 м от поверхности. Продолжаются те же планировочные слои XVIII–XIX в.

28 августа, понедельник.

Работа на уч[астках] КС–50³ и КС–50⁴.

Начало работы – 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А., и рабочих 6 чел[овек].

На уч[астке] КС–50³ закончена расчистка погребений. В погребении № 16 обнаружены, кроме скелета и следов гроба (гвозди, отдельные волокна дерева), следующие предметы: 1) медный нательный крест (две ветви сломаны), лежавший под нижней челюстью справа среди остатков разложившейся ткани; 2) медный перстень с камнем на фаланге пальца правой руки (обе руки сложены на груди); 3) такой же перстень (вместе с остатками ткани) – под правой берцовой костью (выступая из-под нее) около тазобедренного сустава; врезался в кость и отделен от нее с усилием. В отличие от всех прочих погребений, в этом погребении кости сильно поражены гнилью и размягчены, а земля между ними черного цвета и сохраняла гнилостный запах.

Во многих погребениях заметно повреждены многие спинные позвонки, в упомянутом погребении № 16 найден всего один позвонок (спинный, сильно сгнивший, в погребении № 15 нет ни одного позвонка (кроме того здесь, как в ряде других погребений, отсутствуют многие другие кости, поврежденные, очевидно, при позднейших перекопках).

Кроме перечисленных захоронений, в раскопе найдено значительное количество разрозненных костей из несохранившихся погребений, в т[ом] ч[исле] 2 черепа, лежавших прямо в лессе.

В квадр ...³³⁴ на поверхности лесса найдены нижняя часть старого горшка доньшком вверх и куски венчика старой керамики.

Поверхность лесса имеет резкий перепад на 20–30 см (показан на плане), ниже его по всей поверхности лесса лежит слой толщ[иной] 15–20 см, состоящий из чередующихся тонких прослоек очень мягкого белого песка, повидимому – намытого.

После обмера всех раскрытых погребений начата засыпка раскопа.

³³⁴ Так у тексті.

На уч[астке] КС–50⁴ во всех частях, кроме квадр[ата] С¹, начата засыпка ввиду невозможности дальнейшего заглубления. В кв[адрате] П¹ зачищено дно на глубине 4 м от пов[ерхно]сти (жирный черный гумус) и в нем сделан шурф на глубину еще 1,5 м. На глуб[ине] 5,0 м от пов[ерхно]сти под мощным слоем жирного черного гумуса найден лесс с прослойками гумуса. Начиная с 5,4 м идет чистый лесс. Раскоп прекращен.

29 августа, вторник.

Работа на уч[астках] КС–50³, КС–50⁴, КС–50⁵.

Начало работы 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А. и 6 рабочих.

На участках КС–50³ и КС–50⁴ закончена засыпка раскопов и закончены работы по нивелировке и привязке.

Участок КС–50⁵ заложен недалеко от уч[астка] КС–50³ (к с[еверо]-в[остоку] от него), в с[еверо]-в[осточном] углу двора собора. Заложены 2 квадрата по оси с[евер]–ю[г]. Разбивка привязана к собору – черт[еж 13]³³⁵. Начата выемка земли.

Ведутся работы по разборке и упаковке находок и оформлению чертежей.

30 августа, среда.

Работа на уч[астках] КС–50⁵, КС–50⁶ и КС–50⁷.

Начало работы 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А. и 6 рабочих.

На уч[астке] КС–50⁵ на глубине – 1,5–1,7 м от пов[ерхно]сти земли под слоем светлого серого грунта найдены 3 захоронения, вполне аналогичные найденным в раскопе КС–50³ и так же ориентированные приibl[изительно] по оси собора. Расположение и обмер погребений см[отри] на чертежах № 14 и 15³³⁶.

При погребении № 1 найдены медная, сильно окисленная, небольшая монета (около правого бедра) и обломок керамического изделия неизвестного назначения. Другого инвентаря в раскопе не найдено.

Все 3 погребения лежат в материковом лессе.

Раскоп закончен, произведены обмеры, начата засыпка.

---

³³⁵ Див. мал. 82.

³³⁶ Див. мал. 83–84.

Участок КС–50⁶ – у центральной апсиды собора. Заложены 2 квадрата, примыкающие к краю кирпичной отмостки и ориентированные по перпендикуляру к средней грани цоколя апсиды. Произведена разбивка.

Вынут грунт на глубину 0,5–0,7 м. Тяжелый строительный мусор с остатками разного времени.

Участок КС–50⁷ – около северной стены колокольни в месте примыкания к ней стены XVIII века. Участок находится на продолжении оси старой стены, фундаменты которой открыты в [19]48 г. между колокольней и Теплой Софийской ц[ерковью], и в [19]50 г. – в раскопе КС–50².

Раскопка на участке крайне стеснена – деревья, забор огорода, врытые в землю стойки деревянных лесов, окружающих нижние этажи колокольни. Поэтому заложен предварительно разведочный шурф шир[инной] 1 м, ориент[ированный] приблизительно по напр[авлению] в[осток]–з[апад] и пересекающий предполагаемую линию старой стены. Шурф вост[очным] концом упирается в стену XVIII в. Участок имеет сильный уклон к западу за счет высокой подсыпки строительным мусором. Начата выемка мусора и земли. К концу дня в вост[очной] ч[асти] вынута грунта на гл[убину] 1,2 м. Среди строительного мусора разного времени найдено очень много обломков изразца и др[угой] керамики XVII–XVIII в. в., а также стеклянный браслет домонгольского времени.

31 августа, четверг.

Работа на участках КС–50⁵, КС–50⁶, КС–50⁷ и в Софийском соборе – КС–50⁸ и КС–50⁹.

Начало работы 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А., рабочих 6 чел[овек].

На участке КС–50⁵ закончена засыпка.

На участке КС–50⁶ открыты погребения такие же, как в раскопах КС–50³ и КС–50⁵. Начаты расчистка и обмер.

На участке КС–50⁷ на глубине около 2 м от поверхности расчищен участок фундамента той же стены, что в раскопе КС–50². Часть фундамента нарушена поздней ямой, засыпанной строительным мусором. Ввиду значительной глубины раскопа и стесненности работы на участке, вместо прирезок по направлению стены сделаны лишь местные выемки в стенке раскопа вдоль краев фундамента, позволившие открыть с[еверо]-з[ападный] край стены на протяжении 1,8 м и часть ю[го]-в[осточного] края, не поврежденной ямой. Малый размер этих участков не позволяет точно определить направление оси стены, однако нанесение участка на “Опорный план территории Софийского заповедника” показывает, что в пределах точности

этого плана найденный отрезок стены находится точно на оси двух ранее открытых отрезков.

Открытый участок фундамента состоит из каменной кладки на известковом растворе розового цвета, с большим количеством цемьянки³³⁷. Высота фундамента – около 40 см, основание – неровное, понижается от северного к южному концу участка. На южном конце верхняя поверхность – розовый слой раствора без выступающих камней и без следов вышележащей кладки. В сев[ерной] части верхняя часть фундамента разрушена. Стенки – приблизительно вертикальные, но со значительными выступами и впадинами. Цоколя нет, в отличие от уч[астка] КС–50², но со стороны, обраш[енной] к собору, кладка имеет по верхней кромке небольшой выступ неправильной формы. Фундамент на всю глубину находится в слое светлого лесса с прослойками гумуса толщ[иной] около 20 см. Выше идут до поверхности слои строительного мусора XVII в. и более новые. На глубине около 1 м от поверхности находится дно известковой ямы со слоем чистой извести ~ 5 см толщиной. Под дерном и слоем мусора и щебня лежит толстый, до 40 см, слой угля, повышающийся к кирпич[ичной] стене. Весь с[еверо]-в[осточный] угол раскопа занят засыпанной мусором поздней ямой, прорезающей фундамент и уходящей ниже, в лесс.

Ввиду неправильной формы и случайного положения шурфа (из-за затесненности участка), найденный участок стены привязан не к разбивочной сетке, а к³³⁸ причалке, проведенной приблизительно по оси шурфа и точно привязанной к 2 точкам монастырской стены XVIII века. Нивелировка всего участка привязана к принятой за усл[овный] $v \pm 0,0$ верхней полке архитектурной тяги, проходящей над цоколем колокольни, около места пимыкания к колокольне монастырской стены.

Сделаны генплан с привязкой с нивелировкой – черт[еж] 21³³⁹ и начат обмер плана стены.

Участок КС–50⁸ – в Софийском соборе, на солее (южный конец). В проходе между восьмигранным столбом и иконостасом сняты чугунные плиты XIX в. и начата выемка кирпичной кладки XIX в. и³⁴⁰ засыпки. На глубине – 23 см от поверхности чугунных плит открыт пол XVIII в. из квадратных (25×25) керамических плит, частично разрушенных.

Сделан план – черт[еж] № 22³⁴¹. Затем пол разобран и начата дальнейшая выемка слоев подсыпки.

Участок КС–50⁹ – в центральной апсиде Софийского собора. Вдоль северной стороны престола сняты чугунные плиты XIX в., открыт пол XVIII века и начата расчистка в отдельных местах нижележащих слоев.

---

³³⁷ Далі знаходиться закреслене: “в отличие от участка КС–50², где раствор почти белый”.

³³⁸ Далі знаходиться закреслене “условной”.

³³⁹ Див. мал. 90.

³⁴⁰ Далі знаходиться закреслене “песчаной”.

³⁴¹ Див. мал. 91.

1 сентября, пятница.

Работа на участках КС–50⁶, КС–50⁷, КС–50⁸, КС–50⁹.

Начало работы 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А. Рабочих³⁴².

На уч[астке] КС–50⁶ – расчистка и обмер погребений. Черт[ежи] № 17–18³⁴³. В погребении № 2 найден бронзовый нательный крест.

На уч[астке] КС–50⁷ закончен обмер плана и разреза открытого участка стены. Чертежи № 22 и 23³⁴⁴. Раскоп засыпан.

На участке КС–50⁸ (на солее Софийского собора) продолжалась выемка земли. Открыт участок старого пола. В южной части раскопа, между столбом и иконостасом, открыт фрагмент мозаики с шиферными плитами и смальтой, – черт[теж] № 18³⁴⁵, – частично реставрированный керамическими поливными плитками с плохо сохранившейся поливой. Нижняя часть столба покрыта³⁴⁶ белой известковой штукатуркой, частично сбитой. Под ней ниже 2 ряда старой кладки столба отесаны не по граням, как весь столб, а по кругу. Под новым иконостасом открыта стоящая на старом мозаичном полу кирпичная кладка XVII в., представляющая собой повидимому, основание иконостаса (времени П. Могилы?). В сев[ерной] части раскопа на уровне мозаичного пола открыт слой старого раствора с графьей для мозаики, частично покрытый слоем более позднего раствора. Слой с графьей имеет уклон в сторону столба, вызванный усадкой последнего.

На участке КС–50⁹ – расчистка старых полов в северной и южной частях центральной апсиды. В северной части – черт[еж] 26³⁴⁷ – открыты отверстия округлой формы, оставшиеся, возможно, от столбов кивория. В южной части начата расчистка участка пола вокруг южного конца скамьи.

2 сентября, суббота.

Работы на уч[астке] КС–50⁶, КС–50⁸, КС–50⁹.

Нач[ало] работы 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А., рабочих ...³⁴⁸

³⁴² Кількість не зазначена.

³⁴³ Див. мал. 86–87.

³⁴⁴ Див. мал. 91–92.

³⁴⁵ Див. мал. 87.

³⁴⁶ Далі знаходиться закреслене “поздней”.

³⁴⁷ Див. мал. 95.

³⁴⁸ Так у тексті.

На участке КС–50⁶ закончен обмер погребений, начата засыпка раскопа, и заложена прирезка, отступя 1 м от раскопа в сторону собора, до стены апсиды (около 1,3 м при ширине 2 м). Разобрана кирпичная отмостка XIX в. и начата выемка земли.

На уч[астке] КС–50⁸ (на солее собора) произведен обмер открытого участка старого пола.

На уч[астке] КС–50⁹ продолжалась расчистка пола около ю[жного] конца скамьи.

3 сентября, воскресенье.

Работа на уч[астках] КС–50⁶ и КС–50⁹.

Начало работы 8 ч[асов] утра.

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Шенников А. А., Кирпичников А. Н.

На уч[астке] КС–50⁶ вынута земля до основания фундамента. Фундамент апсиды открыт и зачищен на всю высоту. В сев[ерной] стене раскопа сделана местная выемка до угла апсиды. Ниже цоколя XIX в. находится древняя кладка, повторяющая в плане грани стен апсиды. Ниже цоколя в растворе имеются отдельные кирпичи – приibl[изительно] 2 ряда, ниже – кладка из больших глыб красного кварцита. На глуб[ине] 1 м от пов[ерхно]сти отмостки начинается фундамент, выложенный по кругу. В верхнем ряду кладки этой части имеются, наряду с кварцитом, куски шифера. Основание фундамента – неровное, между ним и лессом по дну траншеи – прослойка голубоватого грунта. План, фасад и разрез открытой ч[асти] фундамента – чертежи 19 и 20³⁴⁹.

После обмера произведена засыпка раскопа.

На уч[астке] КС–50⁹ полностью закончена расчистка. В углу между ю[жным] концом скамьи и стеной отрыт большой фрагмент слоя раствора с отпечатками смальты. Весь слой сильно наклонен в сторону стены вследствие усадки, и имеет много трещин и повреждений. Поверх этого слоя около стенки скамьи лежит кусок второго такого же слоя – фрагмент ранее неизвестного второго мозаичного пола. В нем сохран[ились] отпечатки смальты и частично – сама смальта (мелкие осколки, один целый камень) разных цветов (красный, желтый, темнозеленый, светлозеленый). Рисунок мозаики второго пола – иной чем на первом полу. На стенке скамьи в углу открыт кусок мозаичной облицовки, соединяющейся с первым мозаичным полом.

---

³⁴⁹ Див. мал. 88–89.

В вост[очном] конце раскопа, за остатками мозаики, открытой при раскопках Милеева, найдено неизвестного происхождения углубление в растворе в виде жолоба, упирающегося в стенку скамьи и имеющего уклон в³⁵⁰ сторону стенки.

Начат детальный обмер пола раскопа в М 1:5.

4 сентября, понедельник.

Работа на уч[астке] КС–50⁹.

Начало раб[оты в] 8 ч[асов] у[тра].

На работе: Каргер М. К., Шубникова Т. А., Плешкова А. И., Добровольская Э. Д., Сергеева М. А., Смирнова Э. С., Чурсина И. П., Зернов Б. А., Леонтьева Г. К., Римская-Корсакова М. А., Кирпичников А. Н., Шенников А. А.

Закончен обмер пола в алтаре собора на участке КС–50⁹. Черт[еж] № 27³⁵¹.

Производилась разборка материалов экспедиции.

Работа в Софийском заповеднике закончена.

НАДР 922, арк. 34–66³⁵², рукопис

№ 44

Академия архитектуры УССР
Софийский архитектурно-исторический заповедник

М. К. Каргер

Отчет об археологических исследованиях в киевском Софийском соборе, проведенных летом 1950 года

Ленинград 1950

Археологические исследования, проведенные Софийским архитектурно-историческим Заповедником Академии архитектуры УССР в 1950 г. ставили своей целью продолжение работ по изучению архитектуры Софийского собора и территории Заповедника, проводившихся Заповедником под руководством автора настоящего отчета в 1939–1940 и 1946, 1948–1949 гг. План работы, утвержденный Ученым советом Института исто-

³⁵⁰ Далі знаходиться закреслене “эту”.

³⁵¹ Див. мал. 96.

³⁵² Вказані лише пронумеровані аркуші.

рии и теории архитектуры Академии архитектуры УССР, включал следующие задачи:

1. Продолжение поисков остатков древней стены, открытой на территории Заповедника в 1948 г. С этой целью было решено заложить ряд разведочных раскопов а) на территории Заповедника, б) во дворе дома № 3³⁵³ по Рыльскому переулку.

2. Дополнительные поиски фрагментов древнего пола в средней апсиде, а также у восточного восьмигранного столба южной тройной арки под хорами для выяснения характера общей композиции мозаичного пола центрального нефа и алтарной апсиды.

Работы были проведены с 11/VIII по 3/IX 1950 г. В работах под руководством автора настоящего отчета приняли участие: научные сотрудники Т. А. Шубникова, Э. Д. Добровольская, А. И. Плешкова, А. А. Шенников и студенты-практиканты Ленинградского государственного университета им. А. А. Жданова и Института живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина Академии художеств СССР Э. Смирнова, А. Кирпичников, М. Сергеева, И. Чурсина, Б. Зернов, М. Римская-Корсакова и Г. Леонтьева.

1. Раскопки на территории Софийского заповедника.

Для окончательного выяснения вопроса о связи между собой двух отрезков стены, открытых археологическими работами в 1948 г. к западу и югу от Софийского собора, и о назначении всего сооружения в целом, необходимо было продолжение поисков остатков этой постройки на территории Заповедника.

Эта задача и была поставлена в качестве основной в плане археологического исследования территории Заповедника на 1950 г. Раскопками этого года предстояло прежде всего вскрыть продолжение трассы стены, обнаруженной в 1948 г. за зданием Института Академии. Раскоп, 4×3 м, заложённый почти вплотную к раскопу 1948 г. (к юго-востоку от него), однако, вызвал большое разочарование. Весь участок оказался перерытым на большую глубину поздними ямами и никаких следов древней стены за исключением незначительных обломков древнего раствора и бутового камня здесь обнаружить не удалось. Расширение раскопа к юго-востоку также не дало никаких результатов. Древние слои на узком участке между двумя домами оказались полностью уничтоженными на всю глубину. Неудача эта особенно усугублялась тем, что здесь можно было ожидать или поворот стены, или даже угловую башню.

Раскопки были перенесены на участок, расположенный у юго-западного угла трапезной церкви (так назыв[аемой] Теплой Софии). Несколько южнее этого участка траншея газопровода, проложенная поздней осенью

---

³⁵³ Исправлено ручкою, первісно стояло “4”.

1949 г. вдоль асфальтированной дороги, пересекла какой-то древний фундамент, напоминавший по своему характеру фундаменты, раскопанные в 1948 г. Разведочной траншеей, заложенной параллельно западной стене церкви, в первый же день раскопок был обнаружен отлично сохранившийся отрезок фундамента, представляющего продолжение фундамента, вскрытого раскопками 1948 г. к северу от северо-восточного угла той же церкви. Последующими раскопками фундамент был вскрыт полностью на участке, доступном для исследования, протяжением 8,5³⁵⁴ м. В южном направлении фундамент продолжается под асфальтированную мостовую, где он не мог быть вскрыт, в северном на расстоянии ок[оло] 4 м от западного фасада церкви уничтожен какими то поздними кирпичными сооружениями, примыкавшими к церкви.

Фундамент, сложенный из блоков песчаника и валунов на растворе извести с цемянкой, имеет ширину 1,6 м. Глубина заложения от современной дневной поверхности 1,0–1,2 м, от древней – 0,8 м. На уровне древней дневной поверхности фундамент несколько расширяется, образуя с обеих сторон небольшие выступы, предохраняющие кладку фундамента от размывания. Поверхность (верхняя) этих³⁵⁵ выступов покрыта заглаженным раствором. В средней части фундамента, выше уровня заглаженной поверхности, сохранилась на небольшую высоту кладка самой стены, имевшей ширину 1,1–1,2 м. В кладке стены и выступов фундамента местами виден кирпич, по размерам и керамическим качествам близкий к кирпичам XI в.

Расширение раскопа в восточном направлении, несмотря на незначительность площади, доступной для исследования, дало интереснейшую картину городской территории. Непосредственно к стене примыкали развалины различных жилых и хозяйственных построек, сопровождавшихся большим количеством разнообразного инвентаря – керамики, изделий из стекла, железа, бронзы и пр[очего].

В небольшом раскопе, заложенном к северу от северной стены колокольни на глубине 2,25 м, удалось обнаружить нижнюю часть кладки еще одного отрезка фундамента стены, являющегося непосредственным продолжением стены, вскрытой в 1948 г. в траншее газопровода, проложенной на площади Б. Хмельницкого параллельно стене софийской ограды в 7 м от нее.

Таким образом, если соединить четыре отрезка стены, обнаруженные раскопками 1948–1950 гг., расположенные на прямой линии, почти по оси север–юг, общее протяжение этой части стены достигает ок[оло] 136 м. Если учесть, что раскопками 1948 г. стена, расположенная почти перпендикулярно к вышеописанной, была вскрыта на протяжении 77,5 м, общая протяженность вскрытой раскопками стены достигает в настоящее время уже 213,5 м. Несмотря на столь значительные размеры открытой раскоп-

³⁵⁴ Тут і далі цифри вписувались від руки.

³⁵⁵ Слово вписане від руки.

ками 1948 и 1950 гг. части мощного сооружения древнейшей поры, до последнего времени остававшегося совершенно неизвестным для историков древнего Киева, нужно признать, что и в настоящее время мы обнаружили, по-видимому, лишь незначительную его часть, не позволяющую даже гипотетически восстановить его план полностью, хотя бы в основных чертах.

Попытка обнаружить северную часть этого сооружения во дворе дома № 3 по Рыльскому переулку, примыкающему к территории Заповедника с севера, пока не увенчалась успехом. Раскопками разведочного характера, проведенными в 1950 г. в южной части этого двора, был обнаружен глубокий овраг (глубина его достигала 6 м от уровня современной поверхности), засыпанный при планировке местности в XVIII в. Монеты и другие предметы этого времени были найдены в самых нижних слоях засыпки оврага в северном углу территории софийского двора, как показали наши раскопки на этом участке в 1946 г.

По-видимому, поиски северной линии стены нужно направить значительно далее к северу.

Большой интерес представляют поиски трассы стены, прервавшейся перед главным зданием Академии на участке к западу от последнего (территория хозяйственного двора Академии), где очень вероятна возможность обнаружить продолжение линии стены. Утверждение С. Я. Грабовского и Ю. С. Асеева о том, что открытая в 1948 г. стена была известна еще в 1911 г. по раскопкам Д. В. Милеева³⁵⁶, требует серьезной археологической проверки. Стена, показанная на чертеже Д. В. Милеева, к востоку от раскопанного им в 1909 г. храма, не определена им в хронологическом отношении. Судя по тому, что она не упомянута в отчетной публикации исследователя, едва ли она относилась к числу древних сооружений.

В настоящее время нет возможности даже гадательно определить местоположение западной границы территории, огражденной в древности стеной.

Несмотря на незавершенность исследования, вновь открытый памятник киевского зодчества XI в. представляет огромные значения для понимания исторической топографии древнего Киева. Он вносит совершенно новую черту в характеристику архитектурного ансамбля центральной части Ярославова города, для реконструкции которого наша наука располагает пока еще очень недостаточным материалом.

Считая преждевременным до завершения раскопок этого интереснейшего и пока еще во многих отношениях загадочного сооружения окончательно решать вопрос его назначения, попытаюсь³⁵⁷, однако, высказать лишь предварительные соображения по этому поводу.

---

³⁵⁶ С. Я. ГРАБОВСКИЙ, Ю. С. АСЕЕВ. Дослідження Софії Київської // Архітектурні пам'ятники. Збірник наукових праць. Изд. АА УССР, Киев, 1950, с. 45. *Прим. М. Каргера.*

³⁵⁷ Слово дописане над рядком від руки над закресленим.

Приведенные выше данные показывают, как далеко от истины было поспешное³⁵⁸ заключение А. М. Тиханович и М. М. Ткаченко, объявивших открытую в 1948 г. стену церковной “оградой” Софийского собора³⁵⁹.

С еще большей решительностью нужно отвергнуть попытку С. Я. Грабовского и Ю. С. Асеева рассматривать второй отрезок раскопанной нами в 1948 г. стены, как остаток одного из “вспомогательных жилых или дворцовых помещений, находившихся в комплексе Софии Киевской”, а вместе с этим и предполагаемую ими возможность “связи этого помещения с помощью переходов с самим собором”³⁶⁰. Еще раскопки 1948 г., не говоря о последующих работах, дали вполне достаточные основания для того, чтобы категорически отказаться от каких-либо предположений о принадлежности открытых фундаментов церковным или дворцовым постройкам.

Открытый в 1948 и 1950 гг. фундамент является остатком мощной крепостной стены, по-видимому, ограждающей некогда митрополичий двор, располагавшийся в самом центре “Ярослава города”. Судя по данным строительной техники, постройка ее относится к первой половине XI в., т[о] е[сть] перед нами сооружение, современное Софийскому собору, выстроенному князем Ярославом Мудрым в 30-х годах XI в.

Стена митрополичьего двора, строившаяся в первой половине XI в., могла быть создана митрополитом Феопемптом или же его ближайшими преемниками. Удивительно, что о существовании этой мощной крепостной стены в самом центре Ярославаова города не сохранилось никаких летописных известий.

В трех разведочных раскопах, заложенных к северо-востоку и востоку от собора, обнаружено 23 погребения. Все погребения сделаны в лессе в деревянных гробах различной сохранности, сбитых железными гвоздями. Отдельные погребения врезаются одно в другое. Почти во всех погребениях за исключением двух не было никакого инвентаря. В погребении № 2 найдены две разрозненные стеклянные бусины и польская монета XVI в. В погребении № 16 обнаружены – медный нательный крест и два бронзовых перстня с камнем, датирующихся XVII–XVIII вв.

Датировка остальных погребений затруднена отсутствием инвентаря. Но именно отсутствие инвентаря в погребениях у Софийского собора позволяет относить их к более поздней поре – XVI–XVII вв., когда погребения уже не имеют такой резко выраженной социальной дифференциации по составу инвентаря, как погребения XI–XIII вв., которые несли еще на себе печать старых языческих обрядов.

³⁵⁸ Слово дописане над рядком від руки над закресленим.

³⁵⁹ О. М. ТИХОНОВИЧ, М. М. ТКАЧЕНКО. Древній “Київ-град”. Спроба відтворення плану верхнього Києва XI–XII ст. // Архітектурні пам’ятки, Київ, 1950, с. 13. *Прим. М. Каргера.*

³⁶⁰ С. Я. ГРАБОВСКИЙ и Ю. С. АСЕЕВ. Ук. соч., с. 45. *Прим. М. Каргера.*

2. Раскопки внутри собора

-1-

Для выяснения характера общей композиции мозаичного пола алтарной апсиды, в 1950 г. были проведены дополнительные поиски фрагментов древнего пола, для чего были в нескольких местах вскрыты худшие по сохранности участки пола XVIII в. В средней части апсиды эти поиски не увенчались успехом: под полом XVII в. сохранилась лишь нижняя подмазка древнейшего пола без каких-либо остатков вышележащего слоя с графьей.

Эта маленькая неудача, однако, была вполне компенсирована открытием замечательного фрагмента мозаичного пола у южной стены апсиды. Здесь под известковой подмазкой пола XVII в. был расчищен верхний (третий) слой розового известкового раствора древнего пола с отлично сохранившимися отпечатками от выпавших смальт и частично с остатками самих смальт, выполненных в виде большого круга с сложным орнаментальным рисунком вокруг его³⁶¹.

При исследовании мозаичного пола в центральной апсиде Д. В. Милеев обратил внимание на одну особенность его, подтвержденную нашими наблюдениями на многих других участках пола Софии. Края пола, прилегающего к стене, оказались наклонными к стене, как бы осевшими; причем эти места сверху снова залиты древним раствором и снова украшены мозаичными смальтами. Не может быть сомнения в том, что этот прогиб полов, на отдельных участках (например в апсиде придела Георгия) очень значительный, вызван осадкой стен, что³⁶² в свою очередь, свидетельствует о том, что мозаичный пол был сделан вскоре после возведения стен до окончательной осадки их.

Тщательное исследование описанного выше фрагмента мозаичного пола, открытого в 1950 г., позволило установить, что на нем сохранились незначительные остатки второго, тоже древнего раствора с остатками смальт, композиция которых повидимому не повторяет нижележащий мозаичный набор.

Раскопки 1939–40 г. в средней апсиде, уточнившие вопрос о первоначальной форме “горнего места”, однако не обнаружили под облицовкой поливными плитками и под кирпичными накладками на поверхность древней скамьи никаких следов первоначального декоративного убранства. Во время расчистки вышеописанного фрагмента древнего пола у южной стены апсиды, на западной стенке южной половины скамьи у самого пола был открыт небольшой фрагмент мозаичного набора, покрывавшего в древности ступени “горнего места”.

---

³⁶¹ Далі знаходиться закреслене “(рис.)”.

³⁶² Дописане від руки над рядком.

-2-

Небольшой шурф, заложенный в 1950 г. в южном конце солеи к востоку от восточного восьмигранного столба южной тройной арки под хорами, позволил обнаружить еще один отлично сохранившийся фрагмент древнего мозаичного пола. Здесь, так же, как и у западного столба этой арки, сохранились *in situ*³⁶³ прямоугольная шиферная плита, обрамленная каймой мозаичного набора из разноцветных смальт. К северу от этого фрагмента частично открыт небольшой участок известковой подмазки пола с хорошо сохранившейся графьей, рисунок которой является продолжением описанной выше графы, открытой раскопками 1939 г. к северу от тройной арки.

III. Раскоп у восточной апсиды собора.

В 1950 г. для уточнения некоторых вопросов структуры фундаментов был заложен небольшой раскоп у средней апсиды собора. Под современной кирпичной вымосткой лежит аморфный, много раз перекопанный слой. Новый кирпичный цоколь собора кончается на глубине 0,35 м от современной поверхности. За ним открывается поверхность стены средней апсиды. Древняя кладка отличной сохранности представляет два ряда неотесанных крупных кусков красного овручского кварцита, скрепленных розовым от примеси толченого кирпича известковым раствором, над ними ряд плиточного кирпича. Эта кладка прослеживается до 0,9 м от уровня современной поверхности.

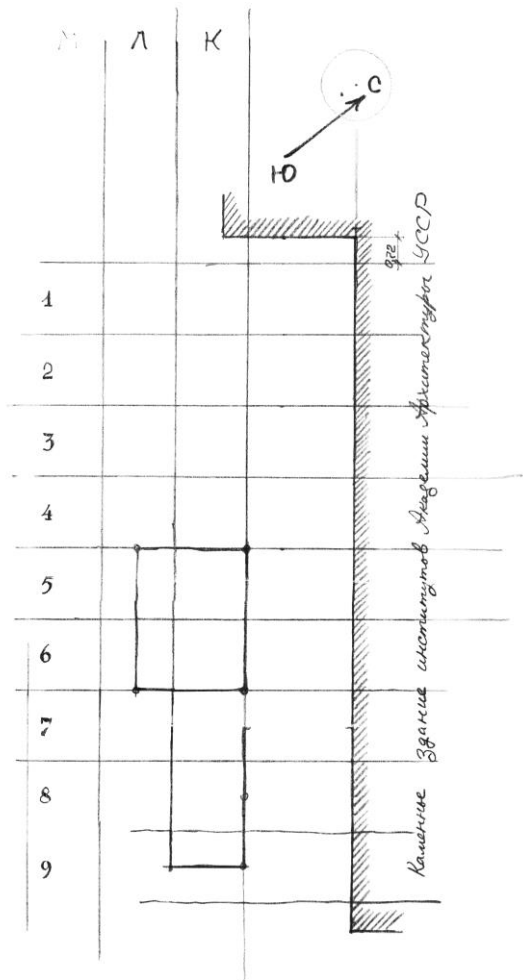
Ниже отрылась бутовая кладка фундамента центральной апсиды, состоящая из гранитных валунов и кусков кварцита на растворе извести с примесью толченого кирпича. Обрез фундамента выступает от линии стены апсиды на 0,2 м, в плане, в отличие от стен апсиды, имеющих граненую форму, фундамент имеет полуциркульное очертание. Глубина заложения фундамента от уровня древнего горизонта 1,05 м (от уровня современной поверхности 1,95 м). Никаких отпечатков деревянных кольишек на поверхности фундамента и следов лежней проследить не удалось.

Руководитель работ М. Каргер, 15.XI 1950³⁶⁴.

НАДР 922, арк. 1–11, машинопис

³⁶³ Слова дописані від руки.

³⁶⁴ Речення дописане від руки.

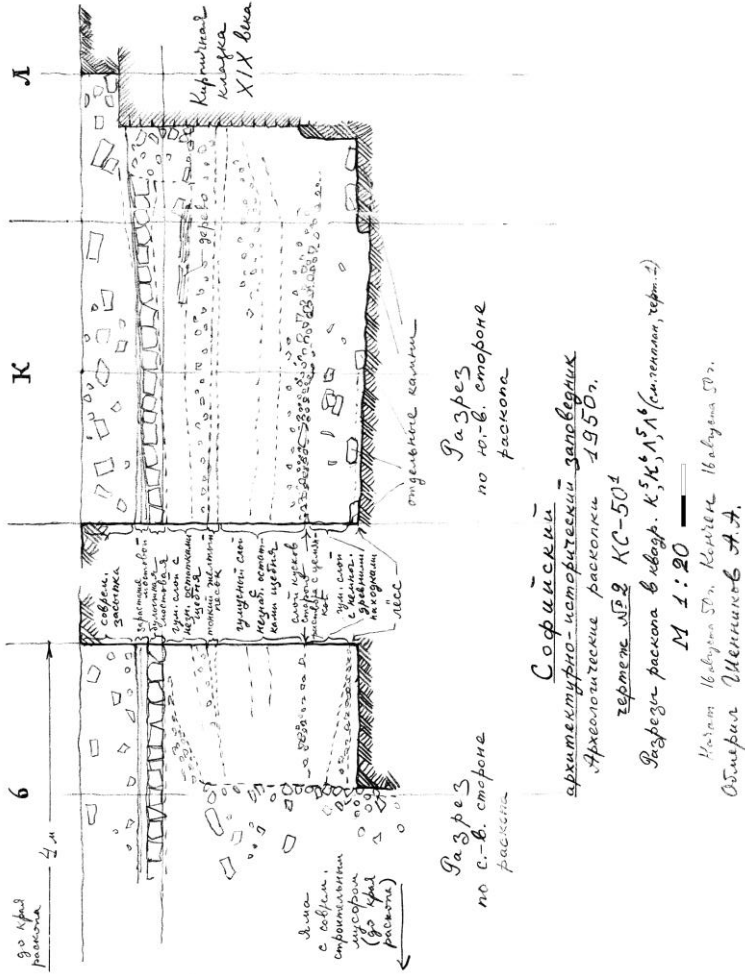

Софийский
архитектурно-исторический заповедник
Археологические раскопки 1950 г.
сер. №1 КС-50¹
Генеральный план
М 1:100

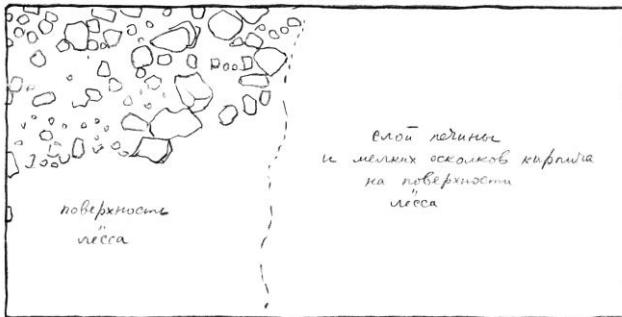
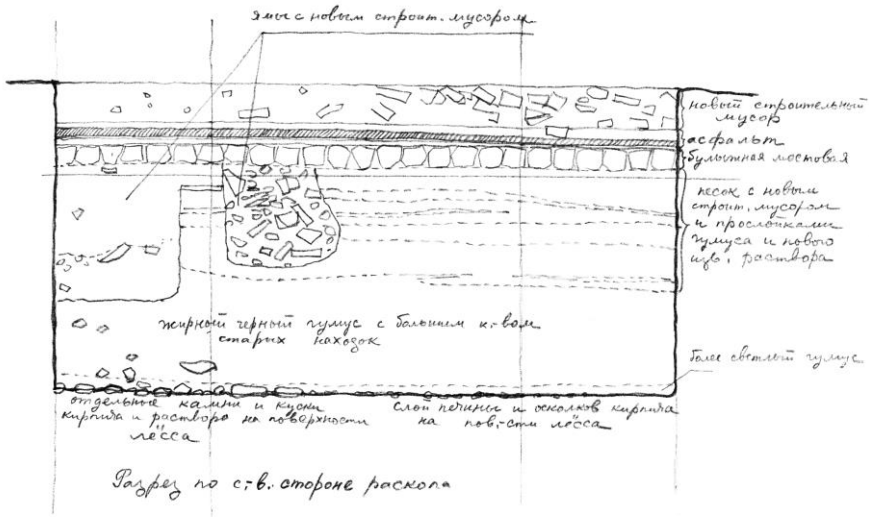
Начат 11 августа 50 г.
Кончен 17 августа 50 г.

Обмеры: Шенников А.А., Д.Д. Добровольская.

Мал. 70. Креслення № 1. КС-50¹. Генеральний план (НАДР, 922, арк. 93)

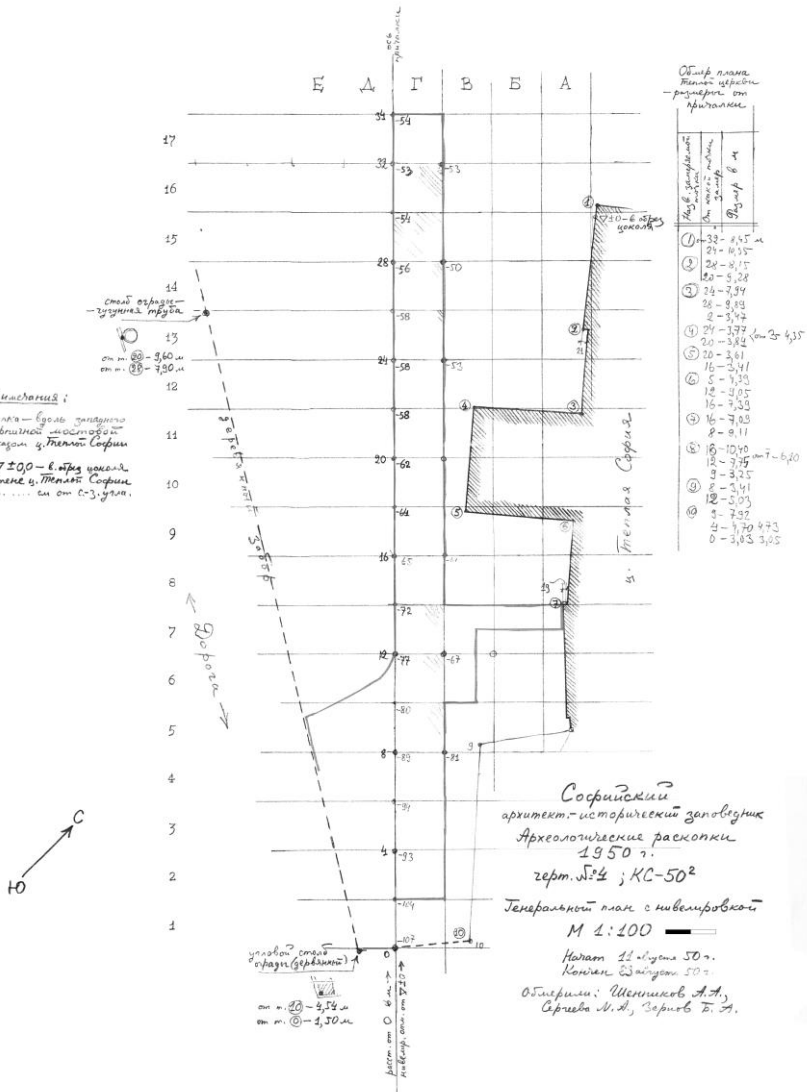
Мал. 71. Креслення № 2. КС-50¹. Розрізи розкопу у квадратах К⁵, К⁶, Л⁵, Л⁶ (НАДР, 922, арк. 94)

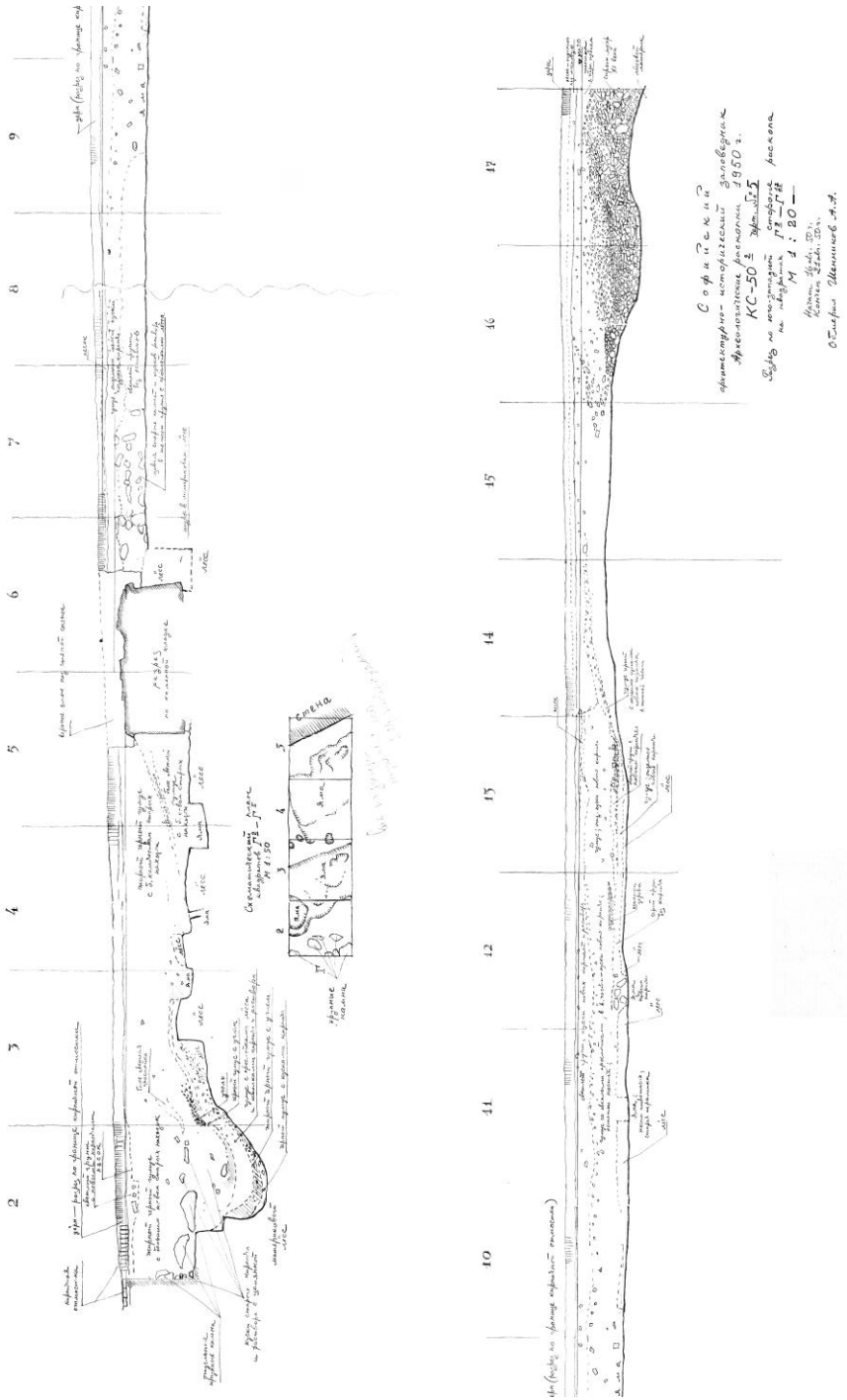
План раскопа

Софийский
архитектурно-исторический заповедник
Археологические раскопки 1950 г.
гвертеж № 3 КС-50¹
План и разрез раскопа в кв. К⁷, К⁸, К⁹ (см. генплан, г. 1)
М 1:20
Нагат Злава, 50 г. Кончан Злава, 50 г.
Обшерили: Шенников А.А., Добровольская Э.Э.

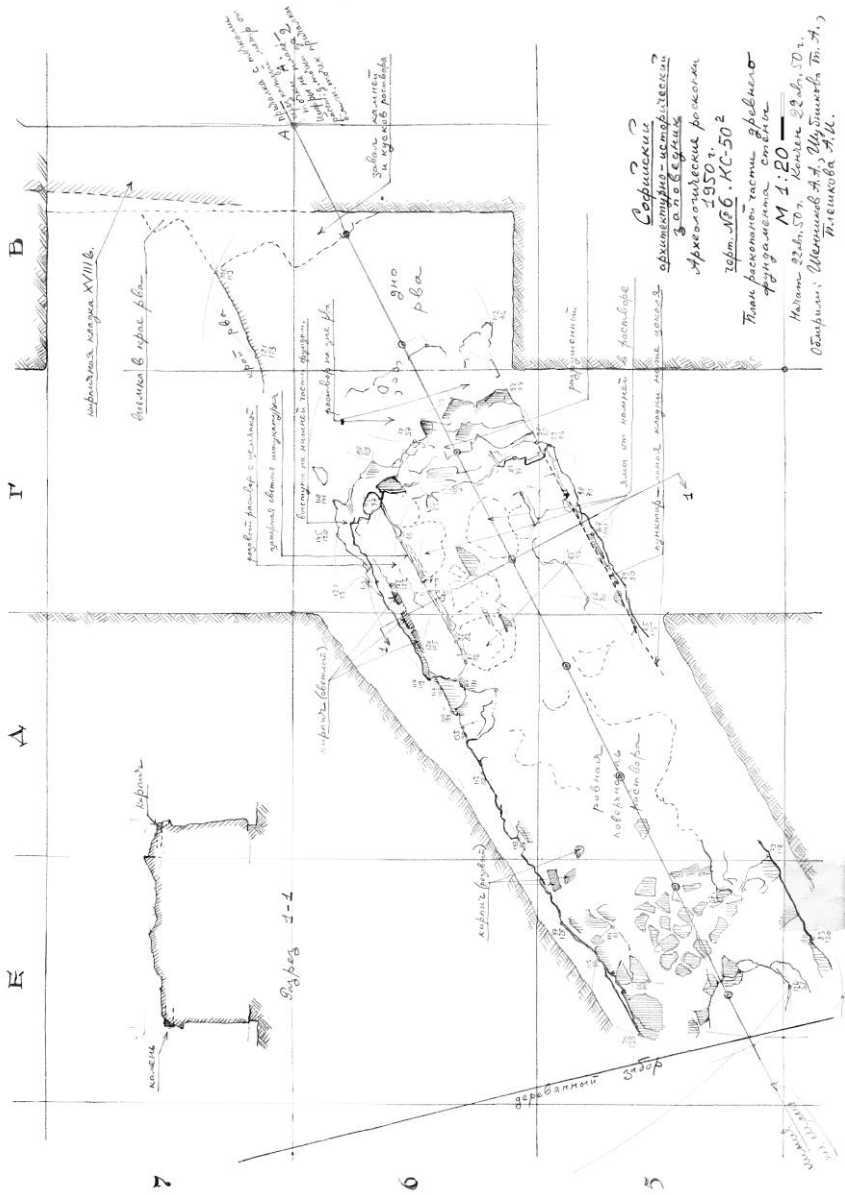
Мал. 72. Креслення № 3. КС-50¹. План та розріз розкопу у квадратах К⁷, К⁸, К⁹ (НАДР, 922, арк. 95).

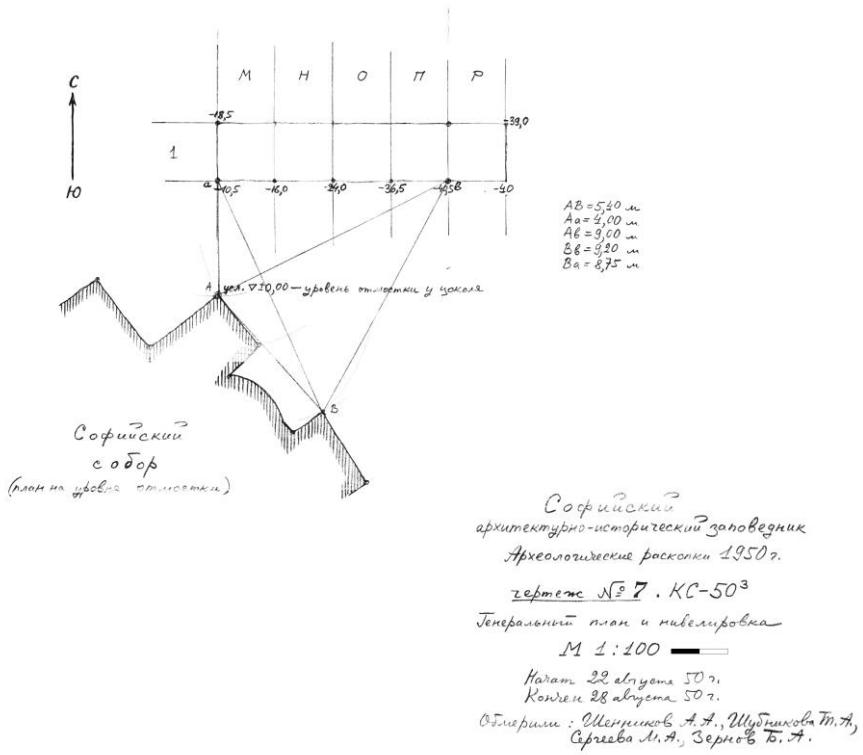
Мал. 73. Креслення № 4. КС-50². Генеральний план з нівелюванням (НАДР, 922, арк. 96)

Мал. 74. Креслення № 5. КС-50². Розріз по південно-західній стороні розкопу на квадратах Г-17 (НАДР, 922, арк. 99)

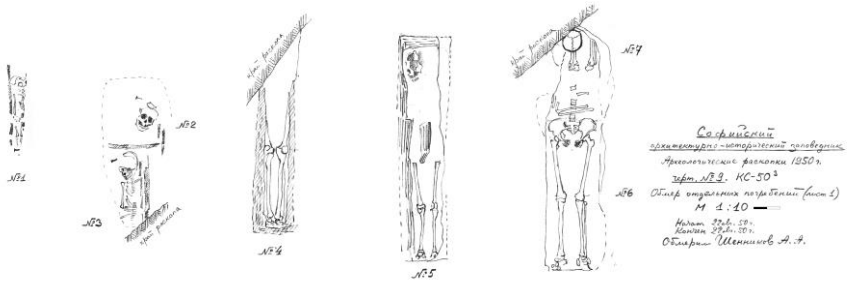
Мал. 75. Креслення № 6. КС-50². План розкопаної частини давнього фундаменту стіни (НАДР, 922, арк. 96)

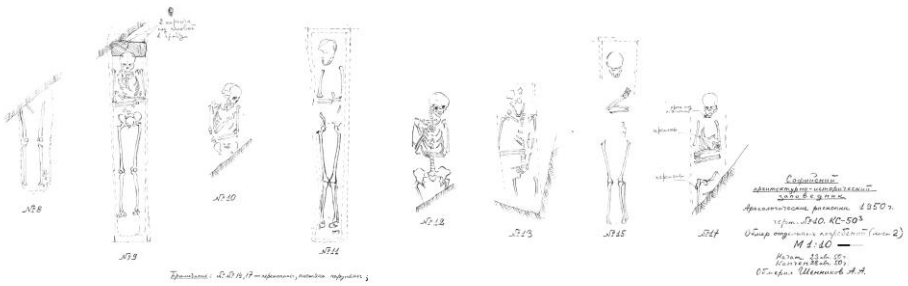
Мал. 76. Креслення № 7. КС-50³. Генеральний план та нівелювання (НАДР, 922, арк. 116)

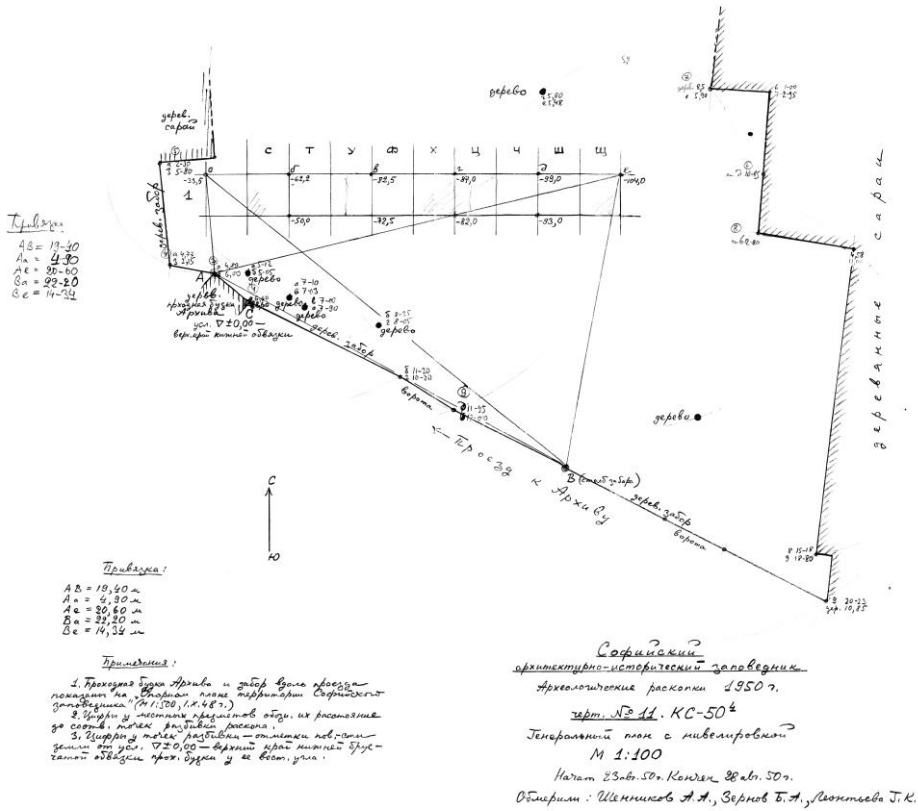

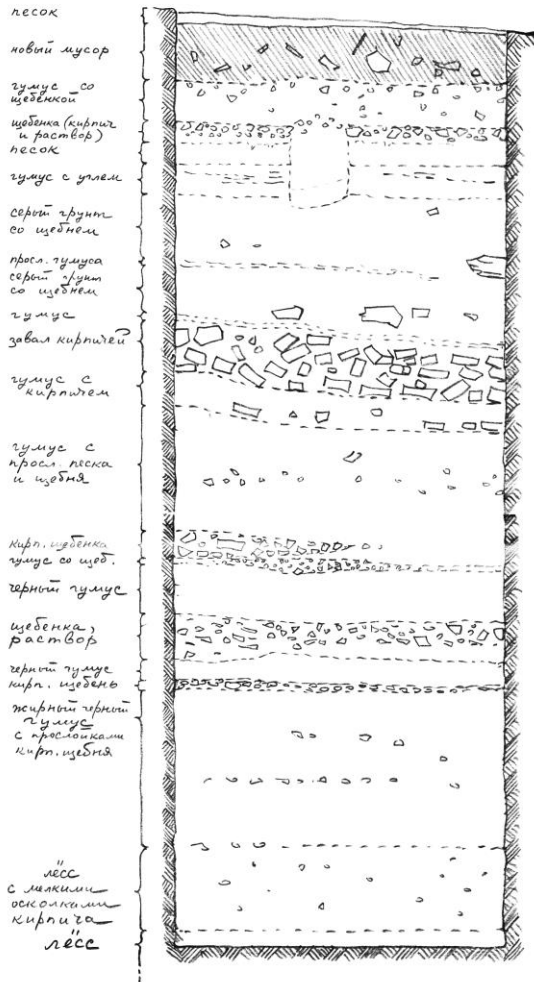
Мал. 78. Креслення № 9. КС–50³. Обмір окремих поховань (аркуш 1) (НАДР, 922, арк. 118)

Мал. 79. Креслення № 10. КС–50³. Обмір окремих поховань (аркуш 2) (НАДР, 922, арк. 119)

Мал. 80. Креслення № 11. КС-50⁴. Генеральний план з нівелюванням (НАДР, 922, арк. 98)

Софийский
архитектурно-исторический заповедник

Археологические раскопки 1950 г.

зерт. № 12. КС-50⁴

Разрез по западной стороне раскопа.

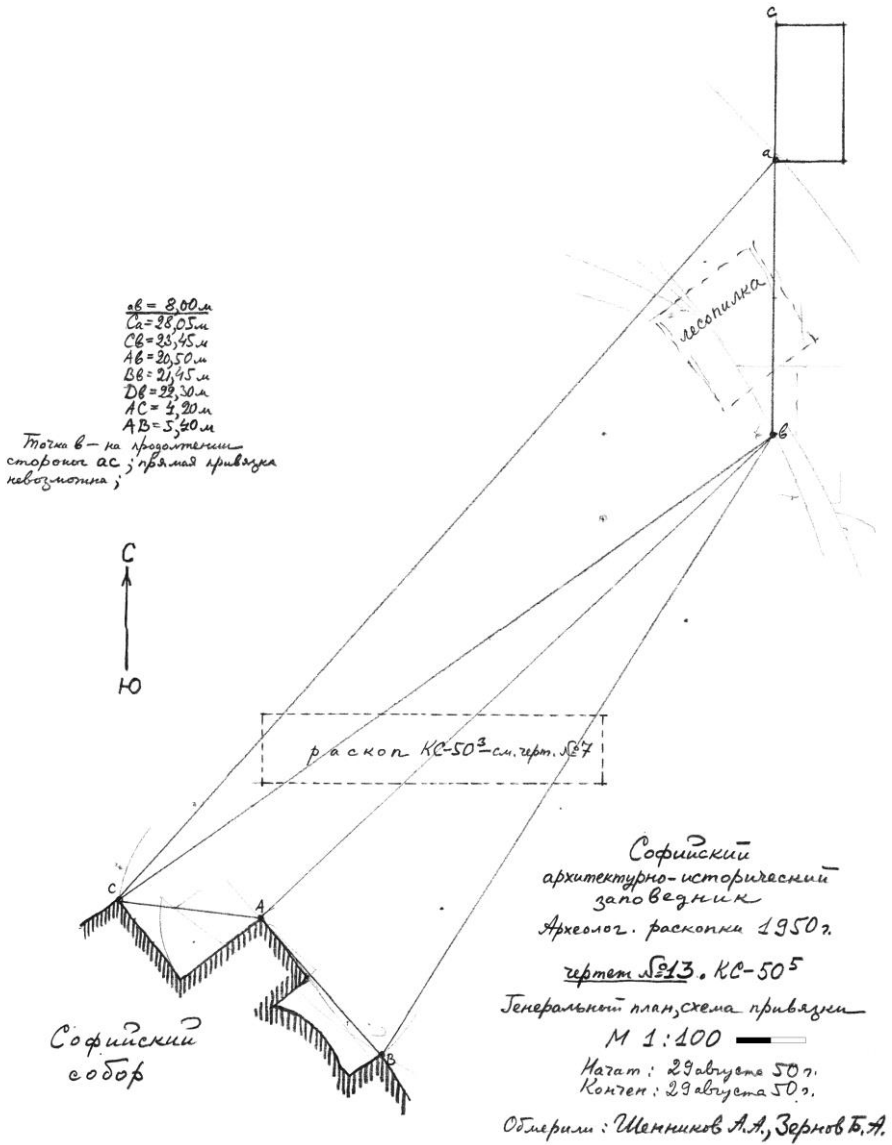
М 1:20

Начат 28 августа 50 г.

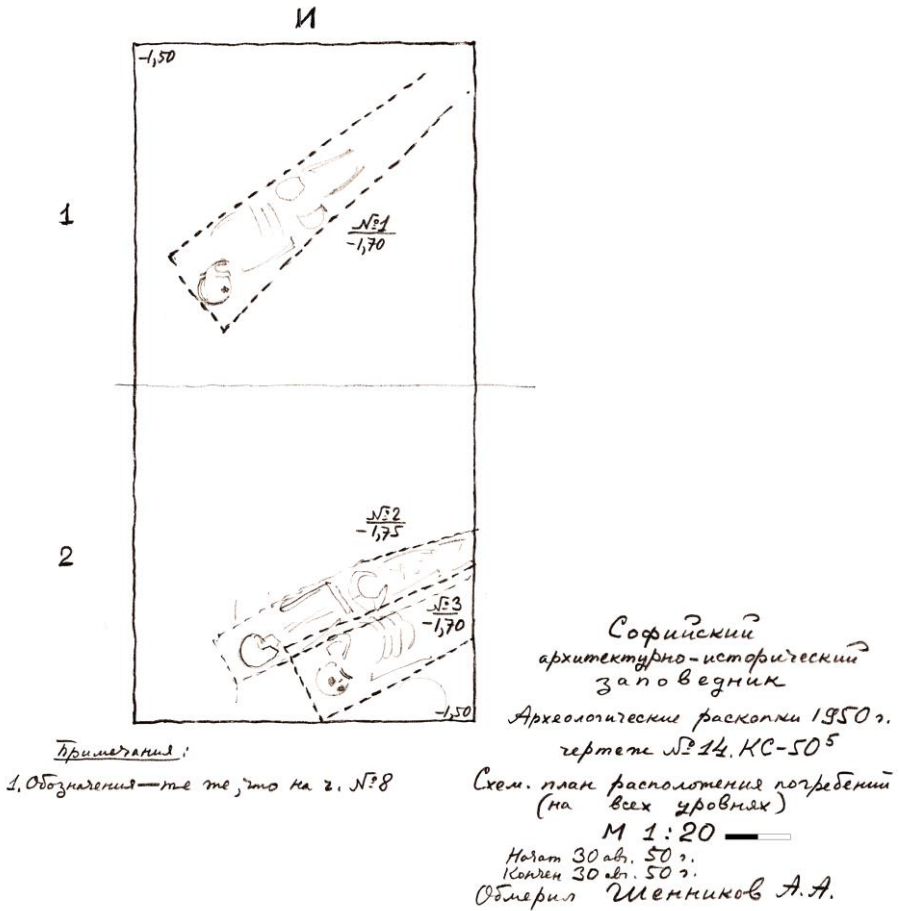
Кончен 28 августа 50 г.

Обмерил Шенников А. А.

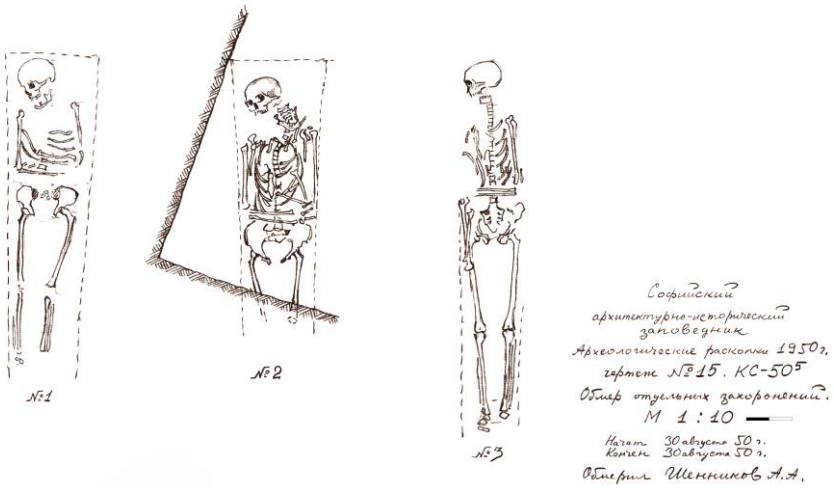
Мал. 81. Креслення № 12. КС-50⁴. Розріз по західній стороні розкопу (НАДР, 922, арк. 100)

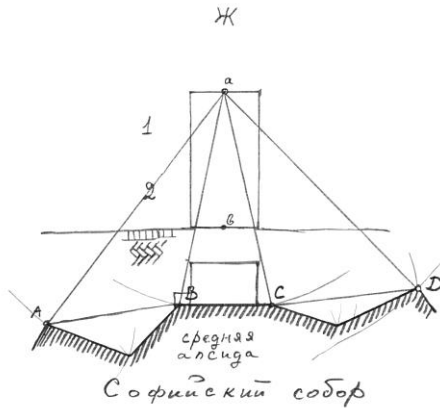
Мал. 82. Креслення № 13. КС-50^б. Генеральный план. Схема прив'язки (НАДР, 922, арк. 101)

Мал. 83. Креслення № 14. КС-50⁵. Схематичний план розташування поховань (на всіх рівнях) (НАДР, 922, арк. 107)

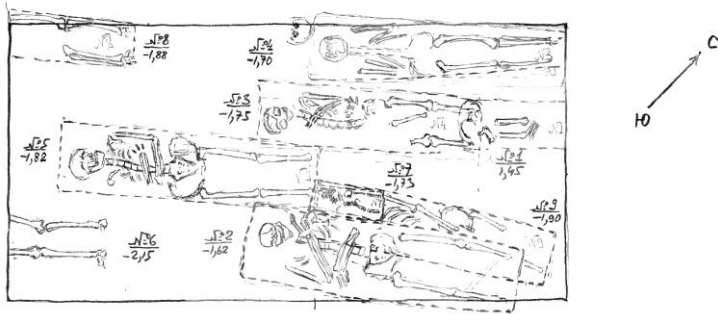
Мал. 84. Креслення № 15. КС-50⁵. Обмір окремих поховань (НАДР, 922, арк. 108)

Привязка:
 $AB = 4,00$ м
 $BC = 2,70$ м
 $CD = 4,35$ м
 $Aa = 8,65$ м
 $Ba = 6,45$ м
 $Ca = 6,45$ м
 $Da = 8,05$ м
 т, в — на краю кирпичной откосности, на перпендикуляре из т, а на ВС

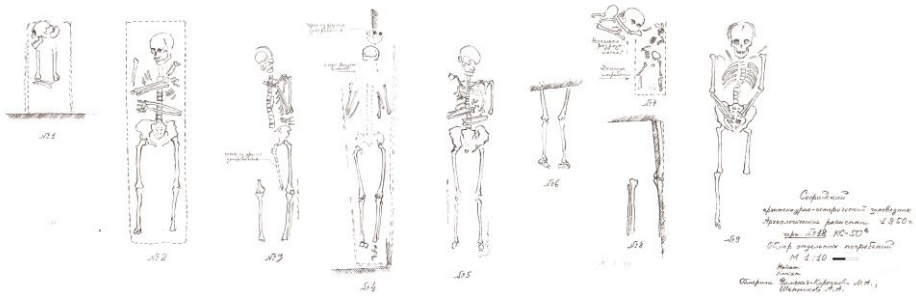
Софійський
архитектурно-історический
заповідник
Археологіческие раскопки 1950г.
гартыя №16. КС-50⁶
Генеральный план
М 1:100
Начат 30 авт. 50 г. Копія 30 авт. 50 г.
Обмерили: Шенников А.А. Сергеев М.А., Ринский-Корсаков М.А.

Мал. 85. Креслення № 16. КС-50⁶. Генеральный план (НАДР, 922, арк. 104)

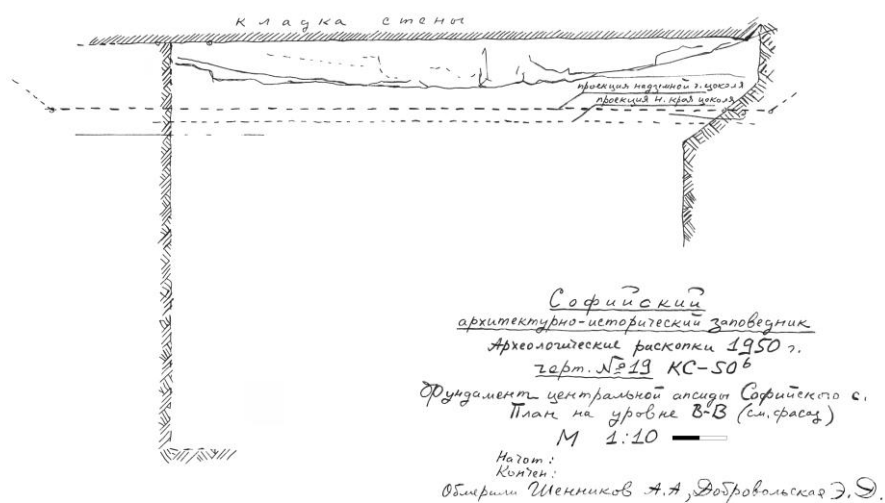
Софійський
архитектурно-історический заповідник
Археологічне розкопки 1950 г.
зерт. № 17 КС-50^б
Схематич. план розташування поховань
(на всіх урівнях)
М 1:20
Намал.
Кордун
Обшарива Тимека-Корсакова М. А.

Мал. 86. Креслення № 17. КС-50^б. Схематичний план розташування поховань (на всіх рівнях) (НАДР, 922, арк. 105)

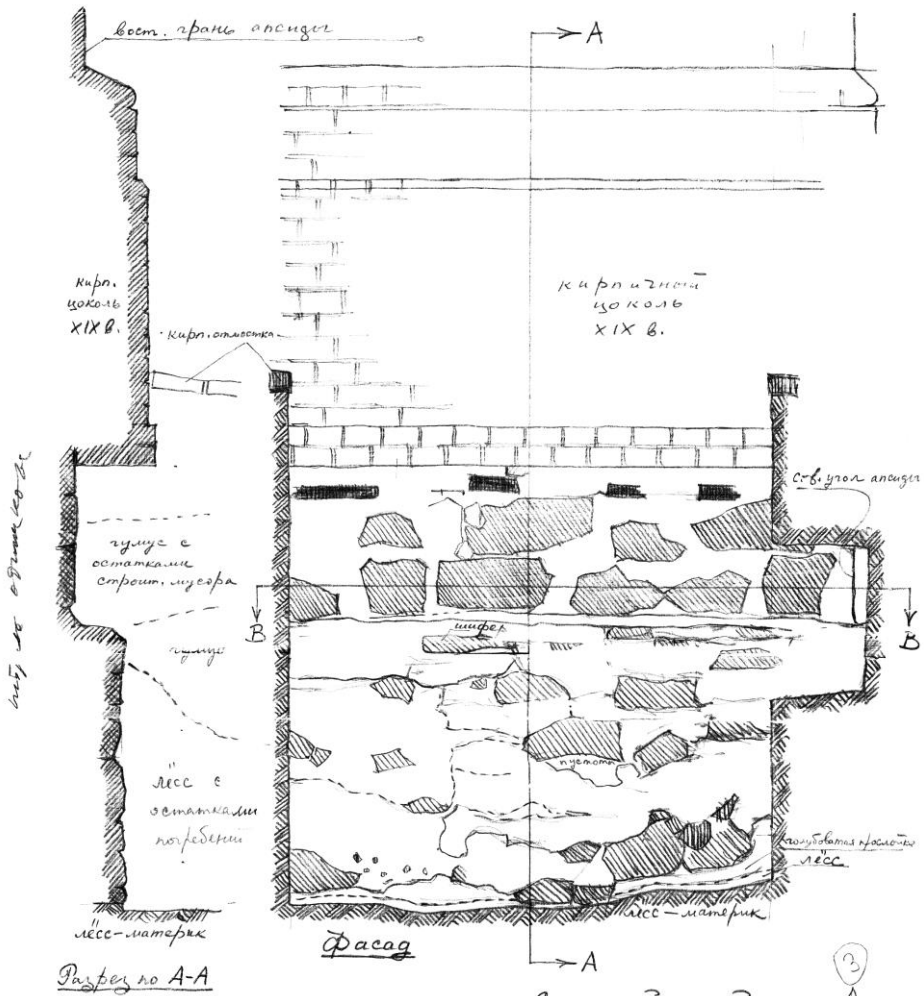

Мал. 87. Креслення № 18. КС-50^б. Обмір окремих поховань (НАДР, 922, арк. 106)

Мал. 88. Креслення № 19. КС-50⁶. Фундамент центральної абсиди Софійського собору. План на рівні В-В (НАДР, 922, арк. 103)

Софійський
архитектурно-історический заповідник

Археологіческие раскопки 1950 г.
черт. № 20 КС-50^б

Фундамент центральної абсиди Софійського с.
(фасад і розріз)

М 1:10

Надан
Копію

Обмірили Шенников А. А., Добровольская Э. Э.

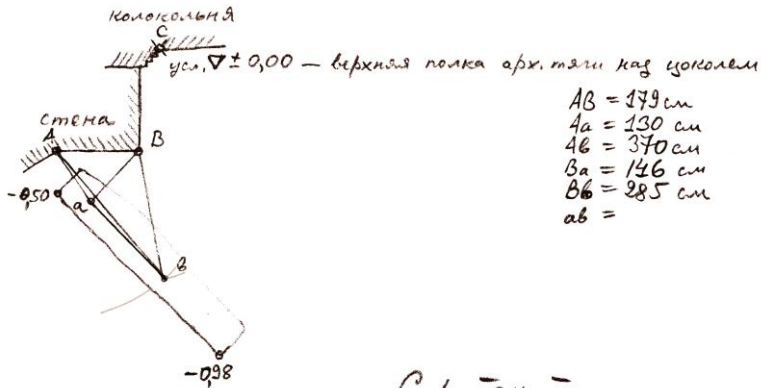
У 11

Обозначения:

▨ ст. камень (воробейт)

▨ кирпич

Мал. 89. Креслення № 20. КС-50^б. Фундамент центральної абсиди Софійського собору (фасад та розріз) (НАДР, 922, арк. 102)

$AB = 179 \text{ см}$
 $4a = 130 \text{ см}$
 $4b = 370 \text{ см}$
 $Ba = 146 \text{ см}$
 $Bb = 285 \text{ см}$
 $ab =$

Примечание:

ab - привалка,
 к которой привязана
 детальный план стены -
 черт. № 20

Софийский
 архитектурно-исторический заповедник
 Археол. раскопки 1950 г.
 черт. № 21 КС-50⁷

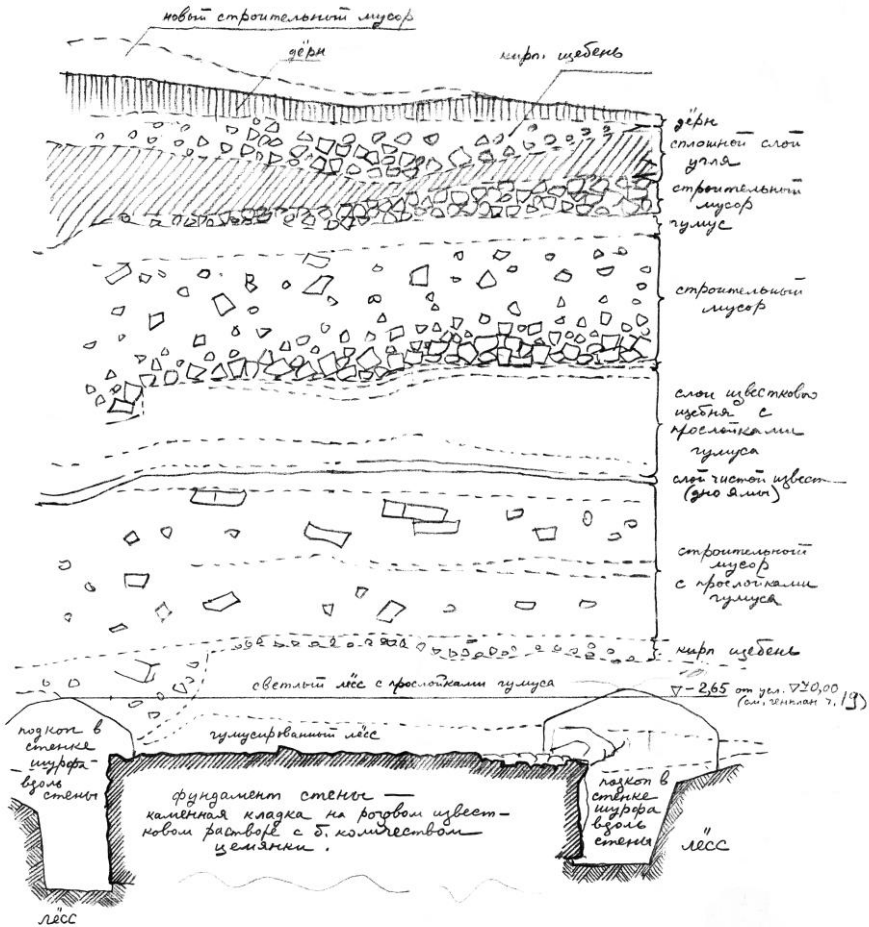
Генеральный план с нивелировкой
 М 1:100

Надан
 Конден

Обмерили Шенников А.А., Добровольская Э.Д.

Мал. 90. Креслення № 21. КС-50⁷. Генеральний план з нівелюванням (НАДР, 922, арк. 109)

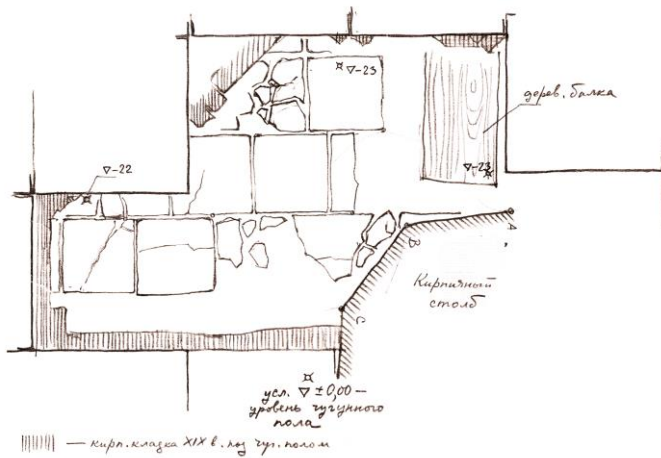

Софийский
архитектурно-исторический заповедник
Археологические раскопки 1950 г.
зерт. № 23 КС-507

Разрез фундамента по 1-1 (см. з. 20)
и вышележащих слоев по ю.-з. стенке раскопа
М 1:10
Нагат 1 сентября 1950 г.
Конден 1 сентября 1950 г.
Обмерил Шенников А. А.

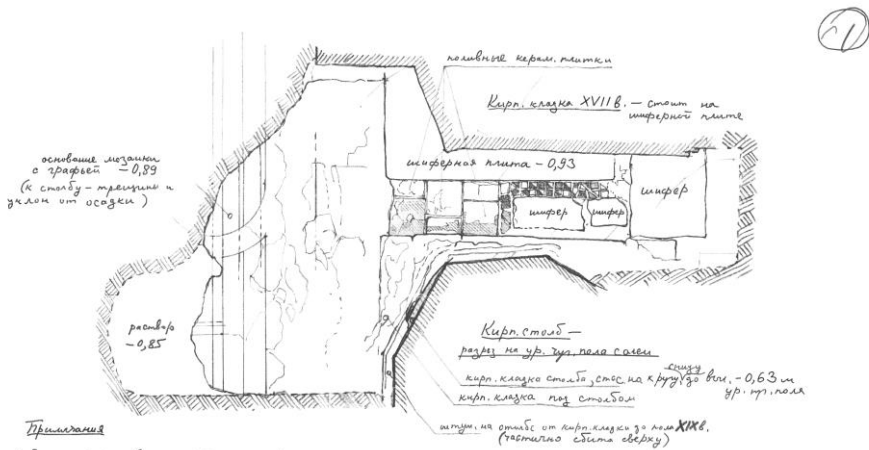
Мал. 92. Креслення № 23. КС-507. Розріз фундаменту по 1-1 (див. кресл. 20) та шарів, що лежать вище, по південно-західній стінці розкопу (НАДР, 922, арк. 111)

Софийский
архитектурно-исторический заповедник
Археологические раскопки 1950 г.,
герт. № 24. КС-50⁸

Раскоп на соли в Софийском соборе,
план пола XVIII века
М 1:10
Намч Зіав, 50 г.
Компн Зіав, 50 г.
Обмерил Шенников А. А.

Мал. 93. Креслення № 24. КС-50⁸. Розкоп на солі у Софійському соборі.
План підлоги XVIII століття (НАДР, 922, арк. 112)

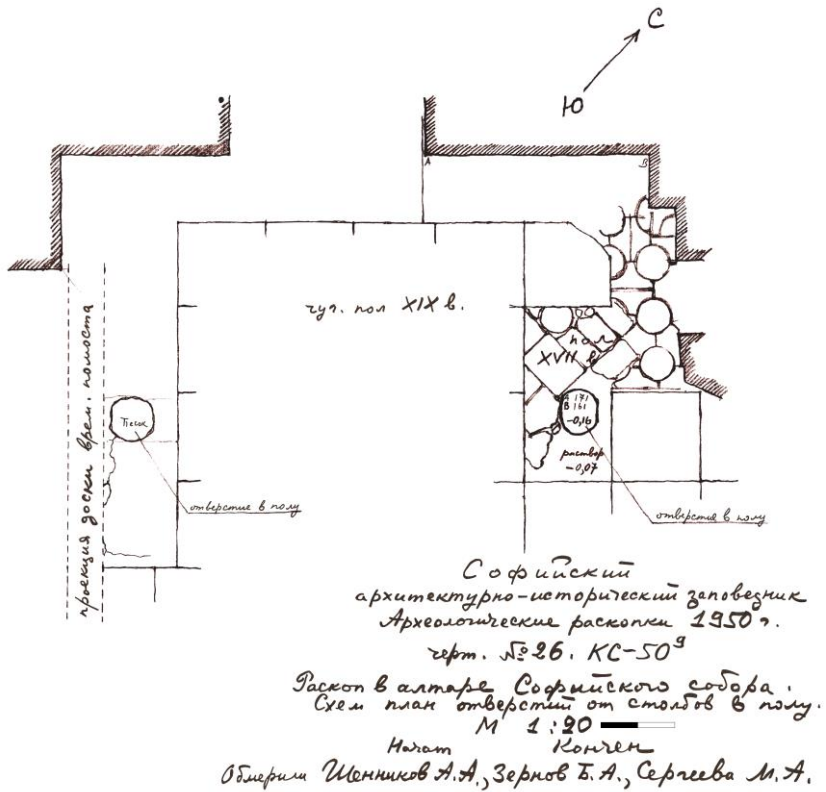
Примечания

1. Все плитки - в м. от ур. ур. пола, ур. пола за усл. $\nabla 10,00$
2. Шифер, мозаика и кирп. плитки - все на ур. пола - $\nabla 3,33$.

Софийский
архитектурно-исторический заповедник
Археологические раскопки 1950 г.,
гепт. № 25. КС-50⁸
Раскоп на соле в Софийском соборе,
план древнего мозаичного пола
М 1:10

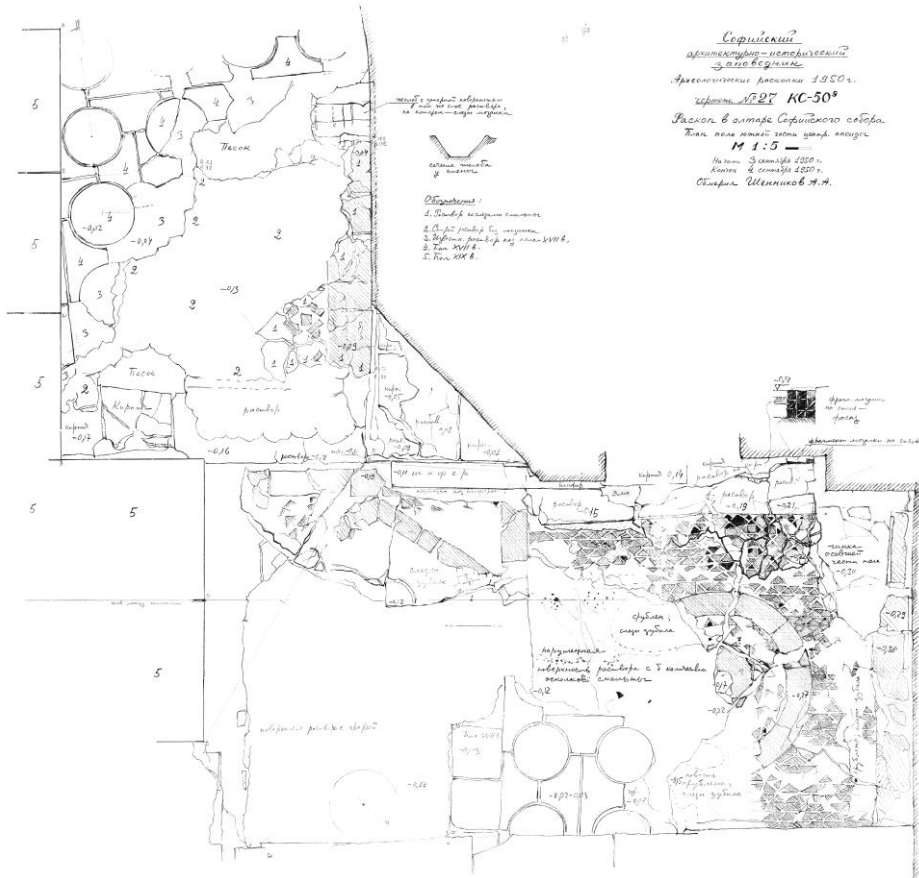
Начал
Копия
О. Г. Мерфи Шенников А. А.

Мал. 94. Креслення № 25. КС-50⁸. Розкоп на солі у Софійському соборі,
план давньої мозаїчної підлоги (НАДР, 922, арк. 113)

Мал. 95. Креслення № 26. КС-50⁹. Розкоп у вівтарі Софійського собору.
 Схематичний план отворів від стовпів у підлозі (НАДР, 922, арк. 114)

Мал. 96. Креслення № 27. КС-50⁹. Розкоп у вітварі Софійського собору. План підлоги південної частини центральної абсиди (НАДР, 922, арк. 115)

Археологічні дослідження 1952 р.

У зв’язку із розгортанням ремонтно-реставраційних робіт у Софійському соборі на початку 1950-х рр., у М. Каргера з’явилась можливість продовжити археологічні дослідження в інтер’єрі храму, зокрема у тих місцях, які до того не було змоги обстежити. Результати розкопок відбилися у доволі детальному звіті М. Каргера³⁶⁵, а також відповідних кресленнях³⁶⁶ та фотографіях³⁶⁷. Щоденник досліджень, на жаль, не виявлений.

Дослідження головного вівтаря Софійського собору. У зв’язку із запланованими роботами по зниженню іконостасу XVIII ст. на рівень давньої підлоги та ліквідації солеї, у археологів з’явилась можливість дослідити усю площу останньої під поставленим на домкрати іконостасом: була виявлена та вивчена нижня частина більш давнього іконостасу Могилянської доби, вперше відкритого ще розкопками 1949–1950 рр., від якої збереглася лише цегляна основа на висоту 30–40 см; її західна поверхня була потинькована та покрита клейовою фарбою. Після здійснення обмірів мурування іконостасу було розібрано.

Під ним виявлені значні ділянки давньої мозаїчної підлоги³⁶⁸. Зокрема, у північній частині солеї, між східною частиною потрійної арки та північним краєм опалювального каналу XIX ст., була відкрита ділянка другого шару мозаїчної підлоги з граф’єю у вигляді чотирьох кіл, послідовно вписаних одне в одне. Також відкритий у південно-західному куті хрещатого стовпа верхній шар підлоги із залишками смальтової інкрустації у вигляді доріжки із шаховим малюнком (збереглися смальти світло-жовтого та чорного кольору). На південь від південного кордону опалювального каналу, поблизу західної сторони північно-східного підкупольного стовпа, також були відкриті фрагменти другого шару підлоги з граф’єю у вигляді трьох окремих концентричних кіл, та місцями верхній шар підлоги з залишками смальт та їх відбитками³⁶⁹. Дослідження 1952 р. дозволило археологу отримати остаточні відомості для складання відносно достовірної реконструкції мозаїчної підлоги підкупольного квадрату³⁷⁰.

Важливі дослідження здійснені також у центральній абсиді, де повністю була звільнена від пізніших надбудов та відкрита по всій своїй дов-

³⁶⁵ Документ № 45.

³⁶⁶ В архівній справі збереглось 15 польових креслень, список яких знаходиться на окремому папері (НАДР 918, арк. 29). Цей перелік не збігається зі списком до “Звіту”, в якому наявні лише 9 позицій (НАДР 918, арк. 27).

³⁶⁷ У “Переліку фотографій” до звіту міститься 15 позицій (НАДР 15), проте самих фотографій у справі, наклеєних на картон, лише 14.

³⁶⁸ М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. 2, с. 190.

³⁶⁹ *Ibid.*, с. 190–192.

³⁷⁰ *Ibid.*, с. 192.

жині двосходинкова лава синтрону та декоративного фризу над нею у вигляді почергових смуг мозаїчного набору та біломармурових плит; також у східній частині синтрону були відкриті залишки давнього мурування митрополичого трону.

Дослідження у північній внутрішній галереї. У 1952 р. планувалося пониження рівня західної частини північної внутрішньої галереї (два західні компартименти) до рівня первісної підлоги XI ст., що й зумовило здійснення в цій частині розкопок. В ході робіт були виявлені залишки давньої підлоги у вигляді підмазки з вапняно-цем'яноквого розчину, що лежала безпосередньо на ґрунті, з незначною підсипкою з дрібного цегляного щебеню. У багатьох місцях цей шар підмазки був пошкоджений різночасовими ямами, а в середньому розкопаному членуванні, майже по всій його площі, було виявлено залишки великого склепу з дерев'яними стінками, що пізніше був засипаний будівельним сміттям, в якому були виявлені великі уламки голосників та великий свинцевий лист, що походив, ймовірно, від покриття даху Софійського собору. Окремо варто виділити знахідку залишків стіни, що перегороджувала у давнину західну частину східного членування галереї, по вісі західних стовпів трансепта. Збереглася нижня частина складеного з плінфи муру, з вузькою дверною проймою у середній частині. Ці залишки збереглися на висоту 20 см та лежали на 15 см нижче сучасного рівня підлоги, закриваючи нижню частину фрескового розпису стін. М. Каргер висловив думку, що цей мур міг у давнину відгороджувати якесь замкнуте приміщення, можливо, великокнязівську усипальню³⁷¹.

Окрім того, в ході розкопок продовжилось вивчення фундаментів Софії Київській – у західному членуванні галереї під її південною стіною було закладено невеликий розкоп, який дозволив встановити, що мурування фундаменту складено з блоків каменю без розчину, як і в деяких інших частинах собору, досліджених 1949 р.

Дослідження західної зовнішньої галереї (біля хрещальні). Вздовж південної частини західного фасаду, вочевидь, неподалік від шурфу 1945 р., було закладено розкоп, який дозволив дослідити фундамент цієї частини храму, що складався з кам'яних брил на вапняковому розчині з домішкою товченої цегли; дерев'яних субструкцій при цьому не виявлено. Дослідження встановили, що давній культурний шар у цьому місці відсутній.

³⁷¹ М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. 2, с. 165. Цю думку підтримали та розвинули інші вчені; див., напр.: М. І. КРЕСАЛЬНИЙ, Ю. С. АСЄЄВ, 'Нові дослідження архітектури Софійського собору', *Архітектура і будівництво*, № 1 (13) (К., 1955): 27–28; И. Ф. ТОЦКАЯ, *Отчет об охранных археологических работах на территории Софийского заповедника в Киеве. 1974 г. – апрель 1975 г.*, НА НЗСК (нові надходження), с. 8; Н. НІКІТЕНКО, *Під покровом святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві* (К., 2000): 38–39.

Розвідки на подвір'ї Софії Київської. Впродовж сезону досліджень були закладені три розвідкові шурфи: на захід від західної стіни собору, на північ від північної стіни та у південно-західному куті подвір'я. Вочевидь, метою цих розвідок, не передбачених тогорічним планом досліджень, був пошук залишків північно-західного відрізка огорожі Митрополичого двору для складання його плану. Цих залишків виявлено не було, натомість дослідник констатував наявність у цих місцях аморфного культурного шару XVII–XVIII ст., а в другому шурфі трапилось також два поховання цього ж часу.

№ 45.

М. К. Каргер³⁷²

Отчет об археологических исследованиях
в киевском Софийском соборе в 1952 году

Основной задачей археологических раскопок в Софийском соборе на 1952 г. являлось завершение исследования древних мозаичных полов в средней (подкупольной) части храма. Как известно, раскопками, проведенными в 1939–1940 и 1949–1950 гг. почти на всей площади основного пятинефного ядра храма был открыт древний пол XI в., сохранившийся в весьма различной степени. На отдельных участках были обнаружены хорошо сохранившиеся фрагменты мозаичного набора, на других участках лишь отпечатки от выпавших смальт, позволявшие достаточно точно восстановить рисунок мозаичного набора, и, наконец, на значительных площадях был открыт нижележащий слой известковой подготовки с процарапанной по нему графьей, определявшей общую композицию рисунка пола. На значительных участках пола, где не сохранился и этот слой, была открыта лишь древняя известковая подготовка под пол.

На всей площади собора, подвергшейся раскопкам, новый чугунный пол был опущен на уровень первоначального пола, при чем наилучшие по сохранности фрагменты древнего пола были оставлены открытыми для обозрения³⁷³.

Завершению раскопок в подкупольной части храма препятствовала широкая и достаточно высокая солея, на которой расположен деревянный

---

³⁷² Дописане від руки.

³⁷³ Подробнее о результатах работ 1939–1950 гг. см. М. К. КАРГЕР, Археологические исследования древнего Киева (1938–1947 гг). Киев, 1950, с. 227–241, а также М. К. КАРГЕР, Основные итоги археологических исследований в Киевском Софийском соборе и на территории Софийского архитектурно-исторического заповедника Академии Архитектуры УССР. Рукопись (Архив Софийского заповедника). *Прим. М. Каргера.*

резной иконостас XVIII ст. Между полом в основной части храма³⁷⁴ и полом в алтарной части³⁷⁵, опущенными после раскопок 1949 г. на первоначальный уровень, в средней части храма образовался значительной высоты перепад, мешавший целостному восприятию архитектуры (фото 1)³⁷⁶.

По предложению Ученого совета Софийского заповедника, утвержденному Комитетом по охране и реставрации памятников при Президиуме Академии наук СССР в 1951 г., было решено, поставив иконостас на домкраты, произвести раскопки на всей нераскопанной еще площади, и опустить после этого иконостас на первоначальный уровень пола, ликвидировав солею.

Работы по опусканию иконостаса на основе специально разработанного технического проекта, утвержденного Управлением по делам архитектуры при Совете министров УССР, были поручены Тресту “Будмонумент”, а проведение археологических исследований, связанных с этой работой, Киевской археологической экспедиции Академии наук СССР под руководством М. К. Каргера.

Той же экспедиции было поручено провести: а) археологические раскопки на территории северной внутренней галереи, с последующим восстановлением первоначального уровня пола, б) исследование и раскрытие древнего митрополичьего трона и скамьи в средней апсиде, в) исследование фундаментов собора на нескольких участках.

Все перечисленные работы проводились научным составом Киевской археологической экспедиции АН СССР. В работах принимали участие: научный руководитель М. К. Каргер, научный сотрудник П. А. Раппопорт, ст[аршие] лаборанты: М. В. Малевская, К. В. Павлова, Т. А. Шубникова и М. Г. Агаронян; лаборанты: Н. Барабанов, Т. Иванова, А. Колтунова, И. Лемберг, И. Лисевич, Э. Смирнова, М. Сотникова, И. Чурсина.

Работы проведены 1–31 июля³⁷⁷ 1952 г.

А. Раскопки в средней части Софии.

Небольшими по площади шурфами, заложенными еще в 1950 году на двух участках солеи, были обнаружены: а) в средней части солеи остатки нижнего слоя подготовки под древний пол; б) в южной части солеи, между юго-восточным крестчатым столбом и восточным восьмигранным столбом южной тройной подхорной арки, шиферная плита *in situ*³⁷⁸, с мозаичным набором, обрамляющим ее по краям.

³⁷⁴ Написане над закреслением “крыши”.

³⁷⁵ Далі знаходиться закреслене “храма”.

³⁷⁶ Див. мал. 97.

³⁷⁷ Виправлене від руки поверх “мая”.

³⁷⁸ Дописане від руки.

Раскопки, проведенные в 1952 г. на всей площади солеи, в том числе и под иконостасом, установленными на время раскопок на домкратах, позволили обнаружить ряд новых участков древнего мозаичного пола, сохранившегося в различной степени.

Под иконостасом XVIII в. еще раскопками 1949–1950 гг. была обнаружена нижняя часть более древнего иконостаса, относящегося ко времени Петра Могилы.

В 1952 г. остатки этого иконостаса были открыты полностью. Сохранились лишь кирпичные основания этого иконостаса на высоту до 30–40 см, имевшего сложный фигурный план (черт[еж] 1)³⁷⁹. Западная поверхность кладки этого основания была оштукатурена и окрашена клеевой краской. По решению Специальной комиссии Управления по делам охраны памятников при Совете Министров УССР остатки этого иконостаса после обмеров были удалены. Под ними были обнаружены значительные по площади, отлично сохранившиеся участки древнего мозаичного пола. В северной части солеи, между восточной частью тройной арки и северной границей отопительного канала XIX в. был открыт³⁸⁰ участок второго слоя пола с графьей в виде большого круга, расчлененного четырьмя концентрическими окружностями, сделанными циркулем (черт[еж] 2, фото 2)³⁸¹. Южная половина этого участка разрушена отопительным каналом. Характерной особенностью³⁸² окружностей является наличие при трех из них как бы ответвлений, сделанных также циркулем, но из другого центра. Эти ответвления не представляют законченных окружностей и графья их менее глубока. По-видимому, эти ответвления являются результатом какой-то ошибки в построении композиционной схемы, которую художник заметил и исправил в процессе работы. В процессе построения композиционной схемы, по-видимому, появилась также линия, представляющая отрезок окружности, пересекающей упомянутые окружности в восточной их части (см[отри] черт[еж] 2)³⁸³. Эта окружность не была реализована в качестве композиционной основы при осуществлении мозаичного набора, как убедительно свидетельствует верхний слой пола с отпечатками смальт, сохранившийся в юго-западном углу крестчатого столба, а местами и самый мозаичный набор (см[отри] черт[еж] 2 и фото 3)³⁸⁴.

Этот фрагмент пола представляет остаток прямоугольной узкой дорожки, отделявшей композицию мозаичного пола северного рукава среднего крестчатого пространства храма от самостоятельной композиции моза-

---

³⁷⁹ Див. мал. 98.

³⁸⁰ Слова “был открыт” дописані над рядком.

³⁸¹ Див. мал. 99–100.

³⁸² Далі знаходиться закреслене “этих”.

³⁸³ Див. мал. 99.

³⁸⁴ Див. мал. 99 та 101.

ичного пола северной апсиды. Дорожка имела шахматный рисунок. Сохранились смальты светложелтого и черного цвета.

К югу от южной границы отопительного канала, почти в непосредственной близости от западной стороны северо-восточного подкупольного столба, открыты фрагменты второго слоя с графьей в виде двух большого диаметра кругов, расположенных по оси север–юг, вплотную один к другому. Каждый из них состоит из четырех концентрических окружностей. Между двумя упомянутыми кругами расположен третий, меньшего диаметра, состоящий из трех концентрических окружностей, пересекающих смежные стороны больших кругов (черт[еж] 3)³⁸⁵. Над частью этой композиции сохранился вышележащий третий слой пола с отпечатками набора смальт, а отчасти и с самими смальтами (черт[еж] 3³⁸⁶, фото 4)³⁸⁷. Этот незначительный фрагмент позволяет реконструировать рисунок средней полосы больших кругов и рисунок заполнения между кругами.

В восточной части подкупольного квадрата, между восточной парой подкупольных столбов, раскопками открыты четыре участка верхнего слоя древнего пола. Два из них, расположенные в средней части (черт[еж] 3–4, фото 5)³⁸⁸, имеют довольно значительную площадь, два другие, примыкающие к углам подкупольных столбов (черт[еж] 3–4)³⁸⁹, сравнительно невелики, но важны для реконструкции композиции в целом. Все четыре участка представляют фрагменты верхнего слоя пола с отлично сохранившимися отпечатками мозаичного набора. В нескольких ячейках сохранились остатки разноцветных смальт.

Значение описанных выше участков древнего пола Софии, открытых раскопками 1952 г. под иконостасом XVIII в., исключительно велико. Именно эти участки позволили с достаточной степенью полноты реконструировать рисунок богатого мозаичного ковра, покрывавшего некогда подкупольный квадрат храма.

К сожалению, все упомянутые четыре³⁹⁰ участка древнего пола позволяют восстановить лишь обрамление сложной композиции мозаичного пола подкупольного квадрата. Для реконструкции средней части композиции материалы, полученные в результате раскопок, совершенно недостаточны, ввиду почти полного разрушения второго и третьего слоев пола в этой части здания. Только в самом центре подкупольного квадрата на небольшом сохранившемся участке второго слоя пола удалось обнаружить графью (черт[еж] 3, а)³⁹¹ в виде незначительного отрезка большой окруж-

³⁸⁵ Див. мал. 102.

³⁸⁶ Див. мал. 101.

³⁸⁷ Фото № 4 у звіті відсутнє.

³⁸⁸ Див. мал. 102, 105–106.

³⁸⁹ Див. мал. 102, 105.

³⁹⁰ Написане від руки над закресленим “центры”.

³⁹¹ Див. мал. 104.

ности, определявшей, по-видимому, композиционную основу подкупольного “омфалия”.

Рисунок обрамления композиции мозаичного пола подкупольного квадрата по материалам раскопок 1952 г. может быть восстановлен с достаточной полнотой. Он представлял собою широкую полосу мозаичного набора из разноцветных смальт, обрамленную с двух сторон узкими гладкими полосами шиферных плит. С внутренней стороны к этой полосе примыкала несколько более узкая полоса мозаичного набора из более крупных смальт в виде вытянутых ромбиков. Рисунок этой внутренней полосы повторяет рисунок мозаик, открытых раскопками 1949 г. на подступенках северной башни, а также мозаичное обрамление окон среднего купола Софии.

Наиболее крупный по площади участок древнего мозаичного пола был открыт в южном рукаве крещатого пространства, к северу от северной границы южного³⁹² отопительного канала. Здесь отлично сохранился второй слой пола с графьей в виде рядов параллельных прямых линий, расположенных по осям север–юг и восток–запад и отрезков окружностей, исполненных циркулем образующих основу сложной композиции мозаичного пола южного³⁹³ рукава крещатого пространства Софии (черт[еж] 4, фото 6–9)³⁹⁴. Фрагменты этой композиции были открыты еще раскопками 1939 и 1950 гг. Однако, только материалы, полученные раскопками 1952 г., позволили реконструировать эту сложную композицию в целом.

В восточной части этого участка в непосредственной близости к юго-восточному подкупольному столбу, были обнаружены незначительные фрагменты третьего слоя пола с сохранившимся *in situ* набором мозаичных смальт, или остатками от выпавших смальт (черт[еж] 4, фото 6–7)³⁹⁵. Эти фрагменты еще раз подтвердили, что мозаичный набор третьего слоя пола делался на композиционной основе, определяемой графьей второго слоя. Рисунок и цветовое решение мозаичного набора, состоявшего в основном из черных и желтых смальт квадратной, или треугольной формы, позволяет значительно конкретизировать реконструкцию пола этой части храма, композиционная основа которого восстанавливается на основании графы, сохранившейся на втором слое пола. Необходимо отметить, что попытка реконструкции композиции этой части пола, сделанная В. Д. Бушеном и Ю. П. Нельговским³⁹⁶ весьма упрощает и искажает древнюю композицию.

В южной части солеи, между восточным восьмигранным столбом южной тройной арки и западной стороной крещатого столба храма рас-

---

³⁹² Слово дописане від руки.

³⁹³ Слово дописане від руки.

³⁹⁴ Див. мал. 105, 107–110.

³⁹⁵ Див. мал. 105, 107–100.

³⁹⁶ *Архітектурні пам'ятники. Збірник наукових праць*. Ак. Арх. УССР, Київ, 1950, рис. 49 и стр. 42. Прим. М. Каргера.

копками 1952 г. открыта шиферная плита древнего пола, обрамленная каймой мозаичного набора (черт[еж] 5 фото 10)³⁹⁷. Эта часть древнего пола Софии была обнаружена впервые разведочным шурфом, сделанным в 1950 г., однако тогда значительная часть этого участка пола была закрыта кирпичной кладкой основания могилянского иконостаса, которая в 1952 г. была удалена. Удаление этой кладки позволило обнаружить у северо-западного угла упомянутого выше крещатого столба фрагмент мозаичного набора пола, являющийся частью орнаментальной “дорожки”, отделявшей мозаичную композицию южного рукава крещатого пространства храма, от пола южной апсиды (черт[еж] 5)³⁹⁸. По характеру рисунка эта “дорожка” повторяет аналогичную “дорожку”, отделяющую северный рукав крещатого пространства от пола северной апсиды.

Фрагменты древнего мозаичного пола, открытые раскопками 1952 г. под солеей, в средней части Софии, значительно обогатили наши представления об убранстве интерьера Софии. Несмотря на незначительность площади вновь открытых фрагментов мозаик, они представляют те существенные звенья, отсутствие которых не позволяло до сих пор решить задачу реконструкции общей композиции мозаичного пола Софии. В настоящее время эта задача решена.

Б. Раскопки в северной внутренней галерее Софии.

Раскопки в северной внутренней галерее Софии, кроме задач археологического исследования памятника, были вызваны необходимостью понизить пол галереи до первоначального уровня. Раскопкам, с последующим восстановлением древнего уровня пола, были подвергнуты три членения галереи: второе (с востока), соответствующее трансепту храма и два примыкающие к нему с запада (черт[еж] 6)³⁹⁹. В восточном членении, где установлен саркофаг Ярослава Мудрого, и в западном, являющемся одновременно угловым членением внутренней западной галереи, раскопки не проводились.

На всей площади, подвергнутой раскопкам, под уровнем современного чугунного пола, положено на кирпичной вымостке, лежит слой строительного мусора, состоящий из обломков древнего и нового кирпича, голосников, шиферных плит, кусков древнего раствора, фрагментов фресок и немногочисленных обломков бытовых предметов (керамика, стеклянная посуда, металлические изделия и прочее).

Этот слой лежит сплошным пластом вплоть до уровня древнего пола, который сохранился лишь в виде известкового раствора с примесью толченого кирпича, лежащего непосредственно на грунте, с незначительной

³⁹⁷ Див. мал. 111–112.

³⁹⁸ Див. мал. 111.

³⁹⁹ Див. мал. 114.

подсыпкой из мелкого кирпичного щебня. Во многих местах этот слой уничтожен одновременными аморфными ямами. В среднем раскопанном членении этот слой сохранился лишь в незначительных остатках по краям помещения. В этом помещении некогда был устроен глубокий склеп с деревянными стенками. Позже он был засыпан строительным мусором и землей. Среди разнообразных обломков строительных материалов, обнаруженных в засыпке этого склепа, особого внимания заслуживает большой свинцовый лист от древней кровли собора и множество крупных обломков голосников. Некоторые из них сохранились в растворе извести с примесью цемьянки. Голосники эти происходят по-видимому из пазух подхорных сводов.

В западной части членения галереи, соответствующего трансепту храма, была обнаружена нижняя часть стенки, сложенной из древнего кирпича, с узким дверным проходом в средней части. Стенка эта, наряду с древними закладками арочных проемов соответствующего членения наружной галереи Софии, свидетельствует, что оба членения наружной и внутренней галереи, по-видимому, еще в древности были превращены в замкнутое помещение, с тройной аркой, отделявшей южную часть помещения от северной. Не была ли здесь устроена какая то роскошная усыпальница?

В западном членении галереи у северной стены основного здания собора был заложен небольшой шурф, задачей которого было изучение конструкции фундамента. Раскоп позволил установить, что фундамент под стенами основного пятинефного ядра собора заложен на глубину 0,8 м. Кладка фундамента состоит из крупных кусков рваного камня, сложенных насухо, без раствора (черт[еж] 7)⁴⁰⁰. Эта конструктивная особенность фундаментов Софии была уже установлена нашими раскопками 1949 года на двух участках (фундамент под столбами внутренней южной галереи и под столбами внутренней западной галереи (в крещальне).

В небольшой ямке, примыкавшей к фундаменту, обнаружены три древних железных косы, хорошей сохранности.

В. Исследование фундамента южного членения западной галереи Софии (у крещальни).

В целях изучения конструктивных особенностей фундамента Софии у ее западного фасада был заложен раскоп длиной 1,8 м (по фасаду) и шириной 1,5 м (черт[еж] 7)⁴⁰¹. Раскоп показал, что вплоть до материка, лежащего здесь на глубине 0,14 м от уровня современной поверхности, лежит слой с незначительными остатками современных строительных материалов, свидетельствующих о том, что при планировке площади вокруг собора в XIX в. все древние культурные напластования были уничтожены.

---

⁴⁰⁰ Див. мал. 115.

⁴⁰¹ Див. мал. 116.

Фундамент сложен из крупных рваных кусков камня на растворе извести с примесью толченого кирпича. Глубина заложения 0,85 м. Ширина обреза фундамента 0,28 м. Никаких деревянных субструкций под фундаментом не прослежено.

Г. Раскрытие древнего митрополичьего трона и скамьи в средней апсиде собора

Исследование отдельных участков скамьи, сохранившейся в средней апсиде Софии, произведенное еще в 1940 г. во время раскопок в алтарной части Софии, привело к выводу, что современная скамья, состоящая из трех ступеней, подступенки которых облицованы разноцветными изразцами, была сделана при реставрации храма в XVIII веке, одновременно с настилкой пола из шестигранных керамических плиток (без поливы). В то же время зондажами было установлено, что под этой поздней скамьей сохранилась древняя, сложенная из плинфы на растворе извести с цемянкой. Конструктивной основой этой древней скамьи является полукоробовый свод, расположенный вдоль всей полуокружности стены, опирающийся на стену апсиды. Древняя скамья, расположенная на этом своде, имела не три, а лишь две ступени. Профиль древней скамьи существенно отличался от более дробного профиля новой скамьи XVIII в. (черт[еж] № 8)⁴⁰².

Мраморная с мозаичной инкрустацией задняя стенка и шиферные “подлокотники” митрополичьего трона, расположенные на уровне верхней скамьи XVIII века, находятся безусловно не на древнем месте. Тогда же было установлено, что находящиеся над скамьей вертикальные полосы мозаичного набора, чередующиеся с гладкими мраморными плитами, опускаются ниже уровня верхней ступени скамьи, что также подтверждало позднюю перекладку скамьи.

В 1952 году поздние накладки были удалены, в результате чего открылась на всем ее протяжении древняя скамья (фото 11–15)⁴⁰³. В поздних накладках были обнаружены использованные в качестве строительного материала шиферные плиты, которыми некогда была выстлана древняя скамья. Верхняя ступень скамьи сохранилась хорошо. Нижняя – в значительной части переложена в более позднее время. В средней части скамьи были открыты остатки древней кирпичной кладки митрополичьего трона, несколько возвышавшегося над уровнем верхней ступени скамьи (фото 15)⁴⁰⁴. Ниже уровня нижней ступени сохранились остатки выложенной из плинфы ступени древней лестницы, которая вела к трону (фото 15)⁴⁰⁵.

⁴⁰² Див. мал. 119.

⁴⁰³ Див. мал. 120–124.

⁴⁰⁴ Див. мал. 124.

⁴⁰⁵ Див. мал. 124.

На древней поверхности скамьи и трона не сохранилось почти никаких остатков облицовки, за исключением незначительного фрагмента мозаичного набора на южном торце скамьи, открытого еще в 1950 году, при исследовании примыкавших участков пола апсиды (фото 16)⁴⁰⁶. Этот, к сожалению, весьма незначительный по площади фрагмент, свидетельствует о том, что вертикальные плоскости древней скамьи были декорированы мозаикой. Удаление поздних накладок позволило более полно исследовать расположенный над скамьей фриз из чередующихся мозаичных полос и плит мрамора.

Как известно, во многих местах древний мозаичный набор этого фриза был заменен при перестройке скамьи разноцветными поливными изразцами, в известной степени копировавшими древние мозаики. Древний мозаичный набор сохранился только на четырех участках северной половины фриза.

После удаления накладок XVIII века выяснилось, что на отдельных участках (на пяти в сев[ерной] половине фриза и на двух в южной половине фриза) древний раствор с отпечатками от выпавших смальт продолжается вплоть до уровня шиферных плит, которыми была выстлана древняя скамья (черт[еж] 9, фото № 14, 15, 12)⁴⁰⁷.

Вместе с тем было установлено, что чередующиеся с полосами мозаичного набора мраморные плиты не доходят до древнего уровня скамьи и тем самым не могут считаться первоначальными. Древний раствор, местами сохранившийся ниже этих плит, вплоть до уровня древней скамьи, свидетельствует о том, что в древности на месте мраморных плит находились какие-то значительно более тонкие гладкие плиты. Для суждения о материале этих древних плит, чередовавшихся с мозаичными наборами, мы не располагаем пока достаточными данными. Судя по тому, что наряду с мраморными плитами в четырех местах сохранились фрагменты широких керамических плит, покрытых светлой поливой, не исключено, что первоначально полосы мозаичного набора чередовались с крупными керамическими плитками. Однако, вопросы реконструкции алтарного фриза над скамьей требуют дополнительных исследований.

Д. Разведки на территории Софийского заповедника.

В 1952 г. продолжение раскопок на территории Заповедника, начатых в 1946 и продолженных в 1948 и 1950 годах, не было запланировано. Однако, по ходу работ в соборе представилась возможность провести несколько небольших разведочных раскопов на территории Заповедника, необходимых в связи с составлением плана завершения археологических исследований.

⁴⁰⁶ Фото № 16 у звіті відсутнє, перелік фотографій до звіту містить лише 15 позицій.

⁴⁰⁷ Див. мал. 125, 121, 124–124.

Разведочные шурфы были заложены а) к западу от западной стены Софии, б) к северу от северной стены Софии и в) на участке фруктового сада в северо-западном углу Заповедника. Во всех трех разведочных шурфах культурный слой XI–XIII вв. не обнаружен. Вплоть до материка, лежащего на глубине от 1 до 1,5 м, лежит аморфный культурный слой, характеризующийся незначительным количеством керамики XVII–XVIII вв. и обломками строительных материалов того же времени.

В шурфе “Б” (к северу от северной стены собора) обнаружено два поздних погребения без инвентаря.

М. Каргер⁴⁰⁸.

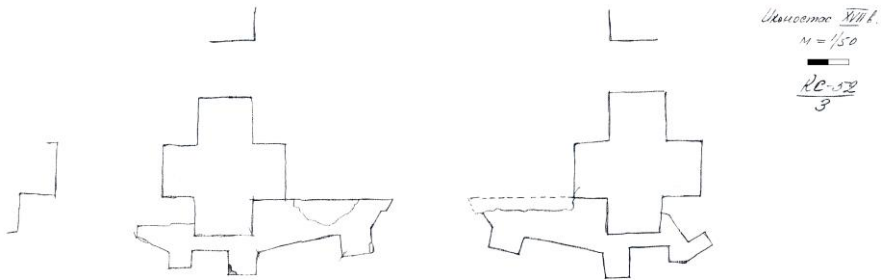
НАДР 918, арк. 1–14, машинопис

---

⁴⁰⁸ Дописане від руки.

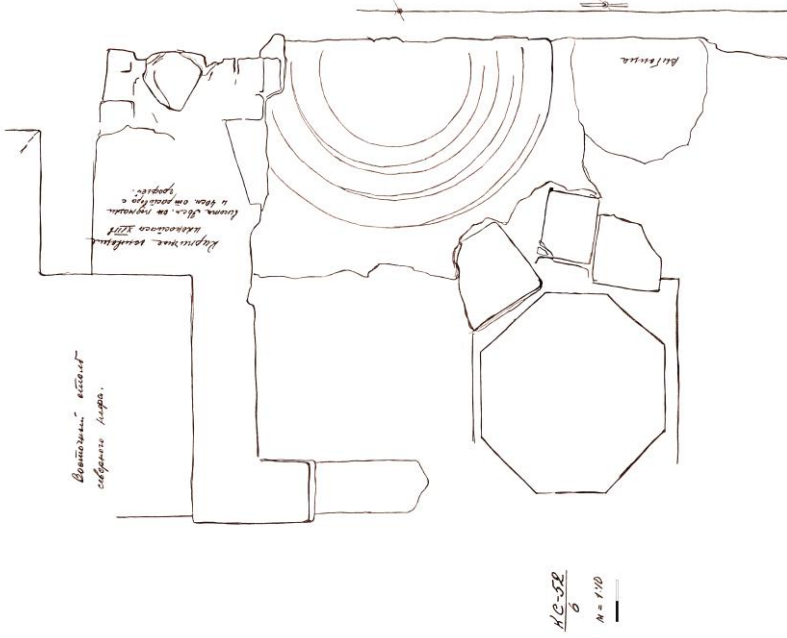
Мал. 97. Інтер'єр Софійського собору, у процесі розкопок (НАДР, 918, арк. 45)

Мал. 98. Іконостас XVII ст. План (НАДР, 918, арк. 31)

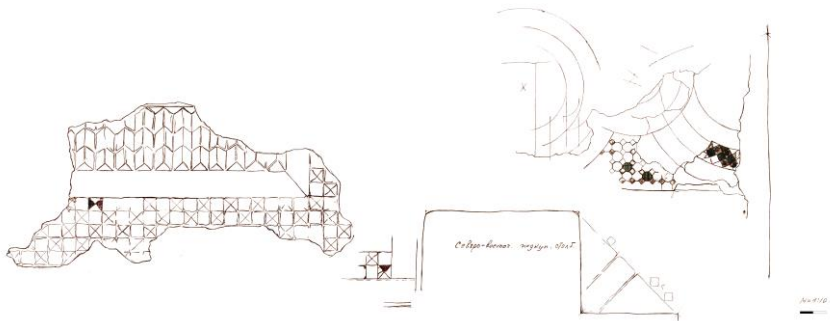
Мал. 100. Фрагмент давньої підлоги у північній наві.
Графія (НАДР, 918, арк. 46)

Мал. 99. Фрагменти давньої мозаїчної підлоги у північній наві.
План (НАДР, 918, арк. 37)

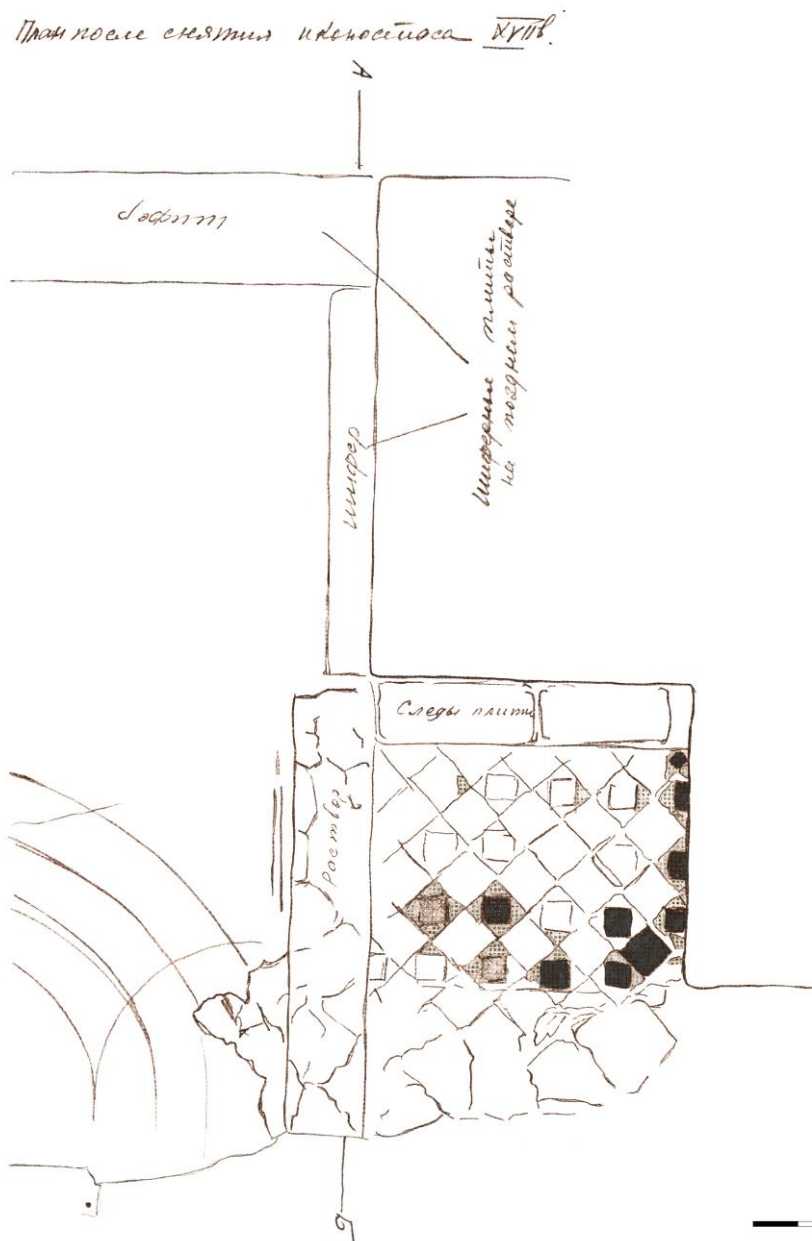

Мал. 101. Фрагмент давньої підлоги у північній наві біля хрещатого стовпа.
Мозаїчний набір та відбитки смальт (НАДР, 918, арк. 47)

Мал. 102. Фрагмент давньої мозаїчної підлоги у північній наві та між східними підкупольними стовпами (НАДР, 918, арк. 39)

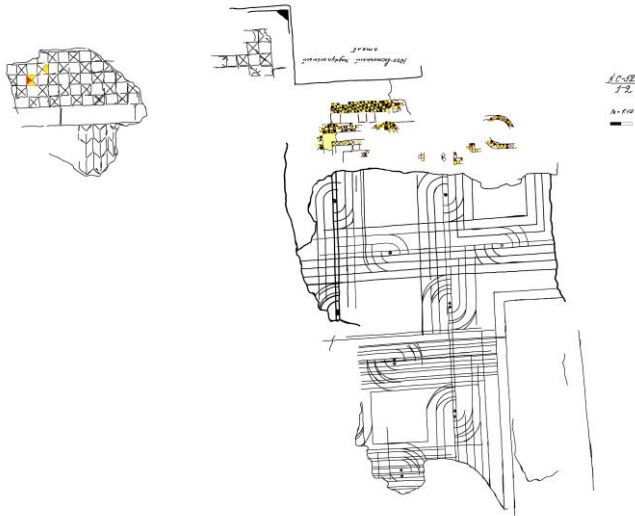

Мал. 103. Фрагмент давньої мозаїчної підлоги у північній наві біля східного підкупольного стовпа (НАДР, 918, арк. 33)

Мал. 104. Граф'я від мозаїки під центральним куполом Софії (НАДР, 918, арк. 34)

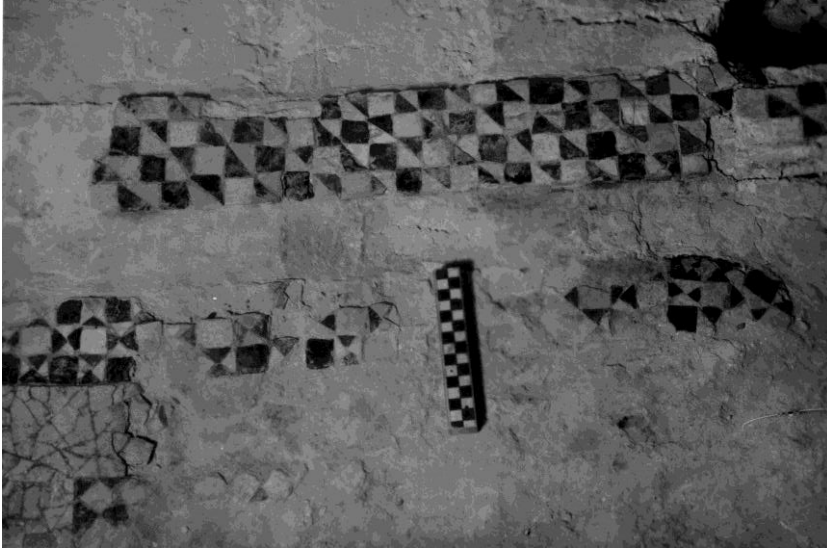
Мал. 105. Фрагменти давньої мозаїчної підлоги у південній наві і між східними підкупольними стовпами. План (НАДР, 918, арк. 38)

Мал. 106. Фрагменти давньої підлоги між східними підкупольними стовпами.
Відбитки смальт (НАДР, 918, арк. 48)

Мал. 107. Фрагменти давньої підлоги у південній наві
біля південно-східного підкупольного стовпа.
Мозаїчний набір та граф'я (НАДР, 918, арк. 49)

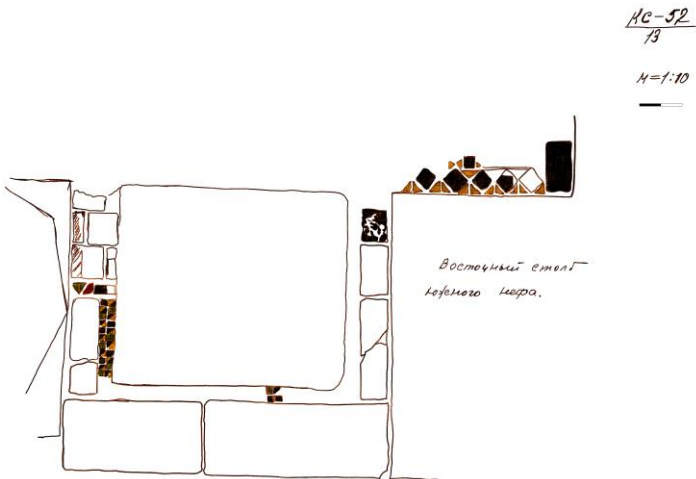
Мал. 108. Фрагменти давньої підлоги у південній наві біля південно-східного підкупольного стовпа. Мозаїчний набір та відбитки смальт (НАДР, 918, арк. 50)

Мал. 109. Фрагменти давньої підлоги у середній частині південної нави. Граф'я (НАДР, 918, арк. 51)

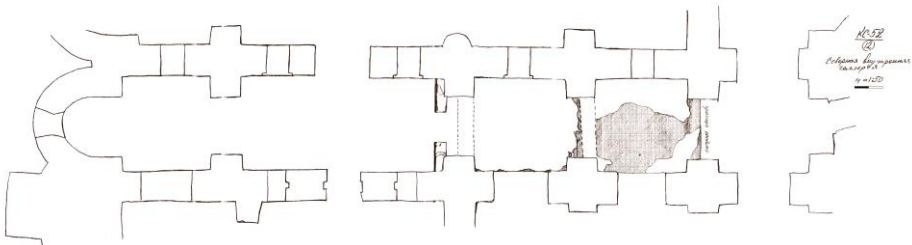
Мал. 110. Фрагменти давньої підлоги у південній наві. Граф'я (НАДР, 918, арк. 52)

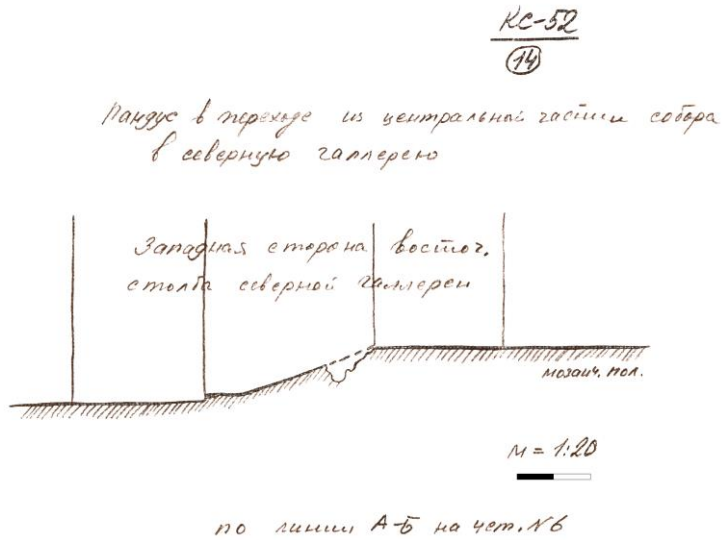
Мал. 111. Фрагмент давньої мозаїчної підлоги між хрещатим стовпом та південною потрійною аркою. План (НАДР, 918, арк. 44)

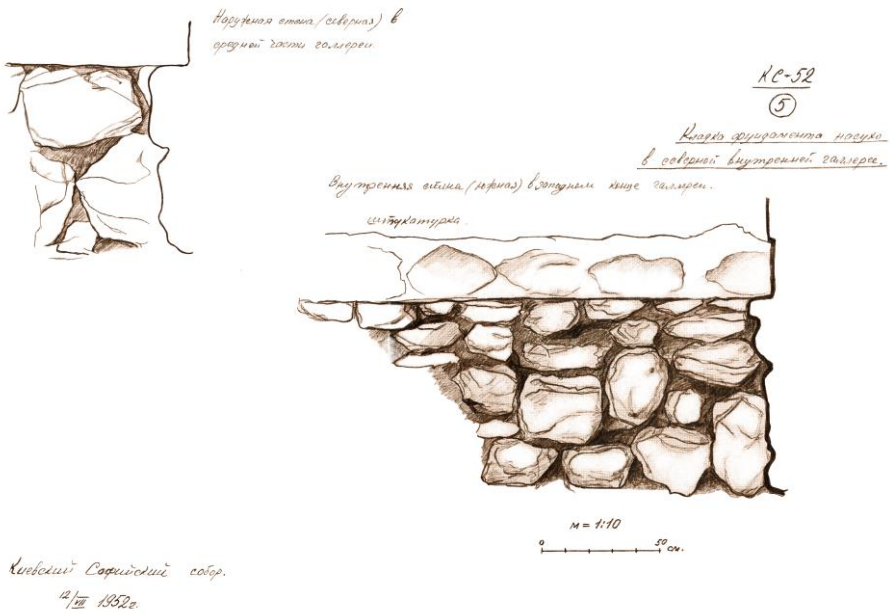
Мал. 112. Фрагмент давньої підлоги між хрещатим стовпом та південною потрійною аркадою. Шиферна плита, обрамлена мозаїчним набором (НАДР, 918, арк. 53)

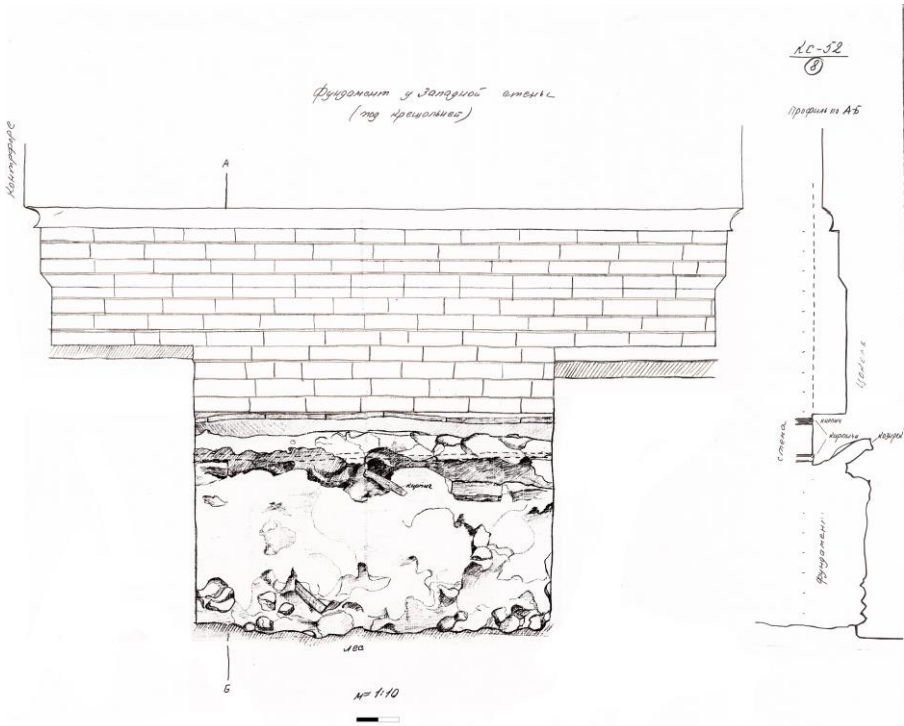
Мал. 113. Пандус у проході між північною потрійною аркадою та східним стовпом. Профіль (НАДР, 918, арк. 36)

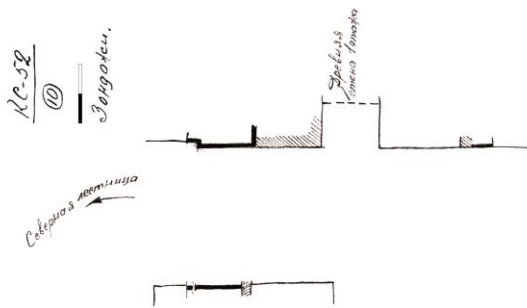
Мал. 114. План розкопок у північній внутрішній галереї (НАДР, 918, арк. 30)

Мал. 115. Мурування фундаменту північної стіни собору (НАДР, 918, арк. 35)

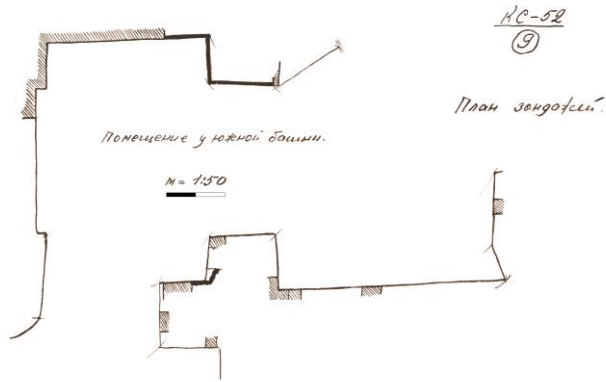

Мал. 116. Мурування західної галереї біля хрещальні (НАДР, 918, арк. 41)

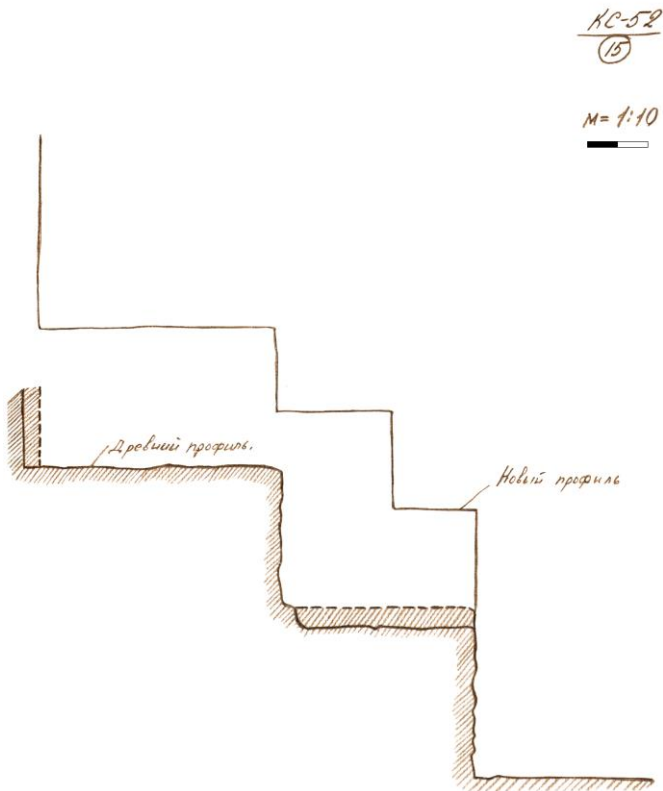

Мал. 117. Зондажі на хорах собору біля північної вежі (НАДР, 918, арк. 42)

Мал. 118. Зондажі на хорах собору біля південної вежі (НАДР, 918, арк. 43)

Мал. 119. Давня та нова лави у центральній абсиді. Профіль (НАДР, 918, арк. 32)

Мал. 120. Давня лава у вітарній абсиді (південна сторона) (НАДР, 918, арк. 54)

Мал. 121. Давня лава у вітарній абсиді (північна сторона) (НАДР, 918, арк. 55)

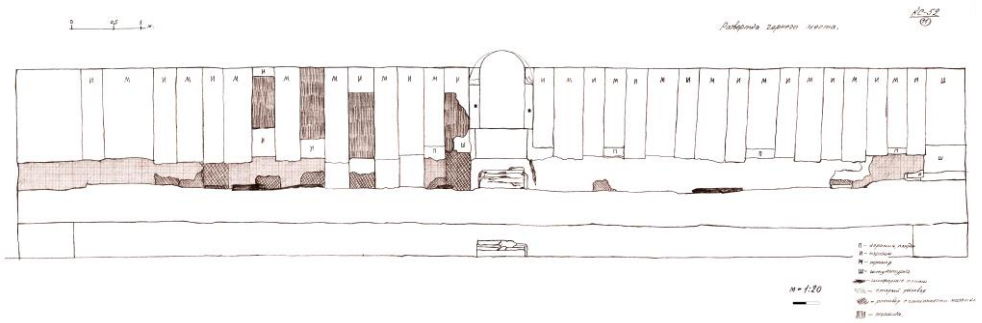
Мал. 122. Давня лава у вітарній абсиді (південна сторона) (НАДР, 918, арк. 56)

Мал. 123. Давня лава у вітарній абсиді. Центральна частина до видалення поручнів трону (НАДР, 918, арк. 57)

Мал. 124. Давня лава у вітарній абсиді. Центральна частина після видалення поручнів трону (НАДР, 918, арк. 58)

Мал. 125. Горне місце. Розгортка (НАДР, 918, арк. 40)

Археологічні дослідження грудня 1952 – травня 1953 р.

Новим поштовхом до архітектурно-археологічних досліджень у Софійському соборі стали розпочаті у серпні 1952 р. роботи з переоблаштування опалювальної системи у храмі, що передбачали розчистку вже існуючих з кінця ХІХ ст. каналів опалення, а також прокладання нових траншей для їх з'єднання. Здійснення цих робіт супроводжувалось археологічним наглядом М. Каргера, а пізніше – В. Волкова, причому за участю В. Гончарова та Ю. Асеева. Результати цих досліджень відображені у копії звіту (без підписів)⁴⁰⁹, вочевидь, В. Волкова, який спостерігав за виконанням робіт у значеній період. Фотографії, що супроводжували хід робіт, розпорошені по різних справах, їх приналежність до “Звіту” встановлена завдяки підписам В. Волкова на зворотній стороні та зазначенням порядкової нумерації за допомогою шифру та порядкового номеру⁴¹⁰.

Дослідження головного вівтаря Софійського собору. В ході робіт з переоблаштування каналів опалення дослідники отримали змогу тимчасово перемістити на захід мармурову плиту престолу та дослідити під нею нашарування давніх підлог. Ще під час попередніх досліджень тут у 1940 р. М. Каргер дійшов висновку, що наявне мурування престолу було виведене на рівень підлоги ХVІІІ ст. та відносилось до цього ж часу⁴¹¹. Тогорічні дослідження дозволили виявити залишки стінок, що підтримували вівтарну плиту, які були викладені з різної цегли, серед якої траплялася й плінфа, на вапняно-піщаному розчині.

Не менш важливими були дослідження нашарування підлог, коли було виявлено вже відому за попередніми дослідженнями у центральному вівтарі підлогу ХVІІ ст., викладену з круглих та лекальних різнокольорових полив'яних плиток на вапняно-піщаному розчині; підлога ж ранішого часу зберегла лише нижній шар вапняно-цем'яного розчину, що є підготовкою під мозаїчну підлогу. Утім, на невеликій ділянці біля південної стіни та пройми, що поєднувала центральний вівтар з вівтарем приділу свв. Йоакима та Анни, простежені усі три шари мозаїчної підлоги з відбитками смальти та фрагментом шиферної плитки. У цьому ж місці зафіксовані сліди двох ремонтів мозаїчної підлоги, що були пояснені наслідком осадки стін собору, коли рівень давньої підлоги біля стін став нижчим на 20–25 см, ніж всередині абсиди. Ці ремонти мали вигляд шарів вапняно-цем'яного розчину зі вставками смальти (перший ремонт), або полив'яних керамічних плиток різної форми та кольору (другий ремонт). На рівні

⁴⁰⁹ Документ № 46.

⁴¹⁰ На жаль, не всі фотографії, що прикладались до “Звіту”, вдалося відшукати.

⁴¹¹ М. К. КАРГЕР, *Отчёт о раскопках в киевском Софийском соборе в 1940 г.*, Научный архив Института истории материальной культуры РАН, ф. 35, № 183, с. 13.

другого ремонту підлоги, у проході, що вів до приділу свв. Йоакима та Анни, зафіксована шиферна плита розміром 110 × 76 см, нерівні краї якої були доповнені вапняно-цем’янковим розчином.

Розкопки в головному вітварі дозволили дослідити також і фундамент біля центрального вітваря, що складався з каміння без розчину, подібно до інших фундаментів всередині храму, зафіксованих попередніми розкопками. Проте вченим вдалося зафіксувати укладений поверх каміння шар міцного розчину, що продовжувався під мурування стіни собору, тобто був частиною конструкції фундаменту.

Дослідження західної внутрішньої галереї. У середній частині галереї було виявлено та розкопано декілька поховань XVII–XVIII ст. із залишками зотлілих труп. У проймі між приділами св. Георгія та свв. Петра і Павла здійснені невеликі розкопки дозволили дослідити фундамент, що так само складався з брил каменю без розчину, але із залитим зверху шаром цем’яно-вапнякового розчину (як і в переході з головного вітваря до приділа свв. Йоакима та Анни). Слідів середньовічної підлоги виявлено не було.

Дослідження північної зовнішньої галереї. Метою археологічного вивчення цієї частини храму, окрім завдання з прокладання каналу, було виявлення та дослідження залишків усіх п’яти аркбутанів. Прикметно, що під частиною фундаментів другого (від півнівно-західної башти) аркбутану зафіксовані залишки дерев’яних субструкцій у вигляді кілків діаметром близько 4 см, забитих у землю на глибину 30–35 см. А під час дослідження четвертого аркбутану, у кутах створених північною стіною та аркбутаном, вдалося зафіксувати залишки давньої підлоги у вигляді шару вапняно-цем’янового розчину товщиною 5–8 см, поверхня якого була заглажена та мала темний колір.

Дослідження південної зовнішньої галереї. Залишки давнього аркбутану вдалося виявити під час проведення опалювального каналу у західній частині галереї, біля виходу на вулицю, на схід від цього виходу. Бутова кладка фундаменту була аналогічна муруванню під аркбутанами у північній галереї. Таку саму конструкцію мали і основи ще двох аркбутанів, досліджених у південній зовнішній галереї у 1949 р.

№ 46⁴¹².

Отчет

об архитектурно-археологических исследованиях в здании Софийского собора в г. Киеве в связи с устройством отопительной системы (декабрь 1952 – май 1953 гг.)

Работы по устройству отопительной системы начаты в августе 1952 г. На протяжении августа и сентября были очищены от мусора и реконструированы, в соответствии с проектом, подпольные каналы отопительной системы, устроенной в 80-х годах XIX в. Затем работы были приостановлены, возобновились в конце декабря 1952 г., и в мае 1953 г., в части прокладки подпольных каналов, работы закончены. В августе–сентябре 1952 г. наблюдение за работами осуществлялось работавшей в соборе под руководством проф[ессора] М. К. Каргера археологической экспедицией, а в дальнейшем, по распоряжению директора Софийского заповедника, научным сотрудником заповедника В. П. Волковым с участием в отдельных случаях научного сотрудника Института археологии А[кадемии] н[аук] УССР В. К. Гончарова и научного сотрудника Института истории и теории архитектуры А[кадемии] а[рхитектуры] УССР Ю. С. Асеева.

В соответствии с проектом устройства отопительной системы, кроме очистки и реконструкции старых отопительных подпольных каналов, проложен новый канал, соединяющий место выдачи нагретого воздуха в центральном алтаре с реконструированным каналом, проходящим вдоль придела Иоакима и Анны (Д–2, Е–2); под средней частью западной внутренней галереи (Д–6) проложен новый канал, соединяющий южный реконструированный канал с северным; под полом западной внутрен[ней]⁴¹³ галереи проложены воздухопроводы к южной внутр[енней] галерее (Е–6, Ж–6, З–6) и к северной внутренней галерее (Г–6, В–6, Б–6), а также подпольные каналы для трубопроводов в южную наружную галерею (Е–6, Ж–6, З–6, И–6, И–5, И–4, И–3) и северную наружную галерею (Г–6, В–6, Б–6, А–6, А–7, А–6, А–5, А–4, А–3).

I. Исследование в центральном алтаре (20.XII–[19]52 г. – 6.I–1953 г.)

Мраморная плита центрального престола была отодвинута на запад и под ней обнаружены остатки стенок, поддерживавших престольную плиту до археологических работ 1940 г. Стенка сложена из разных кирпичей, в т[ом] ч[исле] попадается и плинфа, на белом известково-песчаном растворе.

Исследование полов на открытом участке дало следующую картину:

1) Орнаментированные чугунные плиты уложены на слой песка толщиной 4–5 см.

⁴¹² У правому верхньому куті знаходиться закреслений червоним олівцем напис чорною тушшю у два рядки: “М.Н.А. № 44 шкаф № 5”.

⁴¹³ Далі йде закреслене: “галереї проложені воздуховоди к южній внутр.”.

2) Под слоем песка обнаружены круглые и лекальные керамические плитки, уложенные на известково-песчаном растворе (пол[овины] XVII в.). В отдельных местах на плитках сохранились следы поливы.

3) Ниже пола XVII в. найдены остатки древнейшего (XI в.) пола, разрушенная поверхность которого выровняна подсыпкой мусора и песка. На всем раскрытом участке сохранился нижний, 1-й подготовительный слой из розового раствора с крупнотолченой керамикой. Второй слой древнего пола сохранился только отдельными фрагментами, на которых графы обнаружить не удалось.

4) Возле южной стены и проема, соединяющего центральный алтарь (Д-2) с алтарем придела Иоакима и Анны (Е-2) сохранились все три слоя. В верхнем слое отчетливо видны отски смальты, а у сев[еро]-вост[очно-го] угла проема сохранился лежащий *in situ*⁴¹⁴ фрагмент шиферной плитки (фото № 4, 5 и 6)⁴¹⁵.

В результате осадки стен собора уровень древнего пола возле стен на 20–25 см ниже, чем посредине. Около стены и проема сохранились фрагменты двух древних чинков деформированного пола.

5) Первая чинка представляет собой слой прочного розового раствора с цемянкой, в который были вдавлены кусочки смальты. У сев[еро]-зап[адного] угла проема сохранилась *in situ*⁴¹⁶ на отметке 173 см одна квадратная плитка черной смальты (фото № 4, 5 и 6)⁴¹⁷.

6) Поверх описанной первой чинки лежали два слоя светлого непрочного известкового раствора с небольшой добавкой мелкотолченой цемянки. Верхний из этих слоев служил основанием для укладки керамических плиток разной формы и расцветки, которыми вторично чинили пол, деформированный продолжающейся осадкой стен. Фото №№ 1, 2, 3⁴¹⁸.

7) В уровне второй чинки (– 168 см) в проеме горизонтально лежали шиферная плита размером 110 × 76 см, неровные края которой дополнял очень прочный раствор с цемянкой, хорошо сохранившийся в восточной части проема (фото № 1, 2 и 3)⁴¹⁹.

8) Под шиферной плитой находилась засыпка из древнего строительного мусора с большим количеством осколков шифера. В этом мусоре найдены куски фресковой штукатурки, осколки и кубики разноцветной смальты. Особенно много смальты попадалось в восточной части проема, где между шиферной плитой и стеной образовалась широкая щель.

---

⁴¹⁴ Дописано від руки.

⁴¹⁵ Див. мал. 129–131.

⁴¹⁶ Дописане від руки.

⁴¹⁷ Див. мал. 129–131.

⁴¹⁸ Див. мал. 126–128.

⁴¹⁹ Див. мал. 126–127.

9) После удаления мусора в северной части проема заподлицо с северной плоскостью стены обнаружилась стенка (ступень) шириной 28 см, сложенная из плинфы на растворе с цемянкой. Поверх этой стенки был положен верхний слой древнейшего пола центрального алтаря, сохранившийся у сев[еро]-зап[адного] угла проема (фото №№ 4 и 7)⁴²⁰. На западной стене проема хорошо прослеживается линия примыкания к поверхности пола фресковой штукатурки (фото № 6)⁴²¹. Возле сев[еро]-зап[адного] угла проема это примыкание находится на отметке –185 см, а на расстоянии 15–20 см от юго-западного угла, где сохранился фрагмент пола с примыкающей к нему фресковой штукатуркой, – на отметке –197 см, что характеризует пандусное понижение пола в сторону алтаря придела Иоакима и Анны.

10) Под мусором на отметке –222 см местами сохранился слой непрочной смазки из раствора с цемянкой толщиной 1,5–2 см, переходящий на вертикальную плоскость стенки (ступени).

11) Ниже смазки лежал слой глинистого грунта, под которым на отметке –236 см у стен и –229 см посередине проема обнаружен растрескавшийся слой очень прочного древнего раствора (фото № 8)⁴²².

Так как для прокладки воздуховода траншеею нужно было заглубить до отметки –230 см, все описанные выше конструкции в пределах трассы канала были удалены. Верхний слой древнего пола с отпечатками смальты, кирпичная стенка, керамические плитки и другие находки, а также образцы растворов переданы для хранения в фонды Софийского музея (акт от 27/ХІІ–1952 г.).

Попутно был исследован фундамент здания в этой части. Со стороны центрального алтаря был вынут грунт до отметки⁴²³ –320 см (фото № 7)⁴²⁴ и установлено, что фундамент ленточный состоит из крупных камней, уложенных насухо без какого-либо раствора, урез фундамента шириной приблизительно 20 см находится на отметке –225–230 см, подошва фундамента – на отметке –310 см. Никаких следов деревянных субструкций не обнаружено. Поверх камня положен слой очень прочного раствора толщиной от 5 до 8 см, растрескавшийся в результате осадочных деформаций. Этот слой раствора уходит под кладку стены здания, следовательно, является частью конструкции фундамента.

После удаления описанной выше стенки (п[ункт] 9), которая была снята двумя отдельными блоками, обнаружилось, что эта стенка не лежит непосредственно на фундаменте – между кладкой стенки и фундаментом был слой темного грунта толщ[иной] 11 см.

⁴²⁰ Див. мал. 129 та 132.

⁴²¹ Див. мал. 131.

⁴²² Див. мал. 133.

⁴²³ Дописано від руки поверх закресленого.

⁴²⁴ Див. мал. 132.

II. Исследование в западной внутренней галерее

Под орнаментированными чугунными плитами пола находится слой песка толщиной 4–5 см, затем уложенный на ребро “в елку” кирпич из спондиловой глины разм[ером] 6,5 × 13,5 × 27 см. Под этим кирпичем лежит толстый (17 см) слой песка, с прослеживающимся в нем тонким слоем грунта с мусором. Еще ниже лежит слой мусора, содержащий битую плитку, голосники и куски раствора с цемянкой. На глубине около 62–65 см ниже уровня чугунных плит обнаружен слой известково-песчаного раствора, на котором был уложен плашмя светлокрасный желобковый кирпич разм[ером] 6 × 15 × 30 см. Во многих местах сохранился этот кирпич [in situ], но следов стирания поверхности кирпича, как это бывает на кирпичных полах, нигде не замечено. Ниже слоя известкового раствора опять идет строительный мусор, сходный с описанным выше. Приведенное⁴²⁵ описание сделано во время производства работ в северной части галереи. В дальнейшем, когда прокладывали каналы в средней, а затем и в южной частях, везде наблюдалась вполне аналогичная картина. Никаких остатков древних полов не обнаружено.

Исследован фундамент в проеме между приделом Петра и Павла и Георгиевским (Г–6 и В–6), для чего со стороны Георгиевского придела (В–6) вынут грунт на глубину 150 см (268) ниже уровня чугунных плит (фото № 10)⁴²⁶, фундамент ленточный, сложен насухо из крупных камней неправильной формы. Урез фундамента шириной 15–17 см находится на глубине 77 см (–194 см) ниже поверхности пола из чугунных плит, подошва фундамента на глубине 137 см (–255 см), ширина фундамента – около 150 см. Под подошвой фундамента обнаружен слой тесного грунта около 10 см и только на отметке –265 см начинается нетронутый материковый лесс. Никаких следов деревянных субструкций не обнаружено (фото № 11)⁴²⁷. Верх фундамента был раскрыт до восточной стены, где под кладкой стены прослеживается слой прочного раствора с цемянкой, аналогичного с раствором на исследованном фундаменте алтарной части. По-видимому, этот раствор, также как и в алтарной части, был уложен по всей поверхности сложенного насухо из бутового камня ленточного фундамента, но в проеме не сохранился. Поверх фундамента в проеме лежала шиферная плита толщиной 10–12 см. Верхняя поверхность плиты обработана грубо, нижняя несколько тщательнее. Три ребра плиты обтесаны и образуют прямые углы, четвертое обломано. Судя по тому, что плита лежала не горизонтально и не параллельно стене собора, попала она на это место случайно, во время поздних ремонтов. Плита удалена.

---

⁴²⁵ Далі знаходиться закреслене “выше”.

⁴²⁶ Див. мал. 135.

⁴²⁷ Див. мал. 136.

В средней части галереи (Д–6) воздуховод проложен на глубине около 2,50 м ниже уровня пола галереи. На глубине 1,50–1,80 м было обнаружено несколько погребений: скелетов и, в некоторых случаях, следов истлевших гробов. Погребения н[аучный] с[отрудник Института археологии] А[кадемии] н[аук] УССР тов[арищ] Гончаров датировал XVII–XVIII вв.

III. Исследования в северной наружной галерее

В западной части северной наружной галереи (А–4, А–5, А–6, А–7) найдены остатки всех пяти аркбутанов, которые гипотетически были показаны в этой части на проекте реконструкции проф[ессора] И. В. Моргилевского.

1) После разборки кафельной печи, поставленной в середине XIX в. обнаружилось, что стена, отделяющая северную наружную галерею (А–7) от северной башни (Б–7) расположена на месте древнего аркбутана, остатки которого сохранились и отчетливо видны на открытой поверхности стены (аркбутан № 1 черт[еж] №⁴²⁸ фото № 12)⁴²⁹. Зондаж оставлен открытым.

2) В месте примыкания к северной стене аркбутана № 2 (черт[еж] №⁴³⁰) в XVIII в. пристроен пилон, основанием которого служит северная часть остатков древнего аркбутана (А–6, А–7). Исследована только южная часть остатков аркбутана и фундаментов под него. Фундамент сложен из бутового камня на растворе с цемянкой; подошва находится на глубине 125 см ниже уровня чугунных плит (т[о] е[сть] на отметке –2,35); под кладкой прослеживается слой плотного темного грунта толщиной около 15 см, ниже которого начинается нетронутый материковый лесс. Под юго-восточным углом фундамента сохранились в 2-х местах остатки дерева – колышков диаметром около 4-х см, забитых в землю на глубину 30–35 см (до отметки –270 см). Фундамент аркбутана не связан с фундаментом основного объема (не ленточный). Поверх бутовой кладки положен слой раствора с цемянкой (между отметками –1,85 и –1,77 см), на котором лежит древняя кладка из плинфы, частично сохранившаяся до отметки –1,50. Ширина фундамента 121 см, длина выступающей из-под пилона части – 132 см, кирпичная кладка свисает над южной стороной фундамента 5–6 см (черт[еж] №⁴³¹, фото № 13⁴³²). После исследования зондаж закрыт.

3) Основание аркбутана № 3 (черт[еж] №⁴³³) сильно разрушено при устройстве каменного склепа митрополита Платона Городецкого, надгробие которого находится у пилон XVIII в., сооруженного над основанием

⁴²⁸ Номер не назначено.

⁴²⁹ Див. мал. 137–138.

⁴³⁰ Номер не назначено.

⁴³¹ Номер не назначено.

⁴³² Див. мал. 139.

⁴³³ Номер не назначено.

аркбутана (А–5, А–6). При исследовании раскрыта часть кирпичного свода склепа на глубине 48 см под чугунными плитами (отметки шельги –1,58, у пяты –1,75). На северной стороне раскопа, под пилоном XVIII в. начиная с отметки –1,50 и глубже прослеживаются остатки кладки из плинфы на растворе с цемянкою. Разрушенная древняя кладка в верхней части дополнена, вероятно, при сооружении в XVIII в. пилона, кладкой из красного кирпича на известково-песчаном растворе (фото № 14)⁴³⁴.

4) Остатки аркбутана № 4 (А–4, А–5) раскрыты по всей поверхности основания. Древняя кирпичная кладка сохранилась по всему основанию (ширина 113 см, длина от северной стены 213 см) до отметки –170 см (фото № 16 и № 17)⁴³⁵. Около северной стены в углах, образуемых этой стеной и аркбутомом на отметке –175–190 см сохранились остатки древнего пола – слой (5–8 см) раствора с цемянкой, верхняя поверхность которого заглажена и имеет темную окраску (фото № 15)⁴³⁶. Во многих местах на стенах галереи и аркбутана сохранились остатки фресковой штукатурки со следами тонировки.

Исследована южная сторона фундамента под аркбутомом. Конструкция фундамента аналогична описанной выше (аркбутан № 2), подошва фундамента находится на глубине 162 см ниже уровня чугунных плит (на отметке –272 см), никаких следов деревянной субструкции не обнаружено, нетронутый материковый лесс начинается с отметки 280 см.

На восточной стороне раскопа хорошо прослеживается стратиграфия этого участка. Под чугунными плитами (–1,10) лежит слой песка толщиной около 10 см, под которым находится сплошная вымостка из белого кирпича плашмя (–122–128). Такая же вторая вымостка находится на отметке –152–158 см. Между вымостками положены подпольные (вероятно, вентиляционные) каналы сеч[ением] 13 × 13 см, схематически показанные на черт[еже] № ⁴³⁷, остальное пространство засыпано мусором. Под нижней кирпичной вымосткой лежит слой песка толщиной 10 см, затем идет сильно утопанный слой мусора, постепенно переходящий в темный грунт. В этом слое на отметке –210–225 см, близ юго-восточного угла основания аркбутана № 4, найдены куски смальты, фрагмент железного замка и сотрие кости, датированный XI веком (определение науч[ого] сотрудника Института археологии АН УССР тов[арища] Гончарова). Найденные предметы переданы для хранения в фонды Софийского музея, остатки аркбутана оставлены открытыми для экспонирования.

5) Остатки аркбутана № 5 обнаружены в северной части стены, разделяющей северную наружную галерею (А–3, А–4). В западном помеще-

⁴³⁴ Див. мал. 140.

⁴³⁵ Див. мал. 142–143.

⁴³⁶ Див. мал. 141.

⁴³⁷ Номер не зазначено.

нии, у этой стены, сделан раскоп на глубину 180 см от уровня пола (до отметки –290), ниже чугунных плит пола хорошо сохранилась нижняя часть древней кирпичной кладки полуарки, включенная в массив стены (фото № 18)⁴³⁸. В щели, на южной стороне аркбутана, обнаружена фресковая штукатурка. Подошва фундамента под аркбутаном находится на отметке –2,78 м, следов деревянных субструкций не обнаружено, фундамент сложен из бутового камня на растворе с цемянкой, поверх бутовой кладки лежит слой прочного раствора с цемянкой (.....⁴³⁹), на который положена кирпичная кладка полуарки и стены (фото № 19)⁴⁴⁰.

б) Южнее остатков аркбутана № 5 на стене, разделяющей северную галерею, вероятно, в XVII веке был сделан проем, заложенный позднее кирпичной кладкой на всю толщину стены.

При прокладке подпольного канала обнаружено, что проем заложен в два приема: со стороны западного помещения закладка сделана толщиной 40–50 см, причем кладка начинается примерно от уровня древнего пола (–175 см) без фундамента; образовавшаяся со стороны восточного помещения ниша глубиной около 60 см, по-видимому, заложена позже, т[ак] к[ак] кладка этой части начинается от уровня существующего пола (–110 см). В восточном помещении под полом, к северу от проема сохранилась база пилястры с профилировкой (XVIII в.). Ширина базы 110 см.⁴⁴¹ Вероятно в XVII–XVIII вв. проем со стороны восточного помещения был украшен порталом (фото № 20 и 21)⁴⁴².

IV. Исследования в южной наружной галерее.

При прокладке подпольного канала в западной части южной наружной галереи, возле выхода на улицу, к востоку от этого выхода (И–5, И–6) обнаружены остатки древнего аркбутана (черт[еж] №⁴⁴³). Ширина открытого основания 112 см, длина от южной стены 205 см. По всей поверхности основания сохранился нижний ряд древней кирпичной кладки, в значительной части сохранился второй ряд; а около южной стены – и остатки третьего ряда (фото № 22 и 23)⁴⁴⁴. Верхняя поверхность второго ряда кирпича находится на голубине 13 см от уровня существующего пола (на отметке –121 см). Под кирпичной кладкой лежит слой прочного раствора с цемянкой, ниже которого видна бутовая кладка фундамента, аналогичная описанной выше кладке фундаментов под аркбутанами в северной

⁴³⁸ Ця фотографія відсутня.

⁴³⁹ Так у тексті.

⁴⁴⁰ Див. мал. 144.

⁴⁴¹ Починаючи від слова “пилястры” речення дописане від руки.

⁴⁴² Ці фотографії відсутні.

⁴⁴³ Номер не зазначено.

⁴⁴⁴ Див. мал. 145–146.

галереє. Подошва фундаменту не досліджена, жодних рештків давнього підлоги або штукатурки на вертикальних поверхнях не збереглося. Після дослідження і фотографування для прокладки труб водяного опалення поруч південної стіни в давній кладці пробито штраба.

2) Для прокладки труб водяного опалення із зали, в якому експонуються мозаїки Михайлівського собору (II-И-6) в фотолaborаторію (II-а-3-6) в рівні підлоги фотолaborаторії (відмітка 8,95) пробито отвір. При цьому встановлено, що до рівня пробитого отвіру збереглася давня кладка із плинфи на розчині з цеглянкою, а вище йде кладка XVIII в.

НАДР 917, арк. 1–7, машинопис

Мал. 126. Прокладання повітропроводу у вітарній частині Софійського собору. Грудень 1952 р. Шиферна плита та сліди ремонту давньої підлоги керамічними плитами. Вигляд з приділа свв. Йоакима та Анни (НАДР, 917, арк. 8)

Мал. 127. Прокладання повітропроводу у вітарній частині Софійського собору. Грудень 1952 р. Ремонт давньої підлоги керамічними плитами. У проїмі шиферна плита. Вигляд з головного вітця (НАДР, 917, арк. 9)

Мал. 128. Прокладання повітропроводу у віттарній частині Софійського собору.
Грудень 1952 р. Ремонт давньої підлоги керамічними плитами
(НАДР, 917, арк. 10)

Мал. 129. Прокладання повітропроводу у віттарній частині Софійського собору.
Січень 1953 р. Деформована давня підлога, перемичка з плінфи на давньому
розчині та примикання фрескового тиньку до давньої підлоги. Вигляд з приділа
св. Йоакима та Анни після видалення шиферної плити та давнього ремонту
підлоги (НАДР, 916, арк. 15)

Мал. 130. Прокладання повітропроводу у вітарній частині Софійського собору. Січень 1953 р. Деформована давня підлога, відкрита після видалення ремонту. Праворуч біля стіни помітні залишки давнього ремонту зі збереженою смальтою. Вигляд з боку головного вітаря (т/з, s/p)

Мал. 131. Прокладання повітропроводу у вітарній частині Софійського собору. Січень 1953 р. Деформована давня підлога, перемичка з плінфи на давньому розчині та примикання фрескового тиньку до давньої підлоги. Вигляд з приділа свв. Йоакима та Анни після видалення шиферної плити та давнього ремонту підлоги (НАДР, 916, арк. 14)

Мал. 133. Прокладання повітропроводу у вістарній частині Софійського собору. Січень 1953 р. Поверхня фундаменту, залита шаром розчину, що розтріскався та деформувалася внаслідок просідання споруди. Вигляд з приділу св. Йоакима та Анни після видалення перемички (НАДР, 917, арк. 11)

Мал. 132. Прокладання повітропроводу у вістарній частині Софійського собору. Січень 1953 р. Північна сторона стрічкового фундаменту під пройомою та перемичка з плінфи на давньому розчині. Вигляд з головного вістара (Т/3, s/p)

Мал. 134. Прокладання повітропроводу у вітарній частині Софійського собору. Січень 1953 р. Дослідження стрічкового фундаменту. Частина шару розчину, що розтріскався (2) піднята (5), відкрите бутове мурування насухо (1, 4) фундаменту. Між каменями (1–4) пуста. Шар розчину (3) заходить під стіну (західний бік пройми, що з'єднує приділ Йоакима та Анни із головним вітарем (НАДР, 917, арк. 12)

Мал. 135. Прокладання повітропроводу у вітарній частині Софійського собору. Грудень 1952 р. Стрічковий фундамент під проймою приділа свв. Петра і Павла та Георгійським приділом (друга пройма від центральної нави на північ). Під фундаментом лежить шиферна плита. Під фундаментом помітна нерозчищена поверхня нерушеного лесу (т/з, s/p)

Мал. 136. Прокладання повітропроводу у віттарній частині Софійського собору. Січень 1953 р. Стрічковий фундамент під проймою між приділом Петра і Павла та Георгіївським приділом (друга пройма від центральної нави на північ). Шиферна плита видалена. На фото: стрічковий фундамент заходить під східний стовп, верхня частина фундаменту зруйнована, під стовпом помітний шар розчину, покладений поверх мурування (насухо) фундаменту (НАДР, 917, арк. 13)

Мал. 137. Аркбутан біля північної стіни вежі (т/3, s/p)

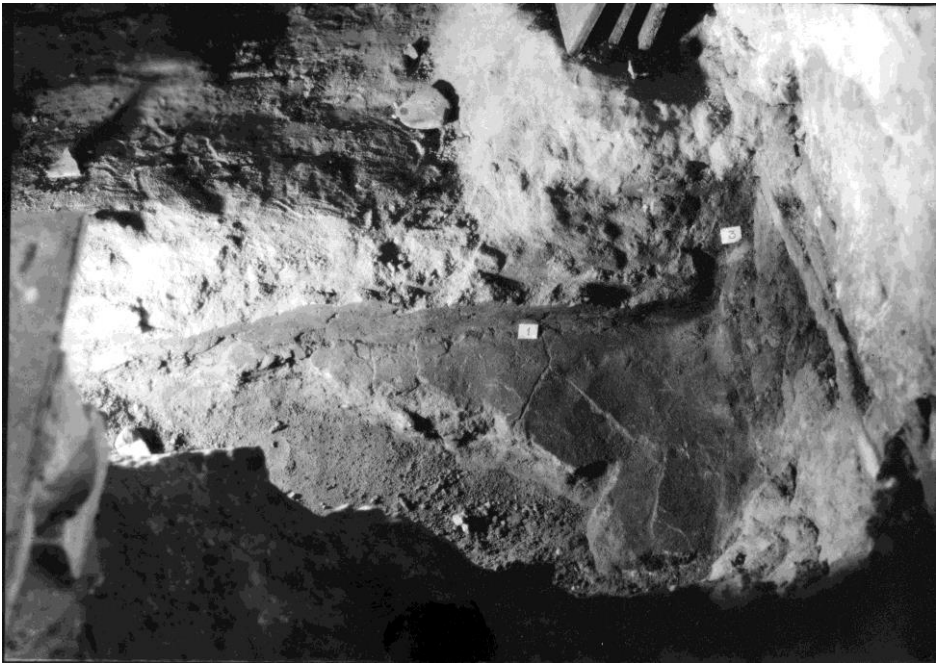
Мал. 138. Фрагмент аркбутану біля північної стіни вежі (т/з, с/р)

Мал. 139. Західна частина північної зовнішньої галереї. Лютий 1953 р. Розкритий фундамент аркбутану № 2. 1 – місце дерев'яного кілочка (НАДР, 916, арк. 16)

Мал. 140. Західна частина північної зовнішньої галереї. Лютий 1953 р. Розкрите склепіння склепу біля аркбутану № 3. У склепі похований митрополит Платон Городецький (НАДР, 917, арк. 14)

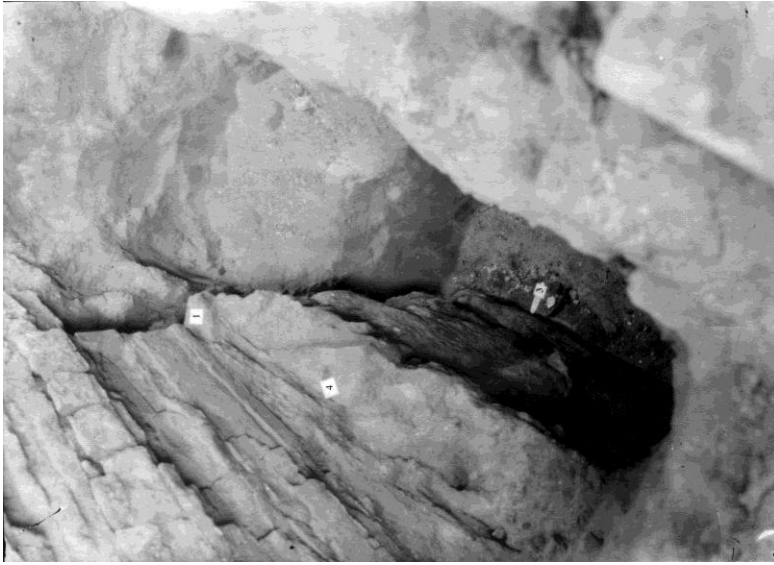
Мал. 141. Західна частина північної зовнішньої галереї. Лютий 1953 р. Залишки підлоги XI ст. біля північно-східного кута аркбутану № 4. 1 та 3 – залишки фрески (НАДР, 917, арк. 15)

Мал. 142. Західна частина північної зовнішньої галереї. Лютий 1953 р. Примикання до північної стіни галереї аркбутану № 4. В кутках збереглася давня підлога та залишки фрескового тиньку (НАДР, 916, арк. 17)

Мал. 143. Західна частина північної зовнішньої галереї. Лютий 1953 р. Примикання до північної стіни галереї аркбутану № 4 (т/з, s/p)

Мал. 144. Західна частина північної зовнішньої галереї. Лютий 1953 р. Розкоп біля стіни, що розділяє північну галерею (поруч з аркбутаном № 5) (т/3, s/p)

Мал. 145. Софійський собор. Квітень 1953 р. Західна частина південної внутрішньої галереї. Залишки аркбутану біля виходу на схід від цього виходу (II-5, II-6). Розкрита під час прокладання труб водяного опалення (НАДР, 916, арк. 18)

Мал. 146. Софійський собор. Основа давнього аркбутану у південній зовнішній галереї біля північно-східного входу на схід. Вигляд із заходу (НАДР, 917, арк. 16)

Мал. 147. Софійський собор. Західна внутрішня галерея. Квітень 1953 р. Прокладання опалювальних каналів у південній частині західної внутрішньої галереї. Вигляд з півдня (т/з, с/р)

Археологічні дослідження 1954–1955 рр.

У цьогорічних дослідженнях головна увага приділялася східній частині північної зовнішньої галереї, де передбачалося можливе розташування великокнязівської усипальні. У цьому плані значне зацікавлення викликало приміщення, яке локалізувалося у східній частині північних внутрішньої та зовнішньої галерей та було відгороджено у давнину стіною. Вперше ця ідея виникла під час досліджень М. Каргера у 1952 р. у північній внутрішній галереї, а у грудні 1954–1955 років були проведені розкопки другої половини цього приміщення – у східній частині північної зовнішньої галереї⁴⁴⁵. Ще одним напрямком досліджень було вивчення підосви залягання фундаментів абсид Георгіївського та Михайлівського приділів, що здійснювалось у серпні 1955 р.⁴⁴⁶

У результаті розкопок 1954–1955 рр., у вівтарній частині зовнішньої північної галереї була відкрита підлога XVIII ст., викладена з шестикутних плит⁴⁴⁷. Цей рівень підлоги під час проведення досліджень був повністю знятий, тож усі наступні дослідники про нього вже не згадують. Під цією підлогою досить добре збереглася підлога з міцною основою та залишками великих полив’яних плит, яку дослідники датували XI–XII ст.⁴⁴⁸

Під час розкопок у 1954–1955 рр. у північно-західній частині дослідженої ділянки було виявлено пролом, утворений ямою глибиною 2,5 м від сучасної поверхні підлоги. Заповнення ями складав різноманітний середньовічний матеріал, переважно будівельне сміття. Серед останнього можна звернути увагу на фрагменти мозаїчної підлоги зі вставками смальтових плиток та відбитками від них⁴⁴⁹, окремі смальтові плитки, а також численні фрагменти поливних плиток. Вірогідно ці рештки являють собою фрагменти оздоблення давньої підлоги Софійського собору, які були порушені та скинуті до ями разом з іншим сміттям, можливо, під час проведення ремонтних робіт у соборі у XVII ст., ще до влаштування тут нового приділу.

Водночас досліджено було ще одне східне членування північної зовнішньої галереї, що примикало до вівтарної частини. Ця частина зовнішньої галереї, як і відповідна частина внутрішньої галереї, на думку дослідників, була приєднана до усипальні дещо пізніше, можливо у другій поло-

---

⁴⁴⁵ Паралельно виконувались архітектурні дослідження, було виконано низку зондажів, частина з яких відкрита досі.

⁴⁴⁶ Див. мал. 192–193.

⁴⁴⁷ Див. мал. 153–154.

⁴⁴⁸ Наразі цю підлогу дослідники датують XI ст.: І. Ф. Тоцька, О. Ф. Єрко, ‘До історії північної галереї Софії Київської’, *Археологічні дослідження стародавнього Києва* (К., Наукова думка, 1976): 121–122.

⁴⁴⁹ Див. мал. 191.

вині XI ст.⁴⁵⁰ Давня підлога тут не збереглася, за винятком невеликих залишків у південно-західному куті, за яким можна припустити, що підлога тут могла бути викладеною з цегли, або мала її у своїй основі в якості підкладки. Були досліджені фундаменти під середньою частиною східної стіни, фундаменти південної та західної стін. В цьому ж приміщенні галереї, на відміну від самої вівтарної частини, виявлено залишки 11 поховань пізньосередньовічного часу⁴⁵¹. Майже в усіх цих похованнях зберігся досить багатий поховальний інвентар, що включає в себе фрагменти шовкової тканини від одягу, пояс з бархату, залишки шовкового кафтану з парчевими петлями та гудзиками, шкіряні сапоги та чоботи, кипарисовий різний та бронзовий натільні хрестики, фрагмент срібного виробу тощо⁴⁵². Значна кількість багатих поховань у східній частині північної зовнішньої галереї може свідчити про те, що цьому місцю, біля колишньої князівської усипальні, приділялося особливе значення і у пізньосередньовічний час. У цьому ж місці 1814 р. було поховано софійського протоієрея Йоанна Леванду, склеп якого було відкрито під час розкопок⁴⁵³.

На жаль, В. Богусевич та В. Волков не здійснили окрему публікацію проведених тут робіт, а науковий звіт про ці дослідження не був переданий до відповідних інстанцій. На сьогодні у фондах Софійського заповідника зберігаються лише фотоматеріали цих досліджень з примітками⁴⁵⁴, а також польовий опис археологічних знахідок, зроблених під час розкопок у східній частині північної зовнішньої галереї.

⁴⁵⁰ Див., напр. М. К. КАРГЕР, *Древний Киев*, т. II, с. 165; І. Ф. ТОЦЬКА, О. Ф. ЄРКО, *Op. cit.*, с. 126–127. Варто зазначити, що час переоблаштування цієї частини приміщень сучасні дослідники відносять до часів правління Ярослава Мудрого: Н. М. НІКІТЕНКО, В. В. КОРНІЄНКО, ‘Усипальня Ярослава Мудрого у Софії Київській’, *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*, вип. 3 (2013): 458–461.

⁴⁵¹ Див. мал. 174–186.

⁴⁵² *Полевая опись археологических находок во время раскопок в восточной части северной наружной галереи Софийского собора в 1955 г.*, Науковий архів Національного заповідника ‘Софія Київська’, НАДР 915, с. 20–22.

⁴⁵³ Див. мал. 187–190.

⁴⁵⁴ Саме вони публікуються нижче.

Мал. 148. Східна частина північної зовнішньої галереї. Грудень 1954 р. Середня частина (пройма XVIII ст.) залишків стіни, що розділяє членування А-2 та А-3 на першому поверсі північної зовнішньої галереї. Знято з північного заходу.

Давня дверна пройма звужена у XVIII ст. до 188 см, відкоси пройма потиньковані и пофарбовані темно-зеленою фарбою з орнаментом, виконаним білою фарбою (світло-зеленою). Портал був обрамлений порталом, база південної пілястри якого помітна на фото. Рівень підлоги у проїмі (-45) децю вище підлог XVIII ст., прослідковується біля стін (-56). Біля відкосів підвищується до рівня -37 см. Під час наступного розширення пройма мурування стіни розібрано до рівня -15 см (НАДР, 916, арк. 35)

Мал. 149. Східна частина північної зовнішньої галереї. Грудень 1954 р.
Північна частина залишків стіни, що розділяла членування А-2 та А-3 на першому поверсі північної зовнішньої галереї. Сфотографовано з південного заходу. На північному відкосі проїми XVIII ст. збереглося пофарбування темно-зеленою фарбою з орнаментом, виконаним білою (світло-зеленою) фарбою.
На базі південної пілястри добре зберігся профіль, база північної пілястри збереглась набагато гірше. Плінфа "А" лежить поверх давнього фундаменту на розчині з цем'яною (відмітка верху плінфи -76), вище покладений шар каміння на вапняково-пісковому розчині (НАДР, 916, арк. 34).

Мал. 150. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Грудень 1954 р. Розкоп у північно-західному куті (НАДР, 917, арк. 50)

Мал. 151. Східна частина північної зовнішньої галереї. Грудень 1954 р. Стіна, що розділяє членування А-2 та А-3. Фрагмент західної поверхні біля залишків північної пілястри XVIII ст. Під цегляним муруванням пілястри лежить камінь на вапняково-піщаному розчині. Ще нижче на відмітці –80 зберігся розчин з цем'янкою – верх давнього стрічкового фундаменту. Ліворуч пілястри збереглась давня стіна, покрита фрескою з граф'єю. Фреска збереглась від –73 до –30. На фото помітні залишки двох давніх підлог: на відмітці –62 плінфа на глинистому розчині, і на відмітці –71 – розчин з цем'янкою, покладений на шар будівельного сміття, залитий білим розчином із зернами цем'янки (НАДР, 917, арк. 53)

Мал. 152. Друге зі сходу членування першого поверху північної зовнішньої галереї (А-3). Грудень 1954 р. Зондаж у південно-східному куті. Фундамент південної стіни з буту насухо. Підосва на глибині 171 см; над урізом (-78) збереглись залишки розчину давньої підлоги (-73); вище на глибині збереглась цегла підлоги XVIII ст. Фундамент східної стіни стрічковий з буту на розчині із цем'янкою. Підосва -173; уріз -93; давня підлога -73, підлога XVIII ст. -56. Південна стіна вище -72 складена на вапняково-піщаному розчині, східна стіна у нижній частині давня, вкрита фрескою від рівня давньої підлоги (-73) до відмітки -33 та, вірогідно, йде ще вище під тиньк XVIII ст. На фото помітна також база південної пілястри portalу XVIII ст. (НАДР, 917, арк. 54)

Мал. 153. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Серпень 1955 р.
Загальний вигляд із заходу після розкриття підлоги XVIII ст. (відмітка –156)
(т/з, s/p)

Мал. 154. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Серпень 1955 р.
Загальний вигляд зі сходу після розкриття підлоги XVIII ст. (відмітка –156).
На передньому плані пробита у підлозі штроба із залишками дерев'яного лежня
(НАДР, 916, арк. 27)

Мал. 155. Східна частина північної зовнішньої галереї, абсида (А-1). Серпень 1955 р. Загальний вигляд перед початком розкопок (т/з, s/p)

Мал. 156. Східна частина північної зовнішньої галереї, приміщення А-1 (абсида). Серпень 1955 р. Археологічний зондаж в абсиді (А-1). а) давнє мурування з плінфи на розчині з цем'яною, відмітка –186 см; б) дуже міцний шар розчину з цем'яною товщиною 7 см, що уходить під мурування "А". Відмітка –204 см; в) розчин з цем'яною, покладений на викладену плазом плінфу. Відмітка –222 см. Уріз фундаменту на відмітці –231 см (НАДР, 916, арк. 37)

Мал. 157. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Серпень 1955 р.
Північно-східний кут приміщення (А-2) перед початком розкопок (т/з, s/p)

Мал. 158. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Серпень 1955 р.
Фреска та давні підлоги, що збереглися у північно-східному куті приміщення
(А-2). На передньому плані пролом у давніх підлогах (НАДР, 916, арк. 44)

Мал. 159. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Серпень 1955 р.
Південно-східний кут приміщення (А-2) перед початком розкопок (т/з, s/p)

Мал. 160. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Серпень 1955 р.
Фреска та давні (XI–XII ст.) підлоги, що збереглись у південно-східному куті
приміщення А-2 (НАДР, 916, арк. 45)

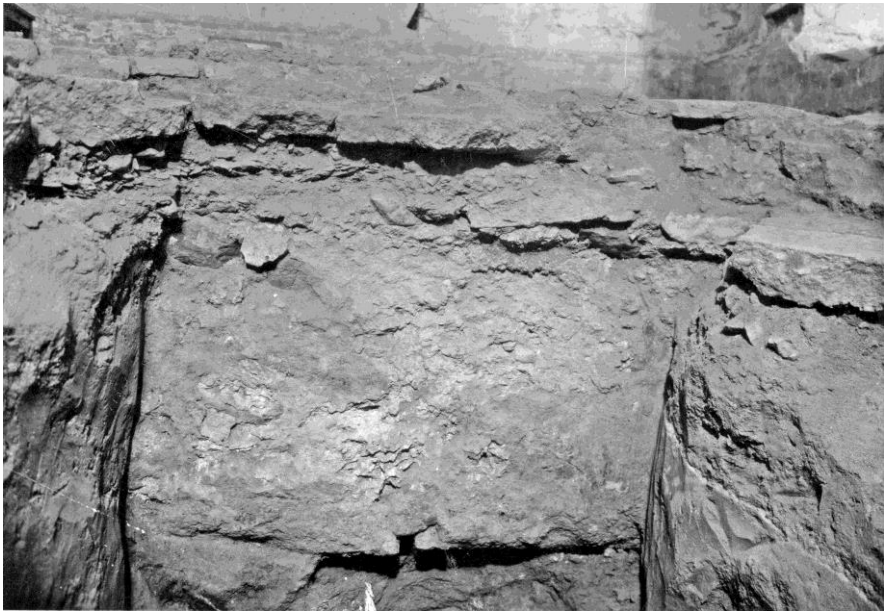
Мал. 161. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Серпень 1955 р.
Загальний вигляд зі сходу після розчистки збережених давніх (XI–XII ст.) підлог
(НАДР, 916, арк. 26)

Мал. 162. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Серпень 1955 р.
Загальний вигляд із заходу після розчистки збережених давніх (XI–XII ст.) підлог
(НАДР, 916, арк. 27)

Мал. 163. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Серпень 1955 р.
Загальний вигляд із заходу після розчистки збережених давніх (XI–XII ст.) підлог.
На передньому плані зліва пролом у давніх підлогах (НАДР, 916, арк. 50)

Мал. 164. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Вересень 1955 р.
Фундамент аркбутана, виявлений під давньою підлогою у північно-західному
куті А-2 (НАДР, 917, арк. 59)

Мал. 165. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Жовтень 1955 р.
Розкопки у північно-західному куті приміщення А-2 (НАДР, 917, арк. 61)

Мал. 166. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Жовтень 1955 р. Розкопки у південно-західному куті приміщення А-2 (НАДР, 917, арк. 62)

Мал. 167. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Жовтень 1955 р. Розкопки у південно-західному куті приміщення А-2. Мурування фундаменту стіни північної внутрішньої галереї (НАДР, 917, арк. 64)

Мал. 168. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Жовтень 1955 р. Розкопки у південно-західному куті приміщення А-2 (НАДР, 917, арк. 63)

Мал. 169. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р. Залишки підлоги XVIII ст. (цегла покладена на шар глини плазом “у ялинку”), що зберігся у південно-західній частині А-3 (т/з, s/p)

Мал. 170. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р. Фундамент під східною стіною А-3 та його примикання до фундаменту під південною стіною. На східній стіні збереглась фреска. У точці “А” дослідковано кут давнього відкосу (т/з, s/p)

Мал. 171. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р.
Фундамент під середньою частиною східної стіни (НАДР, 916, арк. 29)

Мал. 172. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р. Залишки цегляної підлоги у південно-західному куті А-3. Фундамент південної стіни та примикання до нього фундаменту західної стіни (НАДР, 916, арк. 21)

Мал. 173. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р. Залишки цегляної підлоги у південно-західному куті А-3. Фундамент під західною стіною та його примикання до фундаменту південної стіни (НАДР, 916, арк. 30)

Мал. 174. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Вересень 1955 р.
Поховання, виявлене у північно-західному куті А-2 (т/з, s/p)

Мал. 175. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Вересень 1955 р.
Поховання, виявлене у північно-західному куті А-2 (т/з, s/p)

Мал. 176. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Вересень 1955 р.
Поховання, виявлене у північно-західному куті А-2 (т/з, s/p)

Мал. 177. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Вересень 1955 р.
Поховання, виявлене у північно-західному куті А-2 (НАДР, 917, арк. 58)

Мал. 178. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р.
Поховання № 3 (середнє), виявлене у південно-східній частині А-3
на відмітці –261 (НАДР, 916, арк. 31)

Мал. 179. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р.
Поховання № 4, виявлене у південно-східній частині А-3, біля південної стіни
на відмітці –321 (НАДР, 916, арк. 32)

Мал. 180. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р.
Поховання № 10, виявлене у північно-східній частині А-3 на відмітці -271
(НАДР, 916, арк. 33)

Мал. 181. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р.
Поховання № 6, виявлене у північно-східній частині А-3 на відмітці -246-266
(т/з, s/p)

Мал. 182. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р.
Поховання № 6, виявлене у північно-східній частині А-3 на відмітці -210
під залишками давньої підлоги (т/з, s/p)

Мал. 183. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2 або А-3).
Вересень-жовтень 1955 р. Поховання (т/з, s/p)

Мал. 184. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2 або А-3).
Вересень–жовтень 1955 р. Поховання (т/з, s/p)

Мал. 185. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2 або А-3).
Вересень–жовтень 1955 р. Поховання (т/з, s/p)

Мал. 186. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2 або А-3).
Вересень–жовтень 1955 р. Поховання (т/з, s/p)

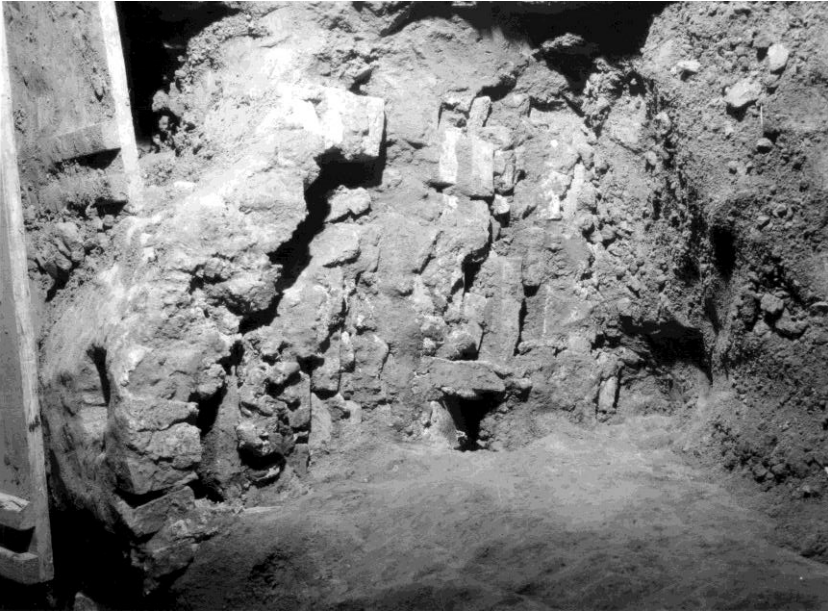
Мал. 187. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р.
Верхня частина склепіння склепу над похованням протоієрея Йоанна Леванди.
Загальний вигляд зі сходу (т/з, s/p)

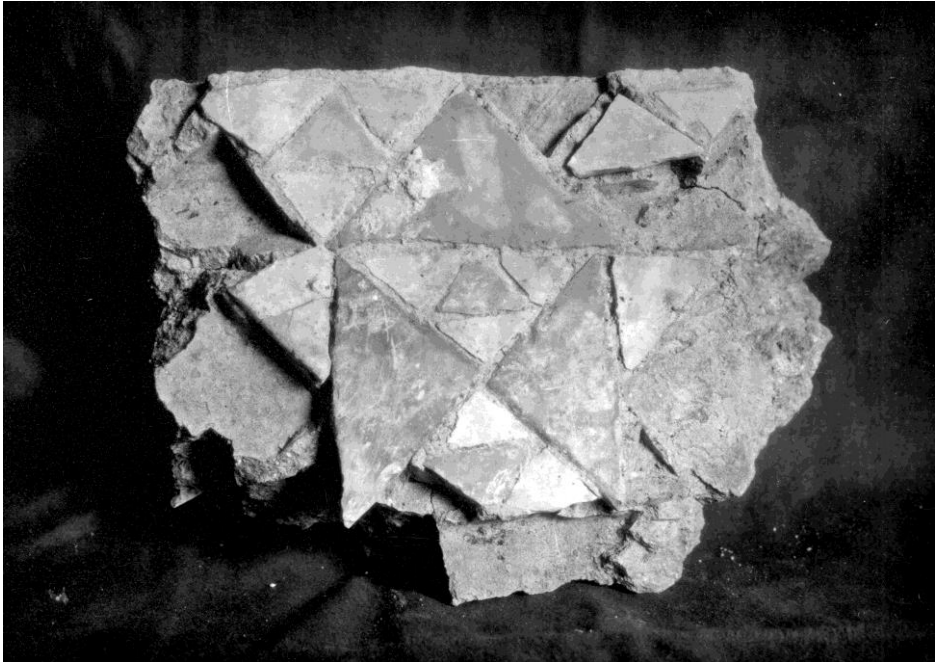
Мал. 188. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р.
Верхня частина склепіння склепу над похованням протоієрея Йоанна Леванди.
Загальний вигляд з південного заходу (т/з, s/p)

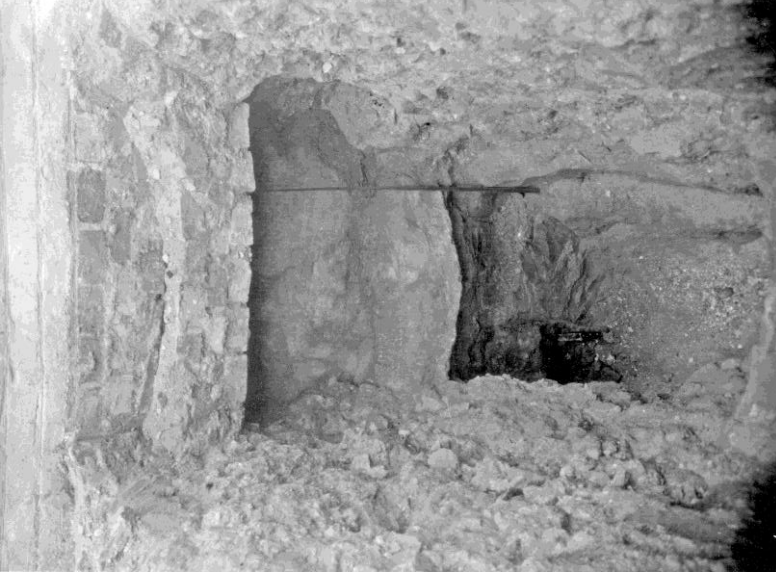
Мал. 189. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р.
Верхня східна частина склепіння склепу над похованням протоієрея
Йоанна Леванди. Загальний вигляд з північного заходу (т/з, s/p)

Мал. 190. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-3). Жовтень 1955 р. Західний торець склепу над похованням протоієрея Йоанна Леванди (т/з, s/p)

Мал. 191. Східна частина північної зовнішньої галереї (А-2). Вересень 1955 р. Фрагмент мозаїчної підлоги, знайдений у засипці схованки (т/з, s/p)

Мал. 193. Серпень 1955 р. Археологічний зондаж для вивчення фундаменту абсиди Георгіївського приділа. Ніж встроєний горизонтально на рівні підстави фундаменту (т/з, s/p)

Мал. 192. Серпень 1955 р. Археологічний зондаж для вивчення фундаменту абсиди Михайлівського приділа. Ніж встроєний горизонтально на рівні підстави фундаменту (т/з, s/p)

Архітектурно-археологічні дослідження північно-східної сходової вежі 1961 р.

Завершальним етапом вивчення Софійського собору за участю М. Каргера стали архітектурно-археологічні дослідження у північній сходовій вежі у вересні–жовтні 1961 р. Результати цих розкопок відбилися у звіті⁴⁵⁵, три практично ідентичні примірники якого відклалися у фондах Заповідника.

У результаті проведених розкопок під чавунними плитами сучасних сходів та будівельним сміттям XIX ст. були повністю відкриті давні сходи, викладені з плінфи на вапняно-цементно-жовтому розчині. Стан збереження відкритих сходинок виявився різним. Так, у верхній частині сходів (від рівня хор до першого майданчика) муровані сходинок збереглися досить добре, за винятком шиферних плит, що колись покривали їх; від них залишилось лише відбитки у розчині на цегляній основі сходинок. У середній частині сходів давні сходинок збереглися значно гірше. Проте загальне пониження під час розкопок сходів до початкового рівня дозволило відкрити нижні частини фресок вежі.

Значно краще збереглися сходинок нижньої частини сходів. На останніх двох сходинок перед нижнім майданчиком збереглися не тільки шиферні плити, але й залишки мозаїчного набору на підсходинок. Помічено, що мозаїчна композиція тут мала інший характер, ніж на останніх сходинок, відкритих у проїмі порталу у 1949 р., де були використані більш дрібні смальтові кубики.

Розкриття західного вхідного входу, замуваного у XIX ст., дозволило до вже відомих після розкопок у 1949 р. двох сходинок з мозаїчною інкрустацією із дрібної смальти додати ще одну таку сходинок, а також дослідити давній поріг із заглибленням від підп'ятника дверей.

Що стосується давніх сходинок, що вели з нижнього майданчика башти до внутрішньої частини собору, то вони, на думку дослідника, були повністю знищені у XVIII ст., коли у нижній частині башти було влаштовано якесь господарське приміщення. Останнє проіснувало до будівництва тут у середині XIX ст. нових чавунних сходів.

---

⁴⁵⁵ Документ № 47.

№ 47.

Государственный комитет Совета министров УССР по делам
строительства

Научно-исследовательский и проектный сектор
Республиканских специальных научно-реставрационных
производственных мастерских

Архитектурно-археологическое исследование северо-западной башни
Софии Киевской

Главный архитектор Республиканских мастерских *подпись*
(В. Петичинский)

Нач[альник] научно-исследовательского и проектного сектора *подпись*
(В. Говденко)

Научный руководитель работ, доктор исторических наук, профессор
подпись (М. Каргер)

Ст[арший] архитектор *подпись* (А. Кулагин)

Киев, октябрь 1961.

Отчет об архитектурно-археологическом исследовании северо-западной
башни Софии Киевской в 1961 г.

Архитектурно-археологическое исследование северо-западной башни Киевской Софии, проведенное под моим руководством с 5 сентября по 11 октября 1961 года, имело следующие основные задачи:

- а) раскрытие первоначальной внутрибашенной каменной лестницы на хоры собора;
- б) раскрытие древнего портала в западной стене башни.

А. Раскрытие первоначальной внутрибашенной лестницы
северо-западной башни

Отдельно хорошо сохранившиеся каменные ступени первоначальной внутрибашенной лестницы северо-западной башни Киевской Софии были обнаружены и частично раскрыты моими раскопками в 1939 и 1949 гг. под чугунной лестницей, сооруженной в середине XIX в.

В 1939 г. небольшим раскопом у стены в верхней части башни⁴⁵⁶ были частично раскрыты три хорошо сохранившиеся ступени лестницы. В 1949 году раскопками были полностью открыты две ступени перед пор-

---

⁴⁵⁶ Слово дописане над рядком від руки.

тальным проемом и отчасти внутри его, в связи с чем нижняя часть поздней кирпичной закладки проема была частично разобрана. На подступенках двух ступеней были обнаружены фрагменты мозаики. Выше ступеней, в юго-западном углу башни, была частично раскрыта древняя площадка, с которой лестница, делая крутой поворот влево, поднималась вверх (на хоры), а к востоку от проема спускалась вниз (на уровень пола внутри собора).

Площадка в древности по-видимому была выстлана либо шиферными плитами, либо (что более вероятно) мозаичным ковром.

В 1961 году чугунные ступени были полностью удалены, после чего под строительным мусором XIX в. была раскрыта древняя каменная лестница, сложенная из плинфы на растворе извести с цемянкой. Сохранность различных частей древней лестницы оказалась весьма различной. Каменные ступени верхней части лестницы (от уровня хор до первой площадки) сохранились достаточно хорошо, если не считать того, что с них сорваны покрывавшие их шиферные плиты, отпечатки постелистой части которых хорошо сохранились в растворе на кирпичной основе ступеней.

Хорошо сохранилась первая площадка, открывшаяся на глубине около 1,5 м ниже уровня чугунных плит. Раскрытие этой площадки позволяет по новому понять расположенные в этой части башни композиции древней фресковой росписи, изображающие прием в императорском дворце. В результате раскрытия древнего уровня площадки на стене башни открылись довольно значительные части фресковой росписи, скрытые дотоле под новой чугунной лестницей. Весьма существенно изменилась и общая архитектурная композиция этой части башни.

Ниже первой (верхней) площадки, на повороте к нижней площадке древние ступени сохранились весьма фрагментарно. Некоторые из них были сбиты при устройстве чугунной лестницы почти полностью. Местами видна древняя кладка сводов, на которых выкладывались ступени.

Ступени нижней части лестницы (перед нижней площадкой) сохранились хорошо, а на последних двух ступенях сохранились не только шиферные покрытия, но и отпечатки мозаичных наборов на подступенках. В отличие от нижних ступеней (в проеме портала), открытых в 1949 г., мозаика которых состояла из мелких смальт, подобных мозаичному набору в апсиде и на сводах храма, мозаика на подступенках вновь открытых ступеней аналогична мозаичным наборам на полах храма.

Многочисленные обломки древнего раствора с отпечатками мозаичного набора, обнаруженные в строительном мусоре, заполнявшем пространство между древней (каменной) и новой (чугунной) лестницами башни, позволяет предполагать, что аналогичной мозаикой были декорированы не только нижние ступени, а, по-видимому, вся лестница. Раскрытие древнего портала башни (см[отри] ниже) позволило открыть полностью все ступени внутри этого проема, расположенные ниже уровня первой площад-

ки. К двум подступенкам, декорированным мозаикой, открытым в 1949 г., добавился третий, также декорированный мозаикой из мелких смальт.

Ниже этого подступенка открылась широкая нижняя шиферная ступень, в юго-западной части которой сохранилось углубление от подпятника двери. Эта нижняя ступень лежит почти на уровне современной дневной поверхности Софийского заповедника. Ниже ее в древности к западной стене башни, по-видимому, примыкали еще 2–3 ступени какого-то крыльца.

Ступени древней лестницы, которая вела с нижней площадки внутрь собора, были полностью уничтожены в XVIII в. Нижняя часть башни получила какое-то хозяйственное назначение. Стены этого помещения были оштукатурены и побелены. В середине XIX в. чугунная лестница, сооруженная в этой части башни заново, вновь присоединила этот участок башни к лестнице. Тогда же, по-видимому, был пробит новый входной проем в восточной стене башни.

Полностью раскрыта древняя каменная лестница северо-западной башни Софии после восстановления разрушенных ступеней и покрытия тех из них, на которых не сохранились древние шиферные плиты, новыми плитами из шивера, или каких-либо щаменителей, может служить в дальнейшем для входа на хоры из западной (внутренней) галереи собора, так как практическое использование в качестве входа в башню вновь открытого древнего портала едва ли может быть признано целесообразным по условиям эксплуатации здания.

Б. Раскрытие древнего портала в западной стене башни

Открытые раскопками 1949 г. древние нижние ступени башни подвели к заложенному древнему portalу в западной стене башни. Полное раскрытие древней лестницы в 1961 году поставило на очередь вопрос о раскрытии древнего портала. Зондажи на внутренней и наружной поверхностях кирпичной закладки проема позволили установить, что закладка эта разновременна. Выяснилось, что существующее широкое окно с решеткой было сделано в середине XIX в. вместо более узкого дверного проема, над которым находилось прямоугольное окно. Этот вход и окно, выложенные из кирпича XVIII в., свидетельствуют, что вплоть до середины XIX в., когда вход и окно были заложены, в башню входили с западной стороны, причем поднимались по древней лестнице, на которой местами сохранились кирпичные вычинки XVIII в.

Удаление закладки XVIII–XIX вв., проведенное после специальной технической экспертизы древнего арочного проема, раскрыло еще один этап архитектурной истории этой части башни. После постройки северо-западной башни Софии древний арочный проем западной наружной галереи собора превратился в ее западный портал.

В связи с этим к древним пилонам арочного проема галереи были добавлены (впритык) небольшие четверти для устройства дверей. Одна из них (северная) сохранилась в нижней части проема. Фресковая роспись на северном пилоне арки переходит на четверть. Отлично сохранившаяся на дне арки орнаментальная фресковая роспись делится по ширине на две неравные части, разделенные некогда деревянной фрамугой, заполнявшей верхнюю часть проема над шиферным карнизом. Остатки дерева этой фрамуги хорошо видны на фресковой штукатурке.

Древний портал северо-западной башни Софии с отлично сохранившимися фрагментами⁴⁵⁷ фресковой росписи на пилонах и арке, с мозаиками на подступенках лестницы в нижней части порталного проема в настоящее время является одним из наиболее замечательных фрагментов древней Софии, убедительно раскрывающим непревзойденное богатство и великолепие этого прославленного памятника древнейшего зодчества Киевской Руси, о котором еще современник строительства Софии говорил как о сооружении “дивном и славном всем окружным странам, яко же ина не обрящется во всем полунощи земнемь, от востока до запада”.

Научный руководитель, доктор исторических наук, профессор

подпись М. К. Каргер.

Киев, 11 октября 1961 г.

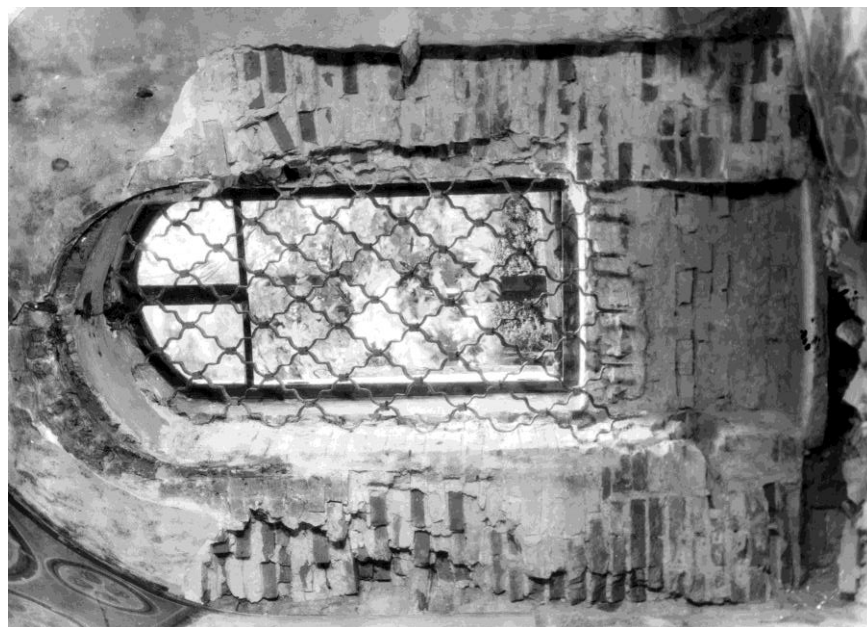
НАДР 91/2, арк. 1–8, машинопис

---

⁴⁵⁷ Виправлено від руки, первісно було надруковано “фрамугами”.

Мал. 195. Зондаж з північного боку закладеної проїзми
(НАДР, 91/2, арк. 10)

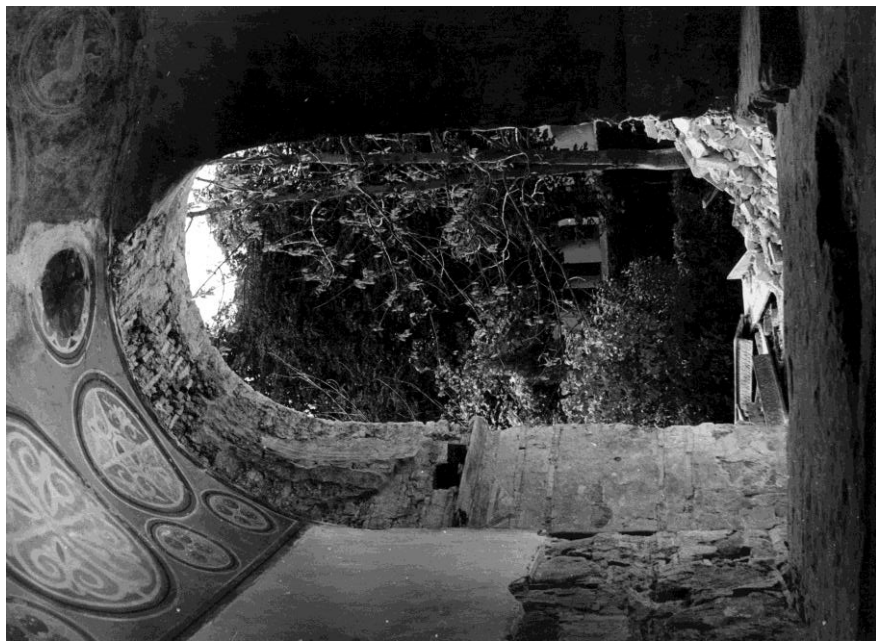
Мал. 194. Закладка аркової проїзми до початку робіт
(НАДР, 91/2, арк. 9)

Мал. 197. Західний портал вежі після видалення закладки
XVIII–XIX ст. (НАДР, 91/2, арк. 12)

Мал. 196. Зондаж з південного боку закладеної пройми
(НАДР, 91/2, арк. 11)

Мал. 199. Видяод західного порталу з вежі
(НАДР, 91/2, арк. 14)

Мал. 198. Західний портал вежі після видалення закладки
XVIII–XIX ст. (НАДР, 91/2, арк. 13)

Мал. 201. Верхня частина давніх сходів (вигляд з майданчика)
(НАДР, 91/2, арк. 16)

Мал. 200. Нижня частина сходового маршу
середини XIX ст. після демонтажу чавунних
сходинок (НАДР, 91/2, арк. 15)

Мал. 203. Давні сходи на ділянці вище першого майданчика (НАДР, 91/2, арк. 18)

Мал. 202. Верхня частина давніх сходів (вигляд з хорів) (НАДР, 91/2, арк. 17)

Мал. 204. Нижні сходишки маршу з мозаїкою на підсходишках
(НАДР, 91/2, арк. 19)

Мал. 205. Фрагменти мозаїки на підсходишках (НАДР, 91/2, арк. 20)

Мал. 206. Фрагменти мозаїки на підсходинках (НАДР, 91/2, арк. 21)

Мал. 207. Відбитки мозаїчного набору на підсходинках (НАДР, 91/2, арк. 22)

Мал. 208. Відбитки мозаїчного набору на підсходинках (НАДР, 91/2, арк. 23)

Мал. 209. Відбитки мозаїчного набору на підсходинках (НАДР, 91/2, арк. 24)

РЕЦЕНЗІЇ

ОЛЕКСАНДР КАЩУК, *Монотелітство у Візантії VII століття: доктрина, політика та ідеологія влади* (Л., МОН України, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019), 344 с.

Двотисячолітня історія християнства сповнена тріумфу християнського вчення, водночас просякнута різноманітними єретичними рухами та боротьбою з ними. Полісемантичний характер християнського вчення має відпочатковий характер. Як правило, всі єретичні рухи чи вчення виникали з прагнення повернутись до первісної чистоти та єдності християн. На відміну, наприклад, від ісламу, християнство на момент свого зародження не мало своєї священної Книги, в якій було б викладено справжнє, істинне вчення, сперте на незаперечний найвищий релігійний авторитет. Виникла потреба узгодження “сакральних” текстів, вибору з них правильних (канонічних), а також єдино правильної інтерпретації, доповнення традицією тощо. В ранньому християнстві домінували Христологічні дискусії, що й призвели до виникнення численних напрямків, зокрема вчення монотелітів – доктрини про одну волю в Ісусі Христі. Дослідженню виникнення та розвитку монотелітських суперечок і присвячено рецензовану монографію Олександра Кашука.

Безпосередньо доктрина монотелітства зародилась у рамках дискусій навколо моноенергізму і була сформульована Римським папою Гонорієм та Константинопольським патріархом Сергієм у VII ст. Вчення про єдину волю Христа, на думку її творців, мало поєднати халкедонців та несторіан, однак, *de facto* породило ще одну догматичну кризу в церкві. Характерною рисою ранньосередньовічних ересей, притаманних насамперед Візантії, є їхній масштабний характер. Гостроти церковним дискусіям додавала й активна участь у них імператорів, що з часів Іраклія вважали допустимим для себе втручатися в догматичні питання церкви.

У добу Середньовіччя церква була одним з базових соціальних інститутів, що пронизувала всі сфери людського життя. Всі побудови щодо розділення церкви й держави є логічними, суто науковими конструктами. Як слушно зазначає О. Кашук, з часів Юстиніана саме поняття “бути ромеєм означало проживати на території, що є або була під владою візантійського імператора, та обов’язково бути християнином. У цьому полягала унікальність ромейського суспільства” (с. 12). Візантійський цісар, як намісник Христа на землі, в силу своєї посади мусив перейматись питаннями віри, власне спасінням врученого йому Богом народу. Таке розуміння ролі імператора в питаннях релігії вперше чітко заманіфестовано Діоклетіаном –

одним із найбільших гонителів християн. Природно, що цісар Константин Великий, видаючи Медіоланський едикт (313 р.), яким потверджував права Християнської церкви, чітко діяв у рамках цієї ідеї. Таке розуміння місця і ролі імператорів було розвинено самою ж Християнською церквою, через Старий Завіт, що й зумовило ключове місце цісаря в системі ієрархії церкви. Проте, скликаючи Собори в Ефесі та Халкедоні, цісарі “керувалися політичними мотивами” (с. 11). Таким чином кожна ересь, кожний наступний Собор не лише вирішував догматичні питання, а й укріплював місце та роль імператора у структурі церкви.

Актуальність свого дослідження для сучасної України О. Кашук зокрема вбачає в загостренні церковного питання в суспільно-політичних трансформаціях держави, “що відбуваються в атмосфері боротьби за церковну і політичну незалежність у контексті російсько-української війни”. На думку історика, “у цій війні важливим чинником є не лише політика, а й Церква” (с. 14). Тут можна додати й український сюжет монотелітської суперечки, про який згадує й дослідник (с. 220–221). Саме за свою позицію заперечення монотелітства папа Римський Мартин був засланий імператором Константом II у Херсонес Таврійський, де й помер у 655 р. Зображення св. папи Мартина міститься на південній апсиді Софії Київської. Тим самим, монотелітська полеміка має свій сюжет в українській національній історії та історіографії.

Структура монографії складається зі вступу та шести розділів, в яких за хронологічно-тематичним принципом розкривається історія та суть вчення та суперечок навколо монотелізму. На жаль, розгляд історіографії є описовим, а не критичним. Не зрозуміло, чому автор не транслітерує в тексті імена зарубіжних дослідників, що змушує стрибати з мови на мову, при цьому Кирила Говоруна подає кирилицею (с. 22, 23), але покликається на його англомовні публікації. Не потрапила у поле зору дослідника й ґрунтована монографія Ю. Чорноморця “Візантійський неоплатонізм від Діонісія Ареопагіта до Геннадія Схоларія” (К., 2010), в якій порушуються й дотичні до рецензованої монографії питання. Відтак О. Кашук прийшов до суперечливого висновку, “що в Україні вивченням цього питання або *дотичних до нього* досі ніхто ґрунтовно не цікавився” (с. 31, курсив – мій). Таким чином, домінуючу частку історіографії складають праці західних дослідників, що є рідкістю для української історіографії й позитивно виділяє монографію О. Кашука.

Поважною є й джерельна база дослідження, що складається з писемних греко- та литономовних пам’яток, аналіз яких “вимагав ретельного перекладу та уваги” (с. 32). Ця теза дає сподівання, що з часом О. Кашук здійснить й археографічну публікацію перекладених пам’яток, чим зробить значний внесок в українське візантійське джерелознавство.

Другий розділ є увідним і розкриває політико-богословське підґрунтя монотелітської суперечки та методологію дослідження (зведено, проте,

у відповідному підрозділі (2.3) до сукупності методів). Методологічним підходом є дослідження питання через релігійно-політичні ідентичності adeptів різних течій візантійського християнства – халкедонітів, монофізитів, несторіан тощо, що несло загрозу для цілісності імперії. Відтак “одне з найважливіших завдань імператорів після собору в Халкедоні полягало у тому, щоб схилити нехалкедонців, особливо монофізитів, прийняти доктрину Халкедону та інтегрувати їх в одну церкву, визнану імперією” (с. 44). Ситуацію ускладнювало географічне розташування прихильників певних течій, з яких монофізити займали східні та південно-східні провінції імперії, що за площею переважали ареал поширення візантійського та латинського християнства сукупно. Територіальна відособленість сприяла й формуванню локальних ідентичностей – єгипетської, сирійської чи вірменської. Небезпеку для Візантії становив політичний вибір монофізитів, що підтримували перську владу, користувались її прихильністю, в той час як халкедонці зазнавали переслідувань як представники імперської церкви. Водночас О. Кашук наводить думку Й. Мейендорфа, згідно якої “противники Халкедонського собору не були ані противниками греків, ані не ламали вірності імперії” (с. 50). Ця думка видається слушною, адже римська, політична ідентичність залишалась міцною до кінця імперії. Образ Риму був священним і, якщо й поступався релігійній ідентичності, відігравав поважну роль у самосприйнятті візантійців. Очевидно, це добре розуміли й сучасники, тому цісар Іраклій і спробував примирити церкви запровадженням доктрини моноенергізму, підтриманої й патріархом Сергієм. Проте, як впливає з опису впровадження моноенергізму, нова доктрина була радше інструментом повернення нехалкедонців до визнання Халкедонського собору, ніж дійсно компромісним, об’єднавчим вченням. Акція імператора особливого успіху не мала, окрім Олександрійської церкви, з причини, на думку автора, сформованої, закоріненої окремої ідентичності нехалкедонян. Можна припустити, що вже провал Халкедонського собору у плані об’єднання всіх християнських церков був викликаний закоріненістю регіонального доктринального вчення, сформованого на християнських ідеях, що розвинулися в умовах національно-етнічних специфік та традицій. З іншого боку, спроба порозуміння на основі доктрини моноенергізму, на думку автора, спонукала самих халкедонців до більшої згуртованості, до кристалізації відчуття власної ідентичності, що зближувало релігійну та етнічну ідентичності водночас як римлян і християн.

Таким чином від розгляду моноенергетичних дискусій у третьому розділі монографії О. Кашук переходить до дослідження офіційного запровадження моноенергізму. Потреба державної участі в регулюванні релігійних суперечностей постала з початком арабських завоювань візантійських територій. Спротив моноенергізму виявили халкедонські пуристи, зокрема палестинське чернецтво. Палестинською відповіддю стало христологічне вчення Софронія – патріарха Єрусалимського, що поєднувало Халкедон-

ські постанови та вчення Кирила Олександрійського. Патріарх розвинув вчення про єдність Христа у різноманітності своїх природ, кожна з яких має свою енергію, з чого випливало, що у Христі є дві енергії. Однак далі О. Кашук приходить до висновку, що “Софроній розрізняв три види енергій у Христі: енергія, що відповідає Богові, енергія, що відповідає людині, та інша, що стосується водночас як Бога, так і людини, яка має середній статус” (с. 87). Очевидно, суперечності тут допускається не дослідник, а патріарх Софроній. Автору ж вдалося вихопити цей хід думок у вченні Єрусалимського патріарха, що цілком природно для людини епохи великих христологічних дискусій, і прийти до висновку, “що Софроній не був запеклим прихильником *двох енергій*, але він був рішучим противником *однієї енергії*, яку сприймав як загрозу Халкедонській православності” (с. 90).

На спротив / непослідовність Софронія Константинопольський патріарх Сергій відреагував апеляцією до папи Гонорія I, очевидно, дійсно з метою запобігання новим ересям та суперечкам. У своїй аргументації Сергій поєднав енергію з волею, що й поклало основу вченню монотелітства: “якщо дві енергії передбачають, що дві волі суперечать одна одній, то значить має бути лише одна енергія та одна воля у Христі” (с. 93). На думку О. Кашука, патріарх Сергій відчував слабкість своєї аргументації, тому й наполягав на забороні полеміки. Проте видається, що в цих закликах патріарх діяв як соратник імператора, як людина політична, що діє в інтересах держави. Релігійні дискусії послаблювали внутрішню єдність імперії, життєво потрібну Візантії перед арабською загрозою, про що пише й автор монографії. Патріарх пропонує аргументи, однак наводить їх у листах, наприклад до патріарха Єрусалимського Софронія та папи Римського Гонорія. Очевидно, він боявся виводити полеміку на широкий загал. Церковна єдність заради єдності й цілісності держави була головною метою аргументації Сергія, що відмічає й О. Кашук. Розуміння своєї позиції Константинопольський патріарх знайшов в особі папи Римського Гонорія, лист якого до патріарха Сергія (634 / 635 р.) й започаткував доктрину монотелітства.

Натомість патріарх Єрусалимський Софроній знайшов підтримку в особі свого учня Максима Сповідника. Богослов спершу підтримав патріарха Сергія у прагненні досягнути церковної єдності християн. Згодом він розвинув тезу про діяльність Христа в єдиній формі, іпостась Якого складається з природ, що мають природні енергії, які, як “сутнісні порухи природ потрібно розрізняти”. Тим самим, як зазначає О. Кашук, богослов “вперше чітко ствердив про людську енергію у Христі: Христос проявив людську енергію (ή ἀνθρώπινη ἐνέργεια)” (с. 108). У своєму обґрунтуванні подвійної енергії Ісуса Христа Максим Сповідник використовував концепти логосу (як буття) та тропосу (як існування). Таким чином моноенергетизм, що походив з халкедонського середовища, знайшов найпоследовнішу опозицію не в середовищі монофізитів чи несторіан, а серед халкедонських палестинських монахів – Софронія Єрусалимського та Максима Сповідника.

Конфлікт набирив обертів і після Кіпрського синоду 636 р. в його перебіг втрутився імператор Іраклій, відкинувши вчення патріарха Софронія та Максима Сповідника. Цісар видав едикт “Ектесіс”, який розіслав чотирьом східним патріархам. Видання “Ектесіса” було черговою спробою поєднати халкедонців з нехалкедонцями. Едикт проголошував єдність божественної та людської енергії в одному й тому самому воплощеному Богові-Слові, водночас було заборонено вживати фрази *одна* чи *дві енергії* у Христі. Отже суперечка знову виходила на рівень термінології, пов’язаної з волею Ісуса Христа. Тут важливим є висновок дослідника, що виданням цього документа цісар “приписав собі право тлумачити віру”, а монотелітство переросло в політичний рух. Водночас задля дотримання канонічної легітимності “Ектесіс” схвалив скликаний патріархом Сергієм собор, датований О. Кащуком 636 р. Припускає автор і Сергієве авторство документа, проте далі пише про “догматичне вчення імператора” (с. 125), хоча авторство патріарха видається більш прийнятним. Суперечливим є й висновок про позицію Константинопольської Церкви на основі “пізніших творів” патріарха Пира, що “не збереглися” (с. 126, курсив – мій). Таким чином, “просування моноенергістської кампанії стало сумішшю політичної стратегії, доктринальної точності та християнської ідентичності” (с. 123). З цього часу й набувають чіткої розбіжності дії та позиції моноенергістів та диенергістів. Доктринальна суть полеміки розкривається в четвертому розділі монографії.

Хоча автор чітко себе позиціонує як прихильника халкедонітів (що, проте, суперечить засаді неупередженості історика), сам виклад показує й правду цісаря Іраклія, його прагнення повернути єдність християнам та зберегти цілісність імперії. Натомість позиція Риму в моноенергістських суперечках була також непослідовною. Якщо папа Гонорій підтримав вчення моноенергізму, то папа Северин та папа Йоан IV на синоді 640 р. засудили монотелітство. Це призвело до виникнення нового догматичного протистояння між Римом та Константинополем. Таку зміну позиції Риму, автор пояснює захопленням екзархом Равенни частини майна папи та Латерану, що й спричинило налаштування папи Йоана IV та римського духовенства “проти візантійської церковної політики” (с. 128). Отже, в монотелітській суперечці Рим також керувався не догматичними, а політичними та майновими інтересами. Якщо позиція Риму була непослідовною, то як могло виникнути “неприйняття” монотелітами авторитету Римського престолу, з якого й поширилось саме вчення?

Догматичні аргументи, таким чином, були вторинними, суто інструментальними. Не кращими були й аргументи папи Теодора, що спромігся лише піддати анатемі вчення патріарха Пира, який на той час вже був зміщений з патріаршества. На догматичному рівні полеміку з монотелітством відновив Максим Сповідник, який в умовах арабського завоювання здобув можливість вільно проповідувати, не озираючись на офіційну церкву та

імператорську владу, що розкрито в підрозділі 4.3. Максим Сповідник з цього часу “виразно захищав дві енергії та дві волі у Христі відповідно до двох природ”, які “не суперечать одна одній, а співіснують у гармонії” (с. 133–134). Надалі богослов “зосередився над питанням термінології”, тим самим, як зазначає дослідник, Максим Сповідник “уточнюючи грецькі терміни, пов’язані зі сферою людської волі, заклав міцне підґрунтя для розрізнення між природною волею та вибором” (с. 141). Отже, дискусійною має бути чистота вчення Максима Сповідника з точки зору Риму, адже латинська мова не передає всіх тонкощів гри грецької мови. Таким чином, на перше місце виходив факт опозиції до Константинополя палестинського монаха, що співпадало з позицією Риму, догматичні нюанси відходили на другий план. Відтак близько 645 р. суперечка переросла “у стадію інтелектуального протистояння”.

Проте це протистояння у викладі О. Кашука вже було позбавлене політичної складової, адже свій найвищий вияв знайшло в полеміці Максима Сповідника з *колишнім* патріархом Константинопольським Пиром, що на середину 645 р. вже перебував у засланні в Картагені. Водночас порозуміння й єдності шукав саме Константинопольський патріарх, натомість Рим відкрито йшов на церковний розрив.

Поразка монотелітства була результатом не стільки догматичної слабкості вчення, як втратою політичної актуальності, потреби поєднання халкедонітів з монофізитами, про що пише й автор монографії. Втрата Персії, Палестини, Сирії, Месопотамії та Єгипту під ударами арабів автоматично позбавила гостроти питання церковної єдності з нехалкедонцями. Натомість внаслідок полеміки й халкедонці вийшли більш згуртованими, що також відповідало політичним потребам урізаної Візантії. Лише за таких умов і міг відбутися Третій Константинопольський собор (680–681), що ствердив дві природні волі та дві природні енергії в Ісусі Христі, чим і був фактично покладений край монотелітській суперечці.

У V розділі автор повертається до дискусій і розкриває “тактику і політику” монотелітської суперечки. Безпосередньо дослідник зупиняється на двох питаннях: 1) богословській аргументації та 2) способах поширення цих богословських ідей. Щодо тактики, обидві сторони використовували покликання на Писання, на праці Отців Церкви та на постанови Соборів. На думку автора, “монотеліти не ґрунтовно вивчили Писання... навіть не навели достатньої кількості біблійних цитат на підтвердження свого вчення” (с. 173–174). Яка кількість цитат має бути достатньою – залишається невідомим, очевидно “дуже часто”, як то робили диотелітики. З іншого боку, й тлумачення біблійних цитат Максимом Сповідником, на думку автора, не було бездоганим: “Недолік Максимової аргументації полягає в тому, що жоден з біблійних фрагментів не міг достатньою мірою забезпечити всіма аргументами, необхідними для повної (абсолютної) впевненості у присутності людської волі у Христі” (с. 179). Відтак, виникла пот-

реба звертатись до праць Отців Церкви та постанов Вселенських Соборів. Цим покликанням монотеліти прагнули підсилити “недостатність цитування Писання”, натомість диотелітики покликами на Отців та Собори компенсували “недостатність аргументації” біблійних цитувань, при цьому “окремі диотелітські покликання на Отців непереконаливі, а навіть сумнівні” (с. 181). Наводить дослідник і приклади фальшування диотелітиками праць Отців Церкви, наприклад Григорія Нисського, Йоана Златоуста та Августина Гіпонського (с. 183). Попри це, в дальших підрозділах автор розглядає лише “маніпуляції” та “непослідовність” монотелітів.

До маніпуляцій монотелітів зокрема належить хибне тлумачення ними праць Псевдо-Діонісія Ареопагіта, “хибне” тлумачення праць Отців Церкви та Соборів, що, проте, можна приписати обом сторонам суперечки, позаяк будь-яке тлумачення є суто суб’єктивним. Звинувачення ж у підробці думок Отців Церкви походять з праць сторони, що перемогла, тому також є суб’єктивними. Якщо монотелітство є “новизною”, то такою ж новизною було і вчення Максима Сповідника, однак PR його концепції, спертій на авторитет Риму, виявився успішнішим, отже й таким, що відповідає “істині”. Особистий авторитет у церковних та імперських колах Максима Сповідника відмічає й О. Кащук, чому присвячує підрозділ 5.7. Авторитет богослова й визначив “сильну доктринальну позицію” диотелітиків. У сердовищі монотелітів не знайшлося богослова, ритора й філософа рівного Максимові Сповіднику, тому імператор і вдався до арешту, тортур та заслання богослова, чим засвідчив слабку позицію монотелітів.

Шостий розділ є ключовим у монографії. Як було зазначено, методологічним підходом до дослідження є розгляд питання з позицій ідентичностей різних християнських течій, протистояння яких і розглядається в цьому розділі. Насамперед у ході суперечок йшлося про визначення меж повноважень імператора в Церкві. В імперській ідеології влади VII ст. активно використовувалось порівняння Іраклія з Константином Великим. Іменем “Константин” Іраклій назвав трьох своїх синів та асоціював себе з великим імператором в офіційних документах та монетних легендах. Сакралізації влади імператора слугувало й порівняння цесаря Іраклія зі старозавітним царем Давидом, іменем якого також був названий один із синів візантійського василевса. Іншою паралеллю, що виходила за межі християнської традиції, було порівняння Іраклія з Олександром Македонським. Очевидно, тут маємо приклад живучості на сході імперії в VII ст. елліністичної політичної традиції. Все це мало стати підґрунтям для уведення нового титулу володаря держави – василевс (βασιλεύς), що вірний у Христі (πιστὸς ἐν Χριστῷ), та запровадження грецької мови як офіційної в імперії. Чи не стала грекізація однією з причин супротиву Риму? Як Росія не може пробачити Києву українізації України, так і Рим не міг пробачити Константинополю грекізації Римської імперії. Звісно, це лише припущення. Шоковим новаторством для Заходу мав стати титул ‘василевс’, адже одним-

єдиним василевсом християн є Цар Небесний, що, проте, потребує окремого дослідження.

Поширення влади імператора на всі сфери суспільного життя, зокрема релігійну, вимагало визначення місця і ролі василевса в структурі Церкви. Держава і Церква починають трактуватись як єдиний організм, на чолі якого стоїть імператор. Тим самим спротив монотелізму був і спротивом новій політичній ідеології Візантії, зокрема розумінню василевса як священника. Останнє передбачало право цісаря втручатися в церковні справи, навіть доктринальні. Натомість для диотелітів василевс у своїх діях мав підкорятися божественному закону, на нього покладався обов'язок бути захисником і гарантом Божественних настанов. Таким чином, як слушно зазначає О. Кашук, “доктринальне протистояння не можна відокремити від розвитку політичних поглядів палестинських інтелектуалів та від представленої візантійської ідеології влади” (с. 244). Автор показує різницю у “ментальності християн” щодо розуміння імператорської влади в Церкві. Очевидно, тут можна говорити взагалі про усвідомлення імператорської влади у Візантії. Іраклія від Діоклетіана відділяли три століття. За цей час на Сході, зокрема під впливом Старого Завіту, у суспільну свідомість встигла увійти ідея автократичної влади царя земного. Натомість на Заході, де позиції імперії після Юстиніана Великого значно ослабли, більш живучими залишались республіканські традиції старого Риму з ідеєю імператора як першого серед рівних, чому сприяла й менша ніж на Сході актуалізація Старого Завіту (Вульгати) в політичній теології середньовіччя. Можливо, не останню роль на Сході відіграли й елліністичні традиції з обоженням царя, не даремно ж Іраклій порівнював себе з Олександром Македонським.

Таким чином, О. Кашук виводить чотири ключові елементи візантійської ідентичності: римський, військовий, елліністичний та християнський. “І саме християнський мав чи не найважливіше значення” (с. 265). Монотелітські ж суперечки мали ключове значення для ідентичності халкедонітів, позаяк ідентичності нехалкедонітів формувалися навколо несприйняття Халкедонського собору. Відтак, “монотелітська конфронтація показала, що мешканці Візантійської імперії VII ст. зіткнулися з соціальною та культурною кризою, спричиненою неспроможністю знайти спільний об'єднавчий елемент” (с. 271).

Попри те, що монотелітство зазнало поразки в догматичній складовій, у політичній воно все ж таки перемогло. Диотеліти визнали невинність імператора у виданні імператорських же монотелітських едиктів. Відповідальність була покладена на патріархів та “поганих радників”. “Реальність життя та загальна політична культура, просякнуті духом візантійської ідеології влади, не давали змоги радикально ізолювати імператора від втручання у справи Церкви, а вимагали визнавати його привілеїв в Церкві” (с. 260), зокрема диотелітами. “Ні папа, ні єпископи не окреслили чітких та послідовних критеріїв, що обмежували б втручання імператорів в справи Церкви”

(с. 262). Відтак, не можу погодитися з думкою про “сильне ослаблення” імператорської влади внаслідок розбрату “через христологію” (с. 277). Радше навпаки, з суперечки імператори вийшли василевсами й автократорами. Попри всі непорозуміння, суперечки, протистояння тощо, імператор зберіг свої прерогативи в Церкві, його особа залишалася сакральною, він і далі був царем-священником, зберігалось уявлення, що влада василевса походить від Бога. Як пише О. Кащук, Церква, зокрема Римська “й надалі визнала особливий авторитет імператора в християнстві”, що яскраво ілюструє на прикладі Третього Константинопольського собору: “Отці собору адресували імператору вітальні промови. Вони стверджували, що імператор управляє через Христа, а Христос через імператора дарує мир Церкві” (с. 280). Залишилася офіційною й грецька мова. Втручання цісаря в церковні справи незабаром після припинення монотелітських суперечок призведе до нової кризи в історії Константинопольського патріархату – іконоборства, що виникло та було переможено за рішенням і волею імператора.

Таким чином у вигравші залишились Римський престол та Імператорська влада в Константинополі. Рим ствердив свій пріоритет серед єпископських катедр, зокрема на Сході, імператор – свою необмежену владу, своє місце в Церкві з правом втручатися в догматичні питання. Якщо хтось і програв, так це Християнська Церква – суперечки дійсно поглибили недовіру між Сходом і Заходом та назавжди законсервували розкол між халкедонцями та нехалкедонцями.

О. Кащук констатує поступове здобуття Римським престолом незалежності від Візантійської імперії після Третього Константинопольського собору. Водночас автор наголошує, що на VIII ст. усталилося переконання, “що доктрину окреслює не довільно скликаний синод єпископів, хоч і велими численний, а синод, схвалений пентархією, тобто владою п’ятьох патріархів, що відображають колегіальність усієї Церкви” (с. 291). На жаль теза про “привілейоване місце в орбіті пентархії” єпископа Риму залишилась належно необґрунтованою, окрім згадки про апеляцію римських єпископів до першості апостола Петра. Очевидно, ідея першості Риму походила не лише з богословських аргументів, а була значно ширшою, передусім впливала з політичної традиції та реалій. Наскільки віра “в живий дух пентархії” “утвердилась у Візантійській імперії на довгі століття”, питання дискусійне, проте перспективне у візантиністиці.

Дослідження проведено на межі богословського та історичного. Останнє підважують богословські оцінки доктрин, з явною симпатією автора до противників монотелітства. Так, О. Кащук стверджує лавірування монотелітів на протигагу Максиму Сповіднику, що послуговувався патристичними аргументами. Як же тоді бути з термінологічними маніпуляціями Максима Сповідника? Дискусійними видаються й тези про “доктринальні деталі” монотелітства, адже сам дослідник відмічає неповноту джерельної бази монотелітського вчення. Звідки ж тоді відомі “доктринальні деталі”?

На підставі яких текстів можна зробити висновок, що “монотеліти не вивчали глибоко Біблію, тексти Отців та соборів, щоб ретельно обґрунтувати свою позицію” (с. 200)? Якщо аргументи монотелітів були слабкими порівняно з халкедонітами, то як пояснити постійне канонічне засудження Римом монотелітів? Саме апеляція до сили авторитету престолу, а не догматичного аргументу, й демонструє слабкість позиції. Тим самим дослідження О. Кашука наштовхує на висновок, що монотелітство зазнало поразки через політичну слабкість позицій Константинопольського патріарха та зростання політичного авторитету Римського папи. Звідси постає й питання, чи був пов’язаний арешт імператором папи Мартина та Максима Сповідника з догматичними питаннями чи все ж таки з політичними, як тих, хто суперечив єдності церкви та імперії? Тим більше, що папа Мартин апелював до франкського короля Сігіберта в обхід візантійського цісаря, що порушувало правні прерогативи останнього як світського глави християнського світу. Відтак, дослідник прийшов до слушного висновку, “що у монотелітській конфронтації насправді відбулося зіткнення не христологічних поглядів, а відмінних ідеологій верховної влади у християнстві” (с. 227).

Та попри всю дискусійність, монографія О. Кашука є ґрунтовним дослідженням, побудованим на великій джерельній та історіографічній базі. Орієнтування в книзі полегшує доданий іменний покажчик. Дослідження насичено сюжетами, ідеями, власне проблемами, що відкриває значні перспективи для вивчення християнських течій у ранній Візантії, як і загалом дослідження історії та культури імперії РOMEIV зазначеного періоду.

Монографія О. Кашука є блискучим прикладом становлення власне української візантиністики, зокрема, маю наголосити на виробленні О. Кашуком власне української візантинознавчої термінології. Так, у повній відповідності з українською традицією автор передає грецьку ‘θ’ через українську ‘т’, хоча й залишає ‘Карфаген’ замість ‘Картагени’. Абсолютно виправданим є переважання форми монотелітство на протигагу монотелетизм. Хоча другий варіант фонетично ближчий до оригіналу (μονοθελετισμός), проте в українській мові суфікс -изм- має негативні конотації. Досить коректно автор віддає перевагу терміну “суперечка” замість більш усталеного “єресь”. Натомість ім’я Максима Ісповідника видається правильнішим передавати як “Сповідник”.

Рецензована монографія, безумовно, на сьогодні є одним з кращих візантологічних досліджень в Україні, що є значним здобутком української історіографії та візантиністики й, сподіваюся, матиме належний інтерес серед українських та закордонних фахівців.

Дмитро ГОРДІЄНКО

**ОЛЕКСАНДР КОСТЮЧОК, Федір Шміт і Софія Київська
(К., 2018), 303 с.**

3 травня 2022 р. виповнюється 145 років від дня народження відомого візантиніста, викладача, мистецтвознавця, музеєзнавця, археолога, фахівця з психології художньої творчості та охорони пам'яток Федора Шміта (1877–1937?). Ймовірно, цей перелік творчих і професійних зацікавлень науковця не є вичерпним, проте, поза сумнівом, Ф. Шміт передусім був дослідником історії візантійського мистецтва та його впливів у країнах візантійського кола.

Учень А. Прахова і професорський стипендіат Ф. Успенського за короткий період часу здобув настільки значний і різноплановий професійний досвід, що на право називати його “своїм” можуть претендувати десятки освітніх та наукових структур. В Україні це передусім Харківський університет, куди 1912 р. Ф. Шміт був призначений завідувачем катедри теорії та історії мистецтв. Тут основною складовою його діяльності було викладання курсу історії візантійського мистецтва, а також курсів візантійської та руської іконографії із практичними заняттями. Понад це, значний дослідницький та науково-організаційний досвід, набутий упродовж стажування та виконання обов'язків вченого секретаря Російського археологічного інституту в Константинополі, дозволив Ф. Шміту упродовж короткого часу стати популярним викладачем не лише в університеті, а й у Вищому художньому училищі, театральній школі, на Вищих жіночих курсах, а також взяти на себе завідування університетським музеєм красних мистецтв. Вже в період перебування у Харкові вчений обирає одним з пріоритетів своєї дослідницької роботи собор Святої Софії у Києві, який планує всебічно вивчити та реалізувати власний проєкт його збереження та реконструкції.

Книга кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Національного заповідника “Софія Київська” Олександра Костючка присвячена передусім київському періоду в кар'єрі Федора Шміта (1921–1924 рр.). Її вихід друком лишився, на жаль, майже непоміченим, принаймні нам не відомі ані рецензії, ні презентації видання широкому загалу. Обмежений наклад у 50 примірників унеможливило доступ до книги навіть у бібліотеках обласних центрів та університетів за межами Києва. Втім, дослідження автором київського періоду професійної діяльності науковця, публікація малодоступних статей Ф. Шміта в українському перекладі з коментарем, а також оприлюднення матеріалів слідства і трибуналу у справі “Харківського відділення Національного Центру”, за якою науковець про-

ходив як звинувачуваний у співробітництві з білогвардійцями, є, поза сумнівом, помітною подією в українській історичній науці.

Книга О. Костючка містить дослідницький доробок автора, присвячений аналізу творчості та біографії Ф. Шміта, публікацію чотирьох статей Ф. Шміта в українському перекладі з авторським коментарем та ілюстраціями, а також матеріали справи “Харківського відділення Національного Центру” з Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Крім того, наведений майже вичерпний список матеріалів з архівосховищ Києва, опублікованих джерел та літератури, присвячених Ф. Шміту.

Хоча автор видання ставить на меті оцінку внеску Ф. Шміта у вивчення, збереження та популяризацію Софійського собору у Києві (с. 5), в книзі міститься чимало цінної та нової інформації про наукові контакти вченого і проблеми організації досліджень та їхнього матеріального забезпечення у складні періоди доби воєнного комунізму та нової економічної політики. Не уникає автор аналізу питань, пов’язаних з еволюцією політичних поглядів науковця і практиками “виживання” в численних колективах у конкурентному середовищі. Все це, поза сумнівом, робить дослідження живим і цікавим.

Вступ містить детальний аналіз джерел та історіографії, присвяченої постаті Ф. Шміта. Серед джерел, окрім вже згаданої справи з архіву Служби безпеки України, використані матеріали архіву Інституту археології НАН України (фонд “Всеукраїнський археологічний комітет”), а також Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). За словами автора, ці матеріали містять офіційні рішення державних органів влади щодо Софійського собору, а також відображають особливості взаємодії органів влади, наукових установ і релігійної громади у справах, пов’язаних з Софійським собором (с. 10). Крім того, залучені матеріали газети “Слово”, часопису “Наше минуле” і значне коло епістолярних джерел, серед яких листи Ф. Шміта та його учнів Д. Гордєєва і А. Фюнєр. Детально проаналізовані спогади О. Грушевського про організацію роботи Софійської комісії та спогади Н. Полонської-Василенко про співпрацю зі Ф. Шмітом і причини його конфлікту з представниками української інтелігенції. Можливо, дещо формалізованим видається підхід автора до формулювань предмета, об’єкта, мети і завдань дослідження, а також відсутність у вступі огляду концепції видання. Так, “дослідницька” частина книги становить приблизно чверть від загального обсягу (її автор завершує висновками), а цілком самостійні публікації перекладу статей Ф. Шміта, стаття автора “Федір Шміт і справа «Харківського відділення Національного Центру»” і матеріали цієї кримінальної справи названі “додатками”.

У розділах 1 “Шляхи досягнення мети” та 2 “Організація вивчення Софійського собору XI ст. в Києві” автор значну увагу приділяє періоду, коли Ф. Шміт працював у Харкові, але брав активну участь в обговоренні планів обстеження, дослідження, ремонту та реставрації собору. Матеріал

цих двох розділів, особливо в плані обговорення кошторисів робіт, участі Ф. Шміта у роботі Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІСУ) та переїзду з Харкова до Києва, на наш погляд, дещо перегукується та частково повторюється, і, можливо, було б логічним поєднати обидва розділи в один (див. с. 18–20, 25–27).

Важливим для історії української візантиністики та історії Харківського університету є публікація в додатку 2 статті автора “Федір Шміт і справа «Харківського відділення Національного Центру»”, а також матеріалів справи “Харківського відділення Національного Центру” з Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Хоча цей додаток вміщений наприкінці видання, хронологічно він належить до харківського періоду творчості вченого.

Автор зазначає, що згаданий кримінальний процес негативно позначився на подальшій долі Ф. Шміта, ставши на заваді його спробам інтегруватися до радянського суспільства. Через тавро ворога радянської влади йому було відмовлено у вступі до лав ВКП(б) і в трудовому списку зазначено судимість за контрреволюцію, попри те, що вирок одразу був умовним (с. 210). Фактично значною мірою сфабрикована справа “Харківського відділення Національного Центру” започаткувала репресії проти інтелігенції в УСРР, визначивши тяжкі перспективи харківської інтелігенції. Цей процес остаточно завершив для Ф. Шміта харківський період наукової і викладацької кар’єри, тим більше, що в червні 1920 р. наказом наркомату освіти Харківський університет було закрито, а новостворена Академія теоретичних знань вже не передбачала ґрунтового викладання мистецтвознавчих курсів. Також, вочевидь, вже не вдовольняла Ф. Шміта робота на посаді голови комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва, серед завдань якого було вилучення художніх цінностей з помешкань буржуазії, що втекла з Харкова після встановлення радянської влади.

Безперечно цікавим і виваженим є здійснений автором огляд періоду роботи Ф. Шміта у Києві, а також увага до конфліктів у науковому середовищі. Отже, в травні 1921 р. Ф. Шміт переїхав до Києва. Це наблизило його до мети в плані дослідження і публікації результатів вивчення Софійського собору, але й спричинило певні проблеми. Зрозуміло, що “суміщення” посад академіка ВУАН, голови Софійської та Археологічної комісії, губернського музею та інших менш значних керівних посад створювало підґрунтя для інтриг і суперечок. Головним чинником, що ставав на заваді успішній роботі, Ф. Шміт традиційно називав брак коштів, хоча йому вдалося виклопотати восени 1921 р. 17 млн. крб. з кошторису ВУКОПМІСУ для роботи Софійської комісії, причому 3 млн. крб. надійшли у її розпорядження одразу після ухвалення рішення. Проте колеги вже у грудні 1921 р. звинуватили Ф. Шміта в тому, що він рідко скликав засідання комісії, невдало розподіляв повноваження, не організував роботу з заміни розбитих шибок у бібліотеці собору. Також показовим є конфлікт мистецтвознавців

і археологів. Останні одразу наполягли на купівлі інвентарю для подальших розкопок на подвір'ї собору, хоча Ф. Шміт весь час акцентував увагу на необхідності першочергового дослідження мозаїк (облаштування риштувань, фотофіксація). Як логічно зауважує автор, Ф. Шміт для реалізації власного плану дослідження мозаїк дозволяв собі деякі службові зловживання, спрямовані на економію коштів (не скликав вчасно засідання комісій, робота в яких оплачувалася, не виділяв кошти на шибки тощо). Це призвело до того, що археологічна та мистецтвознавча комісії отримали “автономію”, а сам Ф. Шміт зняв з себе повноваження голови Софійської комісії 24 грудня 1921 р. (с. 28–29, 34–38).

Як слушно зауважує автор, Ф. Шміт надавав перевагу негайному вивченню храму, а не його реставрації. Серед причин – можливість антропогенних катаклізмів – війн, а також недовіра до тодішніх технологій реставрації і негативний досвід такої практики у Новгородській Софії. Цим можна пояснити прагнення вченого “зберегти пам'ятку для науки” (с. 43–45). Фактично, як зазначає автор, основними роботами в Софійському соборі упродовж 1918–1921 рр. були виконані Ф. Морозовим естампажі (перенесення на папір або тканину рельєфних зображень) та списки графіті (с. 48), здійснені І. Моргілевським з помічниками обміри споруди, зондаж, зібрання зразків будівельних та оздоблювальних матеріалів, а також дослідження кубиків смальти ученицею Ф. Шміта А. Фюнер (с. 49). Проте в цьому контексті можна говорити лише про початок організації вивчення собору в умовах постійних змін політичної кон'юнктури і шалених інфляційних процесів. Останні стрімко знецінювали ті не такі вже й значні кошти, виділення яких на роботи в соборі Ф. Шміту вдавалося домогтися від більшовицького уряду ціною надзвичайних зусиль.

Невдачею закінчилися спроби Ф. Шміта організувати вивчення Софійського собору поза Софійською комісією ВУАН. Вчений продовжував керівництво Археологічним комітетом ВУАН (1922–1923 рр.), комітетом Музею мистецтв ВУАН ім. Б. і В. Ханенків (1921–1924), Науково-дослідною катедрою мистецтвознавства (1922–1924), Київським археологічним інститутом (1922–1924), Лаврським і Софійським музеями (1923–1924). Цей період у кар'єрі Ф. Шміта, поза сумнівом, ускладнювався низкою конфліктів з колегами. Після прикрого випадку крадіжки у софійській ризниці вчений був змушений звільнитися з посади завідувача “Софійського музею Губполітпросвіти”. Крім того, звинувачення Ф. Шміта у ворожості до української культури (через співпрацю з білими та засудження більшовицьким трибуналом) унеможливили його викладацьку діяльність у Київському інституті народної освіти. Через цей конфлікт був закритий Київський археологічний інститут, де Ф. Шміт був ректором і викладав мистецтвознавчі курси (с. 50–51).

Як наголошує О. Костючок, організовані відділом професійної освіти Київського губерньського виконавчого комітету “чистки” наукових та нав-

чальних закладів від “антирадянських елементів” і численні перевірки установ, де головував і працював Ф. Шміт, сам вчений пояснював винятково міжособистісними суперечками з окремими представниками української інтелігенції, серед яких М. Макаренко, В. Данилевич, О. Грушевський, Д. Щербаківський (с. 54–55). На нашу думку, така позиція Ф. Шміта може пояснюватися його винятковим прагненням до виживання в нових умовах радянської держави і спробою відволікти увагу від власного “контрреволюційного минулого”. Крім того, як слушно зауважує автор, модель поведінки Ф. Шміта, який представляв себе жертвою безпідставних звинувачень у ворожості до української культури насправді значною мірою є способом “набити собі ціну” та приховати реальні причини звільнення. Також автор зазначає здатність вченого через імпульсивну вдачу перебільшувати ступінь напруженості (с. 59, 62). Вочевидь жорстка конкуренція і боротьба за посади, які забезпечували хоча б мінімальний прибуток, постійне очікування перевірок, звинувачень і переслідувань не могли не позначатися на сумлінному виконанні вченим своїх численних службових обов’язків. Зрозуміло, що, обіймаючи майже одночасно понад десяток посад, Ф. Шміт був змушений до багатьох з них ставитися формально, а звинувачення у недбалості і зловживаннях не були рідкістю.

Восени 1924 р. вчений залишає Київ і переїздить до Ленінграда, не полишаючи планів продовження досліджень Софійського собору. 1928 р. Ф. Шміт пропонував залучити до досліджень, реставрації та публікації результатів Академію наук СРСР, Державну академію історії матеріальної культури (РСФРР), Державний інститут історії мистецтв (РСФРР) і навіть, за згоди радянського керівництва, міжнародні академічні установи. Проте пропозиції Ф. Шміта не були підтримані Софійської комісією ВУАН. Автор наводить слова голови комісії О. Новицького, який слушно зауважував, що за такої співпраці українці беззаперечно втратять ініціативу у дослідженні собору, тому комісія залишає за собою право самостійно визначати коло вчених, до яких буде звертатися по наукову допомогу (с. 63).

У листопаді 1933 р. Ф. Шміт був заарештований за звинуваченням в участі в контрреволюційній націоналістичній організації “Російській національній партії”. Після п’яти років перебування на засланні у м. Акмолінськ (Казахстан), вчений знову був заарештований 20 серпня 1937 р., а 5 листопада засуджений до розстрілу. Точна дата страти і місце поховання залишаються невідомими.

Цікавим є розділ 5 “Софійський собор у наукових розробках Ф. Шміта”, який вміщено в книзі вже після розлогого біографічного нариса, перед публікаціями перекладів статей вченого. У ньому проаналізовано науковий доробок Ф. Шміта, присвячений Софійському собору, створений у харківський період та перший рік роботи у Києві. Порівнюючи погляди Ф. Шміта з більш пізніми та сучасними мистецтвознавчими студіями, автор логічно акцентує увагу, що більшість гіпотез Ф. Шміта про походження традицій

будівництва та мозаїчного оздоблення Софійського собору з Малої Азії та Кавказу були спростовані науковцями ХХ – початку ХХІ ст. (с. 67–79). Проте ми повністю поділяємо думку автора про те, що праці Ф. Шміта, присвячені дослідженню собору, а також його багаторічні зусилля з популяризації пам’ятки, заклали фундамент подальшого збереження Софійського собору та заснування на його території 1934 р. Державного архітектурно-історичного заповідника.

Як вже зазначалося, в додатку 1 автор пропонує власний переклад українською мовою з коментарями та ілюстраціями чотирьох найважливіших статей Ф. Шміта, присвячених Софійському собору та проблемам візантійського і староруського мистецтва (“Що таке візантійське мистецтво?”, “Київський Софійський собор”, “Про дослідження і публікацію пам’яток давньоруського мистецтва”, “Про видання Св. Софії”). Оскільки всі вони давно стали бібліографічною рідкістю і фактично недоступні широкому загалу, їхня публікація є важливою і актуальною.

Поза сумнівом, публікація книги Олександра Костючка є значною подією для дослідників історії української візантиністики і мистецтвознавства. Зазначимо, що вона є чи не єдиною масштабною публікацією, присвяченою Ф. Шміту впродовж останнього десятиліття (враховуючи відоме автору видання Л. Сиченкової 2012 р. та розділ, присвячений Ф. Шміту в книзі Г. Скотникової, *Византийский ассист. Византийская художественная традиция и русская культура. История и теория* (Санкт-Петербург, 2018): 170–215, опублікованій майже одночасно з рецензованим виданням).

20 квітня 2017 р. в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна був проведений круглий стіл “Федір Іванович Шміт: мистецтвознавець і візантиніст (до 140-річчя від дня народження)”, на якому було презентовано десять доповідей, присвячених безпосередньо творчості Ф. Шміта. Серед них і доповідь Олександра Костючка “Федір Шміт як організатор справи вивчення Софійського собору XI ст.”. Крім автора книги, який частково представив результати власних студій, згодом викладених у рецензованій книзі, Л. Сиченкова, А. Домановський, Д. Гордієнко, С. Сорочан, Р. Філіппенко, О. Павлова, С. Лиман, О. Савчук, В. Романовський, М. Домановська підбили підсумки вивчення спадку Ф. Шміта, надавши оцінку його мистецтвознавчих та візантологічних концепцій, а також розглянули його діяльність як музеєзнавця, пам’яткознавця та пам’яткоохоронця.

Отже, рецензоване видання є значним внеском у дослідження наукового доробку і наукової біографії вченого до чергового ювілею від дня народження Ф. Шміта, що відзначатиметься в травні 2022 року.

Марина ДОМАНОВСЬКА

Іменний покажчик

- Абрамович Д. 26
Августин Гіппонський 480
Автономова Н. 14
Ага-Могамет-Хан 144
Агаронян М. 221–224, 226–241, 244, 316, 389
Агафонов Є. (Агафонов Е.) 141
Агата (Агафья) 38–42
Агата (тітка Анни Порфирородної) 38
Адальберт, єпископ 61
Адрианова-Перетц В. 43
Айналов Д. 8, 93, 101, 154
Александр III 148
Алексеев А. 54, 56
Алексеев Л. 55
Алексей Михайлович (Романов), цар 66, 72, 73
Алибегашвили Г. 34
Алиськевич А. 82
Альшин П. (Алешин П.) 248, 267–270
Аміранашвілі Ш. (Амиранишвили Ш.) 34, 141, 151, 160, 185, 186, 188
Анастасія Ярославна 38, 39
Андреев Васильєв 73
Андрій I 38, 39
Андрій, апостол 48, 49
Андронік II Палеолог 172
Анна Порфирогенетка (Порфирородна) 19–38, 41, 42, 57
Анна Ярославна 39
Анна, св. 413–417, 423–427
Антігона 50
Антоній, єпископ Юр'євський 58
Анфімов Я. (Анфимов Я.) 166
Аполлон 182
Арпади 37, 38
Артем (Сергеев Ф.) 179
Архіпова Є. (Архипова Е.) 65
Асеев Ю. (Асеев Ю.) 55, 197, 199, 248, 249, 358, 359, 387, 413, 451
Атанасій, намісник Софійського монастиря 69
Афанасьєв В. 134, 135, 143
Афанасьєва 221, 228, 229, 231, 232, 234–236, 239
Багалій Д. (Багалеї Д.) 134, 135, 192
Багро С. 64, 194, 196
Балабан Гедеон 89
Барабанов Н. 389
Баранович Лазар 64, 67, 70, 76, 77
Барановський П. (Барановский П.) 197, 264
Бардола К. 11
Батий 218
Баумгартен Н. 40
Безбородько О. 7, 8
Безобразов П. 109
Беноні 29
Бенуа А. 183
Беринда Памво 89
Берладіна К. (Берладина К.) 164, 187, 191
Берлін И. 15
Берта (Євдокія) 34

- Бестужев-Рюмін К. (Бестужев-Рюмин К.) 113, 115
 Бігун О. 7
 Білецький О. (Белецкий А.) 175
 Білодід О. 13
 Бліфельд Д. (Блифельд Д.) 198, 201–207, 211, 216, 267–269
 Бобринські 125
 Бобровський Т. 12, 304
 Богданова 222–224, 226, 227
 Богородиця (діва Марія) 21, 22, 24, 55, 59, 76, 95, 99, 100, 157, 161, 163, 173, 182, 227, 238
 Богусевич В. 217, 435
 Богуславский С. 32
 Болеслав Хоробрий 30–31
 Бонь О. 187
 Борзаковський В. 132
 Борис I (болгарський) 27
 Борис II (болгарський) 27
 Борис, св. 26–33, 35, 36, 39–42, 131, 132
 Борис, царевич (болгарський) 28
 Борисюк З. 102
 Бращайко М. 81, 83
 Бращайко Ю. 81, 82, 83
 Бродович И. 181, 182
 Брюховецький Іван 64, 66, 69–71, 73, 74, 78
 Брячислав Полоцький 24
 Бузескул В. 182
 Буланін Д. 18, 27
 Булгакова В. 53
 Бушен В. 392
 Бьюрі Дж. 106
- Вайт Г. 13
 Валентин Аршакуні 110
 Вараз-Тіроц 111
 Варда Фока 20
 Василіани 87, 88
 Василь Великий (Basilii Magni) 61, 87, 88
- Василь I Македонянин 19
 Василь II (Василий Болгаробойца) 19–21, 27–29, 34
 Васильєв О. 109
 Васильєвський В. (Васильевский В.) 29, 54
 Василюк О. 4
 Веніамін 29
 Вергілій 95
 Вернадський В. 69
 Верхратський І. 84
 Вессекси 38
 Вестерфельд А. ван 23–25, 32, 35, 37, 39, 40, 304, 323
 Визгина В. 14
 Вилкул Т. 43
 Винар Л. 12
 Винницкая Г. 272, 286
 Висоцький С. 65
 Вільборг А. (Вильборг А.) 159, 161
 Владишевська Т. (Владышевская Т.) 57
 Войтович Л. 4, 33, 36, 38
 Волков В. 199, 270, 302, 413, 415, 435
 Володимир Мономах 31
 Володимир Святий (Владимир Святославич; Владимир Святой) 4, 5, 7, 12, 16, 19–24, 26–38, 40–42, 55, 57, 59, 60, 218, 318
 Володимир Ярославич 127
 Володимировичі 25
 Володченко З. 222–224, 226, 227, 244
 Волошин А. 81, 82, 83
 Воронов Ю. 136, 137
 Всеволод Мстиславич 131
 Всеволод Ярославич 58
 Вульф О. (Вульф О.) 96, 174, 181

- Габлевич М. 13
Гавриїл, архангел 157
Гаджега В. 81, 82, 83
Гайденко П. 50, 54, 55, 56, 59, 60
Гайдук В. 194, 196
Гайдуков П. 54
Галушко А. 10
Галятівський Йоаникій 89
Ганшин О. 194, 196
Гаяна, св. 138
Геннадій Схоларій 475
Генс 222–224, 226–229
Георгій (Георгій),
    великомученик 74, 152, 262,
    360, 413, 418, 427, 428, 434, 460
Георгій 132
Георгій Кодін 25
Георгій Пісіда 110
Георгій, князь 56
Георгій, митрополит 57
Герасимова Г. 80
Герберштейн С. 133
Гиляров Ф. 129, 130
Гізель Інокентій 70
Гінзбург В. (Гинзбург В.) 25
Гліб (Георгій), св. 26, 27, 29–33,
    39–42, 131
Гнатюк В. 84, 89
Говденко В. 216, 218–220, 244,
    247–249, 260, 261, 264, 267–
    269, 462
Говорун К. 475
Голіке Р. (Голике Р.) 159, 161
Головко А. 31
Голоскевич Г. 124
Гольнфельд А. 183
Гонорій І, папа 474, 477, 478
Гончаров В. 413, 415, 419, 420
Гончарова О. (Гончарова Е.) 198,
    201, 202, 204–207
Горбовський А. 207, 242, 248
Гордєєв Д. (Гордеев Д.) 134–135,
    137–139, 141–144, 147, 149,
    152, 153, 155, 157, 158, 160,
    163–169, 174, 184–190, 192, 485
Гордієнко Д. 3, 4, 112, 120, 126,
    133, 144, 483, 489
Горнфельд А. 183
Горобець В. 66
Гохман Ф. 220
Грабовський І. 199, 267–269
Грабовський С. 358, 359
Граціанський М. 54
Греков Б. 55
Григорій Нисський 480
Григорій Просвітник (Григорій
    Просветитель) 138
Гридин В. 203, 204, 207, 264
Гриневиц К. 183
Гринів О. 80
Грушевський М.
    (Грушевский М.) 4, 11, 12, 16,
    17, 26, 84, 124, 125, 145
Грушевський О. 124, 485, 488
Губер С. 183
Гуго 34

Ганцов В. 124
Гельцер Г. 103, 106, 107

Давид 50
Давид Возобновитель 140, 144
Давид Сааруні 110
Давид, цар (біблійський) 480
Далтон О. 98, 182
Данилевич В. 178, 488
Данилевський І. 29, 55, 60, 62
Данило Романович 61
Дашкевич Н. 61
Дворецький Василь 70, 71, 75
Дворжак М. 81
Дворниченко А. 56
Дей Н. (Дэй Н.) 38, 39
Денікін А. (Деникин А.) 175
Джаксон Т. 36, 43, 61

- Джанашія С. 139
 Джерола Дж. 174
 Джефрис Э. 9
 Діль 103, 106
 Діоклетіан 474, 481
 Діонісій (Псевдо-Діонісій)
   Ареопагіт 475, 480
 Дмитриев Л. 43, 56
 Дмитрий, св. 188
 Добриня 36, 127, 128
 Добровольская Э. 340, 341, 343–
   345, 347–351, 353–356
 Добродьяшек Іларіон (Галаріон)
   70, 71
 Довнар-Запольський М. 177
 Домановська М. 3–5, 9, 489
 Домановський А.
   (Домановский А.) 4, 9, 11, 489
 Дорошенко В. 124
 Дюканж Ш. 106, 114, 115, 116
- Евагрій 104
 Едгар Етелінг 38
 Едуард Вигнанець 38, 39, 42
 Еймунд 31, 36
 Ейнгорн В. (Эйнгорн В.) 66–73,
   76, 78
 Екатерина, св. 170
 Еременко В. 55
 Ернштедт В. 171
 Ертель Д. (Эртель Д.) 265, 268
- Єлена, св. 23
 Єлена Лакапена 38
 Єрко О. 434, 435
 Єрмаков Д. (Ермаков Д.) 137,
   158, 191
 Єфрем (Ефрем) Переяславський,
   єпископ 55
 Єфрем Новоторзький, преп. 132,
   133
- Жданов А. 356
 Желтвай В. 83
 Живов В. 51
 Жордания Ф. 144
- Заболотний В. (Заболотный В.)
   198, 199, 244, 247, 261, 269
 Захаров А. 183
 Зашкільняк Л. 4, 12–14, 16
 Зелінський Ф. (Зелинский Ф.)
   171
 Зернов Б. 339–341, 343–345,
   347–351, 353–356
 Зимин А. 38
 Зінгер Л. 83
 Зубарашвили 235, 236, 239
 Зубов В. 145
 Зубов Д. 56
 Зуммер В. 158, 192
- Йоаким (Иоаким), св. 413–417,
   423–427
 Йоан IV 478
 Йоан Диякон 43
 Йоан Златоут 480
 Йоанн (Іоанн) Продром,
   Київський митрополит 50–54,
   57–63
 Йоанн Леванда 435, 457–459
 Йоанн Цимісхій 27
 Йоанн, єпископ Чернігівський 58
 Йоанн, митрополит 26
 Йосип (Йосиф) 29, 97
- Иван Великий 131
 Иван Иванович, воєвода
   київський 71
 Иване 186
 Иванов С. 59
 Иванова Т. 389
 Ивановская 187
 Ивановский А. 141

- Игнаткин И. 267–269
Израильсон 154
Ильин Н. 30
Иракий П 144
Исайя, єпископ Ростовський 57
- Іванисько С. 179
Івановська Т. (Івановская Т.)
164
Ігор І 127, 130
Ізяслав Мстиславич 62
Ізяслав Ярославич 36, 58, 62
Іларіон, митр. 33
Ілля (Ярославич) 36
Інгігерд-Ірина (Ингигерд) 25, 35,
36
Іраклій 104, 109–112, 474, 476,
478, 480, 481
Ірина Лакапена 27
Ісаври 109, 110
Ісайя, єпископ Ростовський 58
Ісидор, митрополит 61
Істомін Я. (Истомин Я.) 176
Істрін В. 8
Ісус Христос (Спаситель) 24, 34,
41, 93–95, 97–99, 101, 102, 157,
182, 474, 477, 479, 480, 482
Іштван (Стефан) І Святий 37–39
- Каждан О. (Каждан А.) 51
Казимир І 40, 42
Казнаков О. (Казнаков А.) 136
Казнаков Л.
Калакура Я. 6, 7, 12
Калашніков С. (Калашников С.)
140
Калинина Т. 43
Калита Г. 305
Калита И. 305
Каразін Н. 11, 489
Карамзін М. (Карамзин Н.) 114,
117
- Каргер М. 55, 65, 194, 195, 197,
216–224, 226–244, 247, 250,
252, 253, 260–262, 264, 266,
267, 270–272, 280, 285, 286,
289, 291–294, 297, 302–316,
323, 335–341, 343–345, 347–
351, 353–355, 359, 361, 386–
389, 392, 397, 413, 415, 434,
435, 461, 462, 465
Каришковський П.
(Карышковский П.) 10
Карпенко 222–224, 226, 227
Карпенко-Карий І. 178
Карпов А. 21
Карпов Г. 64, 66, 68, 74, 75
Кассо 125
Катерина II 101
Кац Е. 141
Качан Р. 178
Кашук О. 474–483
Квінтіліан 94
Кий 44
Кипшидзе Д. 166, 186
Кирило Олександрійський 477
Кирило, єпископ 56
Кирпичников А. 354–356
Кісіль О. 124
Климент III, папа римський 53
Климент Римський, св. 22
Клочурак С. 81
Клуге М. (Клуге Н.) 173, 175
Ключевский В. 132
Кобаль Й. 88
Ковалевський М. 124, 125
Ковальська О. 194, 196
Козак Н. 80
Козак Р. 80, 81
Колаковський А. 137
Колесник І. 12–15
Колесса Ф. 84
Колосов 132
Колтунова А. 389

- Колыбенко А. 55
 Кондаков Н. 8, 9, 25, 32, 101, 134, 181, 182
 Коновалова И. 43, 61
 Коновалова М. 43
 Констант 110, 111, 475
 Константин Великий 23, 111, 475, 480
 Константин Порфирогенет (Багрянородный) 19, 34, 38, 43, 46, 103, 105–107, 109, 113–120
 Константин VIII 19, 21, 27, 28, 34
 Копыленко М. 34
 Корзухина Г. 221–224, 226–241, 244
 Кормак Р. 9
 Корнієнко В. (Корниенко В.) 23, 134, 144, 178, 194, 196, 435
 Королев А. 59
 Корш Ф. 123, 125
 Костомаров М. 7
 Костромин К. 62
 Костюк С. 80
 Костючок О. 484, 485, 487, 489
 Костянтин Добринич 36
 Котышев Д. 54
 Кочубей Ю. 4
 Кравченко 226–231
 Крамфус В. 160
 Крапоткина 222–224, 226, 227, 238
 Кресальний М. 10, 387
 Кривошеев Ю. 56
 Кривошеїн 126
 Кримський А. (Крымский А.) 4, 189, 190
 Кримський С. 13
 Кроуфорд 98, 101
 Крумбахер К. 18
 Крылова 221
 Кузенков П. 54
 Кузнецова С. 198, 201, 202, 204–207, 231, 232, 234, 235
 Кузьмин А. 25
 Кулагин А. 462
 Кулаковський Ю. (Кулаковский Ю.) 5, 10, 103, 105
 Куліш П. 7
 Купранис А. 53
 Купрієць І. 194, 196
 Курбанов А. 50, 53
 Курбатов Г. 11
 Курінний П. 178
 Куцин П. 82
 Кушнарєнко 305
 Кюне 191
 Кюстер 119
 Лавров А. 54
 Лавровская Е. 272, 286
 Лавровський М. 113
 Лазарєв В. (Лазарев В.) 34, 35, 144
 Ласло Сар (Владислав Лисий) 37, 42
 Лаурина 221–224, 226–228, 231, 232, 240
 Лахшишвілі Г. 141
 Лахшишвілі Н. (Ласхишвили Н.) 141
 Лебединцев П. 65, 74
 Лев Диякон (Лев Диакон) 34
 Лев Ісавр (Исавр) 105, 107
 Лев Мудрий (Лев Мудрый) 105, 114
 Левина Р. 272, 281, 282, 286
 Левицька В. (Левицкая В.) 198, 207, 211, 243, 289
 Легоцький Т. 82, 83, 90
 Лейтер 187
 Лемберг И. 389
 Леонтіос 101

Леонт'єва Т. 339–341, 343–345,
347–351, 353–356
Лепер Р. 173
Ленін В. (Ленин В.) 126, 244
Лильо І. 4
Лиман С. 489
Линка Н. 222–224, 226, 227, 244
Лисаевич І. 389
Лисенко М. (Лысенко Н.) 178
Лихачев Д. 43, 53, 56
Літаврін Г. (Литаврин Г.) 28, 34,
43, 54, 57
Літераті Т. 88
Ліхтей І. 80
Ломоносов М. 187
Лопар'єв Х. (Лопарев Х.) 172
Лотоцький О. 121, 125
Лука, апостол 173
Лука, єпископ Білгородський 58
Лука, преподобний 182
Любарський Я. 28
Люта Т. 65

Маврикій 104, 106, 110, 112
Мазєпа Іван 64
Макаренко М. (Макаренко Н.)
178, 179, 488
Макарий (Булгаков) 25
Макарий Веретенников (Макарий
(Веретенников) 50, 51
Македонська династія 19, 24, 29,
36
Маклаков В. 125
Мак-Ніл В. 10
Максим Сповідник (Ісповідник)
477–480, 482, 483
Максимін, св. 61
Максимович М. 6
Мал 130
Малєвская М. 389
Малуша 36
Малченко М. 272, 280–283, 285,
286

Мальцева С. 55
Мамаладзе І. 59
Мамонтів Я. 184
Маньков 227–232
Мараш 221
Маргарита Свята 38
Марія-Доброніга 39–42
Марр М. 137–139, 157, 181, 183
Мартин, папа 475, 483
Марченко М. 4, 6
Массон В. 54
Матвєєв Артамон 77
Матвєєва Л. 4
Матвій, печерський старець 62
Матузова В. 62
Махновець Л. 28
Машкины 153
Медведев І. 18
Мезенцев Г. 292
Мейєндорф Й (И.) 59, 476
Мечников І. 11
Мжежа-Гнуні (Мезезій) 110, 111
Михайлов П. 59
Михаїл (Михаил), архангел 55,
157, 182, 434, 460
Михалицын П. 9
Мицик Ю. 144
Мишанич О. 28
Мілеєв Д. (Милеев Д.) 265, 289,
355, 358, 360
Мілюков П. 125, 126
Могила Петро, митрополит 39,
64, 70, 71, 79, 241, 353, 386, 390
Монц 102
Моргілевський І.
(Моргилевский И.) 419, 487
Морозов О. 66, 75
Морозов Ф. 487
Морозова 221–224, 226–232
Москалєва Л. 60
Мстислав Тмутараканський 24
Музичко О. 4, 5, 8

- Муранов Ефтифій 73
 Муранов Стефан 73
 Муратов П. 188
- Набок Л. 55
 Назаренко О. (Назаренко А.) 16, 38, 51, 57, 61
 Неволін К. (Неволин К.) 114–116, 118, 119
 Некрасов А. 183
 Нелідов О. (Нелидов А.) 171, 180
 Нельговский Ю. 392
 Нестор-Літописець 26, 33, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 127, 177
 Никифор II Фока 34, 108, 110–112
 Никифор, патріарх 105
 Никифорова Л. 272, 286
 Никодим, єпископ Далматинско-Истрийский 59
 Нікітенко Н. (Никитенко Н.) 12, 19, 23, 31, 33, 41, 65, 387, 435
 Нікітін П. (Никитин П.) 171, 180
 Нікольська О. (Никольская Е.; Елена Александровна) 135–137, 139, 141, 142, 164, 167, 187
 Новаковський М. 82
 Новицький О. 488
 Новосельцев А. 34, 43
 Н-ъ 132
- Обнінський В. 126
 Оболенской Д. 43, 174
 Одар-Боярская 227–229
 Одинцова 238
 Олег (Віщий) 48
 Олександр Македонський 480, 481
 Ольга Свята, княгиня 16, 45, 57, 61, 127–130, 133
 Ольденбург С. 125
 Осташко Т. 80
 Остромир 36, 37, 41
- Павличко-Александрович Я. 80, 81
 Павло, апостол 56, 93, 94, 95, 97, 101, 414, 418, 427, 428
 Павлова К. 389
 Павлова О. 489
 Павлуцкий Г. 181
 Пазмань П. 83
 Паїсій Лігарид, митрополит Гази 67, 77, 78
 Палеологи 188
 Панченко Б. 103
 Панькевич І. 81, 82, 83, 85, 89
 Пападімітріу С. (Пападимитриу С.) 51
 Папакін Г. 13
 Паславський І. 61
 Пашуто В. 38, 61
 Перетц В. 125
 Перун 127, 128
 Першина З. 10
 Пестрякова 221–224, 226–233, 235, 238, 241
 Петичинский В. 462
 Петро (Петр), апостол 32, 93, 94, 95, 97, 101, 413, 418, 427, 428, 482
 Петро 112
 Петро Акерович, архієпископ 61, 62
 Петро Патрій 133
 Петро I (болгарський) 27
 Петров М. (Петров Н.) 8, 182
 Петрова 282, 283
 Петрухин В. 43
 Петрушевич А. 61
 Пиваковская 222–224, 227
 Пир, патріарх 478, 479
 Пирогов В. 56
 Питирим, митрополит Сарський і Подонський 64
 Пихоя Р. 54

- Пищер Л. 188
Платон Городецкий 419, 430
Плешкова А. 339–341, 343–345,
348–351, 353–356
Побожій С. 135
Погодин А. 125
Погодін М. (Погодин М.) 60,
114, 117, 122, 132
Подосинов А. 43, 61
Покровский Н. 181
Покровський В. (Покровский В.)
176
Полікарп Суздальський 55, 56
Полонська Т. 194, 196
Полонська-Василенко Н. 16, 485
Пономаренко 305
Поньрко Н. 53, 56
Попов И. 55
Поппе А. (Поппэ А.) 26, 27, 32,
33, 36, 40
Поромон 127
Порошенко П. 3
Потапов 187, 192
Прахов А. 171, 484
Преловська І. 217
Премислава (Прямислава) 37–39,
41, 42
Преображенський А.
(Преображенский А.) 32, 41
Пресняков О. (Пресняков А.) 19,
31
Привалова Е. 34
Приселков М. 31
Приск 112
Пріцак О. 13, 14
Продром (Предтеча) 54
Прокопій 111
Псевдо-Либаний 52
Пселл Михаїл (Пселл Михаил)
28
Пунина 223
Пучков А. 10
- Пшеничний 283
Пшонківський О. 33
Пятишева 221
- Радченко А. 242–244, 248, 266,
270, 271, 285, 336, 338
Разгулов В. 83
Раинов 183
Рамбо А. 106
Рапов О. 20–22, 31, 40
Раппопорт П. 308, 309, 311, 314,
316, 389
Рахіль 29
Регинон Прюмский 61
Режабек Ф. 8
Рейнак С. 182
Репин И. 356
Редін Є. 8, 9
Рибаков Б. (Рыбаков Б.) 264
Римская-Корсакова М. 339–341,
343–345, 347–351, 353–356
Ріпсіма (Рипсима), св. 138
Родичев Ф. 125
Розаковы 153
Роздольський О. 84
Ромадановський Григорій 69
Роман (болгарський) 28
Роман І Лакапен 27, 38
Роман II 19, 29, 34, 36, 38
Романовський В. 489
Роменский А. 9
Ростислав Мстиславич 55
Рохлін Д. (Рохлин Д.) 25
Ртищев Федір (Федор
Михайлович) 71
Руднев Б. (Руднев Б.) 141
Рум'янцев 129
Рюрик 46, 47
Рюриковичі 30, 35, 37, 40, 41, 44,
47
Рюс Ж. 13
Савчук О. 489

- Салтыков Петр Михайлович 72
 Самойловський І.
 (Самойловский И.) 248, 249,
 265, 266
 Самуїл 28
 Санін А. 61
 Сас-Залозецький
 (Залозецький) В. 80–92, 183
 Саченко 224, 226–231
 Святополк І (Святополк
 Туровський) 24, 26, 27, 30–32,
 128, 132
 Святослав (Володимирович) 33,
 131
 Святослав І 28, 128, 129, 132
 Святослав ІІ (Ярославич) 32
 Себеос, єп. 111
 Северин, папа 478
 Северов М. (Северов Н.) 139
 Селарт А. 61
 Сенковський О. 30
 Сергеева М. 339–341, 343–345,
 347–351, 353–356
 Сергій, патріарх 474, 476–478
 Сергій, св. 102
 Сидоров А. 183
 Сикорський М. 55
 Сильвестр (літописець) 43, 45,
 46, 48
 Симеон Адамович 68
 Симон, єпископ Суздальський
 56
 Сирцова О. (Сырцова Е.) 43, 49
 Ситті (Тцитті) 111
 Сиченкова Л. 489
 Сігіберт 483
 Сказкин С. 28
 Скворцов Й. 65, 74, 75
 Скиба Т. 82
 Скляренко В. 45
 Скотникова Г. 489
 Сльозка Михайло 89
 Смирнов Я. 181
 Смирнова Э. 339–341, 343–345,
 347–351, 353–356, 389
 Смолий В. 4
 Соболевський О. 122, 123, 125
 Соколов И. 180
 Соколов Ондрій 73
 Соколов Р. 56
 Солнцев Ф. 22
 Соловйов С. (Соловьев С.) 26,
 31, 113, 115, 118, 119
 Сомко Яким 64, 68, 69, 70
 Соня (тьотя) 141
 Сорочан С. 4, 9, 11, 489
 Сотникова М. 389
 Софроній, патріарх 476–478
 Сохань П. 12, 26
 Спатаракис І. 35
 Спірідонова Л. (Спиридонова Л.)
 50, 53
 Срезневский И. 117
 Стависький В. 41
 Ставицька А. 178
 Станко В.10
 Станюкович-Денисова Е. 55
 Стахович М. 125
 Стебницький П. 123
 Степанова 187
 Стефанович П. 55
 Стефанус Пракситель 180
 Стражев В. 160, 162, 163
 Стрельский 200
 Стржиговський Й.
 (Стржиговский И.) 172, 181
 Стрийковський М. 133
 Стрипський Г. 83, 84, 85, 88
 Строганов Г. 100, 101
 Строев 132
 Струве П. 126
 Стряпко І. 83, 84
 Сула 186
 Сумбат 111

- Суфрін Кирило 73
Сыченкова Л. 135, 143
Сюзюмов М. 34
- Такайшвілі Е. (Такайшвили Е.)
140, 141, 144
Тамара Велика (Тамара Великая)
34, 164, 166
Таранушенко (Таранущенко) С.
135, 137, 142, 184, 187, 191
Тарас Я. 80
Татищев В. 26, 37
Творидло М. 83
Творогов О. 43, 60
Теодор (Феодор) Метохіт 172
Теодор Продром (Феодор
Продром) 51, 53, 54
Теодор Риштуні 110
Теодор, папа 478
Теодора 111
Теодосій (Феодосий)
Печерський 58, 62
Теодосій Молодший 111
Теодосій-грек 62
Теофан 104, 110–112
Теофана (Феофана
Новгородская) 27, 36, 37, 41, 42
Теофано (дружина Романа II) 19,
34, 36, 38
Теофілакт Сімокатта 104, 110,
112
Тимотей 56
Тиняков А. 183
Тиханович А. 359
Тітмар Мерзебургський (Титмар
Мерзебургский) 20–22, 26, 30,
32, 40
Ткаченко Г. 141
Ткаченко М. 359
Ткаченко Н. 20–22, 31, 40
Толочко П. 53
Толстов С. 43
- Толстой И. 134
Томашівський С. 16, 61, 87
Торопчинова 222–224, 226–233,
238–241
Тоцька І. (Тоцкая И.) 265, 387,
434, 435
Тройницький С.
(Тройницкий С.) 149
Трофимчук С. 194, 196
Туган-Барановський М. 124
Тузов И. 61
Тукальський Йосиф 77
Тупиц 221–224, 226–233, 235,
236, 238–241
Тучинский 248, 249
Тырса 221, 222
- Уваров А. 98, 99, 100, 101, 102
Унгерн-Штернберг
(Штернберг) Є. (Угерн-
Штернберг Е.) 164, 166, 168
Удварі І. 84
Ундольський 130
Уоллес-Хедрилл Дж.-М. 61
Успенський Ф. (Успенский Ф.)
8, 18, 103, 104, 106, 107, 109,
110, 111, 112, 172, 175, 180,
181, 484
- Фаворін 116
Файда О. 3–5, 7–9
Федор Продром 51
Федоров Іван (Федоров Иван)
159, 161
Федоровская Е. 272, 281, 286
Федоровский 192
Федькович Ю. 11
Феопемпт, митрополит 359
Филарет Гумилевский 61, 132
Филимонович Методій (Максим,
Methodius), єпископ 64–79
Філов Б. 181

- Фитингоф-Шеель А. фон 170
 Філіппенко Р. 489
 Флоринський Т. 125
 Фомина Т. 60
 Фортунатов А. 125
 Фотій (патріарх
 Константинопольський) 43
 Франко І. 3, 4, 11, 12, 84, 125,
 474
 Франц Фосиф 83
 Франциск Асизький 172
 Фрезе А. 55
 Фридрих Вільгельм IV 174
 Фридрих III 174
 Фролова В. 272, 280, 281, 286
 Фрумиц Г. 260
 Фуко М. 13
 Фюнер А. (Алиса
 Вільгельмовна; АВФ) 139, 146,
 147, 150, 151, 160, 485, 487
- Ханенко Б. 177, 487
 Ханенко В. 93, 95, 97, 98, 99,
 100, 101, 102, 177, 179, 487
 Харламов В. 55
 Хведченя С. 178
 Херрман Й. 47
 Хмельницький Б.
 (Хмельницький Б.) 347, 357
 Ходак І. 178
 Холодняк І. (Холодняк І.) 171
 Хомяков А. 125
 Хорицій Газький 102
 Хосров 110
 Хоткевич Е. 184
 Христос 54
 Хэлдон Дж. 9
- Цагарелі К. (Цагарели К.) 139
 Циганкова Е. 4
- Чекаль А. 9
 Чеканов В. 4, 5, 7
 Чередниченко А. 4–6, 9, 177
 Черепинская 226–231
 Черепнин Л. 55
 Черноглазов Д. 52
 Чернухін С. 17
 Чорноморець Ю. 475
 Чубинов Г. 163, 183
 Чубінашвілі Г.
 (Чубинашвили Г.) 151, 160, 191
 Чурсина И. 339–341, 343–345,
 347–351, 353–356, 389
- Шапошник В. 56
 Шапур 111
 Шафарик Й. 115
 Шахматов О. (Шахматов А.) 44,
 121–127
 Швец В. 9
 Швидкий В. 121
 Шевельов Ю. 16
 Шевченко Т. 4, 7, 89, 121, 179,
 221, 234, 280
 Шевченко І. 13, 16, 17, 46
 Шенников А. 339–341, 343–345,
 347–351, 353–356
 Шептицький Андрій 125
 Шереметьєв Петро 77
 Шероцький (Широцький) К. 124,
 183
 Шльоцер А. Л. 113, 114, 118
 Шмит А.-И. 170
 Шміт П. (Павла Станиславовна)
 135, 164, 166, 188
 Шміт Ф. (Шмит Ф.; Федор
 Иванович) 134–139, 141–149,
 153, 155, 157, 158, 160, 162–
 165, 167, 169, 170, 177, 180,
 181, 184–191, 484–489
 Шнейдер Л. 183
 Шовкун В. 14

Шубер Э. 170
Шуберт К. 170
Шубникова Т. 272, 286, 305–316,
339–341, 343–345, 347–351,
353–356, 389
Шур 222–224, 226
Шушарин В. 38

Щапов Я. 21, 55
Щербаківський Д.
(Щербакивский Д.) 178, 183,
488

Эткинд А. 15

Юрченко 248, 249, 267–269
Юстиніан Великий 104, 110, 474,
481
Юстиніан II 110–112

Язиков 118
Яків (Иаков) Мніх 55, 60
Яків 58, 60
Яков, патр. (біблійний) 29
Якубовские 153
Янин В. 54
Ярополк Ізяславич 32, 57
Ярослав I (Мудрий; Ярослав
Новгородський) 23–27, 30–33,
35–42, 47, 65, 74, 128, 288, 289,
318, 358, 359, 393, 435
Ярошенко В. 124
Ярушевич 227–229, 231
Ясинецька О. 39
Ясіновський А. 14, 80
Яфет (Афет) 44, 45
Ях'я Антиохійський (Яхъя
Антиохийский) 21

Agatha – див.: Агата
Arcadius 106
Arpadii – див.: Арпади

Basilii Imperatoris 46
Bauer A. 181
Boissonade Jo. Fr. 102
Boor C. de 46, 104
Boris – див.: Борис, св.
Bréhier L. 182
Bury J. V. – див.: Бьюрі Дж.

Constantin Porphyrogénète – див.:
Константин Порфирогенет

Dalton O. M. – див.: Далтон О.
Diehl Ch. – див.: Діль
Domanowsky A. 37
Dvornik F. 43

Edward the Exile – див.: Едуард
Вигнанець

Friedländer P. 182

Garrucci R. 101, 102
Gelzer H. – див.: Гельцер Г.
Gerland E. 181
Gleb – див.: Гліб, св.
Grüneisen W. De 182
Gruyter Walter de 146, 148

Hanack W. K. 34
Harway W. 182
Heisendberg A. 182
Heraclius 104

Iohannis Diaconi 43
Irene 106

Jaffé M. 180
Jenkins R. J. H. 43
Jerphanion G. de 182
Jetté R. 38
Johannes von Gaza 182

Leonis – див.: Лев Мудрий
Leonus Diaconus Caloensus 108
Lethaby W. R. 182
Lewicki T. 43
Lewis B. 43,

Maria, st. – див.: Богородиця
Michele, san. – 174
Millet G. 102
Minns E. H. 182
Monticolo G. 43
Moravcsik Gy. 43

Nicephorus Augustus – див.:
Никифор Фока

Obolensky D. 43

Passow F. 116, 119
Paulus Silentarius 182
Phavorinus – див.: Фаворін
Porre A. – див.: Поппе А.

Rambaud A. – див.: Рамбо А.
Runciman S. 43

Schmit Th. – див.: Шміт Ф.
Spatharakis I. – див.:
Спатаракис І.
Spiteris J. 51
Storm G. 36
Strzygowski J. – див.:
Стржиговський Й.
Szentpétery E. 37
Ševčenko I. – див.: Шевченко І.

Theophanis Continuati 46
Theophanus – див.: Теофан

White H. – див.: Вайт Г.
Wulff O. – див.: Вульф О.

Γεώργιος 111

Μαυρίκιος 104

Φωκάς 104

CONTENTS

<i>Dmytro Hordiienko</i> . Ukrainian Byzantine Studies or Byzantine Studies in Ukraine: History and Perspectives	3
<i>Nadiya Nikitenko</i> . Queen Anna Porphyrogenita and Her Children: Return to History	19
<i>Olena Syrtsova</i> . Ethnohistorical concept of the “Nestor Chronic” and the Testimony of Constantine Porphyrogenitus in the Treatise “De Administrando imperio”	43
<i>Pavlo Gaidenko</i> . Letter of John the Prodrome: Byzantine Snobbery or the Despair of an Intellectual? (A Few Remarks on the Rus’ Realities Second Half of the 11 th Century)	50
<i>Serhiy Bahro</i> . Restoration of St. Sophia in Kyiv by Bishop Methodius: Contradictions in the Source Reports	64

From the History of Byzantine Studies

<i>Ihor Likhtey</i> . Activities of the Ukrainian Byzantine Scholar Volodymyr Sas-Zalozetsky in the Museum-Library Commission of the “Prosvita” Society in Uzhhorod (1922–1924)	80
---	----

Monuments of Historical Thought

<i>Dmytro Ainalov</i> . Fragment of the Prayer Book of the 6 th Century from the Collection of V. M. Khanenko / Transl. from the French by <i>Z. Borysiuk</i>	93
<i>Yulian Kulakovskiy</i> . On the Topic of the Origin of the Thematic System of the Byzantine Empire / Transl. from Russ. by <i>D. Hordiienko</i>	103
<i>Mykola Lavrovskiy</i> . A Note on the Meaning of the Term “γύρα” in Constantine Porphyrogenitus / Transl. from Russ. by <i>D. Hordiienko</i>	113
<i>Oleksander Lototsky</i> . Friend of Our People (In Memory of Academician A. A. Shakhmatov) / Publ., ed. by <i>D. Hordiienko</i>	121
<i>Alexey Shakhmatov</i> . On the Topic of the Northern Legends for Queen Ol’ga / Publ., ed. by <i>D. Hordiienko</i>	127

Source Publications

- Viacheslav Kornienko*. Teacher and Student: Correspondence
Between the Byzantine Studies Scholars Fyodor Schmit
and Dmytro Gordeyev (1924–1927) 134
- Archaeological Chronicle of St. Sophia in Kyiv: 1945–1961
(Based on the Materials of the Stock Collection of the National
Conservation Area “St. Sophia in Kyiv”) / Publ by *V. Kornienko*,
S. Bahro, *V. Haiduk*, *O. Hanshyn*, *O. Kovalska*, *I. Kupriets*,
T. Polonska, *S. Trofimchuk* 193

Reviews

- Dmytro Hordiienko*. [Review on:] ОЛЕКСАНДР КАЩУК, *Монотелітство
у Візантії VII століття. Доктрина, політика та ідеологія влади
(Monothelitism in Byzantium of the 7th Century. Doctrine, Politics
and Ideology of Power)* (Л., МОН України, Львівський
національний університет імені Івана Франка, 2019), 344 с. 474
- Maryna Domanovska*. [Review on:] ОЛЕКСАНДР КОСТЮЧОК, *Федір Шмит
і Софія Київська (Fyodor Schmit and St. Sophia in Kyiv)*
(К., 2018), 303 с. 484
- Index** 490

ЗМІСТ

<i>Дмитро Гордієнко.</i> Українська візантиністика чи візантиністика в Україні: історія та перспективи	3
<i>Надія Нікітенко.</i> Княгиня Анна Порфирородна та її діти: повернення в історію	19
<i>Олена Сирцова.</i> Етноісторична концепція “Повісті минулих літ” і свідчення Константина Багрянородного в трактаті “Про управління імперією”	43
<i>Павло Гайденко.</i> Лист Йоанна Продрома: візантійський снобізм чи відчай інтелектуала? (кілька зауважень про руські реалії другої половини XI ст.)	50
<i>Сергій Багро.</i> Відновлення Софії Київської єпископом Методієм: суперечності у свідченнях джерел	64

З історії візантиністики

<i>Гор Ліхтей.</i> Діяльність українського візантиніста Володимира Сас-Залозецького в музейно-бібліотечній комісії товариства “Просвіта” в Ужгороді (1922–1924)	80
---	----

Пам’ятки історичної думки

<i>Дмитро Айналов.</i> Фрагмент Молитовника VI ст. з колекції В. М. Ханенко / Пер. з франц. З. Борисюк	93
<i>Юліан Кулаковський.</i> До питання про походження темового устрою Візантійської імперії / Пер. з рос. Д. Гордієнка	103
<i>Микола Лавровський.</i> Замітка про значення терміна “γύρα” у Константина Порфирогенета / Пер. з рос. Д. Гордієнка	113
<i>Олександр Лотоцький.</i> Друг нашого народа (Пам’яті академіка О. О. Шахматова) / Публ., ред. Д. Гордієнка	121
<i>Олексій Шахматов.</i> До питання про північні перекази за княгиню Ольгу / Публ., ред. Д. Гордієнка	127

Публікації джерел

Вячеслав Корнієнко. Вчитель та учень: листування візантиністів Федора Шміта та Дмитра Гордєєва (1924–1927 рр.) 134

Археологічний літопис Софії Київської: 1945–1961 рр.
(за матеріалами фондової колекції Національного заповідника “Софія Київська”) / Публікація *В. Корнієнка, С. Багра, В. Гайдука, О. Ганшина, О. Ковальської, І. Купрієць, Т. Полонської, С. Трофимчука* 193

Рецензії

Дмитро Гордієнко. [Рец. на:] ОЛЕКСАНДР КАЩУК, *Монотелітство у Візантії VII століття. Доктрина, політика та ідеологія влади* (Л., МОН України, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019), 344 с. 474

Марина Домановська. [Рец. на:] ОЛЕКСАНДР КОСТЮЧОК, *Федір Шміт і Софія Київська* (К., 2018), 303 с. 484

Іменний покажчик 490

Contents 496

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

BYZANTINOUCRAINICA

Volumen I

Макетувальник – *Д. Гордієнко*

Редактор – *Д. Гордієнко*

Коректор – *Д. Гордієнко*

Художник – *А. Кальченко*

Адреса редакції:

Інститут української археології та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН України

вул. Трьохсвятительська, 4

м. Київ, 01001

Сайт: <http://archeos.org.ua> e-mail: archeos.inst@gmail.com

Дмитро Гордієнко: dmytro.gordiyenko@gmail.com

Підписано до друку 24.01.2022 р.

Формат 70×100/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 25,5. Обл. вид. арк. 27